III ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФАРАБИ ФОРУМЫ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 90 жылдығына арналған
«ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының
ЖИНАҒЫ

III МЕЖДУНАРОДНЫЙ ФАРАБИ ФОРУМ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
Международной научно-практической конференции
«АЛЬ-ФАРАБИ И ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА»,
посвященной 90-летию КазНУ им. аль-Фараби

Алматы, 4-5 апреля 2024 года

III INTERNATIONAL FARABI FORUM

THE COLLECTION OF MATERIALS
of the International Scientific and Practical Conference
«AL-FARABI AND THE SPIRITUAL HERITAGE OF THE KAZAKH PEOPLE»
dedicated to the 90th anniversary of Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, April 4-5, 2024

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

III ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФАРАБИ ФОРУМЫ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 90 жылдығына арналған
«ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының
ЖИНАҒЫ

Алматы, 4-5 сәуір 2024 жыл

III МЕЖДУНАРОДНЫЙ ФАРАБИ ФОРУМ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
Международной научно-практической конференции
«АЛЬ-ФАРАБИ И ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА»,
посвященной 90-летию КазНУ им. аль-Фараби

Алматы, 4-5 апреля 2024 года

III INTERNATIONAL FARABI FORUM

THE COLLECTION OF MATERIALS
of the International Scientific and Practical Conference
«AL-FARABI AND THE SPIRITUAL HERITAGE OF THE KAZAKH PEOPLE»
dedicated to the 90th anniversary of Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, April 4-5, 2024

Алматы, 2024

ӘОЖ 1/14(574)
КБЖ 87(5Қаз)
Ә 49

Жалпы редакциясын басқарған:
Ж.Қ. Түймебаев

Редакция алқасы:
Б.Б. Мейрбаев, А.Д. Құрманалиева, М.Р. Балтымова, Д.Т. Дүйсенбі, А.Н. Шанбаева

Бұл жинақ Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің AP19676515 «Әл-Фараби мен түркі ғұламаларының мұрасындағы ізгі адам: компаративистік дискурс», AP19675827 «Әбу Насыр әл-Фараби іліміндегі тіл философиясы мен философия тілі» гранттық жобалары аясында дайындалды

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 90 жылдығына арналған «Әл-Фараби және қазақ халқының рухани мұрасы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. – Алматы, 2024. – 288 бет.

ISBN 978-601-04-6803-0

Жинаққа «Әл-Фараби және қазақ халқының рухани мұрасы» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясында көтерілген фарабитанудың өзекті мәселелері, Әбу Насыр әл-Фараби мұрасындағы қазақ өркениеті, тіл философиясы мен философия тілі, ойшылдың математикалық, жаратылыстанулық және педагогикалық туындылары, түрік ғұламаларының мұрасындағы «кемел адам» тақырыбына арналған баяндамалар енгізілген.

Жинақ ғалымдарға, зерттеушілерге, оқытушыларға, докторанттарға, магистранттарға, студенттерге арналған.

ӘОЖ 1/14(574)
КБЖ 87(5Қаз)

ISBN 978-601-04-6803-0

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2024

АЛҒЫ СӨЗ

Мейрбаев Бекжан Берикбайұлы
философия ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
философия және саясаттану факультетінің деканы

Қадірлі қонақтар, Форумға қатысушылар!

Әбу Насыр Әл-Фараби – ұлы ойшыл ғана емес, ол – адамзаттың рухани өрлеуіне ықпал еткен деңгейдегі ғұлама ғалым. Ел ғалымдарының іргелі зерттеулері мен ізденіс жұмыстарының арқасында Әбунасыр әл-Фараби есімі мәдени символымызға, ойшыл мұрасы түркі мәдениеті мен руханиятынан бастау алатын қазақ мәдениетінің қайнары ретінде ұлттық мақтанышымызға айналды.

Өткен ғасырдың алпысыншы жылдарынан Ақжан Машани, Ағын Қасымжанов, Мұқаш Бурабаев, Әнуар Әлімжанов, Музаффар Хайруллаев, Ауданбек Көбесов, Артур Сагадеев, Құбығұл Жарықбаев, Тұран топырағының перзенті, Екінші мұғалім Әбунасыр әл-Фарабидің мирасы мен мұрасын зерттеп-зерделеу, насихаттау ісіне ұшан-теңіз үлес қосты.

Ғалымдардың ұйытқы болуымен өткен халықаралық деңгейдегі симпозиумдар, конгрестер, форумдар, конференциялар осының айғағы. Олардың ғылыми зерттеулері мен ізденістері, атқарған жұмыстары әл-Фараби есімінің қоғамдық санада берік орнығуына да мол септігін тигізді. Еліміздің қалалары мен елді-мекендеріндегі әл-Фараби есімімен аталатын даңғылдар мен көшелер, Астанадағы «Отырар кітапханасы», Алматы, Шымкент шаһарларындағы «Әл-Фараби кітапханалары», Түркістандағы «Фараб кітапханасы», еліміздің түкпір-түкпіріндегі әл-Фараби есімімен аталатын мектеп-гимназиялар, лицейлер, ірі мегаполистеріміздегі, бас ордамыздағы әл-Фараби ескерткіштері, тұңғыш төл теңгеміздегі Әбу Насыр әл-Фарабидің бейнесі, 2015 жылы еліміздің ғылым мен техника саласындағы ең жоғарғы Мемлекеттік сыйлығының «Қазақстан Республикасының әл-Фараби атындағы ғылым мен техника саласындағы Мемлекеттік сыйлығы» болып бекітілуі осының жарқын мысалы бола алады.

Сан алуан ғылым саласын меңгеріп, көптеген еңбектер жазған Ұлы Ойшыл мұрасының игілігін бүгінге дейін Батыс, Шығыс елдері тең көріп келді. Ғұлама ілімін бағдар етіп алған елдердің дамуға бет алып, әлемнің көшбасшыларына айналып отырғаны шындық. Ойшылдың философия, логика, музыка теориясы, математика, медицина саласына арналған еңбектерінің сол кездерде-ақ көптеген тілдерге жаппай тәржімалануы бүгінде өзінің өнімін еселеп беріп жатыр. Әл-Фараби – әлем өркениеттің қанатын кеңінен жайып, көркеюіне ықпал еткен интеллектуал ой тарихындағы басты фигуралардың бірі әрі бірегейі. Мәдениеттер мен өркениеттердің өзара араласуы мен сұхбаттастығын өрбітуге негіз қалаған ойшыл мұрасы бүгін де аса өзекті, келешекте де маңызын жоймасы анық. Ал сұхбаттастық стратегиясының қазіргідей алмағайып заманда да әлемдегі де, еліміздегі де ынтымақтастық пен өзара түсіністікті нығайтудағы бірден-бір анық жол екені айқын.

Шығыс пен Батысты, жүрек пен ақылды үйлестіре білген Фараби түркі-ислам әлемінің ғана емес, күллі әлемде ғылымның дамуына ірі бетбұрыс жасаған пассионар тұлға. Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» туралы трактаты ізгілік феноменін қалыптастыруға бағытталған. Жасампаздықты, әділеттілікті, теңдікті ту еткен Жаңа Қазақстанның құндылықтары гуманизмге негізделген ізгі идеяларымен адамзат қоғамының үйлесімді дамуын мұрат тұтқан әл-Фарабидей тарихи ойшылдарының ілімідерінен қуат алады, сабақтастықты жаңашылдықпен ұштастырады.

Биылғы Халықаралық Фараби Форумы және оның материалдарының жинағы ұлы бабамыздың мұраларының ішкі мазмұнын тереңірек түсінуге ықпалдасатын және оны жаңа деңгейге көтеретін ауқымды жұмыс деуге болады. Фараби сияқты ұлы тұлғамыздың мұрасы достыққа, бекем бауырластыққа, өзара түсіністікке үндейтін алтын көпір деуге негіз бар. Биылғы Форумның беташар конференциясының «әл-Фараби және қазақ халқының рухани

мұрасы» деп аталуының, сондай-ақ Форум аясында Түрік халықтары Философия қоғамы Қазақ комитетінің алғашқы мәжілісінің өтуінің, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Философия және саясаттану факультетінің бір топ ғалымдарының бастамасымен жарық көрген көптомдық «Түрік философиясының антологиясының» 1-4 томдарының тұсаукесерінің өткенінің символдық мәні бар деп есептеймін. Сіздерге адамзат қоғамының ғылыми және танымдық әлеуетінің дамуына өлшеусіз үлес қосқандарыңыз үшін алғыс білдіремін. Алдағы уақыттағы ғылым мен қоғам игілігі жолындағы қызметтеріңіз табысты бола берсін!

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР

Курманалиева Айнура Дурбелиновна
философия ғылымдарының докторы, профессор
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАЙ МҰРАСЫНЫҢ РУХАНИ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада әл-Фараби шығармашылығы қазақ халқының бай мұрасының рухани негіздері ретінде қарастырылады.
Түйін сөздер: Әл-Фараби, дәстүр, қазақ халқының мұрасы.
Аннотация. В этой статье рассматривается творчество аль-Фараби как источник духовного наследия казахского народа.
Ключевое слово: Аль-Фараби, традиции, наследие казахского народа.
Annotation. This article examines the work of al-Farabi as a source of the spiritual heritage of the Kazakh people.
Keyword: Al-Farabi, traditions, heritage of the Kazakh people.

Соңғы жылдары Қазақстанда қоғамды топтастыру және елдің тарихи мұрасы мен мәдени әлеуеті негізінде ұлттық бірегейлікті нығайту қажеттілігі төңірегіндегі пікірталастар күшейе түсті. Қазақ халқының ежелден келе жатқан бай рухани мұрасы бар. Рухани бай мұрасының бірі ретінде қазақ даласының ұлы ғалымы, Шығыс Аристотелі атанған Әбу Насыр әл-Фараби шығармашылығын алға келтіре отырып, қазақ халқының рухани негізі ретінде қарастырамыз. Осы орайда қазақ халқының мұрасын зерттеудің қандай өзектілігі туындап отырғанын айта кеткен жөн: 1) Тарихи маңызы: қазақ тілі – тілі, діні, дәстүрі, өнері және т.б. көптеген аспектілерді қамтитын бай тарихы мен мәдени мұрасы бар Еуразияның ең көне халықтарының бірі. Бұл мұраны зерттеу бұл халықтың өткені мен бүгінін түсінуге көмектеседі; 2) Мәдени маңызы: әлемнің мәдени мозаикасы халықтардың мәдениетін сақтау және зерттеу арқылы байытылады. Қазақ мұрасы осы алуан түрлілікке өзіндік бірегей үлес қосуда. Қазақ мәдениетін зерттеу ғалымдарға, студенттерге және жалпы қоғамға бірегей зерттеу және білім беру мүмкіндіктерін береді; 3) Экономикалық маңызы: Қазақстан тек табиғи ресурстарға ғана емес, мәдени мұраға да бай. Елдің мәдениеті мен тарихын зерделеуге бағытталған туризмді дамыту қосымша табыс көзіне айналып, экономиканың дамуына септігін тигізуі мүмкін; 4) Жаһандық маңызы: барған сайын жаһандық әлемде әртүрлі халықтардың мәдениеттері мен дәстүрлерін түсіну тиімді қарым-қатынас пен ынтымақтастықтың кілті болып табылады.

Әл-Фараби шығармашылығын қазақ халқының рухани мұрасының бастауы ретінде қарастыруға болады. IX-X ғасырларда көрнекті ойшыл әл-Фараби Орта Азия халықтарының, соның ішінде қазақ халқының мәдениеті мен ой-өрісін дамытуға зор ықпал етті. Оның мұрасы философия мен ғылымнан музыка мен лингвистикаға дейінгі білімнің әртүрлі салаларын қамтиды. Ол тек философ қана емес, сонымен бірге ежелгі философия мен ғылымның білімін араб және ислам әлеміне жеткізуде шешуші рөл атқарған белсенді ағартушы болды. Шығармашылығының жан-жақтылығы да назар аударарлық күйде. Әл-Фараби логика, метафизика, этика және саяси философия салаларына елеулі үлес қосқан ұлы философ болды. Оның еңбектері ислам философиясының дамуына негіз болды және одан кейінгі философиялық ағымдарға әсер етті. Әл-Фараби – араб ислам әдебиетінің дамуына зор үлес қосқан белсенді аудармашы және лингвист. Оның грек және араб мәтіндерінің аудармалары білім мен мәдениеттің таралуына көмектесті. Сонымен қоса ол музыка саласындағы зерттеулерімен де танымал. Музыкалық гармониялар туралы түсінудің теориялық негізін жасады, бұл исламдық және әлемдік контексте музыкалық мәдениеттің дамуында маңызды рөл

атқарды. Және астрономия мен математикаға, әсіресе астрономиялық кестелер мен геометрия салаларына да үлес қосты. Әл-Фараби шығармашылығын қазақ халқының мұрасы ретінде дәріптелуі ойшылдың мұрасының зерттелу деңгейімен өлшенетіні анық. Осы орайда Фараби мұрасының зерттелу кезеңдері туралы да кеңінен айта аламыз.

Қазақстандағы әл-Фараби мұрасының зерттелу кезеңінің «Мәдени мұра» бағдарламасы аясындағы жүзеге асырылған аудармалары, соның ішінде «Қазақстанның тарихы, археологиясы, этнографиясы және мәдениеті бойынша басылымдар шығаруды жалғастыру» бағытымен Әбу Насыр әл-Фараби мен оның еңбектеріне қатысты он томдық шығармалар жинағы жарыққа шықты. Бұл трактаттар орыс тілінен қазақ тіліне аударылды, аудармасын Т. Ғабитов, ғылыми редакциясын Ә. Нысанбаев жасады. Ойшылдың бұрын-соңды аударылмаған, ғылыми айналымға түспеген еңбектері зерттеліп, тұжырымдалды.

Ә. Дербісәлі бастаған зерттеушілер тобы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы аясында Марокко, Испания мен Түркиядан ортағасырлық қолжазбалар қорын әкелді. Түркия кітапханаларының өзінен әл-Фарабиге тиесілі саны 80-ке жуық қолжазба алынды. Бұл ғылыми іссапар нәтижесінде Испаниядағы Эскориал кітапханасында Әбу Насыр әл-Фарабидің бұзау терісіне жазылған жазбалары да анықталды. ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты «Халық тарих толқынында» ғылыми зерттеулер бағдарламасы шеңберінде үш ғылыми-зерттеу жобасын жүзеге асырды, олардың бәрі де әл-Фарабиге тікелей қатысты болды. «Қазақтардың рухани әлемі: әл-Фарабиден Абайға дейін» (2014-2016) жобасының нәтижесінде көлемді бірнеше ғылыми-зерттеу жұмыстары (монография) жарыққа шықты.

Әл-Фарабидің тіл философиясы мен философиясының тілі бағытында 2023 жылғы «Білім мен ғылым саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі уәкілетті органның қызметін қамтамасыз ету» бағдарламасының аясындағы «Әбу Насыр әл-Фараби еңбектерін аудару мен басып шығару» жобасы бойынша Түркия Республикасының 70 мыңнан артық қолжазбасы бар Сүлеймания кітапханасынан «Екінші ұстаздың» «әл-Уахид уал-Уахда» (Бір және бірлік), «Фусус-ул-Хикам» трактаттарының көшірмелері әкелінді. Нәтижесінде бұл бағдарлама аясында үш трактат түпнұсқа (араб) тілінен аударылды, оның «әл-Уахид уал-Уахда» және «әл-Мауъиза» қазақ және орыс тілдеріне, ал «Фусус-ул-Хикам» тек қазақ тіліне аударылды. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ аясында құрылған «әл-Фараби» орталығы аясында Ж.А. Алтаевтың редакциясымен бірнеше санаттық еңбектер жарық көрді.

Әл-Фараби мұрасын зерттеу жұмыстары аясында жоғарыда аталып өткендерден бөлек көптеген ғалымдар мен зерттеушілердің аудармалары, монографиялары мен әл-Фараби еңбектері аясында жазылған диссертациялар бар.

Аудармалар бойынша келесі ғалымдардың еңбектерін айтуға болады: 1) Ж. Сандыбаевтың «Бақытқа жету жайында» (2020); 2) «Ғылымдардың жіктелуі туралы» (2020); 3) «Усул Ъилм ат-Табиъа (Табиғат ғылымының негіздері)» (қазақ тіл. ауд. Ы.М. Палтөре, орыс тіл. ауд.: А.А. Мустафаева, 2022); 4) «Бақытқа жету жайында (Рисала фи-с Сиаса)» араб тіл. ауд. және түсініктеме берген А. Хаван, 2020); «Фусус әл-хикам» (даналық маржандары) араб тіл. ауд. және түсініктеме берген Ж. Сандыбаев, 2020; 6) «Китаб әл-уахид уал-уахда (Бір және Бірлік)» ауд. Ы.М. Палтөре, 2020).

Монографиялар: «Әл-Фараби және заманауи Қазақстан философиясы: монография / Жақыпбек А.Ж., Абу Наср аль-Фараби «Книга букв»: монография / Таджикова К.Х., Фараби – основоположник исламской философии: монография /Ардакани, Ризо Довари, Әл-Фараби мәдениет тарихында: монография / Б.Г. Гафуров, Аристотельден кейінгі екінші ұстаз: монография / М.С. Бурабаев, Әбу Насыр әл-Фарабидің музыка ілімі: монография / М.Б. Аликбаева.

Еліміздегі фарабитанулық зерттеулер Кеңес Одағы кезінде 60-жылдардан фарабитану саласының жаңа кезеңімен басталды деп айта аламыз. А.Х. Қасымжанов бастаған ғалымдар фарабитанудың негізін қалады, аударма ісі қолға алынды. Әл-Фараби отанына оралып, оның еңбектері қазақ, орыс тілдерінде сөйлей бастады. Оны түсінікті тілде сөйлеткен аудармашылар еңбегі орасан зор.

Аударманың қиындығы, қыр-сыры, философиялық ойды жатық тілмен берудің машақаты туралы белгілі фарабитанушы, аудармашы К.Х. Таджикова өз еңбектерінде жан-жақты көрсетіп отырады. Атап айтсақ, аудармашыға қойылатын талаптар:

- араб тілін жетік меңгерген маман болу жеткіліксіз;
- әр мәтінді, әр терминді дұрыс аудару үшін философиялық еңбектерді терең білу керек;
- ортағасырлық философиялық мәтінді аудару дегеніміз қолжазбамен жұмыс істеу болып табылады.

Әл-Фараби мұрасын зерттеу тәуелсіздік жылдары жалғасын таба отырып, әсіресе жоғарыда айтылған «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында және әл-Фараби шығармаларын аудару, зерттеу бойынша жұмыстың жандануын ойшылдың 1150 жылдығы қарсаңында жасалған жұмыстар аясында жүзеге асырылғанын атап кету керек.

Қазіргі уақытта елімізде араб тілінен тікелей қазақ тіліне аударма жасай алатын жаңа буын жас ғалымдардың қалыптасып келе жатқанын мақтанышпен айта аламыз. Ол аудармашылар қатарында Жалғас Сандыбаев, Самал Төлеубаева, Ықтияр Палтөре, Айдынгүл Хаван, Анар Мұстафаеваны айта алар едік. Соңғы кездегі жасалған зерттеу жұмыстары әл-Фараби мұрасын мұсылман мәдениеті контексімен тығыз байланыстырып, ойшыл мұрасындағы дін мәселесі, дін мен философияның байланысы, ғалымның діни дүниетанымы қандай болған деген сұрақтарға жауап іздеуде жаңа бағыт деп айта алар едік. Бұл қатарда Ы. Палтөренің «Әл-Фараби трактаттарындағы теолингвистикалық дискурс («Усул ъилм ат-табиъа», «Китабул-Ахлақ» және «Китабул-Хуруф» еңбектері негізінде)» атты жобасы аясында аударылған «Табиғат ғылымының негіздері жайлы жоғары мақалалар кітабы» (Китәбу мақалаат әр-Рафииъа фии усул ъилм ат-табииъ) аудармаларын атап өтуге болады. Сондай-ақ алғаш рет қазақ тіліне аударылып, көпшілік назарына ұсынылған трактаттарды атап өту, фарабитанудағы жаңа кезеңнің, жаңа үрдістің дамып отырғанын көрсетеді деп айта аламыз. Сол еңбектердің қатарында: «Китаб әл-уахид уал-уахда (Бір және Бірлік)», «Саясат жайлы трактат (Рисала фи-с Сиаса // Әл-Мауъиза)» және «Фусус әл-Хикам» (даналық маржандары) еңбектеріне назар аударғымыз келеді. «Бір және бірлік» трактаты «Стамбул қаласындағы (Түркия) Сүлеймания кітапханасындағы Айя София бөлімінде сақтаулы «Әл-Уахид уа-л-Уахда» трактаты. Бұл трактаттың маңыздылығы және оның зерттелмегендігі туралы Д. Джанос (Damien Janos) Оксфорд ислам философиясы хрестоматиясында әл-Фарабидің «Бірлік және бірлік» трактатына арналған «On the One and Oneness: Some preliminary remarks on its structure, contents, and Theological Implications» бөлімінде жариялаған» [1]. «Әл-Мауиза» трактаты 1946 жылы негізі қаланған араб қолжазбалары институтында сақталған. Бұл трактат зерттеу объектісіне айналмағанын отандық шығыстанушы Ә. Дербісалиев өзінің «Ғұламаның Рухани жайлы трактаттары табылды» атты мақаласында [2] және А. Хаванның «Ұлыдан қалған ұлағат» немесе аударманың алғысөзінде егжей-тегжейлі атап өтеді [3]. «Фусус әл-Хикам» трактаты әлемдегі бірнеше кітапханалардың, атап айтқанда Стамбул мен Каирдегі мұрағат-кітапхана қорларында сақталған. Егер алғашқы екі трактат («Китаб әлуахид уал-уахда (Бір және Бірлік) «Саясат жайлы трактат (Рисала фи-с Сиаса // Әл-Мауъиза)» осы күнге дейін аударма мен зерттеу объектісіне айналмаса, соңғысы түпнұсқадағы 36 беттен тұратын «Фусус әл-хикам» тек ішінара орыс тіліне 6 бет көлемінде бұрын аударылғанмен [4], соңғы шыққан басылымда толық аудармасы жүзеге асырылған және зерттеушілерге мистикалық теологияға қатысты мәселелер көтерілгендігі туралы аудармашы Ж. Сандыбаевтың түсіндірмесінен білуге болады [5].

Бұл еңбектерден философиялық терминдердің орыс тілінен аударма жасалған нұсқалары мен тікелей қазақ тіліне аударылған терминдерін салыстыруға негіз бола алады және бұл әлі де жалғасын табуы тиіс зерттеу саласы деп білеміз. Осы ретте әл-Фарабидің тілді жетілдіруге қосқан үлесін зерттеу бағыты жаңа қырынан жандана түсетіні сөзсіз. Әл-Фараби философиялық терминологияны жасауда ерекше рөл атқарды, сөздерге абстрактілі, философиялық мағына беру арқылы олардың лексикалық мағынасын тарылту жолын ұстанды және философиялық терминдерді жасаудың өзіндік методологиясын ұсына алды, араб

тіліндегі философиялық терминдерді қалыптастыра алды. Әл-Фарабидің философиялық ілімі ғылыми негізділігімен, тұжырымдамасының ауқымдылығымен ерекшеленеді. Ойшылдың тілге мән беруінің өзіндік негізі бар, атап айтсақ, тіл – қоғамдағы адамдардың бірі-бірімен араласуы үшін аса қажетті қарым-қатынас құралы. Қоғамдық құбылыстардың тілде нақты көрініс табатынын ескерсек, тіл арқылы халықтың мәдениетін, қоғамдағы болып жатқан өзгерістерді, қоғамның жағдайы мен даму барысын зерттеуге болады. Тіл – ұлттардың өз бірегейлігін сақтап, мәдениетін дамытуда аса маңызды негіз, бұл процесте тілдің ғылым тілі ретінде қалыптасуы аса маңызды. Соңғы уақыттарда қоғамда қазақ тілінің тұрмыстық деңгейдегі араласу тілі ретінде қалып қоюы және ғылым тілі ретіндегі қалыптасу әлеуетінің төмендігі туралы кездесетін ойлар да жоқ емес және осыдан туындайтын үрей, күмәндер де бар. Бұған жол бермеу үшін, яғни қазақ тілі ғылым тілі болу үшін тілдің қалыптасқан терминдері болу қажет. Әртүрлі ғылымның белгілі ғалымдары өз салалары бойынша тіл мамандарымен бірлесе отырып, сөзжасам мәселелерін оңтайлы жолға салып, бірізді, жүйелі және үздіксіз қолға алса, нақты нәтиже болатыны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әбу Насыр әл-Фараби. Китаб әл-уахид уал-уахда (Бір және Бірлік) /ауд. Ы.М. Палтөре. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 396 б.
2. Дербісалиев Ә. Ғұламаның руханият жайлы трактаттары табылды // (https://egemen.kz/article/237092-ghulamanynh-rukhaniyat-dgaylytraktaty-tabyldy).
3. Дербісәлі Ә., Хаван А. Ұлыдан қалған ұлағат // Рисала фи-с Сиаса// Әл-Мауъиза) / аударып, ғылыми түсініктерін, қосымшаларын жазған Хаван А. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 169 б.
4. Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 496 с.
5. Фусус әл-Хикам (даналық маржандары) / Араб тілінен аударған және түсініктеме берген философия ғылымдарының кандидаты Ж. Сандыбаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 120 б.

Elshahhat Algendi D.M.

Rector of the Egyptian University for Islamic Culture Nur Mubarak

Almaty, Kazakhstan

AL-FARABI'S CONTRIBUTUON TO HUMAN THOUGHT

Talking about this character in article or brief research is difficult Because of the great wealth that he left in thought, science and the arts, he dedicated his life to knowledge and devoted himself to it in all stages of his life, in his lodging and his travels, and in his night and day, so he adored him and clung to him. Their faces are nothing but to obtain their purposes in enjoying the lusts of the soul. But AlFarabi's personality was not like this, but he directed to give and to contribute to knowledge in its various aspects. His forerunner was the saying: "Science does not give you some of it until you give it all." Medicine, ethics and art.

With this approach that he choose for himself, he presented a gift to science and civilization out of contentment and a life full of contentment, asceticism, and austerity, so he made sailing in knowledge his desired goal, and it was as if the tongue of his condition was: the best companionship is the companionship of knowledge and more than supplying and diving into its arts, and he became in a higher rank than those who preceded him from the pioneers in the field of knowledge. The field of philosophy, and it is the mother of sciences, since every science has a philosophy that reveals its purposes and desires, just as those who came after it tired of those who excelled, because they worked to follow his example and walk on his path, and they would have an impact and a gift similar to it or close to it. Distinguish them and the height of their heels in this science.

If we want to stand on the factors that brought him to this summit, then we have to investigate some of them from the reality of getting to know the nature of the man, upbringing, age and

circumstances.Which surrounded him, and created from his works and the heritage that he left and enriched the scientific march with, and represented an addition that should not be overlooked, nor bypassed under any circumstances. These factors can be summarized as follows:

1. The natural readiness latent in the depths of himself and the strong will and determination that he enjoyed, and he was able to employ it out of self-motivation, along with the other factors that made him a unique fabric that possesses self-recipients. There is no doubt that the owner of this soul does not stop perpetuating research, reflection, contemplation, analysis, and deduction in order to reach his goal, and he does not accept an alternative, no matter how hard it costs him, as one of the poets indicated to him: If the soul is large, it gets tired in its desire for bodies.

2. Because he is of this unique type, those attributes and characteristics with which he pushed him to build a sound scientific method, because of what distinguishes him from his talent and ability to conscious diligence, with which he was able to convey the Aristotelian method in logic in particular, and to excel in it in an unprecedented manner, helped by his ingenuity in Logic and mathematical sciences, along with his mastery of the Latin language, which carried this creative thought from the ancient era to the medieval era with the addition to it, and imprinted it with the character of Islamic culture deposited in his conscience, and his distinguished effort and superior ability in explaining the logical works of Aristotle, and his book The Purposes of Aristotle's Metaphysics, made him the first Muslim philosopher, meaning To a high degree Greek thought, which constituted an important crossing between the ancient and the modern, and a cultural and civilizational communication that he provided with his mental faculty, and his deductive ability in a way that expresses an analytical and deductive thought resulting from the logical premises that lead to a correct conclusion.

Of course, his deepening in logical studies was not limited to the books of Aristotle alone, but also included the writings of Plato, which makes his logical thought a true translation of the Aristotelian and Platonic school, which are the most famous in the world of logic without question.

Farabi Scientific School:

Certainly, Farabi is the owner of a school with a distinct vision and methodology. With what he left of writings, letters and looks here and there, its directions varied and its disciplines multiplied, it is characterized by a sober scientific approach and purposeful thought. Other than what his scientific works are full of, he is still with the opinions they contain, which are the subject of consideration and the subject of investigation, discussion and consideration. And Al-Farabi's mind began with him from the early years of his life, and it continued to accumulate over the years until this deep thought matured with trends, opinions, and perspectives that preoccupied Muslim scholars, and dealt with by the Orientalists in the West, and it was the subject of discussion, comment, and criticism between supporters and opponents.

This thought, which Al-Farabi disseminated, he built under the banner of Islam and in accordance with its doctrinal, jurisprudential, and ethical pattern, with an intellectual philosophical perspective that is governed by a single epistemological model that expresses a faith belief, an intellectual vision, and a broad horizon that expands the horizons of man and his aspirations in life. His diversifications of cases to their effects, and theories to their antiquity in a successive series connected to the episodes, include foundation and theorizing, in which the careful investigator may see that he tried to absorb the features of ancient Greek thought, in unmistakable endeavor in light of the system of the message of Islam in its comprehensiveness and expression of human instinct in its content The universal humanist, since the beginning of creation, tells about the journey of the ancients, and the conditions of the present, so that he looks to the future of the generations to come and until the Day of Judgment: We will show them Our signs in the horizons and in themselves, until it becomes clear to them that it is the truth. It is based on values, teachings, and the law of reform for humanity in its stages of development and the peak of its maturity, in a world of multiple systems, visions, and legislation.

This epistemological model was dealt with by Al-Farabi in his numerous writings, which prove that he is an encyclopedic figure who is not limited to one science, but rather includes multiple knowledges, as he wrote a book on the enumeration of sciences, in which he presented the types and

types of sciences, with a comprehensive view, broad thought, and insights comprehending their importance and the necessity of knowing them. In light of his faith conviction, and the imprint of a mystical soul, and human visions that made him look with an open look at other sciences and knowledge, which was from the west celebrated by opponents from the West and the East, as a thinker of a high caliber, and of course the spaciousness of his thought and his study of the sciences of logic and philosophy and some described him as The protégé of the Platonic-Aristotelian philosophy, led many hard-line Muslims to wage a relentless war against him and question his faith and belief, and from that is the innocence of the wolf's innocence from the blood of Joseph, peace be upon him.

Farabi was the believer philosopher, who never lost his consciousness proving that God Almighty is the Existent, the Absolute Truth, and he spoke of monotheism not with textual evidence, but with logical evidence and rational consideration to obtain faith in Him, the Almighty, as he wrote in the eyes of issues, the investigations of divine knowledge, glorifying the Supreme Self. It is the existence that has no cause. And if it is said that his admiration and availability for the explanation of Aristotle' logic and the philosophy of Plato, and his determination that they reached the end or the like in matters of logic and philosophy, then it is an opinion based on the power of theorizing and the faculty of reason, which each of them enjoyed, especially Aristotle, and this does not rightfully affect his absolute belief in God The Almighty and his firm Islamic belief, as they are among the founding fathers of logic and positivist philosophy.

The genius inclination of the philosopher, thinker and jurist in acquiring knowledge and knowledge was without limits, in terms of his understanding that Islamic science deals with all human interests, and that this science combines the sciences of Sharia, reason, wisdom and morals, includes common human denominators, and guarantees what is indispensable to man, which prompted him to He roams the horizons of religious and intellectual sciences and mixes between philosophy and rational wisdom, and we find that he has attempts to harmonize between divine wisdom and the ancient philosophical thought that was embodied in the divine philosophy of Aristotle, Plato, and Socrates. It satisfies his spiritual needs, along with his material needs and life requirements, and not as is common about drowning in materialistic philosophy that leads to atheism and denial of the existence of God Almighty, and in this direction he adopts the true Islamic perspective, comprehensive of aspects of human life in spiritual revival, and deepening faith in God Almighty And acknowledging his unity and creation, developing the universe and providing human needs in accordance with the Qur’anic truth, because he is the owner of all matters: “"True he has creation and command belong to Him"'

The epistemological model of the report proceeds with the unity of truth, as the natural and philosophical truth is one, influenced by Plato and Aristotle in his book: Combining OpinionWise men Plato and Aristotle. This position is that the truth is one or multiple, which was discussed by the scholars of the principles of jurisprudence, and it seems that the larger group is winning the argument: that the truth is one and not multiple.

It also lays the foundations for his theory of emanation he distinguishes between two types of beings, for the necessary existence is one and has no partner, and it is one of the foundations of the Islamic faith, and the world is one of God’s creations, the necessity of existence. There is also the existent, the possible existence, and the first of them represents the absolute truth, for God Almighty is the first without beginning and the last without end. And he responds with that to those who doubt his divinity and that he is the Lord and Sovereign of everything, for He is the Creator of man and the universes, so it is impossible for creation to come by accident or coincidence: or were they created from nothing, or are they the creators?

The faith dimension is evident in his opinion of astrology, which is a kind of randomness and being influenced by passion for some accidental phenomena or divination of the unseen, and the belief that they bring happiness or result in misery, so he goes to the invalidity of the judgment by astrology, so this opinion of A-Farabi expresses the true Islam: They follow nothing but conjecture and what the souls desire Guidance has come to them from their Lord, or to man what he desires? In the field of comparisons between what is religious and what is philosophical, he differentiates

between the source of religious knowledge through the Prophet, and philosophical knowledge through the philosopher. If both convey the truth, but the difference remains clear between the source of truth between them, the Prophet is the source of revelation sent down from heaven by means of Gabriel, so he transmits The absolute truth, since God knows everything that is absent and witnessed, as well as the present and the future, while the philosopher's knowledge of facts comes from the active mind, as it is pure intellectual knowledge that is unable to know the future, and this indicates that religious knowledge possesses absolute authority, while philosophical knowledge is considered a relative truth. The difference is clear between the two truths. It is true for the seekers of the truth to know this, because there is perfection in the divine religious knowledge that is established by definitive texts, while the philosophical knowledge is tainted by shortcomings as a result of the human mind's shortcomings and its influence by whims and personal desires. which is on his method corrects the erroneous ideas prevalent in his time, and deals with a form of religious illiteracy, the most of which is in our current era.

In the interest of the first language that carries the ideology of thought, science and civilization, in the four Hijri centuries, from the sixth to the ninth century AD, it is natural for him to be proficient in it. Thirty-two letters in their original Arabic language, in addition to being the vessel that carried his epistemological model with which he enriched Islamic and global thought.

In the exhibition of paradoxes between dualities, such as dialectic and fallacy, explain the difference based on the fact that arguing in the best way and presenting the argument is a legitimate matter. Does not contain abuse An appeal, which may lead to the truth, established by Sharia and required for definition and statement, while fallacy and denial or falsification of the truth is not permissible, neither in Sharia nor in reason, because it contradicts objectivity. It is necessary for students of scientific research. In the same context, the distinction between the opposites shows the heavenly souls that cling to the guidance of heaven, and the thehuman souls that focus their attention on nothing., It pays attention only to satisfying the material aspects and its lustful animal purposes His encyclopedic mentality did not stop at this point, as he was the owner of a great political contribution, through his well-known book: The Opinions of the People of the Virtuous City, in which he spoke about the foundations of the virtuous city, and its first foundation, which is God with His manifestations and His supreme attributes, and that happiness in it is obtained through wisdom, and that the heart is The axis and center of man. Of course, the system of this city has been perfected in the president, with what he must be endowed with from the Islamic human values , in which the psychological, mental and moral qualities are complete, and that he possesses wisdom, strength of determination, courage and daring.

Its effects and human giving

With a certainty that cannot be questioned, and no matter how different people disagree with his many and varied contributions,-Farabi remains one of the symbols of Islamic science and culture in its global human giving, and a flag of the flags of the builders of Islamic civilization, as one of the most prominent civilizations in the human march. Smart and sensitive, he is a Sufi who lived the life of a Sufi, until he influenced the great mystic: Al-Suhrawardi and practiced music therapy, and put a prominent mark in art with his book: The Great Music.

And because he took an unprecedented interest in the arts of translation and communication with previous civilizations, especially the Greek, which reached its peak during the Mreign Caliph -Ma' who established the House of Wisdom, he walked on this path in his era, mastering the logic of Aristotle and excelling in it until he was called the second teacher. He also studied Plato's philosophy and was called the alwho preceded it and those who came after it in the two sciences that are considered the basis of sciences. He was also influenced by Porphyry and Ptolemy, and on the other hand, his influence was great on those who came after him. In addition to Ibn Sina and Rushd, he influenced Abu Hayyan al-Tawhidi and Yahya ibn Adi.

His interests and contributions continued in the mental sciences, such as mathematics and physics, and he introduced the concept of emptiness to the science of physics, to other sciences, such as medicine, for example. It is not surprising that the attention of orientalists in the West, such as the French Massignon, and the German Steinshinder, who wrote about his writings a huge volume in

which he reviewed his letters and books, as they have a strong interest and giving in modern philosophy and orientalism, we mention among them the philosopher Schopenhauer and many works of Farabi were translated into Latin, English, Hebrew and others.

Based on the foregoing, it is possible to summarize the thought and epistemological model of Al-Farabi in his humanitarian giving in some of what we have mentioned in the following:

1. He laid the foundations for a philosophy that combines faith and reason, in what can be described as a rational faith philosophy, believing in one God, rejecting atheism, and using mental energies for the benefit of man and the universe.
2. He based his thought and philosophy on human commonalities, the most important of which are: acceptance of the other and intellectual communication, tolerance, pluralism, science and civilization, human peace and others.
3. He presented the features of a global civilized model, based on the values of religions and human values, based on freedom of belief, justice, morals, non-discrimination and the rejection of
4. He proved that science is a talent and an acquisition, and that its knowledge model combines both spirit and matter.

Completed by God's goodness!

Нұрмұратов Серік Есентайұлы
философия ғылымдарының докторы, профессор
ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
Философия орталығының меңгерушісі
Алматы қ., Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИ МЕН АБАЙ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ ҮЙЛЕСТІГІ

Аңдатпа. Әл-Фараби мен Абай өздерінің терең дүниетанымдық ұстанымдарындағы адамгершілік қағидаттарын өзектендірген түркі философтары. Олардың философиялық көзқарастары тек қақана логикалық қисынды ғана емес, сонымен қатар негізінен бір-біріне сәйкес келіп жататыны байқалды. Бүкіл түркі философиясы әлемдік философия тарихының құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы керек. Қазақ рухани мәдениетінің қайнар бұлағына айналған түркі ойшылдарының мұраларына бет бұру, оны бүгінгі күн шындығы тұрғысынан зерделеу қазіргі қазақ қоғамының рухани жаңғыруына септігін тигізері сөзсіз. Қазіргі әлемдегі рухани дағдарыс жағдайында Орталық Азия халықтары тарихи тұлғалар қалыптастырған түркілік этикалық, моральдық және эстетикалық нормалардың әлеуетін пайдалануды қажет етеді.

Тірек сөздер: тарих, ойшыл, тұлға, дәстүр, философия, құндылықтар, адам, этика

Аннотация. Аль-Фараби и Абай – тюркские философы, воплотившие нравственные принципы своего глубокого мировоззрения. Их философские взгляды не только логичеки последовательны, но и созвучны. Всю тюркскую философию следует рассматривать как неотъемлемую часть истории мировой философии. Обращение к наследию тюркских мыслителей, ставших источником казахской духовной культуры, и изучение его с позиции сегодняшней действительности, несомненно, будет способствовать духовному возрождению современного казахстанкого общества. В условиях духовного кризиса в современном мире народам Центральной Азии необходимо использовать потенциал тюркских этических, моральных и эстетических норм, вынесенных отдельными историческими личностями.

Ключевые слова: история, мыслитель, личность, традиция, философия, ценности, человек, этика.

Annotation. Al-Farabi and Abay are Turkic philosophers who embodied the moral principles of their deep worldview. Their philosophical views are not only logical, but also consonant. All Turkic

philosophy should be considered as an integral part of the history of world philosophy. Turning to the heritage of Turkic thinkers, who became the source of Kazakh spiritual culture, and studying it from the perspective of today's reality will undoubtedly contribute to the spiritual revival of modern Kazakh society. In the context of a spiritual crisis in the modern world, the peoples of Central Asia need to use the potential of Turkic ethical, moral and aesthetic norms made by individual historical figures.

Key words: history, thinker, personality, tradition, philosophy, values, man, ethics.

** Мақала AP19677167 «Қоғамның тұтастанған қайта пішімделуі жағдайындағы тұлғаның рухани қалыптасуы мәселелері» гранттық жобасы ауқымында орындалды.*

Жалпы адамзат эволюциясындағы тарихи үдерісте руханилық феномені кез келген қоғам үшін ең маңызды және өзекті. Кейінгі ұрпаққа үлгі болған әл-Фараби өз заманында гуманистік философиясының тірегі ретінде осы руханилық, әділеттілік қағидаттарына және өзара сұхбат құбылысына сүйенеді. Оларды өзінің ғылыми зерттеулерінде қазақстандық фарабитанушы ғалым М.С.Бурабаев айтып кеткен еді [1]. Әрине, қазіргі кезеңде әл-Фарабидің мұрасы біршама игерілуде және оны Абай философиясымен үйлесімділік және үндестік қағидаты тұрғысынан сараптаудан өткізудің маңыздылығы зор.

Әдетте, кез келген тарихи тұлғаның дүниетанымын нақты тарихылық тұрғысынан ғана толық пайымдауға бола алады. Ортағасырлық қоғамның рухани-зияткерлік ортасында талқыланатын мәселелер сан қырлы болып келгені мәлім. Олар саяси, жаратылыстанулық, логикалық және діни мәселелер болып жіктеледі. Олардың әрқайсысымен айналысатын белгілі бір дайындықтағы тұлғалар болатындығы әл-Фарабидің трактаттарында және Абайдың «Қара сөздерінде» айтылады. Сонымен қатар, дін саласына зейін қойған адамның рухани шабыттануы тиіс екендігі баса айтылады. Себебі, діни философиямен айналысу оңай шаруа емес, ол үлкен жауапкершілікті қажет ететін дүние екендігі атап өтіледі. Ойшыл өзінің философияға арнаған трактаттарында Ақиқатты іздеудегі ең мықты әдіс діни сеніммен, рухани шабытпен дәлелдер келтірген тәсіл екендігін көрсетеді.

Әл-Фарабидің гуманистік ілімі бойынша, ақиқатқа жету тек қана әділеттілікті басшылыққа ала отырып және өзара сұхбаттың нәтижесінде жүзеге аспайды, ол әлде қайда тереңде жатқан табиғаты бар экзистенциалдық мағынадағы күрделі процесс екеніне меңзеледі. Ойшыл ақиқатты іздеуде сұхбаттық әдістің маңыздылығы когнитивті, яғни танымдық қатынастарды анықтауда айқын байқалатындығын атап көрсетеді. Ақиқатты іздеуде бір-біріне қарама-қарсы пікірлер көп болған сайын, қайшылықтар молайған сайын пікірталастар уақыты созыла түсетіні ескертіледі. Дегенмен, ойшылдың пайымдауынша, бұл процестегі ең маңыздысы сол пікірталасқа кеткен уақыттың ұзақтығы емес, философтардың ақиқаттың жалғандықтан айырмасын дәл анықтауы болып келеді [2, 392б].

Түркі және қазақ философиясының тарихы халықтың ежелгі заманнан тамыр тартқан ұшан теңіз мол рухани мұраларын зерттеп-зерделеу нәтижесінде әлі де қарқындап дами түсері сөзсіз. Қазақ фольклорының идеялық негізін құрайтын: адалдық, әділеттілік, уәдеге беріктік, намысшылдық қатарлы рухани-мәдени философиялық құндылықтар екендігін ашып көрсету арқылы, ұлттық төл мұраларды зерделеудің өзектілігін дәйектеу орынды. Қазақ фольклорының қазақстандық қоғамның қазіргі жаңғыру кезеңіндегі ұлттық код пен ментальдылыққа негізделген іргетасы екендігін дәлелдейтін уақыт келді. Қазіргі қазақтардың және жалпы түркі әлемінің құндылықтар ділінің архетиптерін жаңғырта отырып, бүгінгі ұрпақ бойына сіңіру көзделегені жөн. Осы мәселелер жөнінде еліміздің мамандары көптеген еңбектерді жарыққа шығарды. «Мәдени мұра» мемлекеттік мұрасын жүзеге асыру орасан зор еңбек болды. Өзінше ғылыми еңбек болып жарық көрген «Ұлттық тәуелсіздік және қазақ философиясы» [3], «Қазақ философиясы және ұлттық идея», «Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер», бес томдық «Қазақ философиясы тарихы» сияқты туындылар атауға болады.

Қазақ мифологиясын жалпы түрік руханиятымен тығыз бірлікте қарастыра отырып, кешенді зерттеп, этиологиялық, космогониялық мифтердің табиғатын танып, олардың ішкі түрлерін саралау, типологиялық сарындардың түп төркінін барлау, ортақ белгілер мен дара сипаттарды айқындап, олардың себеп-салдарын ғылымның бүгінгі жеткен өресінен ашып көрсету маңызды. Мәселе жалпы фольклорлық үдеріс ауанында қарастырылып, қазақ мифологиясын көне дүниетаныммен, халықтың байырғы тұрмыс-тіршілігімен, көркем қазынамен үндестікте зерделеніп, әлемнің басқа халықтарының материалдарымен қажетінше салыстырылып, кезеңдік белгілері айқындалғанында. Қазіргі қазақстандық кезеңде қазақ халқының бай рухани мұрасын игерудің маңызды рөлі артуда. Әлем мен адамды қабылдаудың біртұтастығы, зерде мен жүректің бірлігі, шындық, мейірімділік пен әділеттіліктің рухани-адамгершіліктік басымдылықтары, төзімділік пен ізгі ниеттіліктің ерекше түрі – Ұлы Даланың барлық осы сабақтарын қазақ философиясы өзіне сіңірді. Сондықтан түркі философиясы туралы философиялық қорытындылар жоғары деңгейдегі теориялық және тәжірибелік маңыздылыққа ие болады деген ойдамыз.

Фольклор мен мифологияны зерттеу сана мәдениетінің генезисі, рухани және материалдық құндылықтардың қалыптасу тарихи үрдісі ретінде тарих пен мәдениет теориясы мәселелерін шешуде маңызды мәнге ие. Философия, фольклористика және мәдениет теориясы саласындағы қазіргі заманғы зерттеулер, әсіресе фольклордың эстетикалық және этикалық мазмұнын зерттеуге арналған жұмыстар фольклордың халық мәдениеті құндылықтарының органикалық бөлігі және әмбебап тасымалдаушысы.

Қазіргі цифрлі технологиялық даму жолындағы әлемдегі ақпараттық, техникалық пәрменді алға жылжу заманында дүниежүзінің барлық халықтары мен ұлыстары өздерінің ұлттық мәдениеті мен мұрасын, өркениеті мен руханиятын жан-жақты зерделеуге тырысуда. Рухани дүниесін күйттемеген ел өзінің руханиятын жүйелі қалыптастыра алмайтыны белгілі. Тәуелсіздік дәуірі осы бағытта белсенділік танытқан мамандар үшін барынша қолайлы жағдай жасап отырғанын жасырмауымыз керек. Жалпы тарихи сана мен тарихи жадыға жүгіну және оның рухани-құндылықтық қырларын айқындау өркениеттік даму тұрғысынан алғанда өмір қажеттілігі, дамудың маңызды шарты екені анық. Себебі, өзінің рухани және тарихи негіздерін, маңызды құндылықтарын айқындамаған, оны білмеген ұрпақ қазіргі пәрменді ақпараттық және технологиялық даму заманында ділдік, дүниетанымдық дағдарысқа ұшырауы мүмкін және рухани бағдарларынан айрылып, тек еліктегіш, көшірме жасағыш мәдениетті құрады.

Түркі тілдес елдер өздерінің рухани байлығына терең зер салып, ғылыми зерделеуге бет бұра бастады. Сонымен қатар қазіргі кезеңде еліміз дүниежүзілік экономикалық кеңістікке лайықты түрде кіру үшін алдымен экономикалық құрылымын ілгерілету арқылы қайта құрып, технологиялық артта қалушылықты жеңуге тырысуда. Соңғы уақытта өабылданып жатқан мемлекеттік бағдарламалар осы басымдықты алға шығарады. Дегенмен, қоғамдағы рухани өмірдің маңызды рөлін ешқашанда төмендетуге болмайтыны да анық, оның маңызын барынша арттыру да, көтеру де өмірлік қажеттілік болып отыр.

Кез келген руханияттың үйлесімді дамуы барлық жағынан алғандағы әлеуметтік-мәдени өркендеуімізге де байланысты екеніне дау жоқ. Мазмұндық жағынан алғанда рухани дүниенің жүйелік-танымдық байланысын біртұтас құбылыс ретінде ашып көрсету өте маңызды. Осы тұрғыдан алғанда отандық философия тарихын, еліміздің саяси тарихын жаңа әдіснама және әдістеме тұрғысынан зерттеу қажетгілігі туындап отыр. Басты мәселе – халқымыздың рухани мәдениетінде қордаланған ауызша және жазбаша әдебиеттің, тарихи құжаттардың, құнды деректемелік негіздердің жан-жақты зерделенуі. Осымен қоса тарихи және мәдени ескерткіштерді ғылыми зерттеуде, әлеуметтік кеңістікте, тәрбие мәселесінде қалай қолдануды нақты анықтамайынша бұл процесс күрделене түседі.

Қазіргі тарихи кезеңде Шығыс пен Батысты ғылыми салыстыру мәселесіне арналған көптеген жиындар өткізіліп, мамандардың зерттеулерінің нәтижесінде ғылыми жинақтар шығып жатқаны белгілі [4]. Шығыста поэзияның көбісі философиялық астарлармен көмкеріліп келгенін мойындауымыз керек. Қазіргі отандық мәдениет тарихи және заманауи

интеграциялық процестер аясында өмір сүріп, тұлға философиясы ұлт философиясының өзіндік түптамыры ретінде қарастыруға ден қоюда. Жоғарыда аталған руханият қырларын қазақстандық бірегейленудің көрінісі және ұлттық философияның жетістіктері ретінде қарастырып, оның дамуына кедергі келтіретін әдіснамалық айшықтарды белгілеп, олардың әр қилы рөлін ашып көрсету - қазіргі тарихи кезеңдегі гуманитарлық білім үшін басты міндеттердің бірі болып отыр [5].

Әлем елдерінде және еуразиялық кеңістіктерде қалыптасқан рухани құндылықтардың тұтастығы мен сапа жағынан айырмашылықтары адамзат тарихының бүгінгі таңдағы келелі мәдениет мәселелерінің бірі. Өйткені әлемдегі халықтардың, ұлттардың, нәсілдердің бәріне тән жалпы адамзаттық құндылықтарымен қатар, әр халықтың өзіне тән тарихи қалыптасқан рухани, мәдени байлықтарын адамгершілік қасиеттерін, яғни өзіндік құндылықтары бар екенін ескеру аса қажет. Тарихтың қазіргі белесінде осы құндылықтарды жандандыру, солардың негізінде жаңа белеске көтерілу бүгінгі таңның талабына айналуда. Сондықтан да белгілі бір жағдайға байланысты қазақ халқының тарихи құндылықтарын тереңдей зерттеу, олардың ішкі мәнін айқындау, сонымен қатар жалпыадамзаттық өркениет аясындағы даму бағыттарын зерделеу қоғамдық ғылымдардың алдында тұрған басты мәселелердің бірі.

Осы айтылып отырылған проблеманың маңызы өзінің ғылымға қажеттілігімен немесе қазақ халқының сана-сезімін оятуға бағытталуымен ғана шектелмейді. Тәуелсіздік жағдайында еліміз нарықтық экономика, азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет құру мақсатын алдына қоюда. Олар тарихи тамырлас рухани негізде қалыптаспаса, өрісі тарылып, ішкі және сыртқы күшке төтеп беруі қиынға соғуы мүмкін. Рухани тәуелсіздіктің бастауын адамның дүниеге көзқарас жүйесінен, үйлесімді руханияттың өрбуінен іздеу кажет. Біздің рухшылдығымыздың бастауы сонау ежелгі замандағы Қорқыт атамыздан, орта ғасырлардағы түркі ғұламасы әл-Фарабиден, кейінгі қазақтың данагөйлері Абай мен Шәкәрім идеяларынан нәр алады. Олардың негізгі ойлары антропоцентризм философиясының әлемнің тірегі болған адам тұлғасын барынша жан-жақты сипаттау, әмбебап сипаттағы «Толық адам» деген тұжырымдамасын негіздеу.

Жалпы қоғамдағы адамаралық, қауымдастықаралық қатынастарда өзара келісімге, ымыраға келу менталитеті – қазақ халқының руханиятындағы негізгі этикалық ұстанымдардың бірі. Осы этноәлеуметтік құбылыс гуманитарлық ғылымдар тұрғысынан алғанда жан-жақты зерделеуді қажет етеді. Бұл терең тарихи құндылықтық бағдарлар қазақ ұлтының бірнеше ғасырларға созылған тарихи дамуы барысында әмбебап дүниетанымдық іргетас ретінде қалыптасты. Тарихи бұқаралық санада этникалық әлемді, құрылымды төмендету механизмін жүзеге асыруға жол бермейтін факторларды күшейту қадамдары жасалып отырылатыны анық.

Дәстүрлі түркілік және қазақтың ұлттық ділін, қоғамдық үдерістерді және күнделікті өмірді нақтылы-тұтастық тұрғысынан түсіну қазақстандық тарихи сананы жаңғыртудың міндеттеріне сәйкес келеді. Сонымен қатар, ұлттық тарихтың ұлы өкілдері жайлы аңыз-әңгімелерде басты кейіпкердің руластары мен жерлестерінің мүддесі үшін өзінің немесе жақындарының ұстанымынан бас тарта алғанына немесе алмағанына қарап, мемлекеттің басқарушыларының қандай болғандығына баға беріліп отырды. Осылардың барлығының жиынтығын қарастырсақ, қазақтардың көнбістігі мен ымыраға келу қасиеттері өзара ортақ істің негізінде келісімге келуден де әлдеқайда жоғары тұрғанын дәлелдейді.

Кеңінен алғандағы тарихи процестегі әртүрлі көріністер, көрнекті тұлғалардың іс-әрекеттерімен байланыстырмай терең түсіндіру мүмкін емес. Соңғы кезде белсенділік танытып отырған діни құндылықтардың ерекшеліктерін, олардың ғылыми, этникалық дүниетанымға тигізген ықпалын жаңаша сараптау керек. Осы жолда еліміздің мұсылман қауымы атқаратын істер өте ауқымды және ғалымдардың көмегінсіз оны атқару қиындыққа түседі. Рухани тәуелсіздігіміз басқа елдің зерттеушілерінің бізді бағалаған енбектеріне тәуелді болуы шарт емес. Қазақтың ұлттық болмысына, мәдениетіне, табиғатына сай келетін, соны айғақтай түсетін рухани тәуелсіздік дәрежесіндегі дүниетанымдық көзқарас қажет.

Шыңғыс Айтматов Мұқтар Әуезов туралы жазған «Слово об Ауэзове» деген мақаласында тамаша суреттейді. Ол «М.Әуезов айқындап берген Абай барлығымыз ортақ Абай, ол адамзаттың Абайы» деген ойды тұжырымдайды. Ұлтты айта отырып жалпыадамзаттың мәселесіне үн қату жалпы данагөйлердің әдеті екені рас. Әрине, Абай де пенде, оның да кез келген адамға ұқсас тұлғалық, зерттеушілік кемшіліктері бар екенін мойындаймыз. Мәселе, данагөй меңзеген терең танымдық иірімдерді көре білуде және ойшылмен бірге жасампаз ізденістер жасауға ұмтылуда болып отыр. Демек, Абайды әрі қарай дамыта алсақ қана жалпы тарихи тұлғаның рухани мұрасын игілікті игергеніміз болады.

Әрине Абайды біз қазақ халқының маңдайына біткен алтын жұлдызы іспетті жеке дара, алып әрі қайталанбас кемеңгер тұлға дейміз. Абай шығармашылығындағы дүниетанымдық-философиялық мәселелердің аксиологиялық қырларына тоқталу қашан да орынды. Қоғам бір орында тұрмайды, үнемі өзгерісте болады және ол өзінің даму кезеңдерінде әртүрлі әлеуметтік-саяси, экономикалық қиыншылықтарды басынан өткізеді. Дегенмен, сол дағдарыстардан шығудың бірден-бір жолы алдымен руханият әлемін ретке келтіру болып табылады, яғни азаматтардың рухани құндылықтарға бет бұруы. Сондықтан құндылықтар әлемі үнемі өзекті философиялық мәселелер санатында екені белгілі.

Дангөй Абай өзінің: «Қара сөздеріңде» руханияттың нақты дүниедегі көріністерін сыни-жасампаздық сипатта пайымдап, халыққа рухани өсиеттер түрінде жеткізген. Ойшыл өз шығармашылығында этникалық қауымдастыққа тән ділдік негіздердің сан қырлы тіндерін, астарларын құндылықтық бағалаулар тұрғысынан айшықтаған, сонымен қатар бұқара көпшілік барынша үйреніп, әдеттеніп кеткен әрекеттердің осал тұстарын көрсетіп береді. Әдеттенген таптаурын болып кеткен дүниелердің қайшылықты табиғатын сыни тұжырымдау тезінен өткізеді және олардың әлеуметке прогреске қызмет етпейтіндерін анықтап талдаулар жасайды.

Түркілік ойшылдың құндылықтар жүйесінде, дүниетанымдық әлемінде озық үлгідегі нағыз гуманистік, рухани бағдарлар көркем образдар және танымдық түсініктер сипатында көрініс бергені және басымдық танытқаны белгілі. Сондықтан ақынды таза поэзияның ғана өкілі деп атамаймыз, ол «адамзаттың даналық әлемінің көрнекті тұлғасы» деген атқа лайықты. Төмендегідей ғылыми сараптамалық тұжырымдарымен келісуге болады: «Абайды ақын деп сөзсіз мойындап отырғанымызбен, оның дүниетанымында қай сананың (философиялық немесе көркемдік сананың) басым екенін айыру мүмкін емес. Абай өмірге бірде тек ақын көзімен, бірде тек ойшылдықпен қарамаған, оның дүниеге көзқарасы өзін қоршаған ортаны тұтас қабылдаудан туған. Ақын өз заманының тұнып тұрған әлеуметтік қайшылықтарын тұтас қабылдап, «ауыр ойды көтеріп ауырған жан» [6, 360 б.].

Абайдың біртұтастанғанғ қисынды дүниетанымында негізінен дәріптеген рухани-адамгершілік құндылықтар жүйесінің құрылымы өзара тығыз байланысты үш салаға бөлінеді. Алдымен ойшыл өзінің құндылықтар жүйесі иерархиясында адамзат үшін, жеке адамның тұлғалық рухани жетілуі үшін маңызды құбылыс ретінде ғылым мен білімді бәрінен жоғары қояды, одан кейін дін мен мәдениеттің маңызды орындарын өз шығармашылығында көркем сөздермен нақты анықтап береді.

Мұқтар Әуезов ойын былай деп тұжырымдайды: «Ел ішіндегі жас желеңге Абайдың әсіресе көп ой қорытып айтқан мағыналы да програмдық бір өлеңі осы деуге болады. Бұнда Абай адам бойындағы қазынаның үлкені және әрбір жігерлі жастың талпынатын арманы – ғылым дейді. Осы өлеңнің әр кезінде сол ғылымды Абай шапшағын дүние деп бағаламайды. «Ғылым» деген сөзді әдейі бірнеше қайырып қолдану арқылы ұзақ өрісі бар терең білім деп таниды. Сол ғылымға талпыну жолында үгіттеп, тәрбиелемек болған жастарды айналадағы көпшіліктің сорақы, бұзық мінездерінен жирентіп өсірмек» [7, 15-16 бб.]. Осылай екі данагөйдің философия қалыптары өзара ұштасады, рухани құндылықтар әлемі үйлеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бурабаев М.С.и др. Философия Абу Насра аль-Фараби. – Алматы: Ақыл кітабы, 1998.- 207с.

2. Аль-Фараби Историко-философские трактаты. Алма-Ата: Наука, 1985.-489с.

3. Ұлттық тәуелсіздік және қазақ философиясы / Нысанбаев Ә.Н., Ғабитов Т.Х., Әлжан Қ.Ұ., Нұрмұратов С.Е. – Алматы: ФСИ, 2010.-285б.

4. Диалог культур Востока и Запада через призму единства и многообразия в преемственности и модернизации общественного сознания: древний мир, средневековье, новее и новейшее время: сборник научных статей. – Алматы: ИВ КН МОН РК имени Р.Б.Сулейменова, 2020. – 400с.

5. Қоғамдық сананы жаңғырту міндеттері аясындағы қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру. 1 кітап. Алматы: ИФПР МОН РК, 2018.- 474 с.

6. Қажыбек Е. Тысячеленняя мудрость Абая // Казахстанская правда. 2020. 30 января.

7. Әуезов М.О. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 20 том. Алматы: Жазушы, 1985. 110-136 б.

Ali Rafet Özkan
Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Sosyolojisi Anabilim Dalı
Ankara/ Türkiye

FARABİ'DE SOSYAL AHLAK: ERDEMLİ BİR TOPLUM OLUŞTURMA YOLUNDA

Аңдатпа. Фараби Ислам философиясының маңызды тұлғаларының бірі болып саналады. Оның философиялық зерттеулері метафизика және гносеология сияқты салалармен ғана шектеліп қоймай, моральдық философияға да маңызды үлес қосты. Бұл мақалада Біз Фарабидің әлеуметтік мораль туралы түсінігін қарастырамыз.

Фарабидің пікірінше, адамгершіліктің басты мақсаты – адамға бақытқа жетуге мүмкіндік беру, бұл ең жоғары игілік. Бұл бақытқа өнегелі өмір сүру арқылы жетуге болады. Фараби ізгіліктерді екі категорияға бөледі: жеке ізгіліктер және әлеуметтік ізгіліктер. Жеке ізгіліктер – бұл өз жанын жетілдіруге бағытталған ізгіліктер. Батылдық, әділдік, даналық және байсалдылық сияқты ізгіліктер осы санатқа жатады. Екінші жағынан, әлеуметтік ізгіліктер – бұл адамның басқа адамдармен қарым-қатынасында байқауға тиісті қасиеттер. Жомарттық, қайырымдылық, адалдық және адалдық сияқты ізгіліктерді әлеуметтік ізгіліктердің мысалдары ретінде көрсетуге болады. Фараби әлеуметтік моральдың маңыздылығын ерекше атап өтті. Оның пікірінше, ізгілікті қоғам құру үшін жеке тұлғалардың тек өз ізгіліктеріне ғана көңіл бөлуі жеткіліксіз. Сонымен қатар, олар басқа адамдармен қарым-қатынаста өзін жақсы ұстауы керек. Фараби әлеуметтік ізгіліктерді «адамдардың бір-бірімен тіл табысуына және бір-біріне көмектесуіне мүмкіндік беретін ізгіліктер» деп анықтайды. Фарабидің әлеуметтік мораль туралы түсінігінің негізін құрайтын кейбір маңызды қағидалар:

Әділет: Фарабидің пікірінше, әділеттілік-әлеуметтік моральдың маңызды қағидасы. Әділеттілік қоғамда тепе-теңдік пен бейбітшіліктің қамтамасыз етілуін қамтамасыз етеді, әр адамға өзіне лайықты құндылық береді.

Теңдік: Фараби адамдардың жаратылысы жағынан тең екенін алға тартады. Сондықтан әрбір адам өзінің негізгі қажеттіліктерін құрметтеуге және қанағаттандыруға құқылы.

Ынтымақтастық: Фараби адамдар бір-біріне көмектесіп, ынтымақ танытуы керек дейді. Ынтымақтастық қоғамдағы әлсіз және мұқтаж адамдарды қорғауға және әл-ауқат деңгейін көтеруге ықпал етеді.

Толеранттылық: Фарабидің пайымдауынша, көзқарастары мен сенімдері әртүрлі адамдар бір-біріне төзімділік танытуы керек. Толеранттылық қоғамдағы бейбітшілік пен татуласуға қол жеткізуге ықпал етеді.

Фарабидің әлеуметтік мораль туралы түсінігі бүгінгі күнге дейін күшінде. Ізгілікті қоғам құру үшін жеке адамдар мен қоғамдардың Фараби қағидаларын ескеріп, қолдануы маңызды.

Түйін сөздер: Фараби, әлеуметтік мораль, этика, гносеология, ізгілік

Öz. Farabi, İslam felsefesinin en önemli isimlerinden biri olarak kabul edilir. Felsefi çalışmaları sadece metafizik ve epistemoloji gibi alanlarla sınırlı kalmamış, ahlak felsefesine de önemli katkılar sunmuştur. Bu makalede Farabi'nin sosyal ahlak anlayışını inceleyeceğiz.

Farabi'ye göre ahlakın temel amacı, insanın en yüksek iyiliği olan mutluluğa ulaşmasını sağlamaktır. Bu mutluluğa ise erdemli bir hayat sürerek ulaşmak mümkündür. Farabi, erdemleri iki kategoriye ayırır: bireysel erdemler ve sosyal erdemler. Bireysel erdemler, kişinin kendi ruhunun mükemmelleşmesine yönelik erdemlerdir. Cesaret, adalet, hikmet ve ölçülülük gibi erdemler bu kategoriye girer. Sosyal erdemler ise, kişinin diğer insanlarla olan ilişkilerinde gözetmesi gereken erdemlerdir. Cömertlik, yardımseverlik, dürüstlük ve vefa gibi erdemler sosyal erdemlere örnek olarak gösterilebilir. Farabi, sosyal ahlakın önemini oldukça vurgulamıştır. Ona göre, erdemli bir toplum oluşturmak için bireylerin sadece kendi erdemlerine odaklanması yeterli değildir. Aynı zamanda, diğer insanlarla olan ilişkilerinde de erdemli davranmaları gerekir. Farabi, sosyal erdemleri "insanların birbiriyle iyi geçinmesini ve birbirine yardım etmesini sağlayan erdemler" olarak tanımlar. Farabi'nin sosyal ahlak anlayışının temelini oluşturan bazı önemli ilkeler şunlardır:

Adalet: Farabi'ye göre adalet, sosyal ahlakın en önemli ilkesidir. Adalet, her insana hak ettiği değeri vererek, toplumda denge ve huzurun sağlanmasını sağlar.

Eşitlik: Farabi, insanların yaratılış bakımından eşit olduğunu savunur. Bu nedenle, her insanın saygı görmeye ve temel ihtiyaçlarını karşılamaya hakkı vardır.

Dayanışma: Farabi, insanların birbirine yardım etmesi ve dayanışma göstermesi gerektiğini savunur. Dayanışma, toplumdaki zayıf ve ihtiyaç sahibi insanların korunmasına ve refah seviyesinin yükselmesine katkıda bulunur.

Hoşgörü: Farabi, farklı görüşlere ve inançlara sahip insanların birbirine hoşgörü göstermesi gerektiğini savunur. Hoşgörü, toplumda barış ve uzlaşmanın sağlanmasına katkıda bulunur.

Farabi'nin sosyal ahlak anlayışı, günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Erdemli bir toplum oluşturmak için bireylerin ve toplumların Farabi'nin ilkelerini göz önünde bulundurması ve uygulaması önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Farabi, sosyal ahlak, etik, epistomoloji, erdem

Abstract. Farabi is considered one of the most important figures of Islamic philosophy. His philosophical studies were not only limited to fields such as metaphysics and epistemology, but he also made important contributions to moral philosophy. In this article, we will examine Farabi's understanding of social morality.

According to Farabi, the main purpose of morality is to achieve happiness, which is the highest good of man. This happiness can be achieved by leading a virtuous life. Farabi divides virtues into two categories: individual virtues and social virtues. Individual virtues are virtues for the perfection of one's own soul. Virtues such as courage, justice, wisdom and moderation fall into this category. Social virtues, on the other hand, are virtues that one should observe in one's relations with other people. Virtues such as generosity, benevolence, honesty and loyalty can be shown as examples of social virtues. Farabi emphasised the importance of social morality. According to him, in order to create a virtuous society, it is not enough for individuals to focus only on their own virtues. At the same time, they must also behave virtuously in their relationships with other people. Farabi defines social virtues as "virtues that enable people to get along well with each other and help each other".Some important principles that form the basis of Farabi's understanding of social morality are as follows:

Justice: According to Farabi, justice is the most important principle of social morality. Justice ensures balance and peace in society by giving each person the value he deserves.

Equality: Farabi argues that people are equal in terms of creation. Therefore, every person has the right to be respected and to meet their basic needs.

Solidarity: Farabi argues that people should help each other and show solidarity. Solidarity contributes to the protection of weak and needy people in society and to increase the level of welfare.

Tolerance: Farabi argues that people with different views and beliefs should tolerate each other. Tolerance contributes to peace and reconciliation in society.

Farabi's understanding of social morality remains valid today. In order to create a virtuous society, it is important for individuals and societies to consider and implement Farabi's principles.

Key words: Farabi, social morality, ethics, epistomology, virtue

Giriş

Eflatun ve Aristo'nun ahlakla ilgili görüşleri İslam dünyasında başta Fârâbî olmak üzere İbn Miskeveyh (ö. 1030), İbn Sînâ (ö. 22 Haziran 1037), İhvân-ı Safa (10. Asır), Gazzâlî (ö. 1111), Nasireddin Tusi (ö. 1274) ve Kınalızâde Ali Efendi (ö. 1572) tarafından temsil edilmiştir (Adıgüzel 2018: 48). Farabi'nin ahlak anlayışında bireysel ahlaktan ziyade toplumsal ahlakın öne çıktığını söylemek mümkündür. O, siyasal ahlak anlayışı ile toplumda topyekûn ahlakın hâkim kılınmasının mümkün olabileceğini düşünmüş ve bunun için siyasal bir ahlak sistemi kurmak için çabalamıştır.

Ebu Nasr Muhammed b. Tarhan b. Uzlug el-Fârâbî, İslam ve Türk düşünce tarihinin en ünlü şahsiyetlerinden biridir.

İslam ahlak düşüncesinde ahlakla bilgi arasındaki münasebet kurulurken, aklın sadece teorik yönüne değil, pratik yönüne de dikkat çekilmiştir. Ahlaklı olmanın temelde pratik aklın işlevi olduğu dile getirilmiştir. Çünkü davranışlarımız pratik akıl tarafından seçilmektedir. Bu açıdan iradenin pratik aklın bir etkinliği olduğunu söyleyebiliriz. Tabii ki doğru bir seçimde pratik akıl teorik aklın genel ilkelerine uygun olarak hareket etmek durumundadır. Pratik aklın ahlakı elde etmeyi başarması; arzu, öfke ve korku gibi duyguların dengeli hale getirilmesi ve onların akla tabi kılınmasına bağlıdır (Cengiz 2018: 27.28).

İslam ahlakı açısından ahlakın konusu insanın eylemleridir gayesi ise nesneler ve bireyler karşısındaki tutumunu akla ve dine uygun hale getirmektir. Kendiliğin inşası anlamına gelen bu tutum kişinin kendisini aşmasıyla mümkündür. Bu da insanın davranışlarını başkasına yönelik olarak planlaması gerektiği anlamına gelir. Başkalarına yönelik olumlu tutum ve davranışlar, insanın bencillik duygusunu ortadan kaldıracağı için, kişinin kendini inşasında önemli katkı sağlaması söz konusu olabilir. İnsanın kendini aşmasını, bir yönüyle bencilliği aşmak olarak da görebiliriz. Bu durumda insanın karakterinde yer alan bencillik hali başkasına karşılıksız yarar sağlamakla giderilebilir. Bu tutuma İslami terminolojide diğerkâmlık denir. Bu kavram, başkalarının iyiliği ve yararı için kendi yararına olacak şeylerden vazgeçmesi, fedakarlık yapması anlamında kullanılmaktadır.

Klasik İslam ahlak düşüncesi eserlerinde birey-toplum ilişkisinin yeteri kadar dikkate alındığını söyleyemeyiz. Her ne kadar sosyal çevrenin birey üzerindeki etkisi nadiren tartışmalara konu olmuşsa da bu tartışmaların çoğunlukla teorik düzeyde kaldığını söyleyebiliriz (Cengiz 2018: 35-36).

Ahlak alanında toplumsal ilişkiler dikkate alınmadan düşünce üretilemez. Toplumsal ilişkileri dikkate alarak düşünce üretenlerden birisi de Fârâbî'dir. İnsanı sosyal bir varlık olarak görev Farabi, ahlak konusunda bireysel ahlaktan ziyade sosyal ahlakın ikame edilmesinin gerekliliğine inanır. Bunun için de O, devlet içerisinde yaşayan insanların ahlakıyla ilgilenmiştir. İnsan ona göre siyaset sayesinde yaratılış amacı olan yetkinliği kazanabilir, erdemleri ve erdemsizlikleri öğrenebilir.

Fârâbî'ye göre siyaset bilimdir, sanattır ve bilgeliktir. Bugün sıkça kullandığımız sözlük anlamı "idare etmek", "düzene koymak", "yönetmek", "her işi güzelce görüp- gözeterek nizama ve intizama sokmak" olan siyaseti (Kars 2006: 22) Fârâbî şöyle açıklar; "insan kazanımına dayalı tüm gönüllü (iradi) davranış; iyi nitelik, huy, mizaç ve yeteneklerin hepsinin tek bir insanda bulunması ve bunları kullanması imkansızdır. Ancak bunlar toplulukta gerçekleşir ve davranış haline gelir. Gönüllü iş, davranış ve yeteneklerle hedeflenen amaca, sonuçta toplulukta ulaşılır. Tam topluluklarda –ki bunu aşağıda açıklayacağız- ortak olarak kullanılmak amacıyla dağıtılması gereken iş ve yetenekleri

yerleştirme ve bunların sürekliliğini onlarda kalacak biçimde korumaya çalışma bir olabilir. İşte bu meslek, başkanlık mesleğidir. İnsanın meliklik yani başkanlık yerine istediği adla anabileceği bir meslektir. Siyaset bu mesleği yapmaktır. Bu mesleği yapmak demek; adı geçen nitelik ve yetenekleri ilinde yerleştiren, onlarda bunların sürekliliğini sağlayan ve koruyan davranışları yapmaktır. Bu meslek, öncelikle yerleştirmeyi sonra da korumayı sağlayan tüm davranışların bilgisiyle olur, başkanlıkla sağlanır. (Fârâbî 1986:54-55)

Farabi, İslam felsefesinin en önemli isimlerinden biri olarak kabul edilir. Felsefi çalışmaları sadece metafizik ve epistemoloji gibi alanlarla sınırlı kalmamış, ahlak felsefesine de önemli katkılar sunmuştur. Bu çalışmada Farabi'nin sosyal ahlak anlayışı, özellikle de erdemli bir toplum oluşturma yolundaki düşünceleri incelenecektir.

1. Sosyal Ahlak Kavramı

Farabi'ye göre ahlakın temel amacı, insanın en yüksek iyiliği olan mutluluğa ulaşmasını sağlamaktır. Bu mutluluğa ise erdemli bir hayat sürerek ulaşmak mümkündür. Farabi, erdemleri iki kategoriye ayırır: bireysel erdemler ve sosyal erdemler. Bireysel erdemler, kişinin kendi ruhunun mükemmelleşmesine yönelik erdemlerdir. Cesaret, adalet, hikmet ve ölçülülük gibi erdemler bu kategoriye girer. Sosyal erdemler ise, kişinin diğer insanlarla olan ilişkilerinde gözetmesi gereken erdemlerdir. Cömertlik, yardımseverlik, dürüstlük ve vefa gibi erdemler sosyal erdemlere örnek olarak gösterilebilir.

Sokrates'ten başlayıp, Eflatun, Aristo, Farabi, İbni Sina ve Kınalızâde ile devam eden klasik ahlak felsefesi geleneğinde, "davranışı sonuçlarına göre değerlendirme prensibi" hâkimdir. Bu prensibe göre bir davranışın ahlaken iyilik veya kötülüğüne, o davranışla ulaşılması planlanan gayeye ulaşılıp ulaşılmadığına bakılarak karar verilir. Yani davranışın ahlaki değerini, o davranışın sonucu belirler. (Kılıç 2012: 13)

Fârâbî'ye göre ahlâk sözcüğünün tekili olan hulk, kendisiyle insanda iyi ve kötü eylemlerin ortaya çıktığı şeydir. Filozofumuza gör, nasıl mantık bilgi prensiplerini tetkik ederse, Ahlâk da tavır ve hareketlerin esas kaideleriyle uğraşır. (Fârâbî, 1993, 33).

İslam ahlak felsefesinde mutluluk, insanın düşünme melekesinin en üst düzeyde kullanılmasına bağlı görülmüştür. Düşüncenin yetkin hale gelmesinin ahlak ile ilişkisi epistemoloji ile ahlak arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü kişinin ahlaken iyi olarak nitelenmesi erdemleri bilmesine bağlı görülmüştür. Fârâbî'nin Mutluluğun Kazanılması isimli eseri bilgi ve ahlak arasındaki münasebeti göstermektedir. Ahlak konusunda yazılmış olan bu eserde doğru ve tutarlı düşünmenin esasları işlenmektedir. Böylece doğru bir şekilde teorik bilgi kurulmadan ahlak edinmenin gerçekleşemeyeceği gösterilmektedir. (Cengiz 2018: 27).

Fârâbî'ye göre kalp bedende yönetici konumdadır. Kalpten sonra beyin gelir ki beyin ikinci başkan konumundadır. Zira kendisi kalbin yönetimine tabidir. Kalbin tabiatı gereği ulaşmaya çalıştığı amaca hizmet etmek üzere beyin, diğer organların hepsini kullanır ve onları yönetir. (Gâlib, 1998: 72-73; Adıgüzel 2018: 106).

Mutluluğu elde edebilmek için insanın iradi fiillere ihtiyacı vardır. Bunlardan bir kısmı fikrî diğer bir kısmı ise bedenîdir. Rastgele herhangi bir iradi davranışla mutluluğa ulaşmak da mümkün değildir. Bu nedenle söz konusu davranışlar belirli ve sınırlıdır. Nitekim bazı iradi davranışlar insan mutluluğunu engellemektedir. Mutluluk, bizzat kendisi talep edilen iyidir. Başka bir şeye ulaşmak için talep edilen iyi mutluluk diye adlandırılamaz. İnsanın mutluluğa ulaşmasında yararı olan davranışlar güzel davranışlardır. İnsanın bu davranışları gerçekleştirmesini sağlayan ve nefsinde bulunan, karakterinin özgün yanları (hey'et) ile alışkanlıkları (meleke) faziletleri oluşturur. Faziletlerin iyi olmalarının sebebi bizzat kendileri değil, insanı mutluluğa ulaştırıyor olmalarıdır. Mutluluğa ulaşmayı engelleyen davranışlar ise kötüdür. Bunlar aynı zamanda çirkin davranışlardır. Bu durumda insanın mutluluğa ulaşmasını engelleyen davranışların sebebi olan yapı ve alışkanlıklar da kusur, rezilet ve alçaklık olarak nitelendirilir. (Fârâbî, 1983: 101).

2. Farabi'ye Göre Sosyal Ahlakın Önemi:

Fârâbî eserlerinde psikoloji, teorik felsefe, ahlak, siyaset ve metafizik arasında sıkı bir bağ kurmuştur. İnsanın mahiyeti, akli yetkinliği, erdemli davranışları, siyaset vb. birbiriyle iç içedir ve aralarında yakın bir ilişki bulunmaktadır. İnsanın her türlü toplumsal etkinliği ve davranışları ancak

erdemli bir yönetimle sağlıklı olabilir. (Çağrıcı, 2006: 171; Adıgüzel 2018: 109). Fârâbî el Medînetü'l-Fâzıla'da Allah'ın yarattığı düzeni örnek aldığı bir toplum düzeni tasarlar. Onun ontolojik düzenindeki hiyerarşik yapının bir benzeri devlette de kurulmadıkça erdemli bir toplum oluşturmanın imkânı yoktur. Onun felsefesinin rasyonalist karakteri ahlak anlayışında da kendini göstermektedir. Zira ahlaki erdemlere ulaşmak tek başına bedensel davranışlarla mümkün olamaz. Aynı zamanda akıl yoluyla da bedensel davranışların desteklenmesi gerekir. (Çağrıcı, 2006: 172). Fârâbî'nin akli erdemleri özü itibariyle elde edilmesi gereken metafizik bir bilgidir. En üstün varlık olarak Allah'ın bilgisi önemlidir. Zira diğer tüm varlıklar erdem ve yetkinliklerini Allah'tan almışlardır. Diğer varlıkların Allah'tan nasıl ve hangi tür erdem ve yetkinlikleri aldıklarının bilinmesi de yine akli bir erdemdir. (Çağrıcı, 2006: 172). Farabi'ye göre insan da erdem ve yetkinliklerini O'ndan alır. Bu durumda akli erdem, insanın kendi yetkinliği ve erdemi hakkında bilgi sahibi olmasını da içermektedir. Hikmet denilen de budur. Hikmet mutluluğu doğurur, anlama/aklı erdirme ise mutluluğa götüren yoldur. İnsan bu yolda yürümekle âlemdeki varlıkların en üstünü ve değerlisi olur.(Çağrıcı, 2006: 172). Fârâbî'ye göre faal akılla insanın ilişki kurabilmesi de akıl yoluyla üstün olan bilgiye ulaşılmasıyla mümkün olur. Faal akılla ilişki kurulması en yüksek gayedir. Çünkü bu yolla değişmeyen ve en üstün bilgi elde edilir. Öte yandan insan fikri ve ahlaki erdemleri ancak bir toplum içinde elde edebilir. Fakat aynı zamanda tıpkı bir bedendeki uyum ve istidatlar birliği gibi siyasi bir sistem kurulmalıdır. (Adıgüzel 2018: 110) Farabi metafizik, siyaset ve ahlakın bütünlüğüne inanmaktadır.

(Çağrıcı, 2006: 173). Fârâbî'ye göre insan sosyal bir varlıktır. Dolayısıyla o, toplum içerisinde yaşayan insanların ahlakı onun öncelikli hedefidir. Çünkü o, devlet içerisinde yaşayan insanların ahlakıyla ilgilenmiştir. İnsan ona göre siyaset sayesinde yaratılış amacı olan yetkinliği kazanabilir, erdemleri ve erdemsizlikleri öğrenebilir. Siyaset bunların ne olduklarını, kaynaklarını, nasıl meydana geldiklerini ve nasıl bilinebileceklerini vs. sağlar. Şu halde Fârâbî'nin siyasi, insani ve medeni kabul ettiği siyaset ilmi aynı zamanda ahlaki bir ilimdir. (Çağrıcı, 2006: 174-175).

1) En büyük (Yetkin) birlik: Bütün toplulukların teşkil ettiği birlik, ya da evrensel birliktir.

2) Bir milletin oluşturduğu birlik ki bu orta siyasal birliktir.

3) Şehirlerde veya benzer yerleşim birimlerinde yaşayan insanların oluşturduğu küçük birliklerdir.

Farabi'den 1400 yıl önce yaşamış olan Konfuçyüs'ün de siyasi ahlakla toplumun düzeleceği düşüncesin varlığını zikretmemiz gerekir. Ona göre, ideal insanların yöneticiliğindeki bir devletin halkı peşinden sürükleyebilmesi için iyi teşkilatlanmış bir yapıya sahip olması gerekir. Böyle bir devletin ortaya çıkması için ise ahlaki ve siyasi bir birliğin oluşturulması gerekmektedir. (Kalkır 2018: 100).

3. Farabi'nin Sosyal Ahlak Anlayışının Temel İlkeleri:

Farabi'nin sosyal ahlak anlayışının temelini oluşturan bazı önemli ilkeler şunlardır:

Adalet: Farabi'ye göre adalet, sosyal ahlakın en önemli ilkesidir. Adalet, her insana hak ettiği değeri vererek, toplumda denge ve huzurun sağlanmasını sağlar.

Eşitlik: Farabi, insanların yaratılış bakımından eşit olduğunu savunur. Bu nedenle, her insanın saygı görmeye ve temel ihtiyaçlarını karşılamaya hakkı vardır.

Dayanışma: Farabi, insanların birbirine yardım etmesi ve dayanışma göstermesi gerektiğini savunur. Dayanışma, toplumdaki zayıf ve ihtiyaç sahibi insanların korunmasına ve refah seviyesinin yükselmesine katkıda bulunur.

Hoşgörü: Farabi, farklı görüşlere ve inançlara sahip insanların birbirine hoşgörü göstermesi gerektiğini savunur. Hoşgörü, toplumda barış ve uzlaşmanın sağlanmasına katkıda bulunur.

Farabi'nin sosyal ahlak anlayışı, günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Erdemli bir toplum oluşturmak için bireylerin ve toplumların Farabi'nin ilkelerini göz önünde bulundurması ve uygulaması önemlidir.

Farabi'nin sosyal ahlak anlayışının temellerini oluşturan diğer ilkeler de: Dürüstlük, güvenilirlik, sorumluluk duygusu, alçakgönüllülük olarak sıralanabilir. Bunlar başlı başına başka bir araştırma konusu olduğun için burada detaya girmek istemiyoruz.

4. Sonuç

Fârâbî, ahlak konusunda toplumsal ilişkileri dikkate almış ve temiz siyaset yürüten toplumlarda ahlakında sosyal olarak ikamesinin mümkün olacağını ortaya koymuştur. Hal böyle olunca en yüksek iyiye ve en ileri yetkinliğe ulaşmanın yolu erdemli şehirden geçmektedir. Erdemli şehir oluşmadan yetkin anlamıyla gelişme ve olgunlaşma da mümkün olamaz. Buna göre, dünyada mutluluk edinmek, toplum içindeki bireylerin çok sayıda insanı kapsayan hayırlı etkinliklerine bağlıdır. Bu düşüncede siyasi lider ise tüm toplum için ahlaki bir modeldir.

Fârâbî'nin üzerinde ısrarla ahlaki erdemlere götüren yeteneklerin alıştırma yoluyla kazanılacağı üzerinde durmuştur. Bunun için de O, eğitimi şart olduğu huşunun altını çizmektedir.

Farabi'nin sosyal ahlak anlayışı, İslam felsefesi içinde önemli bir yere sahiptir. Farabi, ahlakı sadece bireysel bir mesele olarak değil, aynı zamanda toplumsal bir mesele olarak ele almıştır. Onun erdemli bir toplum vizyonu, günümüzde de ideal bir toplum modelini oluşturmaktadır.

References and further readings

1. Butterworth (ed. and trans.), (2015). Alfarabi, The Political Writings: "Political Regime" and "Summary of Plato's Laws" (Volume II), Ithaca, NY: Cornell University Press.
2. •Butterworth (ed. and trans.), forthcoming, Alfarabi, Book of Letters, Ithaca, NY: Cornell University Press.
3. Butterworth, (2013). "How to Read Alafarabi", in More Modoque: Festschrift for Miklós Maróth, edited by P. Fodor et alii, Budapest: Research Centre for the Humanities of the Hungarian Academy of Sciences, pp. 33–41.
4. Butterworth, Charles E. (ed. and trans.), (2001). Alfarabi, The Political Writings: "Selected Aphorisms" and Other Texts (Volume I), Ithaca, NY: Cornell University Press.
5. Butterworth, Charles E., (2011). "Alfarabi's Goal: Political Philosophy, Not Political Theology", in Islam, the State, and Political Authority: Medieval Issues and Modern Concerns, Asma Afsaruddin (ed.), New York, NY: Palgrave McMillan US, pp. 53–74.
6. Leaman, Oliver (2004). An Introduction to Classical Islamic Philosophy, New York: Cambridge University Press.
7. Mahdi, Muhsin, S. (2001). Al Farabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy, London: University of Chichago Press.
8. Adıgüzel, Nuri (2018). İslam Ahlak Düşüncesi Ve Müslüman Ahlakçılar, Ankara.
9. Al Farabi, (1995). Tahsil al Sa'ada (Attainment of Happiness), Ed. Ali Abou Melhem, Beirut.
10. Aydın, İbrahim Hakkı, (1995). Farabi'de Bilgi Teorisi, İstanbul.
11. Aydınlı, Yaşar, (2000). Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi, İstanbul.
12. Aydınlı, Yaşar,(2008). Fârâbî, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
13. Bircan, Hasan Hüseyin, (2008). İslâm Felsefesinde Mutluluk, İz Yay., İstanbul
14. Cengiz, Yunus (2018) "Ahlak İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi", İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi, Editör Murat Demirkol, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara, (17-35).
15. Coşar, Hakan, (2018), "İslam Ahlak Düşüncesi ve Filozof Ahlakçılar", İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi, Editör Murat Demirkol, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara. (39-80).
16. Çağrıcı, Mustafa, İslâm Düşüncesinde Ahlâk, İstanbul, 2006, Dem Yayınları.
17. Fahri, Macid, (2004). İslam Ahlak Teorileri (çev. M. İskenderoğlu - A. Arkan), Litera Yayıncılık, İstanbul.
18. El-Fârâbî, Ebû Nasr, Ârâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla, (1983). Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl Yayını, Beyrut,
19. Fârâbî, (1986). Kitabü'l Mille Din Üzerine, (Neşreden Muhsin Mehdi), Beyrut.
20. Farabi, (1993). Tenbih ala Selibi's Saade, çev. Hanefi Özcan, İzmir.
21. Fârâbî. (1999). Mutluluğun Kazanılması (çev: Ahmet Arslan). Ankara: Vadi Yayınları.
22. Gâlib, Mustafa, (1998). el-Fârâbî, Beyrut.
23. Kalkır, Nurcan, (2018). "Konfuçyüs'ün Yönetim Anlayışı Üzerine Bir Analiz", Curr Res Soc Sci (2018), 4(3) s. 97-107

24. Kars, Zübeyr, (2006). “Fârâbî’de İnsan – Devlet İlişkisi”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2006, (s. 21-37)

25. Kılıç, Recep, (2012). Ahlak Felsefesi, İslam Ahlak Felsefesi, Editör Müfit Selim Saruhan, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara (s. 2-22).

26. Özturan, Hümeyra, (2014). Akıl ve Ahlâk: Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı, Klasik Yay., İstanbul .

27. Özturan, Hümeyra, (2016). “İslam Ahlak Düşüncesi ve Çalışmalarının Dünü ve Bugününe Dair Bir İnceleme”, İslam Ahlak Literatürü Ekoller ve Problemler, Editörler: Ömer Türker& Kübra Bilgin Tiryaki, 2. Baskı, Ankara. (s. 1-42).

28. Pırıldar, Sümeyye, (2016). “Farabi Felsefesinde Mizaç Teorisi”, İslam Düşüncesinde Mizaç teorileri, Editör: M. Zait Tiryaki- Kübra Bilgin Tiryaki, İlem Kitaplığı, Ankara. (s. 79-96).

29. Saruhan Müfit Selim, (2010). “Farabi’de Medeniyetin Kurucu İlkeleri Üzerine” Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, Sayı: 18, Ekim 2010,(ss. 383-401).

30. Saruhan, Müfit Selim, (2012). “İslam Ahlak Felsefesi: Tanım, Kaynaklar ve İçerik”, İslam Ahlâk Felsefesi, Editör Müfit Selim Saruhan, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara, (s. 65-89).

31. Strauss, Leo, (2013). Persecution and the Art of Writing, Puplisher University of Chiogo Press, Chiago.

1-СЕКЦИЯ. ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ФАРАБИТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
СЕКЦИЯ 1. НАСЛЕДИЕ АЛЬ-ФАРАБИИ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФАРАБИЕВЕДЕНИЯ
SECTION 1. THE HERITAGE OF AL-FARABI AND ACTUAL PROBLEMS OF FARABI STUDIES

Алтаев Ж.А., *филос.ғ.д., профессор,* ***Қазиева Ж.Н.***
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ҒЫЛЫМИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ІЛІМДЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Әл-Фарабидің ғылыми-философиялық ілімдері қарастырылады.
Тірек сөздер: ілім, ғылым, этика.
Аннотация. В этой статье рассматриваются научно-философские учения Аль-Фараби.
Ключевые слова: учение, наука, этика.
Annotation. This article discusses the scientific and philosophical teachings of Al-Farabi.
Key words: doctrine, Science, Ethics.

Әл-Фарабидің ғылымдар тарихына қосқан үлесін жоғары бағалай келіп, белгілі отандық фарабитанушы ғалым М.С. Бурабаев: «әл-Фарабидің ғылыми мұрасы ерекше кең аумақты әртүрлі болып келеді. Ол ғылымның бар саласы бойынша еңбектер жазып, өз дәуірінің рухани-мәдени мұраларының жетістіктерін тұжырымдай келе, прогрессивті философиялық жүйе жасады. Сөйтіп, әлеуметтік – философия, этика-эстетикалық және жаратылыстану ғылымдары саласына өзінің өте құнды үлесін қосты» , – дейді.

Әл-Фараби философиясы шындығында өзгеше сипаттағы философия. Оның белгілі тармақтарын белгілі бір дәрежеде әл-Фараби өзінше тұжырымдап береді. Бұл жерде оның философиялық жүйесіне тірек болған басты үш мәселені тұжырымдап атап өтуге болады. 1) Дүниені мәңгілік деп тану; 2) зеттеу принципі ретіндегі детерменизм; 3) ақыл жайындағы ілім. Әл-Фараби негізінен сол кездегі жаратылыстану ғылымдарының соңғы жетістіктеріне сүйенді. Егер біз әл-Фарабидің философиялық көзқарасын өзгешелігімен қоса, яғни белгілі бір заманға байланысты және соны бейнелейтін нақты тарихи жүйе ретінде алып қарайтын болсақ, бұл көзқарастың ерекше қасиеті мен соны сипатын дұрыс түсінуге болады.

«Бәле-жаладан аман сақтаушы, жарылқаушы шүкіршілік» деген сияқты сөздермен Құдайды мадақтау әл-Фарабидің дағдылы лебіз білдіру рәсімі ғана емес, сонымен қатар орта ғасырда философиялық ой-пікірді дамытуға септігін тигізген діни теологиялық форма еді. Орта ғасырдағы дүниенің бас-аяғы жоқ деген пікір философияны теологиядан, діншілдерді, әл-Газалидің сөзімен атағанда, дінді бұзғандардан ажыратып келді. Ал Аристотельдің жақтастары философтар деп аталды, ол араб ойшылдарының дәстүрінде философияның бейнесі болды. «Аристотелдің өзі дүниенің бас аяғы жоқ деген тезисті өз басының жетістігі деп санады. Араб аристотелизмін жүйелілік дәрежесіне көтерген әл-Фараби «Екінші ұстаз» атанды. Маймонидтің айтуынша, бір трактатында әл-Фараби дүниенің бас-аяғы жоқ па, әлде ол жаратылған ба деген проблеманы шешуге болатындығы жөнінде күмән келтірген Галенді сынай келіп, пайғамбардың дүние жаратылған дейтін пікірі ешбір ақылға қонбайды депті. Міне, нақ осы ашық пікірлері үшін де оған ортодокстер қатты өшігіп, сенбестік білдірген».

Әл-Фараби бұл мәселені өзінше шешеді: дүние өзінің мәні жағынан, Құдайдың жасампаздық әрекетіне байланыстылығы жағынан екінші, бірақ уақыт жағынан олай емес. Аристотельді толық қостай отырып, ол қозғалысты мүмкіндіктің шындыққа айналғанын көрсететін мәңгілік нәрсе, бірақ жасанды емес деп санайды. Қозғалыс сияқты, уақыт та

мәңгілік нәрсе деп білетін әл-Фараби уақытты анықтауда Аристотельден алшақ кетеді, ол уақытты қозғалыстың сипаттамасы деп бағалайды.

Анығырақ айтсақ, Платон мен Аристотель философиясы әл-Фараби ойларының теориялық қайнар көзі болды. Бірақ бұл көзқарастар туралы А.Х. Қасымжанов платоншылдық мен аристотельшілдіктің әл-Фарабидің философиялық көзқарастарында жай ғана ұштастырылды деп түсіну дұрыс емес дейді. «Платон мен Аристотель ілімдерінің тағдыры қандай болғанымен, әйтеуір әл-Фараби философиясын жаңа платоншылдық пен аристотельшілдік элементтерінің ұштастырылуы ретінде баяндауға біраз дәлел бар екені анық. Шынында да Платонның дүниедегі нәрсені құдай жаратқан, бәрі соның эманациясы (туындысы) дейтін ілімі әл-Фараби философиясында белгілі орын алады. Бірақ ислам діні дәуірлеп тұрған жағдайда мұның тарихи мағынасы өзгереді. Құдай (Алла тағала) өзіне ғана тән сипатынан айырылып, бейнесіз бірінші есепке айналады да, содан кейін эволюция мағынасында Құдай мен табиғат арасында байланыс орнатылады, ал мұның өзі сол заман үшін едәуір прогресстік көзқарас еді», − деп түйіндейді.

Әл-Фарабидің таным теориясына келетін болсақ, ол сол кездегі жаратылыстану ғылымдары саласындағы үлкен жаңалықтарға, білімге сүйенеді. Адам – табиғат эволюциясының жемісі. Таным теориясының өзегі – адамның іс-әрекеті. Бұл жерде біздің байқайтынымыз әл-Фараби адамды жарату ісіне Құдайды араластырғысы келмейтіндігі. Адам әл-Фарабидің таным теориясында танымдық субъекті ретінде қарастырылады. Оның пайымдауынша, табиғат адамға дейін пайда болған. Ол адам санасынан тыс және оған тәуелсіз өмір сүреді. Көріп отырғанымыздай әл-Фарабидің таным теориясы, Платонның «еске алу» теориясына мүлде қайшы. Оның пайымдауынша таным теориясы:

а) заттардың өздігінен өмір сүретінін;

ә) таным иесі адам екендігін;

б) заттар адамның сезім мүшелеріне әсер ететіндігін;

в) сыртқы дүниенің түйсіктері арқылы бейнеленетіндігін мойындайды.

Адамның бойындағы танымдық күштерді әл-Фараби төмендегідей сұрыптайды:

1. Нәр беруші күш. Бұдан кейінгі сыртқы және ішкі рухани күштер пайда болады.

2. Сыртқы әсердің негізінде түйсіктер тудырушы күштер беске бөлінеді: а) сезу, ә) дәм, б) иіс сезу, в) есту, г) көру.

3. Ішкі рухани күштер үшке бөлінеді: а) зерде, елестету, армандау, ә) ашулану, қуану, б) ақыл күші, сөйлеу қабілеті, ойлау күші.

Түйсіктердің нақтылы түрлерін белгілі бір сезім мүшелерімен байланыстыра келіп, әл-Фараби адам организмін мемлекетке теңейді. Жүрек пен ми оның негізгі басқару органдары деп біледі.

«Екі философтың – Қасиеті Платон мен Аристотельдің көзқарастарының ортақтығы туралы» трактат әл-Фарабидің негізгі философиялық шығармаларының бірі болып табылады. Бұл трактатта әл-Фараби Платон мен Аристотельдің көзқарастарының ортақтығын, үйлесуін дәлелдейді. Бұл әрекет әл-Фарабидің сол замандағы философиялық бағытқа таза аристотелизмді мойындатуға тырысқанын көрсетеді. Әл-Фараби «Бұл екі данышпанның екеуі де философияның жасаушылары болды; олар философияның іргесін қалап, негізін салды және оның жеке тарауларын ақырына жеткізіп аяқтап шықты. Жеке мәселе болсын, жалпылама мәселеде болсын жұрт осы екеуіне жүгінеді, қандай бір ғылымда (жеке өнерде) болсын тек осы екеуінен шыққан сөз сүйенетін негіз болып табылады, өйткені онда кемістік жоқ», – деп өздерінің философиясын негізгі мақсаттарының бірі деп есептеді. Араб тілді философтардың көпшілігі бұл мәселені өздерінің ұстаздарынан – жаңа платоншылдардан мұра етіп алды.

Әл-Фараби осы еңбегінде философияның рөлін жоғары көтеріп, «Дұрыс анықтама философия өнеріне сәйкес келеді және оның жеке жағдайларынан индукция арқылы шығарылады. Мысалы, ғылымдардың объектілері және оның тек қана метафизикалық, физикалық, логикалық; математикалық немесе саясаттық болады, ал философия осылардың бәрінен қорытынды шығарады және оны дүние жүзінде философияның қатысы болмайтын ешбір болмысты бар нәрсе қалмайтындай етіп шығарады. Философияның алға қоятын

мақсаты – адам қабілетінің шама жеткенінше тану-мақсаты – оның осы анықтамасынан туады», – деп жазды. Әл-Фараби бұл жерде адамның танымдық қабілетін өте жоғары бағалап, адам танымына ешқандай шек қоюға болмайтындығын, философия дүниені тану, сезіну екендігін оның бар ғылым саласына қатысы бар екендігін дәлелдеп отыр.

Әл-Фараби еңбектерінің ішінде болмыс туралы ілім маңызды орын алады. Әл-Фараби өзіне дейінгі қалыптасқан дәстүр бойынша дүниенің философиялық концепциясын метафизика деп атайды. Ал метафизика болса болмыс пен білімнің негізгі принциптері жайындағы ілім. Әл-Фараби Аристотельдің ізімен метафизиканы «құдай берген қасиетті» ғылым деп атайды. Болмыс туралы ілім әл-Фараби дүниетанымының кіндік ортасы болып табылады. Әл-Фарабидің болмыс туралы принциптерінің қалыптасуы жаңаплатоншылдар мен Аристотельдің философиялық ықпалы нәтижесінде болды. Сондай-ақ, Аристотельдің ықпалы форма мен материя қарама-қарсылықтар категориялар туралы ілім, себептілік принциптері туралы категорияларды ашуда ерекше көрінеді. Әл-Фараби әлемді екі қарама-қарсы дүниеге бөледі – жердегі дүние және аспан дүниесі. Ислам дінінің көзқарасы бойынша алғашқы орындағы болмыс – Құдай, Алла тағала. Әл-Фараби бойынша Құдай – алғашқы қозғаушы, алғашқы себеп, алғашқы болмыс.

Әл-Фарабидің «Ғылымдарды классификациялау» деген трактатында «Метафизика» тілтану, логика, математика, физикадан кейінгі барлық теориялық ғылымдардың синтезі ретінде көрсетілген. Ол метафизиканы үш бөлімге бөледі. Алғашқы метафизика бар заттар мен пәндерді зерттейді. Екінші теориялық және ғылымдардың дәлелдеу негіздерін зерттейді. Үшіншісі, материалдық емес бар заттарды зерттейді. Әл-Фараби субстанция − болмыс туралы ілімнің негізгі категориясы дейді. Сустанция – форма мен материяның бірлігі. Форма дегеніміз заттардың мәні. Материя – өзгерістер болатын субстрит көрінісі. Болмыс заңды байланыстарға толы. Аспан, жұлдыздар, жер, су, тас, өсімдік, аң, адамдар «заттар» болады.

Әл-Фарабидің айтуынша болмыс алты сатыдан немесе бастаудан тұрады. Дүниедегі өмір сүретін барлық заттар бізге белгілі заттар осы алты негізден шығады. Бірінші себеп – Құдай дейді. Тек Құдайға ғана жалғыздық тән, қалған бес сатыға көпшілік тән. Бірінші себептен туындайтын екінші себеп – аспан денелері, олар жердегі денелерден өзгеше. Аспан сферасынан, ай сферасы пайда болуы екінші себеп болады. Оның айтуынша рух, періштенің болуын осы екі себеппен байланыстырады. Болмыстың үшінші сатысын ғарыштық сана құрайды. Ол саналылықтың жоғарғы тегіне жеткізу қызметін атқарады. Төртінші, бесінші, алтыншы себептер кәдімгі жердегі заттармен тікелей байланысты. Әл-Фараби әсіресе осы болмысты соңғы үш сатысын зерттеуге көп көңіл бөледі. Әл-Фарабидің осы алғашқы себептері туралы ілімі лексикалық-теологиялық сипаттама және мұнда жаңа платоншылардың, эмонациялық теориясының ықпалын көруге болады.

Әл-Фараби дүниенің мәңгілігі туралы және материяның жойылмайтындығы туралы қорытынды жасады. Оның алғашқы себептілік туралы ілімі мистикалық сипатта. Материяның пайда болуының, барлық сатылары туралы ілімі денелік дүниенің, яғни материя мен табиғаттың барлық байлықтарын жан-жақты ашуға негіз болады. Ол сапа, сан, орын, себептілік, қимыл, субстанциялар, акциденциялар, мүмкіндік пен қажеттілік, кездейсоқтық, уақыт, қозғалыс т.б. категорияларды қарастырады. Әл-Фарабидің пантеизмінде натуралистік және материалистік сарын басым. Өйткені Құдайға қарағанда табиғат – өмірдің, тіршіліктің көзі, ғылым-білімнің зерттеу объектісі.

Әл-Фараби жер бетіндегі және аспан, әлемдегі заттардың материалдық сипатта болатындығына күмән келтірмейді. Материалдық заттар немесе денелер әл-Фараби пікірінше алты түрге бөлінеді: 1. Аспан денелері; 2. Есті жануарлар (адамдар); 3.Ессіз жануарлар; 4. Өсімдіктер; 5. Минералдар; 6. Төрт түпнегіз – от, ауа, жер, су. Осы төрт түпнегіз – заттардың материалдығының негізі әрі қарапайым түрі. Олардың әр алуан түзілістерінің нәтижесінде олардан гөрі күрделі материяның қалған бес түрі пайда болады. Денелер пайда болып, жойылып отыруы мүмкін, ал төрт түпнегіз (от, су, ауа, жер) мәңгі өзгермейді, олардан жаңа тіршілік иелері пайда болып отырады. Аристотель аспан денелері ерекше бір зат-эфирден тұрады деді. Әл-Фараби болса, аспан денелерінің ерекшелігін тек олардың құрылысынан

көреді. Ол үш өлшем бар дейді – ұзындық, ен, тереңдік. Ол дүниенің негізіне денелік, материалдық қасиетін алады. «Азаматтық саясатта» ол «Денелердің осы алты түрінің жиынтығы дүние» дейді. Дүние жалпы бір шарды құрайтын, қарапайым денелерден тұрады, дүниеден басқа еш нәрсе жоқ. Яғни заттардың жиынтығы дүниені құрайды, ал әрбір зат қарапайым денеден пайда болады, материядан тұрмайтын зат табу қиын. Форма мен материяны ұштастыратын шынайы дүниенің заттары болып табылады. Әл-Фараби мүмкіндік және шындық категориясын форма және материя категориясымен байланыстырады. Оның пайымдауынша, форма-аяқталған шындық бола тұрып, материядан гөрі «табиғат» деп атауға көбірек лайықты келеді. Табиғаттың мақсатқа лайықты және жарасымды бөлу принципін дәлелдейтін нәрсе форма мен материяның бірігуі болмақ.

Әл-Фараби жаратылыстану ғылымдары бойынша да аса терең, бай мұра қалдырғанын атап өткіміз келеді. Бұл әсіресе оның математика, астрономия, физика, медицина, химия, биология салалары бойынша жазған еңбектерінен айқын көрінеді. Ғұлама өзінің «Ғылымдардың шығуы туралы» трактатында табиғаттану ғылымдарының шығу төркінін, себептерін ашып көрсетуге тырысады. Жаратылыстың, болмыстың түп негізінде субтанция мен акциденция жатыр, соларды танып білу ғылымдардың шығуының қайнар көзі. Субстанция, қазіргіше айтқанда, материя ұғымына жуық келеді, ал акциденция – субстанцияның түрліше көрінісі. Осы көзқарасты негізге алып, әл-Фараби арифметика, геометрия, астрономия, музыка әралуан жаратылыстану ғылымдарының қалай шыққанын және өздігінше қалай дами бастағанын сипаттайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әл-Фараби философиялық трактаттары. Ғылымдар класификациясы. А. 1973.
2. А.Х. Қасымжанов. Аль-Фараби. А. 2019. Қазақ университеті.
3. М.С Бурабаев Аль-Фараби в истории науки Аль-Фараби естественно-научные трактаты. А. 1987
4. Аль-Фараби. Избранные трактаты А. 1994
5. Ж. Алтаев. Әл-Фараби философиясы. А. 2023. «Дарын» баспасы.

Алейников М.В., *кандидат исторических наук, доцент*
Бийский медицинский колледж
г. Бийск, Российская Федерация

К ВОПРОСУ О СПЕЦИФИКЕ РУССКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье поднимается проблема специфики русской культуры в системе Запад-Восток. Предпринят экскурс в историю русской философской мысли. Рассматривается процесс развития в России идей евразийства.

Ключевые слова: духовность, культура, цивилизация, Запад, Восток, евразийство, интеграция, западничество, славянофильство, самобытность.

Аннотация. Мақалада Батыс-Шығыс жүйесіндегі орыс мәдениетінің ерекшеліктері мәселесі көтеріледі. Орыс философиялық ойының тарихына экскурсия жасалды. Ресейдегі еуразияшылдық идеяларының даму процесі қарастырылады.

Түйін сөздер: руханият, мәдениет, өркениет, Батыс, Шығыс, еуразияшылдық, интеграция, батысшылдық, славянофильдік, өзіндік.

Abstract.The article raises the problem of the specifics of Russian culture in the West-East system. An excursion into the history of Russian philosophical thought is undertaken. The process of development of the ideas of Eurasianism in Russia is considered.

Keywords: spirituality, culture, civilization, West, East, Eurasianism, integration, Westernism, Slavophilism, identity.

«Если России суждено возродиться, то только через евразийство» (Л.Н. Гумилёв).

Наше переломное время, характеризующееся обострившимся противостоянием России и Запада, а также сложностью, динамизмом, остротой противоречий во всех сферах жизни, актуализирует вечные вопросы: кто мы и чем отличаемся от других стран и народов, что нам следует делать, куда идти, по какому пути развиваться? Подобно тому, как внутренний духовный мир человека проявляется в его поведении и во многом предопределяет личную судьбу, так и между духовной культурой народа, «народным духом» и исторической судьбой страны существует внутреннее «сращение». Реалии жизни, общественная практика наводят нас на мысль о том, что, осуществляя выбор общей стратегии развития государства, нужно обратить внимание на степень её соответствия менталитету, ценностным установкам и мировоззренческим ориентирам населяющих её людей.

Стремление понять Россию, сущность и специфику её духовности, вскрыть глубинные корни трагизма её истории - свойственно каждому рядовому гражданину, имеющему склонность к философской рефлексии, не говоря уже о профессиональных философах и историках. Это стремление - свидетельство высоких гражданских и нравственных качеств, здорового патриотизма и пытливости ума.

В связи с этим, знакомство со взглядами по данным вопросам выдающихся умов давнего и недавнего прошлого, представляется крайне полезным и необходимым. Это даёт каждому из нас возможность более осознанно и самостоятельно судить о месте и призвании русской культуры в мире, степени её близости цивилизации Запада или Востока, о путях дальнейшего развития.

И нам не уйти от этих проблем, если мы действительно хотим разобраться в самих себе, в своём прошлом и настоящем, обрести ориентиры на будущее.

Русских мыслителей издавна интересовала проблема историософическая. Они, говоря словами Н.А. Бердяева, «глубоко задумывались над тем, что замыслил Творец о России, что есть Россия и какова ее судьба». Н.А. Бердяев в своей работе «Русская идея» обращает внимание на то, что русским людям (не только философам) давно уже было свойственно чувство (скорее чувство, чем сознание), что Россия имеет особенную судьбу, что русский народ - народ особенный. Н.А. Бердяев не без оснований сравнивает в этом смысле русский народ с еврейским, полагая, что «мессианизм почти так же характерен для русского народа, как и для народа еврейского» [1].

В теоретическом самосознании XIX - XX веков зафиксированы самые различные взгляды на эту проблему. В наши дни споры об этом вновь усилились. Мы полагаем, что наиболее правомерна и обоснована позиция, которая исходит из признания того, что Россия лежит вне западного и восточного потоков цивилизационно-исторического развития, а её культура представляет собой интереснейший и самобытный феномен. Русская духовная культура - противоречивое и сложное целое, это целостный духовный организм. Противоречива и драматична и историческая судьба России. Основания этой противоречивости Н.А. Бердяев видит прежде всего, в сложности и противоречивости «души» русского человека. Эта специфика «загадочной» русской души объясняется тем, что в России сталкиваются и приходят во взаимодействие два потока мировой истории - Восток и Запад. Русский народ есть не чисто европейский и тем более, не чисто азиатский народ [2].

Россия есть целая часть света, огромный Востоко-Запад, она соединяет два мира. И всегда в русской душе боролись два начала: восточное и западное. В результате столкновения этих культурных миров русский культурно-исторический процесс обнаруживает момент прерывности и даже катастрофичности.

Трудно не согласиться с Н.А. Бердяевым в том, что русский народ есть в высшей степени поляризованный народ, который совмещает в своей «душе» такие дихотомии, как государственничество и анархию, деспотизм и вольность, доброту и жестокость, набожность и воинствующее безбожие. «Можно установить, - писал Н.А. Бердяев, - неисчислимое количество тезисов и антитезисов о русской душе» [3]. Двойственность русской души ведёт к тому, что Россия живет «неорганической жизнью», в ней отсутствует целостность и единство,

«из противоречий соткана душа русская, как и вся жизнь, и противоречивые чувства в себе возбуждает». «Рядом с антихристовым началом, в ней чувствуются и высшие религиозные потенции, новая историческая плоть, ждущая своего одухотворения» [4].

С.Н. Булгаков, как и ряд других мыслителей, размышляя о специфике русской культуры, подчеркивает такой её существенный признак, как христианско-православный характер. Несомненно, связь российской цивилизационно-исторической традиции с православием очень глубока и тесна, а это определяет специфику русской духовности. Неповторимый и самобытный характер русской духовности проявляется в самобытном облике русского интеллигента, во многом не похожего на своего западного «собрата». Так, С.Н. Булгаков отмечает, что для русской интеллигенции характерны некоторые черты, заметно отличающие её от европейской. Это «напряжённое искание Града Божья, вечный поиск идеала, стремление к исполнению воли Божьей на земле, как на небе». Эти и некоторые другие черты явно отличают русскую духовность от «влечения мещанской (западной) цивилизации к прочному земному благополучию» [5].

Представители русской религиозной философии считали религиозность (в духе Православия) атрибутом русской души, русской культуры в целом. Православие, духовно организуя религиозно-нравственный быт русского народа, способствовало усвоению им такой системы духовных ценностей, которая, наложившись на языческую культурную среду, привела к появлению феномена «русской души», представлявшейся для чужеземцев весьма таинственной и загадочной. В связи с этим, Н.А. Бердяев пытается показать детерминированность русской души, русской духовности природно-географическим фактором. Так, в «Русской идее» он пишет: «Есть соответствие между необъятностью, безгранностью русской земли и русской души, между географией физической и географией духовной!». В этой же работе он пишет, что «два противоположных начала легли в основу формирования русской души: природная, языческая, дионистическая стихия и аскетически-монашеское православие».

В православной культуре земное бытие человека рассматривается как эпизод на пороге жизни вечной. Именно поэтому земное бытие не представляет самоценности. Смысл земного бытия сводится к непрерывному духовному стремлению к смирению и благочестию, ощущению собственной греховности, к аскезе. Это не могло не отразиться на характере русского человека и его духовной культуре. Русская душа устремлена к абсолютному добру и справедливости. Поэтому она не возводит мирские (земные), относительные ценности в ранг «священных» принципов. Русская духовность устремлена к абсолюту, что обнаруживается в вечном, мучительном поиске идеала. Это служит благодатной основой возникновения различного рода социальных утопий и мифов. Указанные особенности определяют качественное своеобразие русской духовной культуры и её сопоставление с культурой Запада, отличающейся прагматизмом, индивидуализацией и рационализацией личностного сознания. Ф.М. Достоевский также отмечает христианский, православный характер русской культуры. Православие он считает её сущностной основой. Так, в «Бесах» он сравнивает Россию с евангельским бесноватым, который может быть исцелён только Христом и способен обрести здоровье и восстановление сил лишь у ног Спасителя. С.Н. Булгаков придаёт такому сравнению Ф. М. Достоевским России с евангельским бесноватым вневременное значение: «Легион бесов вошёл в гигантское тело России и сотрясает его в конвульсиях, мучит и калечит. Только религиозным подвигом, незримым, но величественным возможно излечить её, освободить от этого легиона» [6]. В этих, странных на первый взгляд, словах русского философа немало актуального для нас, людей иного времени. Слова С.Н. Булгакова являются пророческими, это предупреждение потомкам о том, к каким роковым последствиям приведут попытки искоренения веры православной из жизни России, из души её народа. Эти слова - предупреждение о пагубности для России некритического увлечения чуждыми заимствованиями, насаждения в народе вместо подлинных, веками проверенных ценностей - разного рода идолов.

«Интеллигенция отвергла Христа, отвернулась от Его лика, исторгла из сердца Его образ, лишила себя внутреннего света жизни, и платится вместе со своей родиной за эту измену». Автор, как говорят в народе, «как будто в воду глядел». Таким образом, христианство в его православной форме является фундаментом русской духовной культуры. Принадлежность России к Православному миру определяет и объясняет её культурную близость и духовное родство с рядом других народов: с восточными славянами, сербами, болгарами и некоторыми другими. Восточно-христианская соборность обнаруживает себя в русском мироощущении, русской духовной культуре, являясь антиподом западному индивидуальному мудрствованию с его рационально-рассудочной спекуляцией. Русский человек в отличие от западного менее рассудочен, он живёт эмоциями, «голосом сердца». В.С. Соловьев писал, что «русские люди в редких случаях поступают по чистому разуму. Как правило, их мысль продирается сквозь густые заросли бурных эмоций. Оттого русские сплошь и рядом выглядят иррациональными, но зато совестливыми. Эта черта русского менталитета рождает недоверие к западному рационалистическому бытию» [7]. Православная традиция соборной интеграции нашла выражение и в характерном для русской культуры сращивании понятий красоты, добра и мудрости.

Вопрос о том, возможен ли свой собственный, российский путь историко-культурного развития, без повторения этапов пути Запада, по-разному решался представителями русского западничества и славянофильства. Несомненно, односторонние взгляды на эту проблему изжили себя, однако сама эта тема не перестает беспокоить умы и сердца.

К поискам «русского пути» следует относиться серьёзно, ибо Россия - страна необычная. Зря начали многие российские постсоветские демократы атаковать русский патриотизм, упрекать русских людей в «имперских замашках». Тут сказывается пренебрежение к национальным особенностям русского народа, который никогда не откажется от своих корневых убеждений, хотя бы кто-то и доказывал, что это предрассудки. И это не просто консерватизм сознания - это глубинный пласт традиционного народного сознания.

П.Я. Чаадаев, оригинальный русский мыслитель, свои мысли о русской истории, о прошлом и настоящем России, проникнутые глубокой болью и пессимизмом, излагает в своём знаменитом философском письме к Е.Д. Панковой, опубликованном в «Телескопе». «Мир, - писал П.Я. Чаадаев, - искони делился на две части - Восток и Запад. Это не только географическое деление, это два принципа, соответствующие двум динамическим силам природы, две идеи, обнимающие весь жизненный строй человеческого рода». «Что же касается России, то, получив христианство из рук Византии, она оказалась как бы между Востоком и Западом, попала в своеобразное промежуточное положение. Не примкнув как следует к Востоку, Россия не сумела проникнуться и «западной мыслью». Отсюда, как считает П. Я. Чаадаев, и бесконечные, бесплодные метания России между Востоком и Западом, между идеей восточного деспотизма и «западного свободомыслия». «Мы не принадлежим ни к Западу, ни к Востоку, у нас нет традиций ни того ни другого. Стоя как бы вне времени, мы не были затронуты всемирным воспитанием человеческого рода. Мы принадлежим к числу наций, которые как бы не входят в состав человечества, а существуют лишь для того, чтобы дать миру какой-нибудь важный урок» [8].

Для П.Я. Чаадаева характерен глубокий пессимизм в отношении к прошлому и особенно настоящему своей родины. Россия у него, как бы «выпала из общего процесса исторического развития, выпала из истории». Более того, он считает, что «…одинокие в мире, мы ничего не дали миру, ничем не содействовали прогрессу человеческого разума». Будучи западнически ориентированным, он полагает, что для России есть только один путь - духовное сближение с Западом. Однако при всём при этом, П.Я. Чаадаев оптимист в отношении будущего России, которое он видит великим. В своей «Апологии сумасшедшего», он высказывает мысль о том, что «неактуализированность сил русского народа в прошлом есть залог возможности великого будущего этой страны» [9]. Более того, П.Я. Чаадаев обосновывает великую миссию России.

Русские западники полагали, что исторический путь России аналогичен западным странам, особенность же России они видели лишь в её отсталости (недостаточной европеизации). В общем и целом, Россию они понимали, как отсталое европейское общество. Нередко западники смешивали свой идеал лучшего для России строя жизни с современной им Западной Европой, которая отнюдь не походила на идеальное состояние. Следует отметить, что П. Я. Чаадаев в своих более поздних сочинениях по- прежнему подчёркивая необходимость для русских учиться у Европы, в тоже время провидчески критикует ряд негативных сторон западной культуры. Он, к примеру, не принимал душой мещанский «дух» Запада, индивидуализм и ограниченность типичного европейского обывателя, его эгоистическую замкнутость и самодовольство. Он искренне полагал, что эти черты не свойственны русской культуре.

Славянофильство же не сомневалось в особом типе русской культуры, возникающей на почве православия, славянского «духа». Славянофилы (К.С.и И.С. Аксаковы, А.С. Хомяков, И.В. Киреевский, Ю.Ф.Самарин и др.) усвоили гегелевскую идею о миссии народов, и то, что Гегель применял к германскому народу, они распространили на русский. Таким образом, славянофилы применяли к русской истории принципы гегелевской философии. Следует отметить, что классическое славянофильство не отрицало полностью Запад, т. к. его представители были «универсалистами». Так, А.С. Хомякову принадлежат слова о Западной Европе как «стране святых чудес». Но они были последовательными поборниками концепции специфичности России, самобытного характера её культуры. Ф.М. Достоевский, являясь ярким выразителем русского мессианского сознания, подчёркивает мировое призвание России, уникальность её духовной культуры.

Относительная инертность российской цивилизации и динамизм, новаторский дух Запада можно объяснить и явно несхожим отношением к труду и практической деятельности.

Православная традиция, с её презрением к ничтожным, бренным, скоротечным ценностям земного бытия определяет и особое отношение к труду. Труд сознаётся не как средство созидания и творчества, а как способ самоуничижения и самодисциплины. На Западе же складывалось принципиально иное отношение к труду. Особенно ярко это обнаружилось в протестантской трудовой этике, которая рассматривает индивидуальный труд как непременное условие служения Богу и основу жизни вообще. Такая трудовая этика не могла сложиться в России, в условиях традиционно ничтожного объёма экономических и гражданских свобод, жёстких форм внеэкономического принуждения и псевдоколлективизмом социальных отношений (стремление «быть как все и не хуже», в отличие от западной морально-психологической установки «быть личностью»). Западноевропейский христианский идеал «молись и работай» послужил духовной предпосылкой динамизма её цивилизации, новаторского характера западной культуры. Человек здесь привык самостоятельно решать свои проблемы, осуществлять свободный выбор, предпринимать инициативу. Поэтому, если атрибутами и добродетелями европейца являются энергичность и интенсивность, мода и сенсация, то атрибутами русской души - пассивность (выжидательность) и терпеливость (долготерпение), консерватизм и гармония (одухотворённость).

Борьба Запада и Востока в русской душе непрерывна, особенно острой она была в переломные периоды истории (в эпоху Петра I, в постсоветское время).

Н.А. Бердяев не без оснований полагает, что западные влияния, приведшие к русскому «серебряному веку» были непонятны народу и не были благоприятны для него. Западная культура являлась поверхностным заимствованием и подражанием. Г.В. Плеханов отвергал утверждение ряда мыслителей (например, П.Н. Милюкова) о полной, абсолютной самобытности России и её культуры, однако в то же время, он подверг критике другую крайность - идею принципиальной идентичности русского и западноевропейского исторического развития. Более того, он признаёт наличие в русском историческом процессе ряда особенностей, заметно отличающих его от исторического процесса западной цивилизации и напоминающих процесс развития восточных деспотий. Сами же эти

особенности то увеличиваются, то уменьшаются, так что Россия как бы колеблется между Западом и Востоком.

Итак, именно Россия постоянно балансирует между Западом и Востоком, постоянно находясь, то в одном, то в другом отношении к ним, а это не может не накладывать глубокий отпечаток на её культуру, определяя её своеобразие. Представители русского «евразийства» (Г.В. Флоровский, Г.В. Вернадский, Н.С. Трубецкой и другие) также переосмысливали историческую формулу «Восток - Запад - Россия». Они исходили из того, что русская культура создавалась на периферии двух миров: Запада и Востока, а это определило её качественное своеобразие - противоречивое, парадоксальное сочетание черт как Запада, так и Востока, порой в каких-то странных, причудливых формах их выражения.

Срединное месторасположение России - это её историческая судьба, её ответственность, а также и трагедия. Постоянное балансирование России между двумя культурными мирами, двумя «формами» человеческого бытия во многом определяет хроническую нестабильность её внутреннего состояния, повышенный риск всякого рода потрясений и катастрофических событий, драматизм и трагизм её историко-культурного пути. Однако, размещение русского народа, России в центре евразийского материка, «срединной территории», на стыке Европы и Азии (Запада и Востока) предопределяет и особую роль, если хотите, миссию, причём миссию общепланетного значения - быть соединительницей двух мировых цивилизаций, посредником в диалоге двух культур. Объективно, Россия призвана духовно сблизить народы Запада и Востока, соединить два потока культуры и самой предстать в образе страны, реализующей общечеловеческие ценности.

Идея о России как особом мире, на развитие которого решающее влияние оказал материк Евразия, объединяет мощное евразийское движение. Основоположниками евразийства и их современными последователями (неоевразийцами) накоплен богатый теоретический потенциал, а многое в идеях этих мыслителей удивительно актуально именно сегодня. Не случайно целый ряд современных отечественных (В.В. Путин, Л.Г.Ивашов, Г.А. Зюганов, А.Г. Дугин, А.С. Панарин, С.Н. Гавров и др.) и зарубежных (А. Янов, М. Бассин, М. Вассин, З. Бжезинский, А. Рязановский, Дикенбе Мутомбо и др.) учёных и философов, государственных и общественных деятелей увлекаются проблемами евразийства [10].

Имеют место и попытки практической реализации теоретических положений евразийства. Так, 29 мая 2014 г. в Астане (Республика Казахстан) главами России, Беларуси и Казахстана был подписан договор о создании Евразийского экономического союза (ЕАЭС) - международной организации региональной экономической интеграции. С 1 января 2015 года он вступил в силу. В настоящее время государствами-членами ЕАЭС являются Республика Армения, Республика Беларусь, Республика Казахстан, Кыргызская республика и Российская Федерация. Интерес к данному интеграционному проекту проявляют и в ряде других государств (Таджикистан, Узбекистан и др.). Возможно дальнейшее расширение этой организации.

Следует отметить, что ещё в марте 1994 г. Первый Президент независимого Казахстана Н. А. Назарбаев предложил главам государств СНГ именно проект Евразийского союза. Однако этот проект тогда был дружно отвергнут Б. Н. Ельциным и большинством его коллег по СНГ. Это большинство безуспешно искало тогда счастья на Западе. Лишь с 2000 г. интеграционные процессы на постсоветском пространстве обрели динамизм и перспективы дальнейшего углубления. Россия после двух десятков лет исканий своего «исторического» пути на Западе, отказа от государственной идеологии, как-то не совсем пафосно и уверенно, устами В. В. Путина заявила о необходимости формирования Евразийского Союза.

Несмотря на серьёзное противодействие со стороны наших геополитических соперников (прежде всего, США), Россия призвана быть локомотивом евразийской интеграции. Завет Льва Николаевича Гумилева: «Если России суждено возродиться, то только через евразийство», становится сегодня как никогда злободневным.

Лучшие умы России видели перспективу человеческой цивилизации не в курсе двух основных ееё «полюсов» на изоляционизм, а во взаимной «встрече» Востока и Запада, во

взаимообогащении культур, в сближении всех наций. И в этом процессе взаимодействия и взаимовлияния культур, при неизбежном обновлении собственной культурной традиции, Россия сохранит свой неповторимый облик, своеобразие своей уникальной культуры, свой статус духовного и интеллектуального лидера на планете.

Библиография

1. Бердяев Н.А. Русская идея: основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века [Электронный ресурс]. Режим доступа: http: // philologos.narod.ru/berdyaev/berd-rusidea.htm\
2. Там же
3. Там же
4. Бердяев Н.А. Душа России. Ленинград, 1990. С.12
5. Булгаков С.Н. Героизм и подвижничество // Вехи. Репринтное издание. М., 1990. С. 72.
6. Там же. С. 73.
7. Баглай М. Очерки о свободе. Общество на перепутье // Диалог. 1991. № 17. С. 92
8. Лебедев А.А. Чаадаев М., 1965. С. 160 - 161.
9. Там же. С. 161.
10. Нартов Н.А., Нартов В.Н. Геополитика. М., 2007. С. 138 - 144, 147 - 151.

Аликбаева М.Б., *филос.ғ.к.,* ***Тунгатова У.А.,*** *PhD,* ***Каупенбаева С.М.,*** *PhD*
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИ МУЗЫКАСЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯСЫ

Аңдатпа.Әл-Фарабидің музыканы ғылым ретінде қалыптастыруы және музыка туралы көптеген тың идеялары ортағасырлық араб-түркі өркениетіндегі жүйелі түрде дамытылған ғылыми жетістік екені белгілі. Өзінен кейін ғылымның осы саласының дамуына ықпалын тигізген бұл еңбекте ғалым музыканың шынайы қазына болып есептелетіні туралы идеялар жинағын қалдырды. Әл-Фарабидің музыка философиясы туралы толғамдарын, теориялық көзқарастарын, музыка ілімінің философиялық мән-мазмұнын жан-жақты талдау және ойшыл мұрасын зерттеудің ұлттық музыканың даму кезеңдерін, болмысын негіздеу арасындағы тарихи сабақтастықты айқындаумен, осының негізінде, халқымыздың рухани әлемінің қалыптасуы мен дамуын зерделеумен тығыз байланыстылығын ашып көрсету ізденісіміздің өзектілігі болып табылмақ.

Кілт сөздер: музыка, философия, өркениет.

Аннотация.Согласно аль-Фараби формирование музыки как науки и многие новаторские идеи о музыке являются последовательным научным достижением в средневековой арабо-тюркской цивилизации. В этом труде, повлиявшем на развитие этой области науки, ученый оставил сборник идей о том, что музыка является подлинным сокровищем. Всесторонний анализ толкований, теоретических воззрений аль-Фараби о философии музыки, философского содержания музыковедения и определение исторической преемственности между обоснованием существования, этапов развития национальной музыки, изучением на этой основе источников становления и развития духовного мира является актуальностью нашего исследования.

Ключевые слова: музыка, философия, цивилизация.

Abstract.According to al-Farabi, the formation of music as a science and many innovative ideas about music are a consistent scientific achievement in the medieval Arab-Turkic civilization. In this work, which influenced the development of this field of science, the scientist left a collection of ideas that music is a genuine treasure. A comprehensive analysis of al-Farabi's interpretations, theoretical views on the philosophy of music, the philosophical content of musicology and the

definition of historical continuity between the substantiation of the existence, stages of development of national music, and the study on this basis of the sources of formation and development of the spiritual world is the relevance of our research.

Key words: music, philosophy, civilization.

Әл-Фарабидің «Музыканың үлкен кітабы» атты трактаты музыка саласы бойынша жазылған әлемдік мәдениеттегі шоқтығы биік шығарма болып саналады. Ғалымның аталған ғылыми-теориялық еңбегінде музыка өнері жан-жақты және терең зерттелген. Әл-Фараби музыканың жағымды және жағымсыз әсерін, емдік қасиетін, тәрбиелік мәнінің зор екенін айта келе, музыкалық теорияның негізгі принциптері, музыкадағы «табиғилық» түсінігі, әуен категориялары, әуеннің пайда болуы, үйлесімділік мәселесі, адамның музыка шығару қабілетінің дарындылығы дәрежесінің әртүрлі сатысы, ырғақ және тәжірибе арқылы теориялық тұжырымдарды тексеру, кемелділік секілді мәселелерді терең түсіндіріп кеткен.

Музыка тәжірибесінің ерекше, рухани бөлігін исламдағы музыкалық діни қызмет құрады, мұсылман дәстүрі бойынша оны мусика және гина түсініктерімен біріктірген. Музыкалық басқа түрлерінен бөлек ұстау және оны айрықша терминдермен белгілеу: тагбир, тәжуид - құран оқуда шақыру, азан – намазға шақыру, тахлил, талбиййа, мәуліт – діни музыка салты және т.б. Ал, әл-Фарабидің діни ілімдері туралы пікірлері негізінен мұсылман мәдениетінің мына төрт тармағына байланысты:

1) хақиқат (бір Алланың ақиқаттығын дәлелдеу);
2) шариғат (мұсылмандық тұрмыс-салт заңдары);
3) тариқат (Аллаға қызмет еткен әулиелер өмірі);
4) маарифат (білімділік, парасаттылық идеялары) [1, 76 б.].

Ғылым мен өнерді бір-бірінен бөлектеп, ажырата қарау, мүшелеп үлеске салу әл-Фараби сынды барлық ғылым саласын тегіс қамтыған ғалымға тән емес. Әл-Фараби үшін әр ғылым – поэзия, ал поэзия өнердің атасы, олай болса өнердің өзі – ғылым деп тұжырымдауға болады [2, 305 б.]. Әл-Фараби өзінің шығармаларын сол замандағы рухани-ғылыми тіл саналығын араб тілінде жазғанымен, өз Отанының ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мәдениетінен әрқашан нәр алып отырған. Әл-Фарабидің ұлылығы оның өз отанының мәдени саласына ирандық, үнділік және антикалық мәдениеттерді ұштастыра білуі.

Шығыстың классикалық, философиялық-эстетикалық ілімдеріне назар аударсақ, бұларда да сопылықтың да, ислам дінінен бұрынғы түркі ұғымдарының да ықпалы көрінеді. Мысалы, сопылық ағым категориялары, зерттеушілердің пайымдауынша, «ортағасырлық Таяу және Орта Шығыстың музыкалық ғылымында көрініс тапқан, ол еңбектерде музыка ілімі әсемділік және үйлесімділік өнері ретінде маңызды орын алған. Бұл мәселеге қатысты көптеген көрнекті ойшылдар әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Ғазали, Жәми. сынды ғалымдардың еңбектерінде мән берілген. Аталған ғұламалардың көпшілігі сопылық көзқарасты ұстанған» [3, 125 б.]. Осыған орай шығыс философтарының музыкалық теорияларын қарастыру барысында сопылық музыкалық теориялар мен ежелгі түркі дәстүрлі көзқарастарының сабақтастығы анық көрінеді.

Әл-Фарабидің музыка іліміне биографиялық тәсілді қолдану нәтижесінде қиын және көпжылдық ізденістер: жете түсіндірілген, түсініксіз, жете түсіндірілмеген, интуитивті ойлар қалыптасты. Тіпті ең аяқталған шығарма ұлы ілімнің өзінде түсініксіз қарама-қайшылықты жерлері қалып қояды. Мәтіндік талдау комментарийлерді ереже бойынша қалпына келтіреді, бірақ ойшылдың өз уақытында қатысқан шығармашылық туу жағдайы өмірге қайта келмейді. Жаңа тарихи жағдайда әл-Фарабидің музыка ілімінің мазмұнына жаңаша сипат берілген және оның моральді-эстетикалық көзқарасының жаңа ұрпаққа әсер етуі. Әл-Фарабидің музыкалық ілімінің заманауи көрінісі өмірде өзекті болып табылатын гуманистік, әлеуметтік-эстетикалық мәнімен байланысты. Әл-Фараби өзінің әлеуметтік ортасына, замандастарына, адамзатқа, болашақ ұрпақтарға арнайды. Ол өз заманындағы шекарадан өтіп, өз уақытындағы тәжірибе мен білімін болашаққа енгізуге тырысты және өз заманындағы музыкалық мәдениетті адамзаттың мәңгілік құндылықтық өлшемімен беруге тырысты. Бұл мәңгілік болатын

этикалық бағдар (жақсы мен жаман) және жалпы адамзаттық эстетикалық құндылық (көркемдік – ұсқынсыздық). Әл-Фарабидің музыка ілімінің бағалы қиындысы жаңа заманауи кезеңге араласып кетті, оның барлық аксиологиялық құрылымы ауысқандықтан, оның заманауи кезеңіне талдау жасау басқа жолдармен жүргізілуі керек. Бұл ілім ол басқа уақытта, басқа ішкі байланыста, басқа заманауи музыкалық мәдениетпен қарым-қатынаста өмір сүріп жатыр. Нәтижесінде, оның ілімі өзіндік эстетикалық мағынасында өзгеше болып шығады. Ұлы ілімнің тарихи дамуы барысында өзінің көркемдік құндылығы мен концептуалды мағынасы жоғарылай түсуде. Алайда музыкалық ілімді шектен тыс көтеру секілді жағдай интерпретатор қалап отырған ілімдегі субъективтік «ұғынып оқу» болып табылмайды.

Қазақтың қазіргі кездегі белгілі философы А.Х. Қасымжанов әл-Фарабидің шығармашылық қолтаңбасының айқын көрінісі методологизм болып табылатынын, барлық жалпы философиялық мәселелерді ғұлама әдіснамалық деңгейге, ақиқатқа жетудің әдістері мен формаларын анықтауға дейін жеткізетінін айтып кеткен. Әрине, әл-Фарабидің музыка ілімі көркемдік жүйе болып интерпретацияланады. Кез келген ғылыми жүйені оның ішінде музыка саласын түсіндіру барлық заманауи зерттеушілердің міндеті. Зерттеуші ғылыми ойдың аксиологиялық жағымен қатар, музыкалық ілім мен жалпы музыканы міндетті түрде рәміздік жүйесімен қарастырып, музыканы рәміз ретінде көрсету жағдайына шығу керек. Зерттеушіге бұл белгілік жүйе оның ойын ашатын кілт екенін түсіну қажет. Ол белгілік жүйелері қайдан шықты? Олар музыкалық мәдениеттен, табиғи және конвенциалық тілдік белгілер мен оларды қолдану мен түсіну дағдысынан құрылған. Әл-Фарабидің жасаған музыкалық белгілері оның құндылығы мен мағынасының жүйесін білдіріп отыр, яғни жалпы адамзатқа белгілі бір маңызды эстетикалық концепцияны беріп отыр.

Қазақ музыка өнерінің алғы бастамасы болып табылатын түркі музыка мәдениетінде әл-Фарабидің негізгі музыкалык-эстетикалық көзқарастарын қарастыра аламыз. Бұл еңбекте ғалымның шығармашылық үрдістің табиғатына қатысты терең ой-толғаулары маңызды орын алады. Нағыз поэзия мен музыка әл-Фарабидің ойынша, қандай көрсеткіштерден құрылады? Орындаушылар тындаушыларға белгілі әсер беру үшін қандай тәсілдерді қолдану керек? Осындай сауалдарға ғалым өзінің ой-толғауларында жауап беруге тырысады. Ғалымның ойлары жалпы өнер ұғымдарын ашуға негізделген, оның ішінде көркемдік бейненің қалыптасуы, өнерді түсіну мәселелері, тағы басқалар көркем шығармалардың мазмұны мен өнердің тағайындалуына байланысты маңызды тақырыптарды көтереді. Қазақтың белгілі философы А.Х. Қасымжановтың пікірі бойынша, әл-Фараби музыкаға ерекше назар аударған. Ол музыканы математиканың бір бөлігі ретінде (пифагорлық кесте) және жан-жақты кешенді түрде қарастырған [4, 197 б.]. Бұл тұрғыда осы өнердің мән маңызы туралы, өнер адамының шығармашылық шеберлігіне қатысты философтың ой-тұжырымдары сан-саралы. Мысалы, әл-Фарабидің пікірінше, ақын болу үшін табиғи дарындылықпен қатар өлең шығару зандылықтары мен өнердің теориялық негіздерін білу міндетті түрде қажет. Тек аталған ұғымдардың терең өзара байланысты қарым-қатынастарының нәтижесінде ғана «ойшыл» ақынның дәрежесіне жетуге болады [5, 367 б.].

Өзінің музыкалық трактаттарында әл-Фараби музыканың мәнін түсіну мен өнер адамдарының дарындылығы туралы жазады. Ортағасырлық Шығыс ойшылдарының трактаттарындағы музыка тақырыбын талқылау барысында олардың еңбектерінің бірнеше негізгі пунктері анықталды. Оның ішінде өнердің «мағыналы мезеттерін», оның түпкі маңызы мен философиясын ашу туралы мәселелер қозғалады. Бұл тұрғыда музыкалық эстетика басқа ілімдердің тақырыптарымен, олардың жалпы философиялық дүнетанымымен ұштасады. Мысалы, әл-Фарабидің еңбектерінде былай жазылған: «Логика мен поэтика бөлімдері дүниетанымдық тұрғыдағы принциптік мәселелерін қарастыруда, соның ішінде өмір философиясын, адам не үшін өмір сүретінін көрсететін құндылығын да игерген» [4, 198 б.]. Поэзия сияқты музыкалық ойда өмірлік принциптерден құралып, өмірлік дүниелердің оның рухани құндылығын қарастырып, дүниетанымдық көріністің нәтижесін айқындайды.

Музыкалық үндестіктің адамның бес сезімінің бір-бірімен жымдасып тұтасып, байланыса келіп қабылдау әрекетін күшейте түсетініне ғалым ерекше көңіл бөлген. Әсіресе

есту мен көруге баса назар аударған. Есту мен көру сезімдері тұтасып келгенде өнер әсері арта түседі. Бұған мысал ретінде әл-Фараби билеу, жырлау, аспапта ойнау – үшеуін тұтастыра қарауды мақұлдайды. Естілу мен көрінудің әсері бір, екі сезімнің ырғақ толқыны үндеседі дейді. Есту мен көру адамның зердесінде сәйкес бейне тудырады, ой-қиялын қозғайды, алға жетелейді, елітеді, ерітеді. Суретші бояуы, сәулет өнері әсемдік-көрік, әсемдік сезімді оятса, нәзік үн, сыңғыр әуен тағы да сол жүректің әсемдік, әдемілік сезімдік пернесін бойлайды. Соған қарағанда, өлеңнің өлшем, ұйқасы; әуеннің толқын-ырғағы, бидің ырғақ қимылы өлшемдес болу керек деген өнер туралы қорытынды жасайды. Есту мен көрудің сәйкестігі туралы қағиданы әл-Фараби ғылыми дәрежеге көтереді. Көру мен есту сезімдерінің негізі – жарық пен дыбыстық қасиетінде: «Жарық сәулесі мен дыбыс толқыны бірімен-бірі гармониялық байланыста болса, – дейді ғалым – оның шындығын өнер саласында адамға етер әсерінен пайымдасақ, онда дәл осы екі қасиет бір тұтас ортақ заңға бағынбай ма екен?» [6, 166 б.]. Ғалым өзінің осы сауалына тамаша жауап береді. Жарық – оптикалық ғылымдар негізі болса, дыбыс – механикалық серпіннің негізі. Демек, оптика мен механика арасында сәйкестік, үндестік барлығын тұжырымдайды. Бұл күнде бұл қағида толық дәлелденіп отыр. Оптика мен дыбыстың механикалық серпіні бір ғана заңға – толқын заңына бағынатыны белгілі. Сондықтан қазіргі ғылыми-техникалық дамуда толқын заңының маңыздылығын кім білмейді. Оптика мен механика туралы әл-Фарабидің ғылыми еңбегі – үлкен ғылыми жетістік. Сәуле мен дыбыстың шығу, тарау, бұрылу, шағылу, сыну заңдары туралы ережелері әлі күнге дейін маңызын жойған жоқ. Әл-Фарабидің бір ұтқан жері – осы екі салаға бірдей геометрияны қолданады. Оның басты себебі – сәуле мен дыбыстың тарау заңы геометриялық сызықтардың тарау заңына сәйкес. Мәселен, сәуленің айна бетінен шағыласуы геометриядағы симметрия жазығы деген түсінікке дәл келеді. Ойыс айнадағы сәулелердің шоғырлануы – геометриялық парабола сызығына сәйкес. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Әл-Фараби геометрияны терең зерттеп, жаңа сатыға көтеріп көптеген ғылымдарға қолданған. Әсіресе, астрономия мен музыканы түсіндіруде геометрияға да жиі жүгінеді. Астрономияның ол кездегі негізі – аспан шырақтары: Күннің, Айдың, планеталар мен жұлдыздардың қозғалысын, өзара орналасқан қалпын бақылау, яғни, көзге көрінетін құбылысты ғана бақылады. Астрономияны зерттеуде де әл-Фараби геометриялық оптиканы негізге алады. Себебі, ғалымның пікірі бойынша барлық заттың шыққан тегі – жарық сәуле – нұр, сондықтан да ол барлық табиғат дүниесінің негізгі заңы болмақ [6, 167 б.]. Әл-Фарабидің эстетика саласына арналған «Поэзия өнерінің канондары туралы трактаты», «Риторика», «Поэзия (өнері) туралы», «Музыканың үлкен кітабы», «Бақытқа жету» секілді құнды шығармалары бар [7, 13 б.].

Араб философиясының дамуымен қатар, адам жанына әсер етуші негізгі ғылым ретінде музыкаға да үлкен мән берілді. Олар үйлесім заңдылығы математикаға негізделген деген тұжырым жасай отырып, өнердің ең жоғарғы деңгейі ретінде бағалады [8, 242 б.].

«Музыканың үлкен кітабы» ежелгі дәуірден біздің заманымызға дейінгі арабтардың музыка жайында жазған еңбектердің ең кемелдісі болып саналады.

Алғы сөзде музыкалық білімнің негіздері жөнінде атай келе, ғалымдар бұл трактатты негізгі арқа сүйер қайнар көз ретінде алғандарын еске түсіріп кеткенді жөн санаған [9, 14 б.].

Әл-Фараби бойынша музыкалық өнер екі аспектімен түсіндіріледі, болмысы жағынан алып қарасақ «парасатты ойлау формасы» ретінде, ал таным жүйесі бойынша – математика ғылымы, философияның бір бөлімі [9, 49 б.] болып табылады. Музыкалық өнердің мағынасын «талиф ал-алхан» (әуендердің композициялары, композиций мелодии) ретінде қарастырады. Оның көмегі арқылы кемелденіп, жетіле түседі.

Ол музыканы физикалық және рухани аспектіге бөліп, оның практикалық және теориялық жағын ашып қарастырады [7, 44-49 бб.].

Әл-Фараби ғылымдарды жіктегенде музыканы математикалық ғылымға жатқызады. Негізі ол ғылымды бес түрге бөліп қарастырады. Атап айтсақ, әл-Фараби сол кезде танымал болған ғылымдарды бес тармаққа бөліп, олардың жалпы алғандағы және бөлек-бөлек алғандағы сипаттамасын мазмұндаған:

1) тіл туралы ғылым және оның тармақтары;

2) логика және оның тармақтары;

3) математика ғылымдары: арифметика, геометрия, оптика, жұлдыздар туралы ілім, музыка, салмақ туралы ілім;

4) физика және метафизика, олардың тармақтары;

5) азаматтық ғылым және оның тармақтары, құқықтану және діни негіздер [10, 53 б.].

Әл-Фарабидің ғылымдар саласын топтастыру әдісінің өзінде терең мағына жатыр. Алдымен оның тіл іліміне аса зор мағына беретінін көреміз. Логика ғылымын қарастыруда оның аса көңіл аударатыны дәлелдеу – «Бурхан» әдісі. Дәлелі жоқ нәрсені әл-Фараби толық ғылым мағынасына қоса алмайды [11, 244 б]. Оның математиканы қалай кең мағынада алғаны жоғарыдағы тараулардан көрініп тұр. Оның ішінде математикалық нақты өзімен қатар механика тараулары да бар, оптика мен дыбыс – музыка да бар, астрономия да бар. Осы кейінгі айтылған ғылым тарауларының бәрінде математика әдістері басым екендігі шындық. Әсіресе сол ғылым салаларында әл-Фарабидің өз басы математиканы толық қолданды. Тағы бір айта кетерлік жағдай: осы айтылған ғылымдар тарауларының бәрінде ғалым екі бөлімін қатар көрсетіп отырады. Оның бірі – теориясы, екіншісі – практикасы.

«Ғылымдар классификациясы туралы» еңбегінде музыкаға төмендегідей түсіндірме беріп өткен: «Музыка ғылымына келетін болсақ, бұл ғылым әуендердің түрлерін зерттейді; әуендердің неден құралатынын; оны не үшін шығаратынын; бойға терең сіңіп, күштірек әсер етуі үшін бұлардың қандай болуы керек екенін зерттейді» [12, 156-157 бб.]. Жоғарыда айтылғандай музыканы да екіге бөліп қарастырады:

1) музыкалық практика;

2) музыка теориясы.

Музыка теориясына ғылымды зерттеудің теориялық принциптерін қарастыруды, музыка негіздерін, мәселелерін зерттеуге, әл-Фарабидің сөзімен айтқанда, дыбыс тондарын шығаруға, олардың түрлеріне, ырғақ құрастыру тәртібін, осы ғылымның негізінде зерттелетіндердің бәрін қиыстырады және адам қабілеті мен аспаптардың шеберлігі арқылы жаратылған қилы түрлерді қарастыруды, дыбыс тонының өлшемдерін көрсететін ырғақтардың түрлерін және кемелденген, поэтикалық өнерде қолданылатын – жалпы ырғақтардың композициясын зерттеуді, оның ішінде олардың мақсаттары мен жетілдіру әдістерін, т.б. жатқызады. Ал музыкалық практиканың міндеті – табиғи немесе жасанды аспаптардан шығатын, құлақпен қабылданатын әуендердің түрлерін іздестіру.

Табиғи аспаптар – бұл тамақ, кішкене тіл және тамақтағы барлық мүшелер, содан соң – мұрын; жасанды аспаптар, мысалы, сыбызғы, лютня және басқалары. Музыкант-практик әуендерді, олардың интонациялық үйлесімділігін және музыкалық аспаптардан шығатын барлық үндерді біледі. Музыка теориясы интеллекцияның пайымдалғыш объектісі ретінде музыка саласынан білім береді; әуендердің қалай құралатындығы себептерінің барлығы келтіріледі де, олардың математикалық тондық байланыс заңдылықтарын барлығын түсіндіреді. Бірақ материалдық түрде емес, абсолюттік мағынада және музыкалық аспап атаулының бәрінен және материя атаулының бәрінен абстракцияланған түрде келтіріледі; музыка теориясы бұларды қандай аспап арқылы немесе қандай дене арқылы жүзеге асырылса да, жалпылама түрде қабылдайды.

Әл-Фараби музыка теориясын негізгі үлкен бес тарауға бөліп қарастырды:

Бірінші қосымша тарау осы ғылымды пайымдау үшін қолданылатын принциптер мен бастамалар туралы баяндайды; бұл негіздерді қолдану әдістері және осы өнерді зерттеу әдістері қандай; бұл өзі қандай және қанша нәрседен тұрады, оларды қалай зерттеу керек, осыларды баяндайды.

Екінші қосымша тарау осы өнердің негіздеріне арналған. Бұл әуеннің үндестілігін ажырата білу туралы пікірлер; бұл үндестік қандай, оның негізгі тондары (тоника, квинта, кварта) мен олардың үйлесімділік заңдылықтары, біріне бірінің қатынастары және осының бәрінің дәлелдемелері түсіндіріледі. Бұл негізгі тақырыптағы әуендік тоникасы және оның саздық негізді түсініп, тану үшін музыка құрастырушы осы үндестілік негізінде музыкалық

жүйелерді реттестіріп, сол үндестіктегі p (пиано – ақырын), f (форте – қатты), mp меццопиано – орташа), mf (меццофорте) жолымен әуендер құрастыру тәртібі туралы пайымдауларды түсіндіреді.

Үшінші қосымша тарауда пікірлер мен дәлелдемелер арқылы негіздерде түсіндірілетіндердің бәрін гармониялық үйлесімділік туралы және жасанды аспаптардың түрлері туралы айтылады; осы арқылы олар негіздерде түсіндірілген тәртіп бойынша, сонымен бірге дәрежелер бойынша дайындалады, жасалады және орналастырылады.

Төртінші қосымша тарау әуен сазының өлшемі болып табылатын табиғи ырғақтардың түрлері пайымдалады.

Бесінші қосымша тарау жалпы әуен композияциясы, оның поэтикалық сатылары мен тәртібіне сәйкес шығарылған саздың негізгі заңдылықтары қамтылады; әуендердің әрбіреуінің мақсатына сәйкес өнердің мәнін көрсетеді; алға қойылған мақсатқа жету үшін әуендердің дамып жетілу және нәтижелі болу жағдайын түсіндіреді [13, 168-171 бб.].

Әл-Фараби «Ақыл мен ғылым туралы» трактатында, «Пифагордан кейін музыка математика ғылымына жатқызылды, немесе оның теориясы математикаға сүйенеді десе болады. Мәселен, жұлдыздар мәселесі астрологияда да, астрономияда да қарастырылады», – деген [14, 108 б.]. Пифагор секілді әл-Фараби де өзінің «Ғылымдар классификациясы туралы» еңбегінде математика ғылымының бөлімдеріне арифметика, музыка, жұлдыз туралы ғылымды жатқызған [10, 53 б.].

«Музыканың үлкен кітабы» кіріспе, «Музыка өнеріне кіріспе» және «музыка өнері» деген тараулардан тұрады. Ғұлама бұл шығарманы «Бірінші кітап» деп атайды, кейбір ғалымдар бұл еңбектің жалғасы болу керек деген пікірлер айтады. 1219 беттен тұратын құнды шығарманың кіріспе бөлімі: «Кітапқа кіріспе», «Зерттеушінің жазған кіріспесі» және «Әл-Фарабидің «Музыканың үлкен кітабы» деген тараулардан тұрады. Келесі бөлім, яғни «Музыка өнеріне кіріспе» бөлімін екі үлкен тарауға бөледі. Оларды «Музыка өнеріне кіріспеден бірінші мақала» және «Музыка өнеріне кіріспеден екінші мақала» деп атаған. Жалпы бұл бөлім 30 тараушадан тұрады.

Ал екінші бөлім – шығарманың өте үлкен бөлімі. Ол 309 беттен 1189 бетке дейін жалғасады. Сонымен қатар айта кететін жай, автор әр бөлімге қысқаша кіріспе жазып өткенімен, жалпы қорытындыны жазбай, тек «кітаптың соңы» деген сөзді жазған. Мұның өзі де әл-Фарабидің музыкаға арналған кітабы әлі аяқталмағанын білдіреді.

Әлемдік музыканың дамуына үлкен үлес қосқан «Музыканың үлкен кітабында» әуен түсінігі және оның маңызы, музыка өнерінің түрлері, мелодияны орындау түрлері, музыкалық ойдың сан түрлері, оның бейнеленуі, әуенді ойлап шығару және орындауды салыстыру, мелодия түрлері мен оның мақсаты, ән әуеннің пайда болуы, музыкалық аспаптардың пайда болуы жайында айтылады.

Негізінде қарастырып отырған мұсылмандық шығыс мәдениетінде өнерге қатысты ілімдер бөлек білім саласына бөлінбей, ойшылдардың жалпы философиялық-эстетикалық көзқарастарына кіргізілген. Мысалы, белгілі қазақ философы А.Х. Қасымжановтың пікірінше, «атап айтсақ бұл мағынадағы эстетикалық көзқарастар әлемге деген ерекше қатынастың саласы ретінде және соған сай күйзелістерді әл-Фарабиден көріп отырған жоқпыз. Тағы да ғұламаның еңбегінде өнерге деген, өнерді жеке пән ретінде немесе қандайда бір ілімнің тарауы ретінде қарастыратын толық жүйе жоқ» [4, 197 б.]. Сондықтан сол кезеңнің философтарының музыкалық-теориялық еңбектері неғұрлым көлемді жұмыстардың ішіне кірген. Мысалы, Ибн Синаның музыкалық теориялары оның белгілі «Ем кітабы», «Білім кітабы», «Құтқару кітабы» тағы басқа трактаттарына енгізілген [5, 361 б.].

Орта Азия халықтарының музыкалық мәдениеті өз бастауларын ғасырлар қойнауынан алады. Оның қайнар көздері көне дәуірлерден бері қарай осы жерді мекендеген әртүрлі ру-тайпалар мен халықтардың этногенезімен, этникалық тарихымен, дүниетанымымен және діни көзқарастарымен, олардың әлеуметтік, тұрмыстық жағдайларымен тығыз байланыста болған. Бұл тақырыпты зерттеудің маңыздылығы, ең алдымен, көне дәуірлерде біртұтас этномәдени конгломерат (қырық ру) құраған қазіргі Орта Азия халықтарының дәстүрлі музыкасының

қайнарларын ашып көрсетудің қажеттілігінен туындады. Сондай-ақ, сол халықтардың рухани еңбегі нәтижесінде пайда болып, ғасырлар қойнауынан бүгінгі күнге дейін жеткен баға жетпес музыкалық мұра – музыкалық дайын дүние. Оның көптеген түрлері мен жанрлары өзінің тәрбиелік және көркемдік-эстетикалық функциясын сақтай отырып, бұл халықтардың бүгінгі рухани мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады [5, 319 б.]. Олар бүгінгі күні белсенді даму үстінде, олардың бойында бұл аймақтағы әр халықтың музыка мәдениетінің әрі қарай дамуына қажетті үлкен мүмкіндіктер бар.

Орталық Азияның әлемдік өркениеттің маңызды бір бөлігі болғандығы белгілі. Бұл аймақтарда әрқашан көне дәуір мен орта ғасырларда ірі мемлекеттер болды. Бұл жерде бірнеше ғасырлар бойы Ұлы Жібек жолы бойымен Шығыстан Батысқа, Батыстан Шығысқа қарай әртүрлі тауар артқан керуендер ғана емес, сонымен бірге әр алуан этникалық топтарға жататын ұлт өкілдері де өздеріне тән діни сенімдерімен, қоршаған әлемге көзқарастарымен, көркемдік шығармашылықтағы ерекшеліктерімен осы жол үстінен өтті. Осы жерден Еуразия құрлығының демографиялық картасын өзгерткен халықтардың ұлы қоныс аударуы бастау алған [5, 320 б.].

Әл-Фарабидің пікірі бойынша, музыка адамның күнделікті өмірімен тығыз байланыста болып, утилитарлы және рухани қызмет атқарады деп есептейді. Музыкант үшін мұң мен қайғыны, ашу мен сағынышты және т.б. көңіл толқынын жеткізу үшін сөздің қажеті болмаған. Себебі, музыканың өз тілі, сезіммен астасқан рухани бірлігі бар, мысалы сезім тілі басқа көшпенді өркениеттерде түркі-қазақ мәдениетіндегі «күй» өнері арқылы белгілі. Күй феноменіне тең келетін бірде-бір дүние жоқ. Араб пен түркі музыкалық өнерінің біртұтастығында ортақ қасиет те осы болса керек. Әл-Фараби де осыған көп көңіл бөлген. Ол музыкалық өнер мәселелерімен шұғылдану барысында, музыканың біртұтас жүйесі мен тұжырымдамасын жасай отырып, осы дәстүрлерге арқа сүйенгенінде күмән жоқ деген тұжырымды пайымдайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ғабитов Т. Мәдениеттануға кіріспе. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б.
2. Қазыханова Б. Қазақ халқының эстетикалық мәдениеті // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. / Қазақтың этикасы мен эстетикасы. – Астана.: Аударма, 2007. – 12 т. – 298-353 бб.
3. Юнусова В. Философско-эстетические аспекты суфизма и их отражение в музыке // Философия. Эстетика. Культурология. Статьи, заметки, документы. Вып. 1. – М., 1995. – С. 125-128.
4. Касымжанов А.Х. Проблема красоты в творчестве аль-Фараби // Вестник КазГУ. Серия востоковедения. – 1999. – №9. – С. 197-201
5. Қазақ өнерінің тарихы. 3 т. – Алматы: Өнер, 2007. – 2 т. – 391 б.
6. Машанов А. Екінші Аристотель // Жұлдыз. – № 9, – 1973. – 166-168 бб.
7. Бурабаев М.С. Философия искусства Фараби // Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии / Пер. с арабского. – Алматы: Ғылым, 1993. – С. 44-49.
8. Фильштинский И.М., Шидфар Б.Я. Очерк арабо-мусульманской культуры (VII – XII вв.). – М.: Наука, 1971. – 312 с.
9. Әл-Фараби. Китабу әл-мусика әл-кабир. – Cairo: The arab writer, 1967. – 1608 б.
10. Аль-Фараби. О разуме и науке. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 114 с.
11. Машанов А. Әл-Фараби. Тарихи-деректі кітап. 870-1970. – Алматы: Жазушы, 1970. – 245 б.
12. Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1970. – 429 с.
13. Аль-Фараби. Книга о классификации наук // Музыкальная эстетика стран Востока / Общая ред. и вступ. статья В.П. Шестакова. – М.: Музыка, 1967. – 414 с.
14. Нысанбаев Ә., Құрманғалиева Ғ. Философ. Ғалым. Энциклопедист // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана: Аударма, 2005. – 3 т. Әл-Фараби философиясы. – 5-39 бб.

Бекбоев А.А. *философия илимдеринин доктору, профессор,*
Козубаев О.К. *философия илимдеринин доктору, профессор,*
Карабукаев К.Ш. *философия илимдеринин доктору*
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
академик А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институту
Бишкек ш., Кыргыз Республикасы

ЧЫГЫШ ПЕРИПАТЕТИЗМИ ЖАНА АЛЬ-ФАРАБИНИН КАТЕГОРОЛОГИЯСЫ

Аннотация. Макалада Аль-Фарабинин категорологиясынын коцнептуалдык мазмуну ырааттуу анализденип, жалпы эле теориялык негизи терең философия тарыхын, өздөштүрүү, ошондой эле Аль-Фарабинин дүйнөкараштык тариздеги мурасын окуп-үйрөнүү илимий изилдөө ишин дыкат жүргүзүү үчүн зарыл экендиги тастыкталат. Аль-Фарабинин категорологиясы обьективдүү-реалдуулук нукта экендиги белгиленип, анын алкагындагы болум кубулушу автор тарабынан аң-сезимден тышкары кубулуш катары мүнөздөлөт. Мындай, ойчулдун категорологиясын конкреттүү-тарыхый ыкманы пайдаланып аңдоо, орто кылымдардагы чыгыш философиясын адекваттуу баалоого шарт түзөөрү макалада ойлом материалдарынын негизинде таасын белгиленет.

Негизги түшүнүктөр: перипатетизм, дүйнөкараш, дилектика, логика, абстрактуу, конкреттүү, концепция, ойжүгүртүү, субстанция, акциденция, теология, маданият.

Аннотация. В данной статье анализируется концептуальное содержание категориологии Аль-Фараби, при этом прослеживается мысль о том, что исследование прогрессивно-регрессивной истории мысли в целом, и философско-мировоззренческой мысли Аль-Фараби в частности, необходимо прежде всего для извлечения из них полезного теоретического опыта. Категориология Аль-Фараби характеризуется как учение об объективно-реалистическом осмыслении внешнего мира, в контексте которого бытие существует независимо от нашего восприятия и убеждений, обладая объективными данными. Анализ показывает, что такой подход не только помогает понять основы мышления в арабской философии, но и может быть ценным источником в формировании современных философских концепций.

Ключеыве слова: перипатетизм, мировоззрение, диалектика, логика, абстрактное, конкретное, концеция, мышление, субстанция, акциденция, теология, культура.

Annotation. The article analyzes the conceptual interpretation of A.-Farabi's categorology and traces the idea that, due to this initial scientific and methodological position, the study of the progressive and recurrent history of thought in general and the philosophical and philosophical thought of al-Farabi in particular. It is necessary first of all to extract positive theoretical experience from them. Al-Farabi's categorology is characterized as the doctrine of an objective-realistic understanding of the extra-objective world, in the context of which existence exists independently of our perception and beliefs, and that it has objective data.

Key words: peripatetism, worldview, dialectics, logic, abstract, concrete, conclusion, thinking, substance, accident, theology, culture.

Аль-Фараби орто кылымдардагы орчундуу философиялык система – чыгышперипатетизминин негиз салуучусу экендиги талашсыз, анын философиялык комментариялары, категорологиясы чыгыш ойчулдары үчүн өтө маанилүү булак болуп эсептелет. Мындай олуттуу бүтүмгө Иб Синанын мындай деп деген ою күбө: эгерде экинчи насаатчынын (аль-Фарабинин) жазган комментариялык түшүндүрмөлөр болбогондо мен үчүн Аристотелди окуп үйрөнүү мүмкүн эмес болмок.

Аль-Фарабинин категорологиясы тууралуу ой жүгүртүү үчүн адеп диалектикалык ыкма тууралуу учкай белгилеп кетишибиз зарыл. Георг Вильгельм Фридрих Гегель биринчи жолу табигый, тарыхый жана руханий дүйнөнүн өнүгүшүнүн, өз ара кыймылынын ортосундагы ички байланышты ачып көрсөтүүгө жасаган аракетинин натыйжасында

философия тарыхы үзгүлтүксүз өнүгүп-өзгөрүүдөгү процесс катары карала баштагандыгы белгилүү. Гегелдин диалектикалык методу ага адамзат ойлорунун өнүгүш жолунда ар түрдүү тарыхый баскычтарындагы байланыш (танууну тануу) катары көрүнгөн философиялык өнүгүүнүн объективдүү логикасын туура түшүнүүгө мүмкүндүк берген.

Логика катары түшүнүлгөн диалектика, мунун тескерисинче, диалектика катары түшүнүлгөн логика ар кандай эле философиялык концепция, ал илимде белгилүү бир доорду түзгөнүнө карабай, философия тарыхынын жалпы жолунан сырткары, кокустан, күтүүсүздөн пайда болбойт. " [Кара: Джохадзе, 1977: 9]. Ошол себептүү ар кандай эле философиялык окуулардын ортосунда байланыш болуп, алардын ар бири өзүнөн мурунку окуулар менен тыгыз карым-катышта болот. Алардын ортосунда, Гегелдин сөзү менен айтканда, өзгөчөлүккө караганда жалпылык көп болот. Адамзат ой жүгүртүүсүнүн спираль өндүү өзүнүн баштапкы чекитине кайрылып келүүсү, "өткөндүн" башка жаңы доордо, жаңы кыртышта кайрадан кайталанышы философиялык ойлордун жөнөкөйдөн татаалга карай өнүгүүсүн мүнөздөйт.

Орто кылымда Аристотелдин системасы өзүнөн мурунку философиялык окуулардын диалектикалык өнүгүшү жана синтези катары философиялык ойдун соңку өнүгүшү үчүн теориялык негиз катары кызмат аткарат. Аристотелдин окуусунан Чыгыштын белгилүү ойчулдары көп нерселерди алган жана анын таасири перипатетиктерде өзгөчө байкалат. Алар Аристотелдин окуусуна таянуу менен оз доорунун "рухун" түшүнүүгө аракет жасашып, өздөрү жашаган заманы тарабынан коюлган негизги маселелерди чечүүгө аракет жасашкан. Алгачкы устатынын теориялык жоболорун чыгармачылык менен өнүктүрүү аркылуу алар орто кылымдагы коомдун руханий турмушунун адекваттуу картинасын түзүүгө аракет жасашкан.

Антикалык философтордун идеялары (айрыкча Аристотелдики) жаңы кыртышта Чыгыштын прогрессивдүү ойчулдары тарабынан кабыл алынып, чыгармачылык менен андан ары өнүктүрүлгөн [Бунге, 1962: 62]. Аль-Кинди, аль- Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд антикалык дүйнөнүн философиялык мурастарын сынчыл көз караштан туруп өздөштүрүшкөн, алар кээ бир идеяларды кабыл алса, айрымдарын четке каккан, ошону менен катар эле тигил же бул кубулуш тууралуу өздөрүнүн көз караштарын иштеп чыккан же жаңы, оригиналдуу концепцияларды сунуш кылышкан. Мына ушул жерде эмне үчүн чыгышперипатетиктери көпчүлүк учурда Аристотелге кайрылышкан жана аны өтө урматтап, алгачкы устатыбыз деп аташкан деген мыйзамченемдүү суроо туулат. Биздин пикирибизче, муну чыгышперипатетизминин калыптанышы жана өнүгүшү үчүн негизги идеялык-теориялык булак болуп эсептелген Стагириттин философиялык системасынын концептуалдык мазмуну менен түшүндүрүүгө болот. Мына ушул маселе тууралуу аль-Кинди философиялык билимге ээ болууну, философияны өздөштүрүүнү жана аны негиздөөнү каалаган адам “Аристотелдин философиялык трактаттарына кайрылбай туруп, өз оюн ишке ашыруусу мүмкүн эмес” [Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX - XIУ вв.,1961:41] деп, өтө адилеттүүлүк менен белгилегени кокусунан эмес Аль-Фарабиден шакирттери: "Ким көптү билет - сизби же Аристотелби? - деп сураганда ал: "Эгерде мен ал жашаган доордо жашап, аны менен жолугушуп, андан таалим алсам, анда мен анын эн жакшы окуучусу болмокмун" - деп жооп берген.

Чыгышперипатетиктеринин, алардын арасында аль-Фарабинин классикалык Грециянын жетишкендиктерин чыгармачылык менен өнүктүргөн философиялык мурастары илимдин ар кандай эле тармагында изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын көңүлүн өзүнө бурган. Бул XI-XII кылымдарда эле Батыш Европанын көңүлүн өзүнө буруп, андан XVI кылымга дейре айрым өлкөлөрдө жашап келген аверроизм философиясы деп аталган философияда жашап келген. Батыш Европада чыгышперипатетизминин дүйнөнүн түбөлүктүүлүгү, дүйнөнүн өнүгүү мыйзамченемдүүлүктөрү, кубулуштардын себептик жактан шартталышы ж.б.у.с. тезистерин коргогон жана андан ары өнүктүргөн Сигер Баранбантский өзгөчө роль ойногон. Батыш Европа өлкөлөрүндө чыгыш ойчулдарынын философиясын системалуу түрдө окуп-үйрөнүү, баарынан мурда, немец окумуштуулары М.Штейншнейдер жана Ф. Дитерецинин ысымдары менен байланыштуу.

Жакынкы жана Орто Чыгыштагы философия, анын ичинде чыгышперипатетизми өзүнүн келип чыгыш булактары жана өзүнүн структурасы боюнча өтө татаал жана ар түрдүү болгон жана бул философиялык билимдин өзүнүн табияты жана өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт. Жалпысынан, Чыгыш философиясынын өтө ар түрдүү бөлүктөрү бири-бири менен жана батыш философиясы менен салыштырып изилдөөнү талап кылат. Ошондой болсо да, бул ар түрдүүлүк өз мезгилинин энциклопедисттери болуп, орто кылымдагы илимди байытып, антикалык дүйнөдөгү логикалык жана гносеологиялык идеяларды андан ары өнүктүргөн чыгышперипатетизминин өкүлдөрүнүн жана жалпы эле чыгышперипатетизминин тарыхый жана теориялык маанисин төмөндөтө албайт.

Чыгышперипатетизминин калыптанышына негиз салган дагы бир өкүлү болуп, Абу Наср Мухаммед ибн Узлуг ибн Тархан аль-Фараби (873- 950) эсептелет. Орто кылымдагы авторлордун маалыматына жараша, ал "түрк уулдарынын ичинен чыккан, мусулман элдеринин улуу философу" болуп эсептелет жана ал кийин Отрар деп аталып калган Арыс дарыясы Сырдарыяга куйган жерде жайгашкан Фараб шаарында туулуп өскөн [Аль – Фараби, 1975: 71] .

Абу Наср алгачкы билимди өз мекени Отрар шаарынан алып, кийин ошол мезгилдеги Араб халифатындагы эң ири маданий борбор болуп эсептелген Багдат шаарынан билим алган. Багдатта ошол мезгилдеги өтө атактуу окумуштуулар менен таанышып, аль-Фараби орто кылымдагы математика, музыканын теориясы, логика, медицина өңдүү илимдердин тармактарын окуп-үйрөнүүгө киришип, өзүнүн билимин андан ары өркүндөтөт. Айрым бир маалыматтарга ылайык, аль-Фараби жетимиштен ашык тил билген. Айрым айтымдарга караганда, ага өзүнүн жакын адамдарынын бири өтө көп сандагы китептерди сактап бер деп берген жана анын арасында Аристотелдин трактаттары да болгон экен. Аль Фараби күндөп-түндөп ал китептерди окуп, ага ушунчалык берилип кеткендиктен, ал кадийлик кызматын да таштап салган. Айрым бир мезгилдерге ылайык, ал Аристотелдин "Жан жөнүндө" деген эмгегин жүз жолу, "Табигый гармония" аттуу эмгегин кырк жолу, ал эми анын риторикасын эки жүз жолу окуп чыккан. 'Кудай таануучулардын куугунтугунан улам, аль-Фараби Багдатты таштап кетүүгө аргасыз болгон. Өзүнүн өмүрүнүн акырын ал Каирде, Алепподо жана Дамаскада өткөргөн.

Ибн Халлахандын маалыматына ылайык, Абу Наср көбүнчө элден оолак болуп, көп чөптөр өскөн жана дарыялардын бойлорунда жашап, мугалимдикти кесип кылып, трактаттарды жана комментарияларды жазган. Ал өтө айкөл адам болуп, көбүнчө жупуну жашаган. Ага Сайфутдавла чоң урмат-сый көрсөтүп, өзүнүн казынасынан ал эмнени кааласа, ошону бергиле дегенде Фараби андан баш тартып, ал күнүнө алган төрт дирхемине каниет кылган.

Аль-Фарабинин идеялык-философиялык мурастары өтө бай жана өзүнүн өзгөчө ар түрдүүлүгү менен айырмаланып турат. Өз замандаштары аны урматтап, "Экинчи мугалим" (Аристотелден кийинки) жана "Чыгыштын Аристотели" деп аташкандары бекеринен эмес. Аль-Фарабинин окуусу: материя жана анын формалары, болмуш жана анын категориялары, органикалык жана органикалык эмес дүйнөнүн касиеттери, физикалык жана психикалыктын өз ара байланышы, таанып-билүүнүн формалары жана баскычтары, акыл тууралуу ой жүгүртүү, ой жүгүртүүнүн байланышы тууралуу окууну, тилди ж.б.у.с. бардык эле философиялык проблемаларды өз ичине камтыйт. Түрк окумуштуусу А.Атеша аль-Фарабиге 160 философиялык трактат таандык, бирок бул цифра "Чыгыш Аристотелинин трактаттарынын толук санын көрсөтө албайт, анткени алар мындан да көп болушу мүмкүн деп эсептейт. Орто кылымдагы автор философтордун жазгандарына караганда, Фарабинин стили өзүнүн тактыгы, ачыктыгы, өтө терең мазмундуу, адекваттуу чагылдырылгандыгы менен айырмаланып турат. Анын айрым бир трактаттары өз алдынча турган идеяларды ырааттуу түрдө калыпка формасында түзүлүп, бул идеялар көпчүлүк учурда философиялык афоризм мүнөзүнө ээ. Аль-Фараби Аристотелдин бардык эле логикалык трактаттарына: "Первая аналитика", "Вторая аналитика", -Об истолковании", "Топика", "Категории", "Этика", "Риторика", "Поэтика", "Метафизика" ж.б. комментарий жазган. Мындан сырткары ал

Птолемейдин эмгектерин, Александр Афродизиискийдин "О душе" аттуу эмгегин, Евклиддин "Геометриясынын" айрым главаларын, Порфирийдин "Исагогун" комментариялаган.

Абу Насрдын чыгармачылык ишмердүүлүгү мурда жазылган чыгармаларды комментариялоо менен эле чектелип калбастан, ал тарабынан бир катар оригиналдуу трактаттар жазылган. Ошондой болсо да, комментариялоо орто кылымдагы чыгыш ойчулдарынын кадыр-баркын төмөндөтпөйт. Анткени М.М.Хайруллаев адилеттүүлүк менен белгилегендей, "комментариялар орто кылымдарда кеңири колдонулган ыкма жана алар оригиналдуу философиялык ойлордун формасы болгон" [Хайруллаев , 1975: 71].

Чыгышперипатетиктеринин категорологиясы түпкү теги, негизи боюнча материалисттик нукта болгон, анткени андагы "биринчи маңыздар" (объективдүү нерселер) "экинчи маңыздардын" (жалпы түшүнүктөр) булагы катары каралат. Категориялар көпчүлүк маңыздарды камтыган болмуштун эң жогорку теги катары (высший род бытия) ой жүгүртүүгө эгедер адам баласы үчүн түшүнүктүү. Жалкы (жеке) нерсе жалпы түшүнүктөр аркылуу аңдалат, булардын экинчиси (жалпы түшүнүктөр) биринчиси (жеке нерселер) тарабынан шартталган. "Жеке субстанциялар аңдалып-тескелиш үчүн универсал субстанцияга муктаж, ал эми универсал субстанциялардын болмушу жеке субстанцияларга байланыштуу [Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX - XIУ в, 1961: 178]. (Чыгышперипатетизм категорологиясын онтологиялык мазмуну да анын материалисттик мүнөзүнөн (маңызынан) кабар берет. Категориялар болмуштун маңызын таанып-билүүнүн негизинде иштелип чыккандыктан, универсалдуу моменттери катары мүнөздөлөт. Объективдүү реалдуулук категориялардын болмушунун зарыл шарты. Аль-Фараби менен Ибн Синанын теориялык окууларын уланткан Насириддин Туси өзүнүн авиценналык концепция менен үндөш категория жөнүндөгү окуусунда мындай деп жазат: "... бытие есть не род этих категорий, напротив, оно носится к числу необходимых условий (их существование)' (204; 117). Бул үзүндүдөн даана көрүнүп тургандай, болмуш ~ категориянын функциясынын негизги зарыл шарты.

Чыгышперипатетиктеринин концептуалдык системасында түшүнүктөрдүн мааниси аркылуу туюндурулган "категориялык сетканын" гносеологиялык проблемалары козголгон. Ар бир жеке (жалкы) категория конкреттүү концептуалдык мазмунга ээ болуп, кандайдыр бир билимди туюндуруп турат. Айталы, "субстанция" категориясы башка түшүнүктөргө караганда, тереңирээк билимди камтыйт, бөлөк категориялар аны баяндап турат. Алар (категориялар) логикалык каражат катары да гносеологиялык функцияны аткарып турат; категориялар, чыгыш перипатетиктердин пикирине ылайык, конкреттүү жеке нерселерди акыл-эс аркылуу абстракциялоонун негизинде пайда болгон түшүнүктөрдүн эң жогорку теги (высший род • понятия) болуп эсептелет. Демек, бул жерден ачык баамдалып тургандай, категорологиянын гносеологиялык маселеси ойчулдар тарабынан материалисттик духта чечмеленет. Субстанция түшүнүгү жана ал (субстанция - А.Б.) аркылуу бардык категориялардан ("сан", "сапат", мамилелер") болмуш (бытие) биринчи турат. ["Бытие первично по отношению к субстанции, а посредством субстанции - по отношению к количеству, качеству и отношению, а посредством их и к остальным (категориям)" [Гуревич, 1972: 117].

Чыгыш перипатетиктеринин эң баштапкы категориясы субстанция бардык акциденциялардын жана жалпы түшүнүктөрдүн негизи. Бөлөк жалпы түшүнүктөр субстанциянын тиешелүү жактарын фиксациялап, "аны баяндап турат (сказывается о ней). Субстанция - "ээ жөнүндө баяндабаган", "ээден сырткары турган" ("не сказывается о подлежащем", "бытует вне пожлежащего өзүнөн-өзү жашаган жападан-жалгыз категория. Субстанциянын болмушу анын маңызы аркылуу шартталган, калган категориялар анын айланасына топтолгон. Субстанция — субстраттан сырткары турган бардык нерселер, ал башка кубулуштарга көз каранды эмес маңыз. Субстанция эки түрдүү болот: жалкы (белгилүү бир, конкреттүү предметтер) жана универсалийлер (экинчи субстанциялар: жеке субстанциялардын түрлөрү жана тектери) [Ал-Фараби, 1978:59].

Субстанция предмет-нерселердин маңызын туюндурат, анын конкреттүү мазмуну

анын ар кыл аспектилерин чагылдырган башка категориялар аркылуу туюндурулат. Субстанция ички жана сырткы касиеттердин биримдиги катары кандайдыр бир бүтүндүктү түзүп, бардык жашап турган нерселердин маңызы болуп эсептелет. Чыгыш аристотелчилери материяны, форманы (материалдык телолордун маңызын жана табиятын), конкреттүү телону (материя менен форманын биримдигин), адамдын жан дүйнөсүн жана акыл-эсин субстанция деп түшүнүшкөн. Белгилей кетүүчү нерсе, Стагириттин системасында адам акыл-эси (жан дүйнөсү, руху) өзүнчө категория-тек катары каралган эмес, Мисалы ал "Жан жөнүндө" ("О душе") трактатында үч гана маңызды бөлүп көрсөтөт: материяны, форманы жана материя форманын биримдигин. Демек субстанция - материя, форма жана ал экөөнүн биримдиги. “Жан” менен “акыл-эс” Ибн Синанын системасында өзгөчө маани-мазмунга ээ, ал төрт элементтин (суу/аба, от жана топурак) аралашма-кошулмасынан туруп, кандайдыр материалисттик касиетке эгедер. Ушул аталган, байыртан башат алган төрт башталма жан менен акыл-эстин материалдык мазмунун түзөт, алар – идеалдуу кубулуштардын табигый негизи. Ошентсе да, “форма”, “жан”, “акыл-эс” түшүнүктөрүн терең талдап көргөндө, алар идеалдуулук менен материалдуулуктун аралашмасынан турарын көрөбүз, демек, ушундан улам чыгыш ойчулдары материалисттик линияны ырааттуу жүргүзүшкөн эмес.

Субстанция тууралуу концепцияда арбын рационалдык идеялар бар, мисалы, бардык предметтердин, кубулуштардын жана процесстердин субстраты - материя экендиги жөнүндөгү ой, бүтүм баса белгиленет. Материянын маңыздуу акциденциялары - кыймыл, мейкиндик жана мезгил, анын негизги өзгөчөлүгү белгилүү бир форманы. кабылдоого жөндөмдүү болуп, аны менен биригип-кошулгандыгында, ал (биринчи материя) ар кандай форманы кабыл алууга жөндөмдүү жана ушундай жол менен конкрет-нерсеге айланат. Биринчи материянын элементардык формалары төртөө: топурак, суу, аба жана от, калган материалдык түзүлүштөр ушул башталмалардан туратө.

Бул башталмалар бири-бири менен өтмө катар байланышта, ошондуктан мамтериалдык дүйнө өзгөрүп турат, нерселер башка сапатка өтөт. Материя-бардык нерселердин негизин түзүп, аларга чейинки баштапкы жана түбөлүктүү кубулуш. Кандай гана өзгөрбөсүн, кандай гана формага ээ болбосун, материя сакталып калат. Материянын маңыздуу акциденциялары (атрибуттары) - кыймыл, мейкиндик жана мезгил да түбөлүктүү.

Чыгышперипатетиктеринин философиялык мурастарында сандын сапатка айланышын айгинелеген ойлор кездешет. Айталы, белгилүү бир тыбыштардын санынан турган ар кыл сапаттагы муундардын айкалышынан "башка бир мурдагыга караганда чоңураак нерсе пайда болот". Ошондой эле алардын мурастарында сандык мүнөздөмө менен нерсени ажырым караган учурлар да кездешет, бул, балким, чыгыш перипатетизмине тийгизген пифагоризмдин таасири менен түшүндүрүлөт.

Сапат, чыгышперипатетизминде, бир нерсенин, башка нерселерден айырмачылыгын туюндурат. Сапат жалпысынан - бул форма, ал аркылуу жеке нерселердин кандай экендигин айта алабыз. Ошондуктан сапат - нерсени мүнөздөп, аныктап турган субстанциянын абалы, ал аркылуу нерсени таанып-билүүгө болот. Сапат - ири алды менен бир нерсеге тиешелүү жана анын башкалардан айырмалаган мүнөзү. Мындай түшүнүк сапат жөнүндөгү азыркы диалектика-логикалык концепция менен үндөш: сапат нерсенин эмне кандай экендигин туюндурат.Чыгыш перипатетиктери сапатты нерселердин айырмачылыгын туюндуруучу касиет экендигин мүнөздөө менен маселенин дагы бир түйүндүү жагын көңүлдөн сырт калтырышкан, анткени сапат, чындыгында нерсе-предметтердин айырмасын гана эмес, алардын окшоштуктарын да туюндурат. Ар бир нерсеңин сапаты жекелик, бөтөнчүлүк жана жалпылыктын диалектикалык биримдигинен турат.

Аль-Фараби өзүнүн "Комментариясында..." сапатты төрт арадагы ортолук тектерге бөлөт. Алардын биринчиси - касиет жана абал; экинчиси - табигый жөндөм же табигый жөндөмсүздүк маанисиндеги пикир; үчүнчүсү - пассивдүү сапат, пассивдүү абал; төртүнчүсү - жалпы санга тиешелүү сапат. Биринчи ортолук тек, сапат (касиет жана абал) жандуу телолор сферасынан орун алган. Алардын кай бир сапаттары каалоо же көнгөн адат боюнча калыптанса (илим, искусство, нравалар ж.б.), башка бир сапаттар адамда жана айбандарда

тубаса болуп саналат (жөргөмүштөрдүн табигый өнөрү). Табигый жөндөмдүүлүк кандайдыр бир нерсенин кандайдыр бир аракетке ыңгайлуулугу менен түшүндүрүлөт, мындай абалдагы нерсе оной менен таасирленбейт, катуу каршылык (таасир берүүчү нерсеге) көрсөтөт. Табигый жөндөмсүздүк, тескерисинче, кыйынчылык менен аракетке келип, жеңил таасирленүүчү нерсе. Пассивдүү сапат эки түрдө: сезим - аркылуу берилчү касиет (жарык, даам, жыт) жана рухий көрүнүштөр (ачуу-жин, боорукерлик, коркуу). Кай бир сапаттар туруктуу (кандын кызылдыгы), алардын айрымдары туруксуз (теринин кызарып тарап кетиши). Төртүнчү ортолук тек (сапаттын) - зарылдык аркылуу пайда болуучу сапат (форма, образ, нерселердин келбет-көрүнүшү, түз сызык жана кыйшык, тегиздик жана тегиз эместик, терт бурчтук, үч бурчтук ж.б.). Чыгыш перипатетиктери негизинен сапатты нерселердин айырмасын туюндурат деп туура интерпретациялап, бирок субстратынан, нерседен обочолонтуп, оолактатып жиберген, алар сапат менен нерсени зат кылып турган анын ички касиетинин байланышын аңдай албай, сапатты кандайдыр сырткы көрүнүш катары түшүнүшкөн. Эгерде сапат менен сан субстанцияны анын чоң-кичинелиги, өлчөмү жана түр-тектик (сапаттык) айырмасын мүнөздөсө (ушул касиеттери менен аталган категориялар субстанцияга жакындап турса), мамиле кубулуштарды бири-бири менен салыштырууну туюндурат. Мамиле, - деп жазат Аль-Фараби, - бул эки предметтин ортосундагы ушундай байланыш, ал аркылуу бири-бири менен салыштырып бир эле маалда эки предмет белгилөөгө болот.

"Мамиле" категориясынын мазмунун мындай түшүнүү белгилүү деңгээлде нерселердин айырмасын да, байланышын да туюндурат. Чындыгында эле, диалектикалык логикага ылайык, "мамиле" түшүнүгү материалдык түзүлүштөрдүн бири-бирине көз карандылыгы менен салыштырмалуу өз алдынчалуулугун, айырмасы менен байланышынын биримдигин чагылдырат. Мамиленин өзгөчөлүгү, ал бардык категориялар, тектер аркылуу көрүнөт: мисалы, маңызда (ата - аталык), санда (узун жана кыска сызык) ж.б. Салыштырмалуу, карым- катыштагы объектилер, бири-бири менен өз ара кайтарым мамиледе (бала - атанын баласы", "ата- баланын атасы"); алар биргелешип жашашат (кул жана төрө, ата жана бала); эгерде алардын бири толук аңдалса, экинчиси да толук таанылып-билинет же алардын бири белгилүү болсо, экинчиси да белгилүү болот

Ошентип, Абу Наср аль-Фарабинин категорологиясы илимий-теориялык жактан жигердүү иштелип чыккан коцептуалдык система болуп эсептелет.

Колдонулган адабияттар

1. Аль - Фараби : Научное творчество (Сб . статей) . - М .: Наука , 1975. - 183 с .)

2. Ал-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата. Наука. 1973

3. Бекбоев А. А.Концепция необходимости и случайности в учении античных и восточных мыслителей . - Фрунзе : Илим, 1989. - 129

4. Бунге М. Причинность . - М .: ИЛ , 1962. - 511 с ..

5. Гафуров Б.Г. , Касимжанов А.Х. Аль - Фараби в истории культуры . - М .: Наука , 1975. - 181 с.

6. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры . - М .: Искусство , 1972 . - 318с.

7. Джохадзе Д.В. Основные этапы развития античной философии . - М .: Наука , 1977. - 296 с .

8. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX - XIУ вв . - М .: Изд - во соц . эк.лит - ры , 1961. - 632 с .

9. Хайруллаев М.М. Абу Наср аль - Фараби . - М .: Наука , 1982. - 303 с .

Бородовская Л.З., *кандидат искусствоведения, профессор*
ФГБОУ ВО «Казанский государственный институт культуры»
г. Казань, Российская Федерация

ТРАКТАТ АЛЬ-ФАРАБИ О МУЗЫКЕ КАК ИСТОЧНИК ПО СРЕДНЕВЕКОВОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ

Аңдатпа. Мақалада әл-Фарабидің «Китаб әл-мусики әл-кабир» (Музыканың ұлы кітабы) трактаты орта ғасырлардағы шығыс музыкалық мәдениетінің дереккөзі ретінде қарастырылады. Трактаттағы музыкалық аспаптардың сипаттамасы талданып, кітаптың бұрын орыс тілінде жарияланбаған кейбір үзінділерінің орыс тіліне аудармасы берілген. Жұмыста әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің әл-Фараби электронды кітапханасында ұсынылған 1967 жылғы араб тіліндегі Каир басылымы қолданылған.

Тірек сөздер: уд, шахруд, ребаб, танбур, канун, сурнай

Аннотация. В статье рассмотрен трактат Аль-Фараби «Китаб аль-мусики аль-кабир» (Большая книга по музыке) в качестве источника по восточной музыкальной культуре средних веков. Анализируется описание музыкальных инструментов в трактате, приводится перевод на русский язык некоторых фрагментов книги, ранее не опубликованных на русском языке. В работе используется каирское издание на арабском языке 1967 года, представленное в электронной библиотеке «Аль-Фараби» Казахского национального университета им. Аль-Фараби.

Ключевые слова: уд, шахруд, ребаб, танбур, канун, сурнай

Annotation. The article examines Al-Farabi's treatise "Kitab al-musiki al-kabir" (The Great Book of Music) as a source on the Eastern musical culture of the Middle Ages. The description of musical instruments in the treatise is analyzed, and a translation into Russian of some fragments of the book not previously published in Russian is provided. The work uses the Cairo edition in Arabic of 1967, presented in the Al-Farabi electronic library of the Al-Farabi Kazakh National University.

Keywords: ud, shakhrud, rebab, tanbur, kanun, sunray

Средневековая арабо-мусульманская культура объединила многие страны мира общим духовным началом — это затронуло культуру арабских, персидских, тюркских, индийских и многих других народов. Одновременно сосуществовали уникальные местные и общие арабо-мусульманские жанры, и виды искусства. Старинные трактаты по музыке на арабском языке были известны по всему средневековому мусульманскому миру и ученые находят их влияние также на культуру персидских и тюркских народов (Раджабов, 2020: 12). Для нашего исследования особый интерес представляют средневековые источники по музыкальной теории, жанрам, музыкальным инструментам той эпохи. Сегодня ученым известно большое количество старинных трактатов по музыке, написанных в средние века знаменитыми исламскими мыслителями: Аль-Кинди (IX в.), Аль-Фараби (XI в.), Абу али ибн Сино (XI в.), ал-Газали (XII в.), С. Урмави (XIII в.), Абдурахман Джами (XV в.), . Такие исследователи, как Исхак Раджабов (Раджабов, 2020: 4), Х. Хамидов (Хамидов, 1997: 32) приводят ценные списки старинных трудов о музыке.

Самый большой список имеющихся в мире трактатов по суфийскому обряду слушания сама` собран в труде Амнун Шилуа «Теория музыки в арабских манускриптах», он включает имена Аль-Фараби, Ибн Сины и других (всего более 80 трактатов IX-XIX вв.). Аслиддин Низамов использует в своей докторской диссертации (Низамов, 1998) более 40 вышеназванных источников на арабском и персидском языках, освещающих разные аспекты суфийских радений сама` и зикра (Ислам на территории, 2006: 112-113.).

Средневековые трактаты авторитетных исламских ученых, многие из которых были суфийскими шейхами, свидетельствуют о широком развитии светской, народной музыки в разных мусульманских странах. Остается фактом всенародная любовь мусульманских

народов к пению, игре на музыкальных инструментах, танцам. Однако, в исламе есть запрет на исполнение любой бытовой музыки в мечети, обсуждение этой темы мы находим в трудах по классическому исламу. Официально разрешены мусульманам только распевное чтение Корана и возглашение азана.

В «Книге о мелодиях» («Китаб ал-агани») А.Ф. Исфахани (Хв.) даны подробные описания различных искусств этого периода – музыки, поэзии, прозы; их популярности «во дворцах халифов и правителей, торговцев и широких кругов населения, особенно в Дамаске, Багдаде и даже в Медине» (Заррикуб, 2004: 80). Разные аспекты музыкальной науки и теории рассматривали в разное время Ал-Кинди («О мелодии и звуке», «О ритме», «О важных разделах музыки»), «Ихван ас-Сафа» (трактат №5 из «Послания»), Ибн Сино/Авиценна («Свод науки о музыке»), Ибн Хайсама (Х-XIвв.), Абдул-Му'мин Урмави (XI в.).

Одним из интересных источников является «Китаб аль-мусики аль-кабир» (Большая книга по музыке) Аль-Фараби (870-950гг.). В этом своем труде «Аль-Фараби вперые в мировой науке определяет границы данного предмета исследования и вводит понятие *музыкальное инструментоведение* (алат аль мусикка) как обозначение музыкальной дисциплины» (Ришмави, 2010: 7). Также ему принадлежат и другие трактаты «Калам фил-мусики» (Беседа о музыке), «Китаб фи ихсаил-ика'» (Книга о классификации ритма), «Китаб-ул-мусики» (Книга о музыке), раздел о музыке в книге «Китаб фи ихса'ил-'улум» (Книга о классификации наук) (Раджабов, 2020: 15). Аль-Фараби «соединил теорию и опыт, и использовал инструменты восточного мира, такие как арфа (керуиш), рабаб, лютня, равасин, канун, танбур (барабан), уд, чанг и «*кыпчак*», который он изготовил и назвал в честь народа (Жакишева, 2013: 334).

Аль-Фараби подчеркивает превосходство человеческого голоса над всеми музыкальными инструментами: «Ноты, порождаемые всеми инструментами, имеют более низкое качество, если сравнить их с нотами голоса. Поэтому они могут применяться только для обогащения звучания пения, для его усиления, сопровождения и для того, чтобы облегчить его запоминание» (аль-Фараби, 1987: 206.). Подобное высказывание выводит на первый план священное звучание Корана, и известный совет Пророка: «Украшайте Коран своими голосами».

На сегодняшний день нами не обнаружено полного перевода «Большой книги по музыке» Аль-Фараби, однако, имеющиеся фрагментарные переводы позволяют сделать общее представление о содержании данного трактата (Даукеева, 2000; Нофал, 2014: 258-265).

Мы также провели свой предварительный анализ текста каирского издания «Китаб аль-мусики аль-кабир» (Al Farabi, 1967) с целью выявления информации по музыкальным инструментам той эпохи. Издание подготовил Гаттас Абд-Эль-Малек Хашаба, отредактировал и представил — доктор Махмуд Ахмед Эль-Хефни (Al Farabi, 1967: 1202). Он пишет: «Абу Наср Мухаммад бин Мухаммад бин Тархан Аль-Фараби (умер в 950г. н.э.), был высоко образованным ученым, знал несколько языков, когда он был молод, он играл на уде и пел» (Al Farabi, 1967: 4).

Обширное место в трактате занимает музыкальная теория, информация о диатонических древнегреческих ладах (Al Farabi, 1967: 371-379), о длительностях нот и ритмах (Al Farabi, 1967: 435), о сочинении музыки, о человеческом голосе и пении (Al Farabi, 1967: 1055), об инструментальной музыке, призванной украшать и сопровождать пение. Интересен вывод исследователя З.С. Жакишевой, что Аль-Фараби использует инструменты, приспособленные к звуковой (пентатонической) системе, что особенно важно для изучения музыкальной культуры тюркских народов Поволжья (Жакишева, 2013: 336). Так, у татар и башкир пентатоника является основой народной музыки.

Одним из любимых музыкальных инструментов на Востоке является, пожалуй, «уд» (тип лютни), ему Аль-Фараби посвящает многие страницы своей работы, подробно объясняя настройки струн, их значение и названия (Al Farabi, 1967: 99). Аль-Фараби пишет: «Начнем с краткого описания уда, как самого известного инструмента. Этот инструмент относится к числу инструментов, в которых мелодия создается путем разделения помещенных на него

струн и натягивается в той точке, в которой под струнами расположены две подушечки, деление которых определено» (Al Farabi, 1967: 498).

Есть интересные сведения по музыкальным инструментам, ныне практически неизвестным в том виде, как они показаны у Аль-Фараби. Например, струнный инструмент «шахруд». Современные исследователи азербайджанской музыкальной истории пишут о нем, как о «большом руде» (тип большой лютни), однако, внешний вид совершенно не похож на изображение в трактате Аль-Фараби. На Рисунке №1 представлена копия картинки из трактата Аль-Фараби (Al Farabi, 1967:112). Скорее всего этот «шахруд» более похож на лиру или арфу.

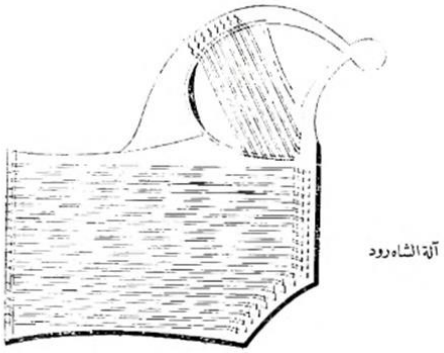

Рисунок №1

Аль-Фараби говорит о шахруде: «...Этот инструмент, ранее неизвестный, описан в наше время. Первым человеком, придумавшим его, был Хулайса ибн-Ахвас из Самарканда. Этот инструмент он изготовил около 307 года (по арабскому календарю) у горского народа аль-Маха и привез его в Согд. Затем он распространился на Месопотамию, принадлежавшую арабам, а затем на Багдад, Египет и соседние страны Алжир и Сирию» (Жакишева, 2013:337-338).

Далее встречается описание прямоугольного струнного инструмента типа цитры или арфы (чанг). Комментарий издателя: «Этот инструмент, как также видно из его описания, имеет прямоугольную форму и близок к некоторым инструментам, в которых струны используются свободно, но он дополнен использованием линейки для получения другого тона звука» (Al Farabi, 1967: 475).

Подробное описание в трактате Аль-Фараби дано другому популярному у многих народов музыкальному инструменту «танбур». Он пишет: «существует два типа инструментов, один из которых известен как хорасанский танбур и используется в регионах Хорасана, а также в странах, проникающих к востоку от Хорасана и к его северу, и другой тип, известный народу Ирака как багдадский танбур, и он используется в регионах Ирака и его окрестностей» (Al Farabi, 1967: 621).

Отдельные части трактата описывают духовые восточные музыкальные инструменты, например, по описанию похожий на флейту Пана, с трубками разной длины: «Итак, когда мы наложим много флейт и сделаем их полости одинаковыми по диаметру и гладкости, а длину их сделаем разной в известных пропорциях, и дунем в них с одной силой, то получим благозвучное сочетание звуков» (Al Farabi, 1967: 767-769).

Еще один струнный смычковый инструмент — ребаб/рабаб, подробно представлен у Аль-Фараби, а комментатор трактата пишет о нем, как о прародителе европейской скрипки: «Ребаб: старый, хорошо известный струнный инструмент, в настоящее время редко используемый. Самый старый тип — «египетский» рабаб, который европейцы называют «старой скрипкой». Он имеет покрытую коробочку полуовальной формы с тонкой кожаной мембраной, чтобы ее тон был более однородным» (Al Farabi, 1967: 791).

Далее есть описание следующих инструментов: флейты типа греческого авлоса — с двумя трубками (Al Farabi, 1967: 770), гобоя (Al Farabi, 1967: 779), сурная (Al Farabi, 1967: 782), канун или цымбалы (Al Farabi, 1967: 814), тамбурин (Al Farabi, 1967: 976).

Необходимо продолжить анализ «Китаб аль-мусики аль-кабир» в сравнении с другими трактатами по музыке данной эпохи, выявляя общие для арабо-мусульманской культуры музыкальные элементы, их формы бытования и связь с народным искусством. Мы согласны с тем, что на основе изучения средневековых источников, мы можем исследовать *культурно-историческую целостность исламской цивилизации* (Джани-Заде, 2023:91-92). Известный востоковед Тамила Махмудовна Джани-Заде выделяет три этапа развития Исламской цивилизации — арабский (VII-X вв.), иранский (XI-XV вв.) и тюркский (XVI-XVII вв.) (Джани-Заде, 2023:91-92),. Для более точного понимания корней тюркской исламской культуры необходимо изучить предшествующие ей исторические эпохи и их исторические труды. Трактат Аль-Фараби «Китаб аль-мусики аль-кабир» имеет важное значение в изучение арабской, персидской и тюркской средневековой музыкальной культуры. Несомненно, полный академический перевод на русский язык открыл бы многим ученым этот источник для новых изысканий по культуре исламского мира средних веков.

Библиография

1. Азизи Ф.А. Маком и фалак как явления профессионального традиционного музыкального творчества таджиков : диссертация ... доктора искусствоведения : 17.00.02 / Азизи Фарогат Абдукаххорзода. - Новосибирск, 2009. - 365 с.
2. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммед. Естественно-научные трактаты / Аль-Фараби; пер.с арабского; предисловие М.С. Бурабаева. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1987. – 495 с.
3. Даукеева С.Д. Абу Наср Мухаммад ал-Фараби «Большая книга музыки». Переводы фргаментов. Комментарии // Harmony. Международный музыкальный культурологический журнал. - URL: http://harmony.musigi-dunya.az/RUS/archivereader.asp?txtid=57&s=1&iss=9 (дата обращения 25.03.2024).
4. Даукеева С. Д. Концепция музыкальной науки Абу Насра Мухаммада ал-Фараби в трактате «Большая книга музыки»: диссертация ... канд. искусствоведения: 17.00.02. - Москва, 2000. - 212 с.
5. Жакишева З.С. Абунасыр ал-Фараби жана орто кылымдагы музыкалык аспаптар // Вопросы истории Кыргызстана. – 2013. – No. 1-2. – P. 334-339. – EDN ZAEXLV.
6. Заррикуб, А.Х. Исламская цивилизация / А.Х. Заррикуб; пер. М. Махшулов. – М.: «Андалус», 2004. – 237 с.
7. Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь. Том 1 / сост. и отв. ред. С.М. Прозоров. – М.: Вост. лит., 2006. – 655 с.
8. 8.Низамов, А. Суфизм в контексте музыкальной культуры народов Центральной Азии: автореферат дис. ... доктора искусствоведения: 17.00.02 / Низамов Аслиддин. – Ташкент, 1998. – 38 с.
9. Нофал Ф.О. Абу Наср Мухаммад ал-Фараби. Большой трактат [о] музыке (фрагмент)/ Вступительная статья, перевод с арабского и комментарий Ф.О. Нофала // Філософські дослідження, 21. — Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2014. - с.258-265.
10. Раджабов И. Трактаты о музыке из собрания восточных рукописей АН РУз. - Ташкент, 2020. - 400 с.
11. Ришмави О.Х. Музыкальные инструменты арабов Палестины : диссертация ... кандидата искусствоведения : 17.00.02 / Ришмави Одех Халиль. - Санкт-Петербург, 2010. - 199 с.
12. Хамидов Х. История духовной культуры Узбекистана: формирование и проблемы развития (на примере истории узбекского традиционного песенного искусства): автореферат дис. ... доктора исторических наук: 07.00.02. - Ташкент, 1997. - 53 с.
13. Al Farabi. Kitab al musiqa al kabir by philosopher Abu Nassr Mohammed Ibn Mohammed Ibn Tarkhan Al Farabi who died in 339 a. h. / Edited and expounded by Ghattas Abd-El-Malek Khashaba; Revised and introduced by Dr. Mahmoud Ahmed El Hefny. - Cairo: Publishers & Printers, 1967. - 1202p.. - URL: https://elib.kaznu.kz/book/22020 (дата обращения 25.03.2024).

***Гаффарова Г.Г.**, д.филос.н., профессор*
Чирчикский государственный педагогический университет,
г. Чирчик, Узбекистан

ФЕНОМЕН «ДОБРОДЕТЕЛЬНОГО ЧЕЛОВЕКА» В НАСЛЕДИЕ АЛЬ-ФАРАБИ

Аннотация. В данной статье подчеркивается значение научного наследия Аль-Фараби и понятия «добродетельный человек» в воззрениях ученых, а также взгляды на добродетельное общество и его характеристики. При этом обсуждалась важность научного наследия ученого сегодня.

Ключевые слова: Абу Наср Фараби, добродетельный человек, добродетельный человек, общество, добродетельное общество, научное наследие, культура, учение, «Город добродетельных людей».

Аннотация. Бұл мақалада әл-Фарабидің ғылыми мұрасының маңыздылығы және ғалымдардың көзқарастарындағы "ізгі адам" ұғымы, сондай-ақ ізгі қоғам мен оның сипаттамалары туралы көзқарастар көрсетілген. Бұл ретте ғалымның бүгінгі ғылыми мұрасының маңыздылығы талқыланды.

Тірек сөздер: Әбу Насыр Фараби, ізгі адам, ізгі адам, қоғам, ізгі қоғам, ғылыми мұра, мәдениет, ілім, "ізгі адамдар қаласы".

Annotation. This article highlights the importance of Al-Farabi's scientific heritage and the concept of a "virtuous person" in the views of scientists, as well as views on a virtuous society and its characteristics. At the same time, the importance of the scientist's scientific heritage was discussed today.

Keywords: Abu Nasr Farabi, virtuous man, virtuous man, society, virtuous society, scientific heritage, culture, teaching, "City of virtuous people".

На территории Средней Азии появились великие учёные, известные всему мусульманскому миру своими трудами, основавшие регион, особенно узбекскую науку, сохранившие память о научных достижениях наших предков и выдвинувшие мировую научную мысль вырос на первый план. Проведенные ими исследования, сделанные ими открытия, являются золотым сокровищем мировой науки и культуры [Каримов, 1999: 90].

Одним из таких великих учёных является Абу Наср Фараби (873-950 гг.). С его именем связаны некоторые научные достижения Средневековья, в целом развитие прогрессивной общественно-философской мысли в странах Ближнего и Среднего Востока. При жизни он получил почетные звания «Второй Аристотель», «Аристотель Востока», «Муаллимин ас-сани» («Первый учитель», первым учителем был Аристотель). Это высокая оценка его знаний и услуг [Shamsiddinov, 2010: 226].

Работы Фараби продолжают удивлять восточных и западных ученых широтой знаний. Он написал более 160 работ в различных областях науки, но многие из них не дошли до нас. В таких своих произведениях, как «Город добродетельных людей», «Трактат о путях к счастью», «Мудрость государственного деятеля», он первым на Ближнем Востоке создал учение о происхождении, целях и задачах общества. В этом учении освещены многие вопросы общественной жизни - особенности вхождения в государство, государственного управления, задачи государства, место и долг человека в обществе, пути достижения всеобщего счастья, образование, нравственность, просвещение, религиозная вера, война и мир и т.п.

Также описаны проблемы развития личности. Среди произведений Фараби особое значение имеет произведение «Город добродетельных людей». В ней описываются такие вопросы, как происхождение общества (сообщества людей), пути достижения справедливого общества, добродетели благородного градоначальника и его жителей, подбор и расстановка органов государственной власти и управленческих кадров. Хотя он был создан тысячу лет назад, сегодняшний студент еще больше деградировал и в конечном итоге искалечен

современной жизнью. Благодаря этому они получают удовольствие от плохих вещей, которые им нравятся», — говорит Фараби [Форобий, 1993: 159].

Мыслитель говорит, что невежды невежественны, необразованны, бездуховны, не просвещены, поэтому они не понимают, что такое счастье и высокое совершенство, не имеют о них представления и потому не стремятся к нему. «Они, — говорит Фараби, — думают, что преходящие, поверхностные вещи, богатство, телесные удовольствия, похоть, репутация, дела и слава — это настоящее счастье и благополучие» [Форобий, 1993: 156]. Каждое из этих благ кажется в глазах невежественных людей целью жизни и счастья.

Фараби отрицательно относился к таким людям, духовно и морально нездоровым, добивающимся своих целей любыми путями. По мнению мудреца, если эти пороки не предотвратить, они будут передаваться из года в год, из поколения в поколение и пустят более глубокие корни. В результате они могут найти важные идеи и советы от невежественных родителей для решения своих сложных проблем [Форобий, 1993: 153].

Фараби показывает, что человек качественно отличается от других существ.

Прежде всего, говорит он, человек — существо разумное, а разум и душа — естественные начала человека.

Во-вторых, у людей есть язык и речь.

В-третьих, у человека есть профессия. Все эти взаимосвязанные характеристики позволяют развиваться и совершенствоваться человеку.

Фараби подчеркнул важность образования в развитии человека: «Чтобы стать порядочным человеком, у человека есть две возможности: образование и образование. Теоретическая зрелость достигается через образование, а образование – это путь создания моральных ценностей и практической деятельности в общении с людьми" [Форобий, 1993: 151], - говорит он.

Фараби впервые определил образование, а слово «образование» означает обучение человека, предоставление теоретических знаний на основе объяснения, «образование» означает обучение моральным нормам и практическим навыкам, необходимым для приобретения теоретических качеств, ответственной профессии, - говорит ученый Фараби. Образование осуществляется только посредством слов и обучения. А образование – это практическая работа, обучение через опыт.

Также великий ученый-гуманист Абу Наср Фараби высказал ценные мнения о «добродетельном» обществе, то есть «невежественных» людях и обществах в невежестве. Он перечисляет многие виды невежественного общества, а сообществом невежественных называет сообщество людей, лишенных нравственных качеств и добродетелей и не следующих им в жизни и работе. Членами такого сообщества являются люди с плохой моралью и поведением. «Недобродетельные горожане, из-за своих плохих дел и характера, становятся хуже в своих сердцах и душах. Поэтому, если они проявят последовательные усилия и все больше и больше энергии в этих злых делах, в их душах будет рождаться все больше и больше детей, что поставит под угрозу будущее общества и государства. «Однако, — говорит Аллама, — невежество, зло, несправедливость не являются вечными событиями, эти пороки обязательно будут устранены». Добро, сотрудничество, солидарность, дружба и справедливость непременно будут восторжествовать в обществе, и наступят такие времена, когда человечество обязательно достигнет высокого совершенства и высокого счастья [Форобий, 1993: 159].

Можно сказать, что человека, стремящегося к добру, заключающемуся в следовании морально-этическим законам, можно назвать добродетельным (добродетельным человеком). Потому что добродетельный человек обладает высокой моралью и высоким уровнем сострадания к другим людям.

Добродетель — философский и религиозно-этический термин, обозначающий положительную нравственную характеристику, определяемую волей и действиями человека; постоянное активное направление воли на исполнение нравственного закона.

«Добродетельный человек» — термин, введенный в науку и описанный Алламой Абу Насром Фараби.

Аллама настаивает на внутренней подготовке людей, чтобы сделать их добродетельными. Такой человек становится зрелой личностью. Если таких людей в обществе становится больше, общество становится добродетельным.

Добродетельное общество естественным образом ощущает потребность стать добродетельным. Фараби обращает на это внимание и говорит, что «правитель добродетельного общества не должен подчиняться никому, кроме Аллаха». Итак, Фараби выступает за предоставление полной свободы добродетельному человеку. Потому что Фараби говорит, что добродетельный человек имеет двенадцать добродетелей. То есть,

Все четверо должны быть здоровы;

Быть находчивым;

Иметь сильную память;

Быть красноречивым;

Обмен знаниями;

Быть сытым по горло всем;

Быть честным и справедливым;

Быть мудрым и вежливым;

Уметь преодолевать похоть;

По честному;

Строго осуждающий.

По мнению Алломы, человек с такими качествами не злоупотребляет своей человечностью. Он боится Бога и это его чувство ведет к тому, что он становится добродетельным человеком. При этом Фараби утверждает, что иногда трудно найти человека, воплощающего в себе все эти качества, и в таком случае он говорит, что «человека, обладающего пятью или шестью из этих качеств, можно считать зрелым». В целом Фараби хочет видеть в обществе следующие моральные качества людей: мудрых, подчиняющихся законам и процедурам, изобретающих законы (инициативных) и вовремя решающих проблемы, здоровых и красноречивых, поэтому, по мнению Фараби, эти качества создают духовное идеал в человеке и в результате личность приобретает похвальные моральные качества. Если такими качествами обладает большинство населения, общество становится добродетельным, то есть формируется общество добродетелей. Идею добродетельного общества он противопоставляет идее «плохого общества» (неполноценной жизни).

По мнению мыслителя, невежественный человек создает ущербное общество. Он подчеркивает возникновение следующих зол в таком обществе:

Невежество изобилует;

Удовольствие и несчастье возрастут;

Престиж начинается;

Энтузиазм процветает;

Похоть становится реальностью;

Добродушие — это привычка;

Результатом станет нестабильность и неустойчивость;

Правильный путь потерян.

Известно, что актуальным становится вопрос нравственной среды общества. По его мнению, добродетельное общество является залогом человеческого счастья. В общем, проект общества, представленный Фараби тысячи лет назад, является для нас неисчерпаемым источником. Такие философы, как Фараби, подчеркивают, что духовный идеал влияет на моральную среду общества как главный фактор. Стоит отметить, что данный вопрос трактуется в связи с вопросом образования в нашей национальной философии.

Книга Алломы «Люди города Фазиль» (al-madinat al fazilah) — одно из произведений, посвященных проблемам общества и управления им. В ней Аллома утверждает, что «каждое человеческое существо устроено таким образом, что ему нужно много вещей, чтобы жить и

достичь высшего уровня зрелости, он не может получить эти вещи в одиночку, ему нужно сообщество людей, чтобы получить их.

Фараби подчеркивает, что сделать человека счастливым – главная цель общества и добиваться ее необходимо всеми силами, показывает, что это счастье может быть реализовано в сообществе людей.

По мнению Фараби, судьба человека не предопределена заранее, каждый человек действует по своей свободной воле, сам творит свое счастье и сам решает свою судьбу. Аллома желает создания единого идеального человеческого сообщества, основанного на мире, справедливости, взаимном уважении и помощи, солидарности, зрелого во всех отношениях, ведущего все население к счастью и просвещению в глобальном масштабе, и призывает всех людей к взаимному сотрудничеству.

В заключение можно сказать, что Фароби подчеркивает, что главная цель общества – сделать человека счастливым, и добиться этого необходимо всеми силами, это показывает, что счастье может быть реализовано в сообществе людей.

В духовном и культурном наследии, оставленном нашими предками, есть идеи, которые и сегодня не потеряли своего значения в определении конкретного пути нашего развития. В развитии культуры нашего народа, идеологии национальной независимости, освоении и реализации нашего культурного наследия научные, общественно-политические, просветительские идеи имеют как теоретическое, так и практическое значение. Ведь «осознание идентичности начинается со знания истории».

Библиография

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Xalq merosi, 1993. – B. 159.
2. Xayrullayev M. Uyg‘onish davri va Sharq mutaffakkirlari. – T.: O‘zbekiston, 1971. – B. 301.
3. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o‘z qo‘limiz bilan quramiz. Asarlar 7-jild. – T.: O`zbekiston, 1999. – B. 90.
4. Shamsiddinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-kitob. – T.: Sharq, 2010. – B.226.

Давлетшина Д.М., *д.с.н., профессор*
Казанский государственный институт культуры
г. Казань, Республика Татарстан

ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ ЧЕРЕЗ НРАВСТВЕННО-ДУХОВНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ НАЦИИ: ПОИСКИ, ПУТИ РЕШЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ РАБОТ ВЕЛИКОГО МЫСЛИТЕЛЯ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ)

Аннотация. Духовные ценности играют важную роль в формировании молодежной культуры и нравственности. В современном обществе поиск смысла и духовного возрождения нации становится все более актуальной проблемой. Великий мыслитель Абу Наср аль-Фараби, известный своими работами по философии и этике, может служить примером для поиска путей решения этой проблемы.

Ключевые слова: просветитель, духовное возрождение, поэт, мыслитель, человек, нравственность, духовность, наследие, молодежь, современное общество.

Abstract. Spiritual values play an important role in the formation of youth culture and morality. In modern society, the search for meaning and the spiritual rebirth of the nation is becoming an increasingly urgent problem. The great thinker Abu Nasr al-Farabi, known for his works on philosophy and ethics, can serve as an example for finding ways to solve this problem.

Keywords: educator, spiritual renaissance poet, thinker, man, morality, spirituality, heritage, youth, modern society.

Современное российское общество проходит глубокую модернизацию, которая

охватывает все сферы жизнедеятельности. Это явление указывает на серьезные процессы преобразования, которые происходят в стране. В свете возрастающего интереса к проблемам приспособления, связанным с модернизацией государства и общества, философское понимание социальной адаптации личности к текущим переменам оказывается особенно актуальным.

Современная молодежь активно участвует в глобальном процессе перемен, которые постоянно сталкивают ее с различными ценностями и ориентациями, представляющими вызов и требующими принятия адекватных решений. Казахстан отмечает 1150-летие великого мыслителя Востока Абу аль-Фараби, который родился на территории современного Центрально - азиатского государства. Он был философом необыкновенного таланта, и, несмотря на прошедшую тысячелетнюю историю, его взгляды до сих пор остаются актуальными. Президент Казахстана, Касым-Жомарт Токаев, в свою очередь, обратил внимание на необходимость укоренения духовного наследия Аль-Фараби в формировании ценностных ориентиров нового поколения казахстанцев.

Научная разработанность проблемы определяется степенью ее научной изученности. В античные времена духовные ценности были предметом изучения, но в настоящее время наиболее широкое развитие получили труды Г.Гегеля, Спенсера , а также работы Э. Дюркейма и М. Вебера. Социально-философский подход к духовной жизни общества представлен марксистским подходом, основанным на диалектическом методе. Неомарксистские концепции изменения сознания молодежи были рассмотрены в теории структурного функционализма, системных подходов к социологии и психоаналитических концепций (Н. Лумана, Т. Пайер, Ю.Хабермаса, Т. Парсонса). Теоретико-методологическим подходом философского анализа духовно-нравственных ценностей различных социальных групп может быть разработка концепции социального развития молодежи В.И. Чупрова, в которой представляется объяснение ее субъектности в духовном развитии и в духовной жизни.

Анализ различных аспектов духовно-нравственных приоритетов молодежи содержится также в специальных философских и социологических теориях, В.Т. Лисовского В.А. Лукова В.И. Добрыниной, С.Н. Иконниковой, А.И. Ковалевой, , А.А. Козлова, и др. Необходимо отметить, что сегодня именно в социально - философской литературе нет работ, которые бы касались ценностных ориентаций современной молодежи и механизмов влияния в условиях поликультурной среды.

Духовные ценности современной молодежи играют важную роль в формировании нравственно-духовного возрождения нации. В поисках этих ценностей и путей решения мы можем обратиться к работам великого мыслителя Абу Наср аль-Фараби. Абу Наср аль-Фараби, также известный как Альфараби, был выдающимся философом, мыслителем и ученым в эпоху Золотого Века исламской цивилизации. Он жил в IX и X веках и внес огромный вклад в различные области знания, включая философию, политику, этику и религию. Его работы отражают глубокие познания и понимание духовных ценностей и их влияние на общество. Одной из ключевых идей, выдвинутых Альфараби, была необходимость развития моральных и духовных качеств у индивида и общества в целом. Он считал, что только через духовное возрождение нации можно достичь гармонии, справедливости и мира. Альфараби уделял особое внимание развитию этических принципов, включая добродетель, справедливость и моральные ценности.

В современном мире молодежь сталкивается с множеством вызовов и искушений, которые могут отвлечь их от духовных ценностей. Однако, через изучение работ Альфараби и его философских идей, молодежь может обрести понимание о важности духовного развития и нравственности. Они могут изучать философию и этику, применяя принципы Альфараби в своей жизни. Путем изучения работ великого мыслителя Абу Наср аль-Фараби, молодежь может обрести понимание о важности духовности и морали через самосовершенствование, религиозные и духовные практики, а также активное участие в культурной жизни, может стать драйвером нравственно-духовного возрождения нации и создания гармоничного и справедливого общества.

Сегодня современная молодежь может также вносить свой вклад в духовное возрождение нации через участие в общественных и благотворительных деятельностях, быть активными участниками гражданского общества и защищать права и интересы других людей.

Духовные ценности играют важную роль в формировании молодежной культуры и нравственности. В современном обществе поиск смысла и духовного возрождения становится все более актуальной проблемой. Его работы позволяют нам глубже понять ценности, которые могут способствовать нравственно-духовному возрождению нации. Пути решения этой проблемы могут включать в себя образовательные программы, направленные на развитие духовных качеств у молодежи, а также пропаганду здоровых ценностей через культурные и религиозные институты. Важно создать условия для обсуждения и осмысления духовных вопросов среди молодежи, чтобы они могли найти свою собственный путь к нравственно-духовному возрождению.

Аль- Фараби уделяет большое внимание вопросам воспитания совершенной личности, поставляя человека в центр своей философской системы. Он рассматривает совершенного человека как гармонично развитую личность, объединяющую физические и душевные качества. Фараби считает, что идеал совершенного человека совпадает с идеалом главы государства, поскольку только совершенному человеку можно доверить судьбы людей. Он утверждает, что человек по своей природе предназначен к совершенству, и верит в разум человека, способного к достижению высших целей как на уровне индивида, так и в рамках коллективной деятельности. Фараби считает, что совершенство человеческой натуры и гармония человеческого бытия заложены изначально в способности человека к разумному и доброму существованию.

Таким образом, через изучение работ великого мыслителя Аль-Фараби и применение его идей в современном обществе, можно обрести новые пути решения проблемы духовного возрождения нации через воспитание духовных ценностей среди молодежи.

Все эти учения и труды очень близки и татарстанцам. Особым примером могут служить культурные проекты, которые сегодня осуществляются в Республике Татарстан с участием молодежи. Это ежегодный фестиваль родословной «Эхо веков в истории семьи – Тарихта без эзлибез», утвержденный Постановлением Кабинета Министров Республики Татарстан от 10.06.2016 №395 «Об утверждении Государственной программы «Развитие архивного дела в Республике Татарстан на 2016- 2025 годы». В этом году фестиваль проводится в рамках Года семьи, в целях сохранение преемственности поколений, укрепление семейных и семейно – родственных связей на основе общности национальных традиций и эстетических идеалов, изучение истории своего рода, народа, родного края, возрождение национальных традиций, обычаев народов Республики Татарстан, поддержки и развитии традиций семейного творчества, усиление его в эстетическом, нравственном и духовном воспитании подрастающего поколения. В Муниципальном этапе приняли участие 43 региона Республики Татарстан, это более 2000 участников. Участники представили ценнейшие реликвии своих предков, сделанные 9 мая 1945 года в Берлине. В Камско – Устьинском муниципальном районе РТ, известном своими интернациональными традициями, представители татарской. мордовской, чувашской династий представили свои родословные, национальные блюда и традиционные танцы. Участники фестиваля документально подтверждают свои родословные справками Государственного архива Республики Татарстан с первой половины 19 века, некоторые семейные родословные ведут свое начало с 13 –го века. «Память поколений очень важна в жизни каждого человека. Когда мы узнаем, насколько силен род, мы узнаем, насколько силен весь народ и люди, которые живут с нами», – отметила председатель Государственного комитета РТ по архивному делу Гульнара Габдрахманова. На первом этапе конкурса необходимо было рассказать о своем роде, представить генеалогическое древо, подчеркнуть знаковые события и людей в истории своей семьи, отметить основные традиции, которые передаются из поколения в поколение. Кроме того, участники представили членам жюри национальные блюда, которые готовят в их семьях, и рассказали, почему именно эти угощения являются их визитной карточкой. Среди угощений

были пироги, блины, десерты и другие виды национальных блюд.

«Мы решили участвовать в конкурсе ради детей, чтобы они знали историю своей семьи, помнили свои корни, чтили память своих предков, – рассказала мама Тимура Славина Адиля Гумерова – основная традиция нашей семьи – это сохранение преемственности и дружба между всеми родственниками, которые проживают в различных странах». Как подчеркнула Адиля Марсовна, свои истоки семья берет из Рязанской области, Тетюшского района Татарстана, а также из Украины. Сейчас семья Славиных насчитывает более 70 человек. Их родственники живут в различных уголках России – Москве, Санкт-Петербурге, Йошкар-Оле, Челябинске, а также во Франции, Германии, Узбекистане и других странах. «Очень важно помнить и говорить о традиционных семейных ценностях. Мы рады, что в Казани есть такие семьи, это отличный пример для многих из нас», – подчеркнул руководитель Аппарата Исполкома Казани Булат Алеев.

Членами жюри этого фестиваля, вот уже шестой год являются студенты и преподаватели Казанского государственного института культуры. Студенты Вуза отмечают, что для них такой опыт является примером для создания своей семьи и сохранения традиций своих родословных. И уже сейчас студенческая молодежь Вуза нацелена заниматься сбором архивных материалов о своей семье.

Сегодня в Вузе ведется огромная исследовательская работа по сохранению национальных традиций Поволжского региона России, сбору и оцифровке обрядов и праздников, которые вошли в материалы проекта «Капсула времени». Это уникальный проект, он призван бережно сохранять аутентичную культуру народов Поволжья и регионов России. Каждый житель России может воспользоваться уникальными архивными материалами и транслировать их в своих городах.

Наш регион входит в число лидеров по внедрению современных технологий в области сохранения культуры, по цифровому развитию отрасли, является уникальной площадкой для развития креативных индустрий, где активно принимают участие студенты Казанского государственного института культуры. В Инжиниринговом центре мы пытаемся соединить традиции и инновации, цифровые технологии и традиционные народные промыслы. В рамках работы инжинирингового центра Вуза систематизировали деятельность научных исследований, технологий и производства. Например, для создания виртуальных тренажеров была проделана большая исследовательская работа, так для тренажера по деревообработке собрали более 500 наличников Поволжского региона.

Студенты нашего института, изучив аналитику, совместно с индустриальным партнером Производственным объединением «Зарница» разработали программно-аппаратный комплекс виртуальной реальности по народно-художественным промыслам (по текстилю, деревообработке и гончарному искусству) в котором пользователь получает уникальный опыт по производству традиционных изделий. Студентами были разработана памятные знаки и медали по заказу ювелирной компании «Алмаз ВИП», разработан дизайн и прототип медали в честь 1100-летия принятия Ислама Волжской Булгарии, который в последующем вышел в тираж более 8000 экземпляров),разработка программного обеспечения, например была разработана большая экскурсия по национальному подворью в виртуальной реальности в национальном комплексе «Татарская усадьба».

На сегодняшний день Инжиниринговым центром ведется работа над проектами в рамках «Благоустройства современной городской среды» и программы «Мой двор» разработка и создание малых архитектурных форм модулей детских спортивных и игровых площадок с элементами и орнаментами разных народностей мира. Разрабатывается дизайн детской игровой уличной площадки, с соблюдением норм безопасности, экологичности с использованием национальных героев и традиционных татарских игр. Разрабатывается площадка для развития креативной экономики Республики Татарстан «Шоурум креативного инкубатора».

На сегодняшний день в лаборатории текстиля разработано восемь коллекций одежды разных по стилю и применению. Так молодежная коллекция по мотивам национального

орнамента была создана для Фабрики Текстиль Транс - самой крупной фабрики по производству изделий из хлопка в Кыргызстане «Салкын», спортивная коллекция для Татарско-русской школы №80 г. Казани с учетом дресс-кода школы, национальной колористики, костюмы для офисной и наградной группы. Одна из этих коллекций отмечена специальным призом и Дипломом "За сохранение национальных традиций" и активное участие в XXI Евразийском конкурсе высокой моды национального костюма «Этно-Эрато», прошедшем в г.Якутске с 22 по 26 июня 2022г.

Как отмечал Абу Наср аль - Фараби «…в историческом прошлом, как общество, так и индивид, могут находить источники духовной и нравственной силы, которые и способны дать стойкую опору и уверенность, благодаря которым общество и человек могли бы продвигаться дальше в поисках ответов на вызовы своего времени.… Его богатейшее наследие представляет собой уникальную духовную опору, столь необходимую для возрождения и восстановления истинных человеческих ценностей».

Абу Наср аль-Фараби выражает не просто свою эпоху, он выражает стремление человечества к совершенству, проблемы, которые он поднимал, остаются актуальными и сегодня, и их решение способствует всё большему возвышению человека к прекрасным вершинам вечности.

Таким образом, духовные ценности современной молодежи и их нравственно-духовное возрождение играют важную роль, которые помогут им обрести гармонию и духовное благополучие.

Библиография

1. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. -Алма-Ата, 1973.
2. Абдильдин Ж.М., Бурабаев М.С. Аль – Фараби. Историко – философские трактаты. Наука, 1985. -112с.
3. Аль-Фараби «Трактат о взглядах жителей добродетельного города» 1957 – 270с.
4. Аль-Фараби. Книга указания пути к счастью. Хайдарабад, 1927.
5. Нысанбаев А.Н. Духовное наследие аль-Фараби: диалог культур Востока и Запада // Наследие аль-Фараби и мировая культура. Алматы. 2002.

Сатыбекова С.К. «Гуманизм Аль-Фараби» Алма-Ата: Наука, 1975

Жұмажанова Ф.Т., *филол.ғ.к.,*
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫНДАҒЫ КЕЙБІР ЭТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада, әл-Фараби идеяларын танымдық, адамгершілік және эстетикалық мәдениеттердің бірлігі тұрғысынан қарастыра отырып, әл-Фараби мұрасын қазіргі дүниетаным сұранысы аясында жаңартуға тырысу қажеттілігі туралы айтылады. Әл-Фарабидің мәдениеттер мен халықтардың бірлігі мен өзара түсіністігіне, гуманизмге және планетарлық этикаға бағытталған, жаңа дүние дәуірінің қалыптасып келе жатқан дүниетанымы аясында өзекті идеяларының жиынтығы көрсетіледі.

Тірексөздер: Ақыл, ой, сұлулық, ізгілік, этика, эстетика , құндылықтар

Аннотация. Рассматривая в данной статье идеи аль-Фараби с точки зрения единства познавательной, нравственной и эстетической культур, говорится о необходимости попытаться обновить наследие аль-Фараби в свете требований современного мировоззрения. Будет представлена подборка современных идей Аль-Фараби, ориентированных на единство и взаимопонимание культур и народов, гуманизм и планетарную этику, в рамках формирующегося мировоззрения новой мировой эпохи.

Ключевые слова: разум, мысль, красота, добро, этика, эстетика, ценности

Abstract.In this article, considering al-Farabi's ideas from the point of view of the unity of cognitive, moral and aesthetic cultures, it is said about the need to try to renew al-Farabi's legacy in the light of the demands of modern worldview. A collection of Al-Farabi's current ideas focused on the unity and mutual understanding of cultures and peoples, humanism and planetary ethics, within the emerging worldview of the new world era, will be presented.

Keywords: Mind, thought, beauty, goodness, ethics, aesthetics, values

Адам өзінен өлшеусіз күшті тәртіптер желісінде өмір сүреді: қоғамның, мәдениет пен тілдің, дәстүрлер мен нормалардың, технологиялардың оған қатты әсер ететіні соншалық, олар, былайша айтқанда, адамның ішкі жан-дүниесіне ақырындап кіріп, сол жерге мықтап орналасып алады. Парызбен қалау, ақыл мен ессіздік, сана мен бейсаналық – мұның бәрі сыртқы тәртіптің мысалдары. Жоғарыда атап өткеніміздей, адам және адамзат мәселесі ғалымдарды да, философтарды да бұрыннан толғандырып келеді. Классикалық философияда адам парасат иесі ретінде анықталады. Ақылдың арқасында адам ғаламның заңдылықтарын түсінеді, ғылымды ашады, техниканы ойлап табады, табиғатты түрлендіреді және жаңа тіршілік ортасын жасайды. Парасаттылықпен қатар, адамның басқа да рухани қасиеттерін көрсетуге болады: адамда Құдайға деген сенім пайда болады, жақсылық пен жамандықты ажыратып үйренеді, өзінің өлетінін біледі, өткенді есте сақтайды және болашаққа деген сенімі болады[1, 18-б].

Адамның немесе қоғамның санасында мінез-құлықтың, белсенділіктің, шығармашылықтың идеалды үлгісін қабылдауға деген көзқарастың болуы осындай көзқарастың дұрыстығына деген сенімнің болуымен байланысты, яғни мұндай ұстанымды еркін және саналы түрде таңдауды талап етеді. Адам сыртқы күштер жүктеген мақсатқа сай емес, өзінің алдына қойған мақсатына сай өмір сүріп, әрекет етсе, онда ол еркін адам болып саналады. Адам біреудің мүддесі мен айла-шарғысының құралы бола алмайды, сол сияқты ол кез келген сыртқы жағдайдың қысымын қабылдайтын енжар тіршілік иесі бола алмайды. Адам саналы түрде адамзат игілігі үшін таңдау жасап, осындай түсінікке, қабылдаумен таңдауға сәйкес әрекет еткен кезде ғана еркін адам ретінде өмір сүретін болады.

Біздің дәуірімізде адамды тоталитарлық жүйеде тез өзгеретінтүрге жатқызуға болады, өйткені мұндай тұлғаның бейнесін, яғниойы сан-саққа жүгіріп, мағынасыз кеңістікте шаршап-шалдығып жүрген адамдыкүнделікті өмірімізде жиі кездестіреміз. Осы жерде «Әл-Фараби гуманизм идеяларын уағыздап, адамдардың іс-әрекетінің сұлулығын асқақтатты, оларды өзара түсіністік пен татулыққа шақырды. Ойшылдың бұл идеялары жүзеге аспайтын сияқты болып көрінгенімен, өте прогрессивті сипатта болды» дегеніміз орынды болар еді [2, 9-б].

Адам санасының өзгеру процесі міндетті түрде руханият мәселелерін қайта қарауға әкелді, оларды зерттеу қазіргі философияның құрамдас бөлігіне айналды. Мәдениет өткеннің, бүгіннің және болашақтың сабақтастығын сезіне отырып, ұрпақтарды өзара үйлесімді байланыстырады. Объективті руханияттың объективтік тәжірибесін меңгеру және сіңіру адамның адам ретінде қалыптасуы мен дамуының,адамның рухани әлемі арқылы өзін-өзі танытуының алғышарты болып табылады.

Әл-Фараби ақыл-ойды заттардың мәнін және олардың арасындағы әмбебап байланысты білуге бағытталған адам рухының қабілеті мен қызметі деп түсінеді. Ол адамның ақыл-ойына ешқандай шекара қоймайды және ақыл заттар мен құбылыстардың мәніне ене алады, олардың пайда болу және жойылу себептерін ашады, сайып келгенде табиғат заңдары мен барлық нәрсенің түпкі себептерін біледі деп санайды. Ойшыл ақыл-ойды ғылым, математика және метафизиканы қамтитын философияны ассимиляциялау арқылы жетілдіруге болатын және қажет болатын ең жоғары және ерекше адам игілігі ретінде қарастырады. Әл-Фараби адамның санасын соқыр сенім мен догмадан жоғары қояды.

Бүгінгі таңда ғылыми конференциялар мен пікірталастарда руханият мәселелері өте көп талқыланады. Табиғи және әлеуметтік ортадағы өзгерістер адам әлемімен, оның антропологиялық константаларымен байланысты болған жағдайда ғана қоғам тұрақты болуы

мүмкін. «Тұлға», «жан», «рух» деген сөздермен айтылатын адамның өзін, ішкі жан дүниесін ұғынуы – ең қиын жұмыстардың бірі.

«Руханият» ұғымын Құдайға сенумен, дінмен, адамның жағымды адамгершілік қасиеттерінің жиынтығымен, оның интеллектуалдық байлығымен, мәдениетімен және тәрбиесімен байланыстырады. Руханият адамның ішкі дүниесі, ішкі мазмұны ретінде анықталады, бұл жерде «руханиятта» адамның белгілі бір дүниетанымын, сондай-ақ өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысын көруге болады. Яғни, адамның руханилықты қалай түсінетіні, оны адам өмірінің қай жағымен байланыстыратыны әлдеқайда маңызды. Жақсылық пен зұлымдық ұғымдарын «жалпы адамдық мағынада» сипаттап көрсету мүмкін емес – өз бетінше олар абсолютті емес және моральдық бағалауды қамтымайды. Адамзат дамуының әрбір тарихи кезеңінде қоғамның даму деңгейіне сәйкес адамның рухани дамуының өзіндік міндеттері қойылып, шешіледі.

Қазіргі адамның рухани дүниесін байыту тарихты терең әрі жан-жақты талдаусыз, оның жасаған жақсылығын сақтап, көбейтусіз мүмкін емес. «Рухани мәдениеттің адам қабілетінің, ой-өрісінің өрлеуінің жоғары көріністерін білдіретін озық жетістіктері анау-мынау жүйемен бірге жойылып кетпей, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, адамзаттың, интеллектуалды, зиялы қауымның одан әрі кемелденуіне,адамдардың эстетикалық және адамгершілік тұрғыдан дамуынақызмет етеді…» [3, 43-б.].

Әсемдік тек қана идеялар әлемінде болады, әсемдік жалпыадамзаттық сұлулықтың «идеясынан» басқа ештеңе емес деп есептеген Платоннан айырмашылығы, әл-Фараби сұлулықтың қайнар көзін шынайы дүниеден, табиғаттан, адамнан көрді. Табиғи үйлесімділік жүйесіндегі кез келген зат дүниенің әмбебап сұлулығының бір бөлігін қамтиды. Әл-Фарабидің ойынша, адамның сән-салтанаты, сұлулығы мен сәні – тамаша өмір сүріп, толық кемелдікке жету.

Адамның ақыл-ойының теориялық және практикалық болып бөлінуіне сәйкес әл-Фараби адамның танымдық қабілетінің сұлулығын және оның адамгершілік қасиетінің сұлулығын бөліп көрсетті. Осымен қатар ол ізгілік арасындағы айырмашылықты – моральдық қадір-қасиет, тамаша іс – адамгершілік нормаларының сыртқы көрінісі ретінде қарастырды. Әл-Фарабидің сұлулығы көбіне ізгілікпен, қоғамдық игілікпен, әділдікпен сәйкес келеді. Екінші Ұстаз үшін парасаттылық ізгілік пен кемелдікпен, адам сұлулығымен үндес, яғни зерделілік пен адамгершілік эстетикалық құндылықтардың табиғатында көрінеді. Ақыл-ой нақты игілік ретінде адамның шынайы ішкі құндылығын, сыртқы тартымдылыққа қарағанда ішкі сұлулығын құрайды. Тек мәтіндік тұрғыдан өте үстірт таныс және ортағасырлық менталитетті мүлде түсінбейтін адам ғана аАраб-мұсылман орта ғасырларын әдемі, сезімдік танымдық моральдық теріске шығару дәуірі деп ойлауы мүмкін.

Эстетикалық мазмұн тұрғысынан алғанда, әл-Фарабидегі үйлесімділік идеясы, ең алдымен, ғалам бөліктерінің өзара әрекеттесуін, өзара бейімделуін және бағынуын, Әлемнің иерархиялық құрылымы мен болмыстың әртүрлі салаларында ырғақты қайталанатын үлгілерді білдіреді [4, 477-б.].

Объективті дүниенің сұлулығы заттардың табиғатынан туындайды және оның болуы адамның санасына тәуелді емес, ал сұлулықты қабылдау әрқашан субъективті болады. Әл-Фараби: «Әр адам өзі көрген немесе сенетін нәрсенің бақыт екеніне сенімді. Бұл жағдайда адамның мақсаты – осы сұлулықты түсіну» деп есептеген. Әл-Фараби табиғаттағы сұлулықты түс пен пішін кемелдігінің гармониялық үйлесімі бар заттардан көреді және т.б. Адам мен қоғамдағы сұлулық – бұл физикалық және рухани кемелдіктің үйлесімділігі, мұнда, әрине, руханикемелдік физикалық кемелдіктен үнемі жоғарытұрады.

Әл-Фараби сұлулықтың қайнар көзін қоршаған дүниеден көріп, тәжірибені сезімдік және парасатты білімнің негізі деп жариялады. Біздің сезімімізге әсер ететін адамның сезімдері тыңдаушы өзіне ләззат пен эмоционалдық ләззат тудыратын табиғи (кемелді) сезім мен шаршау мен тітіркенуді тудыратын табиғи емес сезімді ажырататын анықтаушы белгі болып табылады. Ол музыкадағы үйлесімділіктің аспан сфераларының ғарыштық қозғалысына тікелей тәуелділігін бекітетін пифагоршылардың астрологиялық

тұжырымдамасынан толығымен бас тартты. Эстетикалық мазмұн тұрғысынан алғанда, әл-Фарабидегі үйлесімділік идеясы «ең алдымен ғалам бөліктерінің өзара әрекеттесуі мен бағыныштылығы, Әлемнің иерархиялық құрылымы және болмыстың әртүрлі салаларында ырғақты қайталанатын үлгілер» [5, 109-б.].

Әл-Фараби және одан кейінгі шығыс перипатетизміндегі оның ізбасарлары дүниенің үлкен адам (макрокосм), ал адам қысқартылған дүние (микрокосм) екенін дәлелдеді. Сондықтан да әсемдікті пайдалылыққа немесе моральдық мінсіздікке, этикалық кемелдікке дейін төмендетеді деп айыпталған ортағасырлық араб-мұсылман мәдениетінде микро және макрокосмосты қатар қою арқылы эстетикалық үндестікке дейін төмендейді. Бәлкім, әл-Фараби эстетиканы этикалыққа түсірмей, адамгершілік кемелділігін эстетикалық негізбен негіздеуге тырысатын шығар. Сан, реттілік, пропорция этикалық және эстетикалық сияқты онтологиялық қағидалар. Кез келген құбылыстың эстетикасы біз оған утилитарлық емес, ойшылдық позицияны қабылдағанда-ақ басым болады.

Әл-Фараби адамның өз сұлулығын жасаушы екенін, оған іздену, жақсылық жасау қабілеті берілгендіктен, сұлулықты тек адам ғана жасай алады деп санаған. Адам өзінің бүкіл болмысымен бақытқа, өмірдегі сұлулыққа ұмтылады, сұлулық өзіне тән болып, сол сұлулықты сақтай білгенде ғана бақытқа жетеді» [6, 51-б.]. Әл-Фарабидің ойынша, табиғат сұлулығы адамның бойында белгілі бір эмоционалды сезімдерді оятып, оларды асқақтатып, жан дүниесін жұмсартып, толқынысқа, қуанышқа немесе уайымға толтырады. Бірақ табиғаттың сұлулығын адам білгенде ғана әдемі болады. Адамзат қоғамынан тыс табиғаттың сұлулығы мен өзіндік ерекшелігі эстетикалық құндылыққа ие болмайды.

Эстетикалық ой толғаудың мақсаты – қарастырылатын объект пен адам санасында бар эстетикалық идеал арасында үйлесімділік немесе керісінше, үйлесімсіздікті орнату. Жан рахатына тек оны дүниеге әкелген ақыл әлеміне шексіз ұшу арқылы қол жеткізіледі. Сонымен қатар, әлемде Құдайға қарамастан көптеген әдемі нәрселер бар.

Сондықтан әл-Фараби дана адам сезім мен парасатты біріктіре отырып, соларды ой елегінен өткізіп, түсінуді үйренуі керек деп есептейді. Сонда ғана адам баласы заттың әсемдігін, дұрыс және пропорционалды құрылымын дұрыс қабылдайды. Бұл ретте оның әсемдікті қабылдауы таза ақыл әрекетімен салыстырылады. Жоғары мәдениетті адамды эстетикалық дамудан тыс елестету мүмкін емес. Сұлулыққа деген сүйіспеншілік – өмірге, шығармашылыққа, биік мұраттар жолындағы күреске деген сүйіспеншілік. Сұлулыққа деген сүйіспеншілік адамды шабыттандырады, оның өмірін руханиландырады, оны терең мағына мен мазмұнға толтырады. Әдемі бақытқа, еркіндікке, жақсылыққа, даналыққа, адамгершілік ұлылыққа ұмтылуды бейнелейді. Сұлулықты дұрыс түсініп, бағалай білген адам мен қоғам рухани байыған, адамгершілігі таза, тереңірек сезініп, басынан кешкені, адамдарға кең пейілділігімен қарайды.

Ақиқат, ізгілік пен сұлулық бір-біріне жақын, біртекті ұғымдар, олар өздігінен емес, қоғамдық өмірдің белгілі бір жағдайында ғана өз мағынасына сәйкес келе алады. Адамдар өздерінің өмір сүру жағдайына байланысты екіге бөлініп, бір-біріне жауқабақ танытатын болса, оларда жақсылық, ақиқат, сұлулық туралы ортақ түсініктің болуы екіталай. Әл-Фарабидің тұжырымдамасына сәйкес, теңсіздікті жою керек, еркіндік салтанат құрсын, сонда жақсылық адамдардың мінез-құлқының нормасына айналады, олардың қарым-қатынасында шындық салтанат құрып, олардың өмір жолын сұлулық толтырады.

Қазіргі уақытта Әбу Наср әл-Фарабидің рухани және зияткерлік мұрасы біздің бұрынғы бабаларымыздың бай мәдениетінің тұлғасы және қазіргі Қазақстандағы өткеннің мәдени мұрасына көрсетілетін терең құрметтің символына айналды. Туған жерінің рухани байлығын, адамгершілік қасиетті, мәдениетті бойына сіңірген әл-Фараби адамның, қоғам мен өркениеттің арасындағы этикалық құндылықтардың заман талабына жауап беріп, адамзаттың өмірлік маңызды мәселелерін жауапкершілікпен шеше алатынын дәлелдей білді.

Әл-Фараби мұрасы – көне және ислам мәдениеттерінің синтезі, мәдениетаралық коммуникация мен диалогты жүзеге асыру, бұл – әртүрлі дәуірлер мен мәдениеттердің тоғысқан жерінде бірлік пен жаһандық синтез идеясын теориялық тұрғыдан өрістету.

Ортағасырлық ойшылдың шығармашылығы әртүрлі мәдениеттердің, әртүрлі философтардың, жеке адамдардың әртүрлі дүниетанымдарының қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын мәдениеттер диалогының тарихи дәлелі болып табылады. Ол тарихи түрде диалогты мәдениет пен қарым-қатынастың бірегей құбылысы ретінде көрсете отырып, мәдениеттегі болмыстың тәсілі мен құралдарының әмбебап тілінің дамуына ықпал етті. Диалогтың мәдениеті гуманистік мәдениеттің мәнін білдіреді. Диалогтың танымдық құндылығы ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік құндылығы да бар. Әрине, бұл тұрғыда әл-Фарабидің адамзат қоғамының бірлігі туралы идеясы маңызды әрі өзекті бола түседі. Бұл идеяның қазақстандық демократияның тарихи тағдыры мен қазақстандық қоғамды топтастыру үшін маңызы зор. Әл-Фараби адамның ақиқатпен және ар-ұжданымен үйлесімде, басқа адамдармен бірлікте және ақыл үніне құлақ аса отырып өмір сүре алатынына және оның жүрегін тыңдап, күрделі мәселелерді шеше алатынына сенімді [7, 148-б.].

Қазіргі қоғамды көрнекті философ сияқты ізгілік, әділдік, бейбітшілік пен келісім орнайтын қоғам құру мәселелері толғандырады. Қоғамды да әл-Фарабисияқты өз азаматтарын тәрбиелеу және оқыту мәселелері алаңдатады, қоғам өз азаматтарының нағыз адам сияқты өмір сүруі үшін барынша жақсы жағдайды қамтамасыз ететін мемлекеттік басқару мәселелерін шешеді. Сондықтан онда әл-Фарабидің шығармашылығы атап өтілген тарихи рухани-интеллектуалдық түсініктер мен идеяларға жүгіну қажеттігі сақталады.

Әл-Фарабидің «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат», «Бақытқа жету туралы», «Бақытқа апаратын жол», «Азаматтық саясат», «Соғыс және бейбіт өмір туралы кітап», «Қоғамды зерттеу кітабы», «Ізгілік туралы» сияқты бірқатар әлеуметтік-этикалық трактаттары идеалды қоғам, мемлекет және билеуші тұжырымдамасына арналған. Грек философтарының саяси-этикалық идеяларына сүйене отырып және ежелгі Шығыстың әлеуметтік идеяларын пайдалана отырып, әл-Фараби қоғамдық құрылыстың біртұтас теориясын жасады.

Ойшыл мұсылмандық саяси, құқықтық және экономикалық ой-пікірлердің негізін салушылардың бірі болып саналады. Әл-Фарабидің саяси философиясын зерделеу посткеңестік елдердің жүйелі трансформациясы жағдайында, демократиялық қайта құруларды жүзеге асыру, құқықтық мемлекетті қалыптастыру, қоғамды үйлестіруге және тұрақтандыруға ұмтылу кезінде ерекше өзектілікке ие болады.

Әл-Фарабидің саясат пен құқық, мемлекет пен билік, бостандық пен бақыт туралы, адамдар арасындағы өзара көмек пен ынтымақтастықтың қажеттігі туралы ілімі, ғылымды түсінуге және адам мен қоғамның интеллектуалдық және адамгершілік кемелденуіне шақыруы қазіргі таңда өзекті бола түсуде.Бірін-бірі нақтылай, толықтыра және әл-Фараби идеяларын танымдық, адамгершілік және эстетикалық мәдениеттердің бірлігі тұрғысынан қарастыра отырып, әл-Фараби мұрасын қазіргі дүниетаным сұранысы аясында жаңартуға тырысу қажет. Бұл жердегі мақсат – әл-Фарабидің мәдениеттер мен халықтардың бірлігі мен өзара түсіністігіне, гуманизмге және планетарлық этикаға бағытталған, жаңа дүние дәуірінің қалыптасып келе жатқан дүниетанымы аясында өзекті идеяларының жиынтығын көрсету.

Әл-Фарабидің қазіргі заманмен үндестік тапқан көптеген ойлары мен идеялары өзінің өзектілігі мен құндылығын әлі де жойған жоқ. Оның идеялары жалпы адамзат баласының кемелдік биігіне ұмтылысын білдіреді, жасампаздыққа, жақсылық жасауға, бақытқа ұмтылуға шақырады. Әл-Фарабидің философиялық және ғылыми трактаттарын зерделей отырып, біз әр кезде болмысты және ондағы адамның орнын түсінуде өзімізге жаңалық ашамыз. Сондықтан оның философиялық мұрасы тереңірек зерттеуді қажет ететіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Аль-Фараби и современность / Под общ. ред. Г.М.Мутанова. - Алматы, 2014. - 223с.
2. Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. Алма-Ата. Наука, 1987, с. 496.
3. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. – Алма-Ата, 1985. – с. 335.

4. Шейх Абсаттар хаджи Дербисали. Исламская цивилизация и Казахстан (историко-филологические, теологические исследования, статьи и интервью) / Под общ. ред. М.Ш. Хасанова. — Алматы, Дайк-Пресс, 2010. — с. 516.

5. Руми Джалаладдин. Поэма о скрытом смысле: Избранные притчи. Перевод Наума Гребнева. — М.: Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1986. — с. 272.

6. Кныш А. Д. Борьба идей в средневековом исламе: теология и философия. Ишрак: ежегодник исламской философии. М., 2011, № 2, – с. 501.

7. Сагадеев А.В. Очеловеченный мир в философии и искусстве мусульманского средневековья // Эстетика и жизнь. Вып 3. – М., 1974. – с. 477.

8. Шахид Мортеза Мотаххари. Совершенный человек в исламе. Лекция 1 (часть 1) // http://abna.co/data.asp?lang=4&Id=188102 (25.08.2014).

9. Исламская духовность и поэтическая традиция // Философия аль-Фараби и исламская духовность. – Алматы: КИЦ ИФиП МОН РК, 2005. – с. 298.

10. Бурабаев М.С. Эстетические ценности аль-Фараби и современный арабский Восток: опыт сравнительного анализа. - В кн.: Мир ценностей аль-Фараби и аксиология XXI века. Кн. 2. - Алматы, 2006. – с. 154.

Қасабекова Е.Қ., *аға ғылыми қызметкер*
ҚР ҒК ҒБЖМ ФСДИ діндтану орталығы
Алматы қ., Қазақстан

ПОСТҚАЛЫПТЫ УАҚЫТТАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІНИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ҮДЕРІСТЕРДІҢ СИПАТЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Постқалыпты уақыттағы Қазақстандағы діни және мәдени үдерістердің сипаты қарастырылады.

Түйін сөздер: уақыт. Қазақстан, сипат. үрдіс.

Аннотация. В данной статье рассматривается характер религиозных и культурных процессов в Казахстане в постсоветское время.

Ключевые слова: время. Казахстан, характер. тенденция.

Annotation. This article discusses the nature of religious and cultural processes in Kazakhstan in post-normal times.

Keywords: time. Kazakhstan, character. trend.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR21882428, бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы «Постқалыпты уақыттағы рухани-мәдени, саяси, әлеуметтік құбылыстар ретіндегі исламның ықпалы мен келешектері: Таяу Шығыс пен Орталық Азия елдерінің тәжірибесі» бағдарламасын іске асыру шеңберінде әзірленді.

Қазақстан – көпұлтты және көпконфессиялы мемлекет. Қазіргі таңда елде 20 033 546 халық тұрады. Сондай-ақ, елде 130-дан аса ұлт өкілдері мен 18 конфессия өзара татулықта өмір сүреді. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы ұлттық халық санағының статистикалық мәліметтерінің діни жіктемесінің сауалнамалық мәліметтері бойынша ислам діні (11239176) 70,2%; христиан (4214232) – 26,3%, буддизм (14663) – 0,08%, иудаизм (5281) – 0,03%, басқа дінді (3688) – 0,02% ұстанады, атеисттік бағыттағылар (451547) – 2,8% құраған, ал сауалнамада айтудан бас тартқандар (81010) – 0,5%. Берілген статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, елдегі діни ахуалды бағдарлауға болады. 130-дан аса ұлт өкілдері мен көптеген дін өкілдері мекендейтін Қазақстандағы жалпы діни ахуал мен жағдай қанағаттандырарлық деңгейде.

Дүниежүзін аландатып отырған бейбітшілік мәселесі елде тұрақты сипатта. Көпұлтты, көпмәдениетті, көпконфессиалы мемлекетте өзара сыйластық пен қалыпты діни жағдайдың орнауы ел басшыларының сындарлы саясатының жемісі мен халықтың отансүйгіштігі мен жасампаздығының нәтижесі.

Постқалыпты уақыт кезеңінде Қазақстан Республикасында өмір сүретін ұлттар мен дін өкілдері өзара тату-тәтті, бейбіт өмір кешуде. Оған ресми түрде ҚР Конституциясының I бөлімінің I бабы кепіл бола алады: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары», – дейді [1,125]. Мемлекеттің басты басты байлығы адам, оның мүдделері мен құндылықтары мемлекеттік деңгейде өзіндік орынға ие дегенді көрсетеді.

2021 жылы ҚР тәуелсіздігіне 30 жыл толды. Қазақстан 30 жыл аралығында жүздеген шетелдерге ғылым, спорт, мәдениет және тағы басқа салаларда өзіндік қырынан танылды. Мұндай әлемдік деңгейде Қазақстанды танытуға үлес қосқан елді мекендеген 130 ұлт өкілдерінен тұратын команда - қазақстандықтар құрамасы. Ол әлемдік деңгейдегі әртүрлі олимпиадалар, мәдени және спорттық жарыстар, интеллектуалдық және басқа сайыс түрлері және т.б. Сонымен мемлекетті салыстырмалы тұрғыда «ОТБАСЫ» деп қарастырсақ, елдегі ұлт өкілдері мен конфессия өкілдері сол үлкен отбасының мүшелері болып табылады. Х.М. Әбжанов осы орайда: «Сондықтан да еліміздегі ұлт пен конфессия өкілдерінің өзара тату-тәтті өмір сүруін отбасы тұғыры мен тәртібінің негізінің мығымдығы деп айтуға болады. Тіпті, өзара түсінісу мен ұлтаралық келісім қоғамымызды берік ұстап тұрған қазіргі Қазақстанның «бренді» деп есептелетіні кейбір зерттеушілердің материалдарында әлеуметтанулық зерттеулер нәтижелерімен дәйектеледі»,-деп санайды [2, 322].

Қазақстандағы зайырлылық және діндарлық мәселелерін зерттеуші ғалымдар Е.Е. Бурова мен А.Г. Косиченконың «Қазақстан Республикасындағы діни ахуалды дамытудың өзекті мәселелері» атты ұжымдық жинақтарында берілген статистикалық мәліметтерге жүгіне отырып, елдегі конфессияларды тіркелгенге дейін және тіркелгеннен кейін деп берілген сандарға назар аударсақ: «Ислам діні 204, Қазақстандағы әлеуметтік жаңғыру: мүмкіндіктері мен келешегі өкілдері 2811 – 2229, Православтар 304 – 280, Пятидесятник шіркеуі 400 – 189, Евангелиелік христианбаптистері 364 – 100, Католицизм 118 – 79, Иегова куәгерлері 70 – 59, Пресвитериандық шіркеу 229 – 55. Жетінші күн адвентистері 67 – 42, Евангелиелік-лютерандық шіркеу 32 – 136, Методистер 18 – 11, Новоапостолдық шіркеу 4 – 8, Кришнаиттер 14 – 8, Бахаилер 20 – 6, Иудаизм 26 – 4, Буддизм 4 – 2, Мормондар 1 – 2, Меннониттер 6 – 1, барлығы 4 551 3 088. Дегенмен де, еліміздегі барлық конфессиялардағы шынайы діндарлардың саны туралы деректер нақты кейіпте анықталмаған. Әрине, жоғарыда көрсетілген мәліметтер 2021 жылдың этнодемографиялық жағдайға сәйкес келмейді. Өйткені еліміздегі демографиялық жағдай біршама өзгерістерге ұшырап, мұсылман дініне жататын ұлт өкілдерінің саны 75%-ке жақындап, православия өкілдерінің үлес салмағы еларалық миграцияға байланыста біршама кеміп отырғаны белгілі. Сонымен қатар, бұл демографиялық үрдістер басымдық танытушы вектор ретінде әлеуметтік кеңістікте болашақта да сақталатын түрі бар»,-дейді [3, 322]. Берілген мәліметтерді ескере отырып, осыншама ұлыс пен ұлт өкілдерінің татулығы мен еркіндігі, яғни заңды тұрғыда кез келген тіркелген дін өкілі елде емін-еркін өмір сүре алуымен негізделеді. ҚР конституция бойынша зайырлылық ұстанымын ұстанған мемлекет болуы ұлтаралық татулықты нығайтудың басты құралы мен тетігі іспеттес. Жоғарыда Қазақстан Республикасының негізгі байлығы адам деп айтылды, сондай-ақ, мемлекеттегі адамның рөлі мен маңызы еліміздің конституциясында негізінде айқындалған. Адамдар демократиялы, зайырлы қоғамның құраушылары. Зайырлылық жеке адамға ғана тиесілі құбылыс па жоқ мемлекетке тиесілі ұстаным ба?, – деген сұраққа еліміздің экс-перезиденті: «Зайырлы мемлекет пен қоғам бұл – біздің тарихи таңдауымыз. Зайырлылық атеистік дегенді білдірмейді. Зайырлы дегеніміз бұл – озық, толерантты, ашық қоғам»,- деп жауап берген [4, 296]. Демек, зайырлылық қоғамдағы шектелген дүниетаным емес, адамға қатысты барлық көзқарастардың тең құқықты векторларын сипаттайтын құбылыс.

Зайырлылық озық ойлы, төзімді, ашық адамдардың қоғамдастығы, бейбітшіліктің, татулықтың отаны болуы тиіс және болады да. «Зайырлылық» дегеніміз дінсіздік емес, ол – гуманистік құндылықтарды, соның ішінде адамның ар-ұждан және діни сенім бостандығын жүзеге асыруды қолдайтын, дүниетанымдық еркіндікті, рухани саладағы ой-сананың көптүрлілігін мойындайтын, адамгершілік-өнегелілік және құқықтық құндылықтарға негізделген әмбебап жүйе. Зайырлылық ұғымы кең ойлау, толерантты болу, ашық болу, төзу, шыдау деген ұғымдармен туыстас, мағыналас. Халықтың өзара татулығы мен өзара құрметі елдің басты мақсат-мүдделерінің бірі. Ендеше осы тұста ұлтаралық татулықты басты мақсаты деп таныған Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы бірер сөз айтпауға болмайды. Қазақстан халқы Ассамблеясы, 1995 жылғы 1 наурызда мемлекет басшысы жанындағы консультативтік кеңесші орган ретінде құрылды. Елдегі мұндай институтты құру қажеттілігі саяси тұрғыдан, сондай-ақ жаңадан құрылған, Тәуелсіз, полиэтносты, поликонфессиялық мемлекеттің тұрақты дамуы тұрғысынан туындаған еді. Бұл бастама мәдениетаралық диалогты нығайтудың жаңа кезеңінің негізін қалап, этносаралық қатынастарды дамыту мәселелерін жоғары деңгейде шешуге мүмкіндік жасайтын әлемдік тәжірибедегі тың бағыт болып табылды. Жиырма жылдық тарихында Ассамблея қарқынды дамып, елеулі өзгерістерді бастан кешірді. Оның дамуы барысында Н.Назарбаевтың этносаралық толеранттылық және қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі қалыптасты. Осы жылдар 206 Қазақстандағы әлеуметтік жаңғыру: мүмкіндіктері мен келешегі ішінде Қазақстан Халқы Ассамблеясының институционалдық құрылымы нығайып, қоғамды ұйыстырушы әлеуеті толысты, ол – халық дипломатиясының маңызды күретамырына айналды. Сонымен жоғарыдағы айтылған мәселелерді қорытындылай келе, татулық пен бейбітшілік «ұлттық брендіміз» болса, аталмыш заманауи трендтен айрылмауымыз қажет, сондай-ақ адамгершілік ұстанымдары оның ажырамас бөлшектері. Сейтахметова Н.Л: «Гуманизм-бұл диалог, гуманистік ойлау, өйткені ойлау тәсілі басқаша болу құқығының мағынасын түсінуге ықпал етеді»,-дейді. Және ол үшін барша халық болып бір тудың астына жиналып, жұмыла қызмет істеуіміз керек. Кез келген жағдайда дипломатиялық қарымқатынас тек жақсы істің бастамасы болатынына кәміл сенуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. – Алматы, 1995. – 125 б.
2. Әбжанов Х.М. Историческое сознание и формирование этнокультурной идентичности казахстанцев Ценности и идеалы независимого Казахстана. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015. – 322 с.
3. Бурова Е.Е., Косиченко А.Г. Қазақстан Республикасындағы діни ахуалды дамытудың өзекті мәселелері. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 18 б.
4. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
5. Сейтахметова Н.Л. Тема толерантного гуманизма. Электронный ресурс URL http://nblib.library.kz/elib/library.kz/journal/ [5].

Нұрмұратов С.Е., *филос.ғ.д., профессор,* ***Нүсіпова Г.И.,*** *PhD*
ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
Алматы қ., Қазақстан

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ӘДІЛЕТТІЛІК ПЕН СҰХБАТТЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада Шығыстың кемеңгер ойшылы Әбу Насыр әл-Фарабидің гуманистік философиясының кейбір қырлары зерделенеді және оның қазіргі заман үшін маңызы көрсетіледі. Мақалада қайырымда қала туралы іліміндегі әділеттілік пен сұхбат сияқты құбылыстардың өзара байланысы қарастырылады. Орта ғасырлық адамның дүниені қабылдауындағы әділеттілік пен сұхбат феномендерінің рөлі мен орны анықталады.

Сонымен қатар, мақала авторлары ұлы ойшылдың еңбектерінің адам өміріне, жанның үйлесімділігіне және тұтастай алғандағы жеке тұлғаның рухани әлеміне ықпалын көрсетуге тырысады.

Тірек сөздер: гуманизм, қала, сұхбат, мәдениет, әлемді қабылдау, әділеттілік, философия, адам, феномен, қазіргі заман.

Аннотация. В научной статье анализируется гуманистическая философия Восточного мыслителя Абу Насыра аль-Фараби и ее значение для современности. В статье рассматривается взаимосвязь таких феноменов как справедливость и диалог в учении о добротельном городе. Определяются роль и место феноменов справедливости и диалога в мировосприятии средневекового человека. Кроме того, авторы статьи стремятся показать влияние трудов великого мыслителя на жизнь человека, гармонию души и духовный мир личности в целом.

Ключевые слова: гуманизм, город, диалог, культура, мировосприятие, справедливость, философия, человек, феномен, современность.

Abstract. The scientific article analyzes the humanistic philosophy of the Eastern thinker Abu Nasir al-Farabi and its significance for modernity. The article examines the interrelation of such phenomena as justice and dialogue in the doctrine of a virtuous city. The role and place of the phenomena of justice and dialogue in the worldview of medieval man are determined. In addition, the authors of the article are trying to show that the works of the great thinker did not accidentally explore the influence on human life, the harmony of the soul and the spiritual world of personality as a whole.

Keywords: humanism, city, dialogue, culture, worldview, justice, philosophy, man, phenomenon, modernity.

** Мақала AP19677167 «Қоғамның тұтастанған қайта пішімделуі жағдайындағы тұлғаның рухани қалыптасуы мәселелері» атты гранттық қаржыландыру жобасы бойынша дайындалды.*

Әл-Фарабидің гуманистік ілімі бойынша, ақиқатқа жету тек қана әділеттілікті басшылыққа ала отырып және өзара сұхбаттың нәтижесінде жүзеге аспайды, ол әлдеқайда тереңде жатқан табиғаты бар экзистенциалдық мағынадағы күрделі процесс екені меңзеледі. Ойшыл ақиқатты іздеуде сұхбаттық әдістің маңыздылығы когнитивті, яғни танымдық қатынастарды анықтауда айқын байқалатындығын атап көрсетеді. Ақиқатты іздеуде бір-біріне қарама-қарсы пікірлер көп болған сайын, қайшылықтар молайған сайын пікірталастар уақыты созыла түсетіні ескертіледі. Дегенмен, ойшылдың пайымдауынша, бұл процестегі ең маңыздысы сол пікірталасқа кеткен уақыттың ұзақтығы емес, философтардың ақиқаттың жалғандықтан айырмасын дәл анықтауы болып келеді [1, 392 б].

Сұхбаттың түпкі мәнін ойшыл иллюзиямен емес, нақты құрылымдармен байланыстырады. Осындай сипаттағы дәстүр философия әлемінде, философия тарихында кейінгі дәуірлерде беки түседі. Түсіну, түсіндіру, ұғыну сияқты танымдық құрылымдар арқылы шынайы сұхбаттың мүмкін екендігін дәйектей түсетіні анық. Сонау ежелгі грек дүниесіндегі Платоннан бастап өткен ғасырдың көрнекті философы болып табылатын М. Хайдеггерге дейінгі ірі философтардың арасындағы жоғарыдағыдай рухани қатынасты, өзіндік рационалдық әлем эволюциясының субъектілерін Г. Гадамер «шексіз сұхбаттың қатысушылары» деп атайды [2, 12 б.]. Яғни, философтар бір заманда өмір сүріп, өзара тікелей сұхбатта болмаса да олар бір-бірімен үздіксіз сұхбаттық кеңістіктен шығып кетпейді, олардың ілімдері арасындағы сұхбат үнемі жүріп отырады, сөйтіп, адамзаттың рухани әлемі үшін маңызды үлкен философиялық механизм даналықтың әртүрлі қырларын бейсаналық түрде екшей, айшықтай түсумен айналысатыны бағамдалады.

Аристотельдік метафизикада алғашқы бастама, яғни бірінші себеп - Ғарыштың абсолютті себебі ретінде мәңгі, өзгеріссіз және қозғалыссыз, таза өзектілік ретінде көрініс тапты. Осындай сипаттағы құдайлық Зерденің негізгі қырлары – абсолюттік ойлау,

формалардың формасы, яғни бәрін жаратушы, оның ішінде кез келген формаларды да, барлық идеяларды да қалыптастырады. Бұл сипаттамалардан Анаксагордың іліміндегі барлығын басқарушы және тәртіпке келтіруші Нустың қасиеттерімен сәйкестікті көреміз. Платондық және аристотельдік көзқарастардың өзара ұқсас келетін тұстары да, айырмашылықтары да бар екені белгілі. Олар негізінен классикалық онтологияның теологиялық ой-толғамдарды байыптау жолында қандай деңгейге, қандай мағыналық сатыға көтерілгеніне байланысты анықталады. Онтологиялық жүйелердің барлық философиялық бағыттарда орнықты қалыптасуына және олардың белгілі бір деңгейде дамып отыруына теологиялық ілімді сараптау мәселесі үлкен маңыздылық танытты.

Өткен екімыңжылдықтың алғашқы жылдарында қоғамдық санада философиялық-теологиялық сипаттағы ой-толғамдардың кең таралуы жаңа платоншылдық бағыттың пайда болуына түрткі болды, ол кейін Пифагордың, Платонның және Аристотельдің ілімдерін біріктірген тарихтағы алғашқы діни-философиялық жүйеге айналады. Міне, сол жаңа платоншылдар арқылы ислам философтары классикалық сипаттағы ежелгі грек заманы ойшылдарының көзқарастарымен, дүниені рухани игеруімен жете танысты.

Жаңа платоншылдықтың діни және философиялық мағынасын, сонымен қатар платондық және аристотельдік онтологиясы исламдық теологиялық тұрғыдан қарастыруды әл-Фараби барлық ынтасымен, өз ықтиярымен қолға алып, философиялық түсіндірмелер жазумен айналысады. Әрине, ақиқатқа қарай ұмтылудың сан қырлы тәсілі мен әдістері, бағыты мен бағдарлары болады, оларды шектеу, немесе бір қалыпқа салу мүмкін емес. Адамға тән шығармашылық еркіндік ғана адамзаттың ғылыми танымының өркендеуіне себепкер екені анық. Осындай жасампаз әрекеттердің түптамыры тұлғалық шынайылықтан, адалдықтан бастау алғаны барлығынан маңызды екені ақиқат.

Жаңа платоншылдықтың негізін салушылардың бірі Плотин өз ілімінде Дараның бәрінің абсолютті және игілікті қайнар көзі және оның ғаламдағы әмбебапты, алғашқы бастауы ретіндегі мағынасына назар аударды. Осындай түсініктер ғаламдағы барлық дүниенің басын біріктіретін бір құдайды мойындайтын исламның діни дүниетанымдық жүйесіне үндес келгенін айта кету керек. Осындай дүниетанымдық бастаулардың кейбір мағыналық тұстарының құндылықтық бағдар жағынан алғанда сәйкестенуі, үндесуі мәдениеттерді жақындатады және сонымен қатар олар географиялық және өркениеттік факторларға тәуелді болып келеді.

Гректің тарихтағы классикалық дәуірі де, иудаизм де, ортағасырлық арабтілді және еуропалық мәдени дәстүр де Жерорта теңізі жағалауындағы әртүрлі аймақтарға жатады, немесе соған жақын территориялардағы өркениеттік-географиялық кеңістікке орналасқан елдер болып табылады. Осыған орай Батыс пен Шығысты тарихи-өркениеттік тұрғыда жіктеп қарастыруда Үндістан мен Қытайды негізінен Шығыс әлеміне жатқызатын К. Ясперспен келіспеуге болмайды. Ол Жерорта теңізінің «құрлықтық шеңберін», тіптен, сонау Ганг өзеніне дейінгі кеңістікті «батыстық» мәдени-тарихи қауымдастыққа жатқызады. Бірақ ол сонда да іштейгі біршама сапалы айырмашылықтар болғандықтан «батыстық» қауымдастықтың құрамындағы батыстық пен шығыстық құрамдас бөліктерді ажыратудың керек екендігін де ескертеді.

Бұл жерде бізді әртүрлі жерортатеңіздік мәдениеттерді біріктіретін нәрселер қызықтырады. Ислам мен христиан діндерінің және иудаизмнің ортақ идеялық тамырлары болды (оларды жіктеме жасаушы кейбір мамандар бір топқа жатқызып, «Киелі аян кітаптары діндері» деп атайды) [3, 9 б.] және олардың ежелгі грек философиясы мен жаңа платоншылдыққа ортақ тарихи-философиялық негіздері болған. Жалпы Еуропалық мәдениет өзінің грек және ежелгі Рим дәстүрлерінен алады деген түсініктер бар. Дегенмен, айта кететін жайт: ортағасырлық Еуропа ежелгі гректердің философиясымен және ғылымымен арабтілді ойшылдардың шығармашылығы арқасында қайта қауышты, кейбір қырларымен танысты және оны қабылдады деуге де болады. Осы игілікті істі жүзеге асыруда түркілік ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің шығармашылығы үлкен қызмет атқарды. Сондықтан Батыстың рационалды өркендеуіне тарихи уақыт пен өркениеттік кеңістікте ойшылдың интеллектуалды

тасымалдаушы қызметті шынайылықпен атқарушы рөлін кейінгі ұрпақ жоғары бағалағаны байқалады.

Сонымен, философия тарихында ұзақ уақыт бойы жаңа көзқарастар пайда болудан гөрі бұрыннан рационалдық кеңістікте орын алып келген пифагоризм, платонизм және аристотелизм сияқты жүйелердегі даналық үлгілерін дамыту бағыттары басымдық танытып келді. Міне, осыған орай әл-Фарабидің философиялық ілімінде орын алған антикалық әлемді кейбір «қайталау» белгілерін Аристотельден кейінгі философтардың көбісіне тән құбылыс деп айтуға болар еді. Философияның осындай сипатта дамуы кейбір тарихи кезеңдер үшін заңды екенін мойындауымыз керек. Ол кездейсоқ қадамдар емес, керісінше, саналы кейіпте, кейде бейсаналы түрде жалпы адамзаттық философиялық ой эволюциясының логикасына бағыну, соны қуаттау болып келеді. Адамзатқа тән даналық үлгілері стихиялы сипатта фрагментарлы түрде, үзік-үзік формада қалыптаспайды, оның да Жер бетіндегі тұтас тарихқа қызмет ететіндей үздіксіз сабақтастығы, ішкі байланыстары бар, яғни кез келген ойшылдың шығармашылығы осы қисынға сәйкес өрбиді, осы ақиқаттың ауқымында рауажданады, паш етіледі. Әл-Фараби осы әмбебап заңдылықты терең сезініп, өзінің рухани ұстаздары Платон мен Аристотельдің шығармашылығындағы өзара ұқсас дүниелерді айшықтауға арнайы трактат та жазып қалдырады.

Тарихи сабақтастық пен идеялық негіздерді мұралауды философия әлемінде осылай түсіну шын мәнінде тарихта орын алған бұрынғы және кейінгі философиялық көзқарастар арасында сабақтастық және сұхбаттық қатынастарды орнату практикасы болатын. Осы тәсілді жете меңгерген ойшыл көптеген өзінен кейінгі философтар үшін нағыз әдістемелік бағдарды ұсынғанын байқаймыз. Ортағасырлық араб тілді өркениеттің ежелгі грек дүниесінің классикалық құндылықтарын оңай қабылдай қоюы мүмкін емес еді. Оның үстіне монотеистік исламның догматтары көпқұдайлы Антикалық мәдениеттің дүниетанымымен белгілі бір танымдық, құндылықтық қашықтықта болатын. Дегенмен, Шығыс пен Батыстың арасындағы байланыс сан қырлы сипатта өрбуі тиіс болды, тек соны жүзеге асырудың тиімді тетіктері анықталуы қажет еді. Осындай жағдайлар ғұламаның шығармашылығының өнімдері өз заманында өмір қажеттілігіне, гуманитарлық саланың теориялық зәрулігіне айналады. Міне, тарихтың адамзаттың гуманистік сұраныстарына сәйкес пәрменді дамуы үшін тиімді боларлық кейпі мен осындай жасампаз мәдени сұхбаттың өзегін ашқан ғұламалардың бірі және бірегейі түркілік ортағасырлық данагөй әл-Фараби болатын. Ойшылдың жеке басының ғылыми кемелдігін, ізденімпаздығын, оның асқақ адамгершілігімен астасып отырғандығын фарабитанушы зерттеушілер өздерінің еңбектерінде нақтылап атап өтетіндігін де байқаймыз [4, 6 б.]

Аристотельдің түсінігіндегі Құдай сипаты, Асмустың пайымдауынша, мистикалық емес, ол жоғары деңгейдегі әділеттілікті орнатушы космологиялық түрде бейнеленеді және ол туралы ұғым рационалистік тәсілмен туындайды [5, 309 б]. Міне, сондықтан Аристотельдің философиялық ілімінің осы қыры әртүрлі діни бағыттардың, оның ішінде христиан, мұсылман және еврей діндерінің монотеистік түсініктеріне, догматтарына белгілі бір деңгейде сәйкес келді. Олардың ежелгі грек философиясын қабылдауға олардың барлығы үшін жоғарыдағы жағдай өзіндік «көпірдің» рөлін атқарды. Осыған орай діни сенімдердің өзі философиядан, әлемді даналықпен зерделеуден алшақ кетпеудің барлық жолдарын іздейді. Себебі, нағыз шынайы философия өзінің түпкі мәнінде даналықты, әлемдік үйлесімділікті іздейді, діни догматтарды логикалық тұрғыдан дәйектеп беруге де қауқарлы болып келеді. Философияны теріске шығару арқылы емес, оны барынша тиімді пайдалану арқылы көптеген тұжырымдарды әлеуметте өтімді, таным процесінде игілікті әсері бар ете түсуге болады.

Философияның ерекше мәні мен ұғымдары бар екеніне дау айтуға болмайды, сондықтан діни мағынадағы құбылыстарға барынша түсіндірме бере алатын рухани сала екеніне де күмән келтіру қиын. Фараби дінді барынша байыпты түсіндіреді, бірақ оны негізінен «діншіл тұрғыдан емес, философиялық өлшемдер тұрғысынан бағалады» [6, 9 б]. Әрине, ойшыл діннің пайда болуындағы, оның қоғамда кең қанат жайып, өрбуіндегі пайғамбардың рөлін жоғары бағалайды, ол сонымен қатар діні бар қоғаммен қатар дінсіз

қоғамның да болуы мүмкіндігін жоққа шығармайды. Адамзат тарихындағы өткен ХХ ғасыр мен қазіргі жаһандану тарихи кезеңі ғұламаның айтқан ойларының шындық екеніне дәлел бола алады. Атеизм басымдық танытқан әлеуметтік орталар да орын алды, ол ерекше дүниетанымның сипаты ретінде екіжүзді, үстірт діншілдікке қарсы тұрған көзқарастар жүйесі екені де белгілі.

Өкінішке орай, кейбір ғылыми түсініктері шектеулі деңгейдегі ғалымдар тек эмпириялық дәлелдеудің ауқымынан аса алмайды да философияның жалпы ұғымдарды зерделеп, сараптауға, түпкі себептерді анықтауға, әлемді рационалдық игеруде біртұтас кейіпте ойлауға ұмтылған табиғатын жете бағамдалмай алмайды. Шамасы шектеулі тұлға өзінің қарапайым санасы арқылы тікелей деректер мен дәлелдерсіз ешнәрсенің мәнісіне түсінуге шамасы келмей жатады, яғни ол әлемді теориялық деңгейде қамтитын логикалық ойлаудың құдіретін білмейді, оған жүгінуге тырыспайды. Осындай кәдеуілгі сипаттағы танымның шектеулі мүмкіндіктерін көрсететін зерттеушілер өз шәкірттерін, өз замандастарын эмпириялық деңгейден асырмауға тырысады, сөйтіп, олар әлеуметтік кеңістікте, білім саласында жаңашылдықтан гөрі дайын нәтижелерді қолдану ауқымында ұстау арқылы ғылыми прогресті, зияткерлік пәрменді жылжуларды тежейді.

Әлемнің құрылымдық ұйымдасуын, оның өзгеруі мен дамуын эманациялық принцип арқылы түсіндіруге тырысқан әл-Фараби өзінің жаратылыстану саласындағы ізденістерін діни тұжырымдарымен үйлестіруге мүмкіндік алады. Ол осы процестің өзіндік эволюциялық сипатын осы эманация ұстанымына сүйене отырып дәлелдеуге тырысады. Ойшыл «табиғаттың бойындағы Абсолют заңдылығына сәйкес келетін өзгермелі үрдістер Құдай туралы түсініктерге өзіндік түзетпелер енгізбейді» деген пікірде болады. Яғни ол барлық болмыстың мызғымас алғашқы және негізгі себебі болғандықтан өзін жаратқан дүниесіне тәуелді бола алмайды. Ал жаратылған әлем де өзіндік қозғалыста, өзгерісте болғандықтан, үнемі жаңғыру, жетілу жағдайында болады. Сөйтіп, Алланың мәңгі болғандығы туралы ойды оған серік қоспау туралы дәйектеумен толықтыруы нағыз іргелі мұсылмандық қағиданың ауқымынан шықпағанын білдіреді. Дегенмен, ойшыл барлығының Біріншіден немесе Алғашқыдан қалай тарайтынын түсіндіретін эманация идеясын философияның көптеген мәселелерін шешудің ең тиімді тәсілі ретінде қарастырады. Фарабидің эманациялық теориясы ортағасырлық дәуірде жаппай қолдау таба қойған жоқ, әсіресе, бұл теорияға қарсы болған ашариттер болатын, діни философ әл - Ғазали ойшылдың идеяларына сын көзбен қарады.

Эманация теориясын кейінгі ойшылдардың ішінен ибн Сина толық қолдайды, ал ибн Рушд болса ішінара ғана қолдайды және дегенмен біршама зертеушілер оны өздерінің онтологиялық пайымдауларының іргетасына айналдырады. Жалпы ортағасырлық философиядағы «болмыс туралы ілім күрделі дүниетанымдық қыспақтан өтті» деген түсініктер зерттеушілер арасында кең тараған. Шын мәнінде ортағасырлық даналық сол дәуірдің жалпы ділін, әлемді рухани игеру деңгейін шынайы түрде бейнелейді. Эманацияны басқаша айтқанда пайда болу теориясы деп атайды.

Ойшыл заттарды бірнеше топтарға бөледі және олардың барлығы қажеттілікке қатынасы бойынша сұрыпталады, әсіресе, заттардың мәртебелері олардың Біріншіге деген қатынасы бойынша анықталады деп реттелген субординациялық қатарды жасайды. Жаратылыстың сатылы түрде жүзеге асқанын тұжырымдай келіп, барлық заттарды рухани заттар және материалдық заттар деп жіктемелейді. Материалды заттарға төмендегілерді енгізеді: аспан денелері, адам денелері, адами емес денелер, өсімдік, минералдар және төрт элемент. Барлық заттар Алла Тағаланың құдіретімен барға айналады. Сонымен, эманация – дәлелдеуі мен дәйектелуі күрделі болып келетін рационалдық әрекет және жаратушының құдіретті іс-әрекетінің бір түрі деп түсініледі.

Жалпы эманация теориясы арқылы дүниедегі жақсы мен жаманның, бір мен көптің арасындағы айырмашылықтарға біршама түсініктемелер беріледі. Жоғарғы Алғашқы себептің, Біріншінің жаратқан дүниесінің бойында кездесетін кейбір кемелдікке жетпеушілікті танытатын екі жақты қатынастарды білдіретін, мүдделердің конфронтациялық, шендесулік қатынасының туындауының себептері осы эманация теориясы арқылы

сараптауларға ұшырайды. Адамдардың болмысында күрделі құрылымды құндылықтар жүйесі бекерден бекер қалыптаспайтындығы жоғарыдағы теорияның көмегімен рационалдық сипатта пайымдалады, зерделенеді.

Мұсылмандық тарихи кеңістіктегі әділеттілік те, сұхбат та жеке дара құбылыстар деп қарастырылмайды, ол математика, философия, психология, медицина, астрология сияқты әртүрлі ғылымдардың аясында күрделі және әмбебаптық тұрғысынан баяндалады. Осыған байланысты адамның жетілуі мен кемелдену жолындағы табиғатын ашып беруге болар еді, өйткені рухани жетілген, кемелденген адам туралы мәселе «инсан-әл-камил» ілімі – ислам перипатетизмінде және ислам мистицизмінде қарастырылған кемелденген адам туралы іліммен өзара байланысты. Әбу Насыр әл-Фараби «кемелденген адам» деп оның терең мағынасын түсінген адамды атаған. Әрине, жоғарыдағы идея бұрынғы теорияларда, әсіресе, пифагорлық, аристотельдік, жаңаплатондық ілімдерде көрініс берген болатын, ал одан кейін ол исламдық Ортағасырлардағы рухани ойдың барлық ағымдарында, әсіресе, атақты отандасымыздың ілімінде байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1985. –489с.
2. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного.– М.: Наука, 1991. – 234с.
3. Малерб М. Религии человечества. –Москва-Санкт-Петербург: «Рудомино», «Университетская книга», 1997. - 600 с.
4. Философия аль-Фараби и исламская духовность. Г.К.Курмангалиева, М.С.Бурабаев, Ж.Т.Амребаева, Н.Х.Жолмухамедова, А.М.Кенесарин, Г.Р.Коянбаева, Н.Л.Сейтахметова, Г.Г. Соловьева. – Алматы: КИЦ ИФП МОН РК, 2005. –298с.
5. Асмус В.Ф. Античная философия. – М.: Высшая школа, 1976. – 367с.
6. Момынқұлов Ж.Б. Әл-Фарабидің дүниетанымындағы діннің алатын орны. Автореферат. – Алматы, 2009. – 24б.

Ризаев И.И., *доктор философии (PhD), доцент*
Самаркандский филиал Ташкентского Университета
Информационных Технологий имени Мухаммада Аль-Хорезми,
г. Самарканд, Узбекистан

ФИЛОСОФИЯ И ОБЩЕСТВО В ТВОРЧЕСТВЕ АБУ НАСР ФАРАБИ: ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ И АКТУАЛЬНОСТЬ (СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД)

Аннотация: Статья рассматривает значимость эпохи жизни Абу Насра Фараби в формировании естественнонаучных взглядов и философии как мировоззрения. Особое внимание уделяется социально-историческим, культурным и философским условиям, влиявшим на формирование взглядов Фараби на личность и общество. Исследуется центральное место вопроса о личности и обществе в противоречиях между светскими и религиозными взглядами того времени, а также роль и позицию Фараби в разрешении данных противоречий. Автор подчеркивает значение рационалистического подхода к развитию естествознания, а также необходимость разработки роли личности и общества в решении философских проблем. Рассматриваются взгляды Фараби на идеальное общество и совершенного человека, а также его представления о достижении счастья через самоорганизацию и развитие добродетелей. В заключение, статья подчеркивает актуальность и значимость взглядов Фараби на хорошо управляемое общество, в котором человек может найти счастье и раскрыть свой потенциал.

Ключевые слова: Абу Наср Фараби, средневековье, мировоззрение, идеальное общество, синергетика, социальное управление.

Abstract: The article examines the importance of the era of Abu Nasr Farabi's life in the formation of natural science views and philosophy as a worldview. Special attention is paid to the

socio-historical, cultural and philosophical conditions that influenced the formation of Farabi's views on personality and society. The central place of the question of personality and society in the contradictions between the secular and religious views of that time, as well as the role and position of Farabi in resolving these contradictions, is investigated. The author emphasizes the importance of a rationalistic approach to the development of natural science, as well as the need to develop the role of the individual and society in solving philosophical problems. The article examines Farabi's views on an ideal society and a perfect person, as well as his ideas about achieving happiness through self-organization and the development of virtues. In conclusion, the article highlights the relevance and significance of Farabi's views on a well-governed society in which a person can find happiness and unlock their potential.

Keywords: Abu Nasr Farabi, the Middle Ages, worldview, ideal society, synergetics, social management.

Аңдатпа. Мақала Әбу Насыр Фарабидің өмір дәуірінің жаратылыстану-ғылыми көзқарастар мен философияны дүниетаным ретінде қалыптастырудағы маңыздылығын қарастырады. Фарабидің жеке тұлға мен қоғамға деген көзқарасын қалыптастыруға әсер еткен әлеуметтік-тарихи, мәдени және философиялық жағдайларға ерекше назар аударылады. Жеке тұлға мен қоғам мәселесінің сол кездегі зайырлы және діни көзқарастар арасындағы қайшылықтардағы орталық орны, сондай-ақ Фарабидің осы қайшылықтарды шешудегі рөлі мен ұстанымы зерттеледі. Автор жаратылыстануды дамытуға рационалистік көзқарастың маңыздылығын, сондай-ақ философиялық мәселелерді шешуде тұлға мен қоғамның рөлін дамыту қажеттілігін атап көрсетеді. Фарабидің идеалды қоғам мен кемелді адам туралы көзқарастары, Сондай-ақ өзін-өзі ұйымдастыру және ізгіліктерді дамыту арқылы бақытқа жету туралы идеялары қарастырылады. Қорытындылай келе, мақала Фарабидің жақсы басқарылатын қоғамға деген көзқарасының өзектілігі мен маңыздылығын көрсетеді, онда адам бақыт тауып, өзінің әлеуетін аша алады.

Түйінді сөздер: Әбу Насыр Фараби, Орта ғасырлар, дүниетаным, идеалды қоғам, синергетика, әлеуметтік басқару.

Период, в котором жил Абу Наср Фараби, был периодом формирования естественнонаучных мировоззрений, а философия как мировоззрение была направлена на раскрытие мировоззренческих процессов, занимавших умы талантливых людей. В частности, актуальное значение имеет исследование социально-исторических, культурных и философских условий, в которых формировались взгляды Абу Насра Фараби на личность и общество. В начале Средневековья вопрос о личности и обществе занимал центральное место в противоречиях между светскими и религиозными взглядами, и позиция и роль Абу Насра Фараби в разрешении этих противоречий имеет свои особенности. Это было связано с потребностями культурного развития того времени, потребностью в рационалистическом осмыслении достижений естествознания, необходимостью разработки роли личности и общества в решении философских проблем по данной теме. Во времена, когда жил мыслитель, всестороннее развитие естественных наук открывало широкие возможности для человеческого мышления. Существующие социально-философские учения также получили сильную естественнонаучную поддержку. В философии этого периода звучали ценность человека, вопрос о его разуме и мышлении, о неограниченных возможностях человеческого разума, представления о развитии общества.

Абу Наср Фараби, несомненно, является одним из мыслителей, которые занимались проблемой общественного строя в восточной философии на глубоком научно-философском уровне. В философии Фараби ведущее место занимают представления о совершенном человеке и идеальном обществе. Если проанализировать его взгляды, то можно наблюдать проявление синергетических элементов по отношению к человеческим и социальным вопросам. В частности, он высказал свое мнение о достижении счастья: «Путь к счастью состоит в том, чтобы понять природу добродетельных поступков и знать средства их проявления. Только когда человек реализует свой потенциал (то есть самого себя), у него

может появиться возможность реализовать свои знания и способности» [1, с.182]. Здесь мы видим принципы самосознания и самовыражения, один из основных принципов синергетики. Мыслитель ищет самоорганизацию, совершенство и счастье людей в самих себе, в их разуме, мышлении, воле, добродетелях и силах. По его мнению, совершенный человек в зрелом обществе должен обладать важными качествами. В первую очередь члены общества должны осознать свою идентичность и овладеть духовно-нравственными характеристиками своей зрелости. Фараби исследует образ общества, в котором он видит соединение знания и нравственности. Определяя понятие добродетели, он пишет: «Внутренние (нравственные) качества, побуждающие человека к совершению добрых дел и обладающие прекрасным характером, называются добродетелями» [2, с.76]. Эта гармония в деятельности людей служит основой для достижения высшей цели - счастья. Мы знаем, что понятия гармонии, взаимной активности и сотрудничества являются основополагающими понятиями синергетики [3].

Великий мыслитель Фараби мечтал использовать историческую правду, труд, образование, в том числе трудовое, на благо и счастье людей. Свои представления о путях достижения благосостояния Фараби (уже в то время) связывал с вопросами экономики, политики, государственного строительства, семейного воспитания, трудового воспитания и опирался на нужный и крепкий фундамент. Он также ученый, смело высказывавший свое мнение об условиях правильного управления обществом. Потому что человек заслуживает быть счастливым и должен найти это счастье. «Человек может прожить по-настоящему счастливую жизнь только в хорошем и правильно управляемом обществе своего времени». Таким образом, Фараби, придавая большое значение жизнедеятельности человека, научно доказал, что только труд отделяет человека от животного мира и делает его обособленным. Он подчеркивал, что самым важным для существования человеческого общества являются его потребности в материальном потреблении, и категорически отвергал негативные взгляды на этот важный вопрос.

По мнению Фараби, достижение счастья в обществе есть соотношение равновесия и стабильности и пример зрелости. Однако если равновесие между членами общества нарушено, это может быть разрушительным и привести к нежелательным последствиям. Это порождает хаос, на пике хаоса возникает состояние бифуркации и вызывает полное изменение баланса социальной системы.

Отмечая, что социальная система как сложная структура состоит из нескольких частей, Фараби упоминает, что состояние этих частей влияет друг на друга. По его мнению, «Здоровье и болезнь свойственны душе человека, как и его телу. Здоровье души выражается тогда, когда ее внутреннее состояние и гармония между различными ее частями приводят к стабильности. В результате этого человек всегда может совершать добродетельные и благородные поступки и иметь прекрасные манеры. Болезнь души выражается в том, что нарушается внутреннее состояние, и равновесие между частями души, из-за чего человек всегда привык совершать злые дела и безобразные поступки» [2, с.75].

Все системы имеют область самоорганизации, то есть коммуникативную область. Например, вся Вселенная имеет гравитационное поле, электромагнитное поле и т. д. Такой сферой в обществе являются общественные отношения. Социальные отношения (сотрудничество) проявляются как в виде структур, так и в виде связей. Здесь действует принцип Фараби. Как справедливо отмечает ученый, «люди не могут удовлетворять свои потребности в одиночку, в результате чего они вступают во взаимные отношения и таким образом формируется общество» [1, с.111]. Этот принцип Фараби характерен для всех микроструктур (семья, личность, трудовой коллектив, группа), макроструктур (нация, народ, общество) и мегаструктур (человечество). Делается вывод о том, что общественные отношения представляют собой самоорганизующуюся интегративную структуру общества. Отсюда следует, что общественные отношения представляют собой цепь, соединяющую структурные элементы общества.

Вопросы сотрудничества и совместной деятельности также часто встречаются в представлениях Фараби о добродетельном и идеальном обществе. Например,

«Добродетельное общество сравнивается с бытием с точки зрения его совершенства, законами жизни. Как гармония и сотрудничество между различными частями, вещами и событиями в бытии есть результат предшествующей деятельности, так и в обществе гармония и равновесие между различными классами достигается благодаря деятельности и образцовым трудам правителя. В совершенном обществе каждый класс, как неотъемлемая часть всей социальной системы, имеет свои специфические функции, и степень выполнения им этих функций влияет на остальные» [4, с.160], - говорит Фараби. (В идеальном обществе Фараби добродетель играет важную роль в самоорганизации общества, в то время как невежество делает обратное). Мы можем оценивать эти взгляды как чисто синергетические. Сложные системы, взаимообусловленность их деятельности, вопросы взаимодействия между ними составляют центральную проблему синергетики [5, с.12-13].

Фараби подчеркивает необходимость обратить внимание на значение философской, нравственной, правовой и политической культуры, как правителей, так и граждан в осуществлении политики в обществе. Ученый делит доброжелательных горожан на несколько групп. Основная часть населения бедняки, они нуждаются в особом уходе, поэтому необходимо всегда помнить об их горе и нужде, помогать и проявлять внимание к труду крестьян. Он предупреждает, что только в зрелом городе люди будут помогать друг другу, поддерживать друг друга и жить сообща.

Фараби считает, что люди должны договариваться и общаться друг с другом. Отмечая установленную норму справедливости, необходимость всеобщих законов, он констатирует, что законы реализуются через воспитание. По его мнению, ни право, ни общество не могут развиваться без труда. Из того, что великий мыслитель сказал о силе закона, нетрудно понять, что заложены первые семена идеи общественных соглашений. Эта идея получила широкое распространение в Европе. В некоторых своих произведениях Фараби лишь тонко критикует общество своего времени. Он объясняет, что тирания и жестокость, царившие там, происходят из-за огромного искажения принципов разума, морали и порядка работы.

Обязанность удовлетворять различные биологические и социальные потребности человека не позволяет ему быть полностью свободным от принятых обществом норм. С самых ранних периодов своей эволюции люди объединялись в общества, чтобы удовлетворить свои биологические потребности для выживания: питание, самозащита, адаптация, репродукция; позже они объединялись в общества для удовлетворения своих социальных потребностей: речи, общения, производства и ряда психологических потребностей. В первобытном обществе люди объединялись, чтобы выжить, например, охотиться и при этом не стать добычей. Фараби описывает эту ситуацию следующим образом: «Каждое человек так устроен своей природой, что ему нужно многое, чтобы жить и достичь наивысшего уровня зрелости. Он не может получить эти вещи в одиночку, ему нужна группа людей, чтобы получить их. Поэтому только через снабжение и взаимопомощь людей, необходимую для жизни, человек может достичь той зрелости, к которой стремится его природа. Деятельность членов такого общества в целом обеспечивает каждому из них то, что необходимо для выживания и зрелости. Поэтому люди размножались и расселились по обитаемой части земли, в результате чего возникла человеческая общность» [1, с.47].

В заключение отметим, что смысл и содержание творчества Фараби, творческого, исторического, научного наследия, созданного им для своей эпохи и оставленного следующему поколению, смысл и содержание его образования имеют особое гуманитарное значение. Рукописи Фараби широко распространены во многих библиотеках мира. Большая группа ученых, изучающих наследие Фараби, предприняла много шагов для публикации работ Фараби и вносят значительный вклад в исследования Фараби.

Во взглядах Фараби элементы синергетики можно найти чрезвычайно многочисленными. В ходе нашего исследования мы пришли к выводу, что сама эта тема может быть отдельной большой темой исследования. Потому что научное наследие Фараби это огромный океан, и в нем еще много неисследованных аспектов.

Библиография

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. -Ташкент: Янги Аср Авлоди, 2019. – С. 182.
2. Фараби. Социально этические трактаты. - Алма-Ата.: Наука, 1973. – 400 с.
3. Imomalievich R. I. Synergetics: The Path from General Systems Theory to Self-Organization //Global Scientific Review. – 2023. – Т. 22. – С. 317-324.
4. Жакбаров М. Комил инсон ғоясининг тарихий-фалсафий негизлари. - Т.: 2011. - Б. 160.
5. Тураев Б. О. и др. Синергетика: моҳияти, қонуниятлари ва амалиётда намоён бўлиши //Ташкент: Наврўз нашриёти. – 2017. – С. 12-13.

Садакбаева Г.Е. *филолог, педагог-наставник, фарабиевед, машаниевед*
Образовательный центр «Аль-Фараби – Аль-Машани»
член исследовательской группы проекта (при грантовой поддержки МНВО РК)
«Научно-методические основы интеграции педагогических теорий
из трактатов Аль-Фараби в современную систему образования на 2023-2025 годы»

ТРАКТАТ АЛЬ-ФАРАБИ «О ПРОИСХОЖДЕНИИ НАУК» И ЕЁ АКТУАЛЬНОСТЬ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассматривается трактат Аль-Фараби «О происхождении наук», и вклад ученых в период становления направления - научного фарабиеведения в истории науки и культуры Казахстана. Ученый-энциклопедист средневековья Аль-Фараби всесторонне занимался вопросами теории познания, и его утверждение: «наука служит познанием мира» остается актуальным и востребованным и в нынешнем XXI веке. Науку он делит на теоретические и практические. Теоретическим наукам относит логику, естественные науки, метафизику, а практическим - этику и политику. В трактате Аль-Фараби «О происхождении наук», математические науки, как арифметику, геометрию, астрономию и науку о звуках - музыку, он относит к педагогическим наукам, делая вывод: «Этим завершаются науки, которые называют педагогическими, то есть воспитательными. Эти четыре науки называются воспитательными, потому что воспитывают обучающегося им, делают его более тонким и указывают ему прямой путь для познания тех наук, которые следуют за ними.». Таким образом, Аль-Фараби, опережая время средневековья, в каком он жил и творил, оставил всему человечеству наследие, которая не потеряла свою научно-практическую значимость, наоборот, в век научно-технического прогресса, она приобрела сокровенную актульность, в первую очередь, в области педагогической науки.

Ключевые слова: Аль-Фараби, трактат, познание, образование, воспитание, наука, знание.

Аңдатпа. Мақалада Әл-Фарабидің "ғылымдардың пайда болуы туралы" трактаты және ғалымдардың Қазақстан ғылымы мен мәдениеті тарихындағы ғылыми фарабитану бағытының қалыптасу кезеңіндегі үлесі қарастырылады. Орта ғасырлардағы ғалым-энциклопедист Әл-Фараби таным теориясының мәселелерімен жан-жақты айналысты және оның "ғылым әлемді тануға қызмет етеді" деген тұжырымы қазіргі XXI ғасырда да өзекті және сұранысқа ие болып қала береді. Ол ғылымды теориялық және практикалық деп бөледі. Теориялық ғылымдарға логика, жаратылыстану ғылымдары, метафизика, ал практикалық ғылымдарға этика мен саясат жатады. Әл-Фарабидің "ғылымдардың пайда болуы туралы" трактатында математика ғылымдары, арифметика, геометрия, астрономия және дыбыстар туралы ғылым - музыка сияқты, ол педагогикалық ғылымдарға сілтеме жасап: "педагогикалық, яғни тәрбиелік деп аталатын ғылымдар осымен аяқталады. Бұл төрт ғылым тәрбиелік ғылым деп аталады, өйткені олар білім алушыны тәрбиелейді,

оны нәзік етеді және оларға ілесетін ғылымдарды танудың тікелей жолын көрсетеді.». Осылайша, Әл-Фараби өзі өмір сүрген және жасаған Орта ғасырлардан озып, бүкіл адамзатқа өзінің ғылыми-практикалық маңыздылығын жоғалтпаған мұра қалдырды, керісінше, ғылыми-техникалық прогресс дәуірінде ол, ең алдымен, педагогика ғылымы саласында терең өзектілікке ие болды.

Түйінді сөздер: Әл-Фараби, трактат, таным, білім, тәрбие, ғылым, білім.

Annotation. The article examines Al-Farabi's treatise "On the origin of sciences", and the contribution of scientists to the period of formation of the direction - scientific Farabi studies in the history of science and culture of Kazakhstan. The scientist-encyclopedist of the Middle Ages Al-Farabi comprehensively dealt with the theory of knowledge, and his statement: "science serves as knowledge of the world" remains relevant and in demand in the current XXI century. He divides science into theoretical and practical. Theoretical sciences include logic, natural sciences, metaphysics, and practical sciences include ethics and politics. In Al-Farabi's treatise "On the Origin of Sciences", mathematical sciences such as arithmetic, geometry, astronomy and the science of sounds - music, he refers to pedagogical sciences, concluding: "This completes the sciences that are called pedagogical, that is, educational. These four sciences are called educational because they educate the student in them, make him more subtle and show him a direct path to knowledge of those sciences that follow them.". Thus, Al-Farabi, ahead of the time of the Middle Ages, in which he lived and created, left a legacy to all mankind that has not lost its scientific and practical significance, on the contrary, in the age of scientific and technological progress, it has acquired a secret relevance, primarily in the field of pedagogical science.

Keywords: Al-Farabi, treatise, cognition, education, upbringing, science, knowledge.

Наука служит средством познания мира (Аль-Фараби).

Аль-Фараби (IX-X вв) в трактате «О происхождении наук» изложил: «Наука содержит три основные элемента: **точную тему**, **достоверные факты**, и **доказательства**. Она имеет три источника: органы чувств, интеллект, и умозрение.». В трактате Аль-Фараби «О происхождении наук», [3,148-156с.] особо подчеркнул, что математические науки, как арифметика, геометрия, астрономия и наука о звуках - музыка, относится к педагогическим наукам, что свидетельствует его выводы: «Этим завершаются науки, которые называют педагогическими, то есть воспитательными. Эти четыре науки называются воспитательными, потому что воспитывают обучающегося им, делают его более тонким и указывают ему прямой путь для познания тех наук, которые следуют за ними.»

Математическая наука - на арабском «**ʻилма т-таʼлим**». Слово «**таʼлим**», буквально «**знание**» - перевод с греческого «**mathema**», от которого и происходит название «**математика**». [1, 37с.] Слово «**ʻилма таʼлим**»- на казахском означающий «**тағылым ғылымы**», «**таʼлим**» -«**знание**» - на казахском языке - «**білім**», «**тәлім**» берущие свои корни от греческого «**mathema**», и не случайно аль-Фараби отнес к педагогическим наукам - арифметику, геометрию, астрономия и музыку, т.е. математические «**воспитательные**» науки, т.е. «**тағылым ғылымы**», с которого надо начинает формировать, развивать, закреплять, закалять, то есть воспитывать познание ребенка, и готовить его постигать более сложные науки в области естествознания, и мн.др.

Аль-Фараби в трактате «**О происхождении наук**» останавливается на каждом из вышеперечисленных наук по-отдельности: «**Наука о числе** – это наука об **умножении** одних частей субстанций на другие, о **прибавлении** одних к другим, об **отнятии** одних от других, о **нахождении корня** всех тех частей, которые имеют корни, о **нахождении их пропорций** и **т.д**. **Отсюда ясно**, каким образом было получено число, откуда оно возникло и стало умножаться, какова была причина, благодаря которой оно получило бытие, перешло от возможности к действительности и от небытия к бытию. **Эту науку греческие мудрецы называют арифметикой.**» «**Измеряющая наука**, благодаря которой мы узнаем меры и можем сравнивать между собой линий, поверхности и тела; **она называется по-гречески геометрией. Отсюда ясно,** каким образом появилась наука измерения и откуда она

произошла, какова была причина ее перехода от возможности к действительности и от небытия к бытию. Узнаем какую либо фигуру субстанции и как будем располагать ее известным образом. Таким образом, получились круглые фигуры, треугольники, четвероугольники, пятиугольники; так они возросли, согласно порядку чисел, до бесконечности, которая проявилась в частях разделенной субстанции. Так, потребовалась наука, благодаря которой мы познали бы те фигуры /круглые, треугольники, четвероугольники, пятиугольники/, которые содержат эти части. Благодаря ей мы можем сравнивать фигуры и находить их общую меру; благодаря ей мы узнаем, какая фигура подобна другой, какая фигура входит в другую фигуру и какая заключается в себе другую фигуру и другие свойства фигур. Эта наука есть **наука измерения**..».

«... так как субстанция по своей природе подвижна, то и движение ее разделилось на три вида, а именно – на быстрое, медленное и промежуточное между ними. Отсюда потребовалась наука, благодаря которой мы узнали бы ее движения и нашли меру для сравнения этих движений между собой; **это есть наука о небесном движении**. Благодаря ей мы узнаем пути планет и противостояний их в их собственных небесах, их движения, отступления и остановки. Но мы можем познать это только через посредство двух предшествующих наук, то есть а**рифметики** и **геометрии,** без которых это познание не только трудно, но и невозможно. **Греки называют эту науку астрономией**.».

«... после того, как субстванция получила движение, она получила и звук, который разделился на три вида – а именно: на высокий, низкий и промежуточный между ними. Отсюда потребовалась наука, благодаря которой мы познали бы высокие звуки, низкие и промежуточные между ними, так что от вас не осталось бы скрытым ничто в этом отношении. **Это наука о звуках**. Эта наука полезна в том смысле, что умеряет нравы тех, которые потеряли равновесие, делает совершенными тех, которые еще не достигли совершенства, и сохраняет равновесие у тех, которые находятся в состоянии равновесия. У этой науки имеются три корня: метр, мелодия и жесты. Метр изобретен для того, чтобы привести к известным пропорциям разумные понятия; мелодия изобретена для того, чтобы привести к известным пропорциям высокие и низкие звуки; эти два корня подчинены чувству слуха. Жест же подчинен чувству зрения; он установлен для того, чтобы подобные и подлежащие сравнению между собой движения были согласованы с метром и звуком. Наука жеста подчинена этим двум главным чувствам, то есть слуху и зрению.»

Аль-Фараби указал, что все три науки: арифметика, геометрия, астрономия – имеют греческие название, кроме упоминания о **музыкальной** науке.

В своей книге «Аль-Фараби и Абай» А.аль-Машани отметил: «...Я помню слова президента Всемирной ассоциации общества по истории науки Вулл, который в 1971 году в Москве на XIII международной конференции по истории науки сказал: «Если Ваш аль-Фараби ничего не написал, кроме одной монографии «Большая книга музыки», то этого было бы вполне достаточно, чтобы включить его в список великих людей мира». [4]

Возвращаясь к Аль-Фараби, к его трактату «**О происхождении наук**» [7, 153-154] где он сказал: «Что же касается того, как следует: **обучать или обучаться, как следует выражать свои мысли, излагать, спрашивать и отвечать**, то в этом смысле я утверждаю, что самой **первой** из всех наук является **наука о языке**, которая дает имена вещам, то есть субстанции и акциденции. **Вторая наука** это грамматика; она учит, как упорядочивать имена, данная вещам, как составлять речи и изречения, обозначающие расположения **субстанции, акциденции** ее и вытекающие из этого следствия. **Третья наука** это логика; она учит, как располагать повествовательные предложения, согласно логическим фигурам, для получения из них заключений, благодаря которым мы познаем непознанное и судим о том, что истинно и что ложно. **Четвертая наука** это поэтика; она учит, как располагать речи, согласно их достоинству и последовательности, то есть согласно их пропорциям и временам стоп, например, по четыре, по шесть или по восемь. Эти числа завершающие и наиболее приспособленные для этой цели. Такой порядок наук, предшествующих арифметической

науке, которые потом следуют за ней подобно тому, как они раньше предшествовали ей.» [3, 153-154 с]

Далее, Аль-Фараби дает пояснение: «Акциденцию воспринимают пять чувств, причем нет ничего посредствующего между ними и ею, так: зрение само по себе воспринимает цвет, причем оно различает между белым и черным; слух сам по себе воспринимает голос, причем между высоким и низким; обоняние само по себе воспринимает запахи, причем оно различает между приятными и зловонными; чувство вкуса само по себе воспринимает вкусы, причем он различает между сладким и горьким; осязание само по себе воспринимает осязаемые предметы, причем оно различает между мягким и твердым. Субстанцию воспринимает только **разум**, причем посредствующим звеном между ним и ею служит акциденция. Разум познает, что за цветом находится нечто окрашенное и за голосом нечто слышимое; точно так же обстоит дело и с остальными чувствами. Знай, что нет ничего, кроме субстанции и акциденции и творца субстанции и акциеденции, благословенного в веках. [3, 153-154 с]

Как отметил Акжан аль-Машани: «Нет науки без истории, это положение имеет глубокое значение для науки вообще, и воспитательное значение в частности. Воспитательное значение истории науки трудно переоценить: она учит нас мудрости, скромности, исторической закономерности, терпеливости; учит нас пониманию красоты природы; учит нас пониманию и уважению человеческого гения; учит нас интернационализму, гуманизму, исторической справедливости; учит нас пониманию необходимости заботы о судьбе будущего поколения; учит нас методике педагогики.»

У казахского народа есть пословица «ғалымның хаты өлмейді», связывающий память и труд личности ушедшего в мир иной с настоящим временем, и руководствуясь его наследием можно достичь определенных успехов не только в области науки и искусства но и в обыденной жизни «обогатившись» примером высокой человеческой морали и достойнством. И это касается и профессора О. А. Жаутыкова, академика АН Казахстана, доктора физико-математических наук, который был и остается в памяти как крупный специалист по истории и методологии математики, последовательным популяризатором математических знаний.

Из Энциклопедии Казахстана мы узнаем о нем: «О. А. Жаутыков выпустил на казахском языке первое учебное пособие по обыкновенным дифференциальным уравнениям в двух частях (1950 и 1952 гг.), очерки о выдающихся русских математиках (1956 г.), книги «От устного счета к машинной математике» (1959 г.), «История развития математики с древнейших времен до начала XII века» (1967 г.), учебное пособие для учителей «Введение в высшую математику» (1984 г.). О. А. Жаутыков приложил немало усилий для организации Республиканской физико-математической школы в г. Алма-Ате, которая теперь носит его имя. Он не раз выступал перед учащимися этой школы с популярными лекциями по школьному курсу математики. Сегодня немало выпускников этой школы являются сотрудниками институтов Национальной Академии наук. В своё время по его инициативе в Алматы была организована **Малая академия наук для школьников**, почетным президентом которой он был долгие годы. Усилия Орымбека Ахметбековича Жаутыкова по развитию математической науки в республике, его неустанная забота о молодых высококвалифицированных кадрах и его высокий авторитет среди ученых — математиков позволил в 1965 году на базе Сектора математики и механики открыть Институт математики и механики Академии наук Казахской ССР.»

К краткой информации о О.Жаутыкове, предоставленной из Энциклопедии к страницам его биографии в дополнение: В 1928 году О.Жаутыков стал выпускником Каркаралинского педагогического техникума, за год до окончания данного техникума Акжана аль-Машани. Организатором данного техникума был первый профессор в области математики Алимхан Ермеков, в знаменитом центре образования и культуры города Каркаралинска, имеющую историю своего существования более 200 лет. [5] В 1934 году аль-Машани стал одним из первых студентов впервые организованного Горно-металлургического института, где первым ректором был А.Ермеков. Учителями Каркаралинского педагогического

техникума были Маннан Тургынбаев, Иманбек, Тарабаев, Рахымбай Сапаков, Сабатаев Сатылган и др.[5]

В последующем именно Орынбек Жаутыков и Акжан аль-Машани защищали честь науки Казахстана в области изучения математических трактатов аль-Фараби на международных конгрессах, конференции и симпозиумах математиков. [9,9 стр.] Но об этом чуть позже... А сейчас перейдем к статье М.Баймурзина «**1100 лет со дня рождения аль-Фараби**» опубликованный в журнале Академии педагогических наук СССР «Советская Педагогика» в рубрике Научная жизнь 1976 г. №4 [6,152-154 стр.]. Автором была изложена информация о проведенной международной научной конференций «**Аль-Фараби и мировая цивилизация**», посвященное 1100-летию со дня рождения выдающегося мыслителя, ученого-энциклопедиста Абу Насыр аль-Фараби, которая прошла 1975 году 8—9 сентября в Москве, 11—13 сентября этого же года в столице Казахской ССР – Алма-Ате. Далее сообщается о том, что в Казахстане – на исторической родине аль-Фараби были изданы на русском и казахском языках главные произведения аль Фараби: его математические, социально-этические, философские, логические, комментарии к «Альмагесту Птолемея» и т.д. Труды аль-Фараби по математике, астрономии, медицине, философии, физике, механике, этике, эстетике, теории музыки, языкознанию, поэтике и риторике увековечили его имя и переведены на многие языки народов мира. Конференцию, проходившую в Алма-Ате, открыл вице-президент АН СССР **П.Н. Федосеев**, который отметил: «...Аль-Фараби внес огромный вклад в развитие цивилизации Востока, а следовательно, всей мировой цивилизации. «Вторым Аристотелем» почтительно нарекли его современники, склоняясь перед универсальными, всеохватывающими и всепроникающими познаниями мыслителя. В своих трудах он сумел аккумулировать и развить научные достижения античного мира, древнего и средневекового Востока.» Далее, автор статьи цитирует слова **президента АН** Казахской ССР (1974-1986 годы /Г.Е./), **А.Кунаева**: «Познания аль-Фараби, опередили время и потому оказали столь длительное, многостороннее воздействие на все области человеческих знаний. Отметив, что аль-Фараби был самым крупным ученым на арабоязычном Востоке, создавшим исчерпывающий свод трудов по логике, остановился на некоторые проблемы в изучении наследия великого ученого. А именно, что до последнего времени **не рассматривались физико-математические работы аль-Фараби**. Он был известен в основном как философ, занимавшийся методологическими вопросами математики, физики и других наук. Но бесспорна и его огромная роль в разработке теоретических основ естествознания своей эпохи. Большой интерес для истории математики представляют исследования аль-Фараби по тригонометрии, геометрии, астрономии и другим наукам.»

Акжан аль-Машани: «...когда надо было больше обращать внимание на естественно-математическое наследие ученного, которая до сих пор остается вне поля зрения мировой научной общественности. На сегодня по этой части мы имеем богатый уникальный, почти не исследованный материал (труды по математике, астрономии, физике, медицине и т.д.)»

Автор (М.Баймурзин) кратко излагает в тезисном варианте и свой доклад представленный на данную конференцию, особо акцентируя на тот момент, что «Аль-Фараби занимался и вопросами дидактики. В своих трудах он придает большое значение дидактическим принципам наглядности, научности, системности, доступности, прочности и последовательности. Он сделал попытку дать определение понятию обучение. Аль-Фараби известен и как педагог-методист. Особое место в его педагогическом наследии занимает «Математический трактат», в котором он выступает и как блестящий методист, показывая методы решения геометрических задач. Он, в частности, предложил оригинальный способ построения параболы, дал новое, наглядное доказательство теоремы Пифагора.»

И действительно, нельзя не согласиться с автором, который завершая свою статью, завершает словами: «Наследие аль-Фараби представляет большую ценность для современных наук и требует дальнейшего всестороннего и углубленного исследования.» [6,152-154 с.]

И если мы, обратим внимание на проблему «до последнего времени не рассматривались физико-математические работы аль-Фараби» отмеченный в 1975 году президентом Академии

Наук Казахской ССР А.Кунаевым /на тот момент он являлся и член-корреспондентом АН СССР/ остается актуальным и по нынешний день!

Необходимо особо отметить, что немало было сделано учеными Республики Казахстана: А.Машановым /аль-Машани/, А.Кубесовым, О.Жаутыковым, Е.Жанибеков и мн.др., которые послужили «мостом познания» трудов аль-Фараби, не только для молодых ученых Республики Казахстан, но и для ученых ближнего и дальнего зарубежья.

Самоотверженный труд ученых Казахстана в деле служению науки, принесли свои плоды. В результате чего, как истинные наследники Абу Насыр аль-Фараби, представили в 1972 году изданное «математические трактаты» аль-Фараби. Все ведущие члены Института математики и механики АН КазССР, академики: Такибаев Ж.С., Тайманов, Персидский П.К., Жаутыков О.Ж., Добротин Н.А. и др.» вошли в состав редакционной коллегии: Ш.Е.Есенов (ответственный редактор) Д.В.Сокольский, Ж.С.Такибаев, А.Д.Тайманов, О.А.Жаутыков, Ж.С.Ержанов, Б.А.Розенфельд, А.Кубесов (редактор-составитель). Стержнем данной группы, генератором патриотизма в миссии исследования наследия аль-Фараби как потомки и как представители XX-века, вдохновителем в исследовании трудов великого предка и научным консультантом, являлся аль-Машани.

Если чуть приоткрыть завесу страницы истории отечественной науки, а именно «Становление научного фарабиеведения в Казахстане» [6,19-22с.], берущее начало с подписания К.И.Сатпаевым, первого президента АН Казахстана (1946-1952 г.г., и 1955-1964 г.г. /Г.Е./) исторически важного документа (приложение 1) [6, 20 с.] на основании которого были включены в план исследования работы Академии наук Казахстана всесторонее изучение наследия аль-Фараби. К.И.Сатпаевым также выдвинута идея вынести на рассмотрение ЮНЕСКО вопрос о праздновании 1100-летнего юбилея аль-Фараби. Международная научная конференция, посвященная этому юбилею, проходила в 1975 году в г.Москве и г.Алма-Ате и являлся крупным событием в культурной жизни Казахстана и СССР. Исследования наследия аль-Фараби, которая началось с поддержки и непосредственного руководства К.И. Сатпаевым с 1960 года.

С особым энтузиазмом продолжили ученые Казахстана, продолжая трудиться для осуществления заветной мечты К.И. Сатпаева, которого не стало в 1964 году. В результате усилий ученых во главе с А.аль-Машани были достигнуты значительные успехи в изучении трудов крупнейшего мыслителя ранего средневековья – «Аристотеля Востока» - Абу Насыр аль-Фараби.

На международном уровне, принимая активное участие на научных конференциях, симпозиумах, форумах – ученые Казахстана достойно представили результаты своих научных исследовании, получившие высокую оценку и признание со стороны ученых коллег, мировой общественности. Представляю на ваше внимание некоторые из них [9, 8-10]:

- в **1966** г. А.аль-Машани выступил докладом «Аль-Фараби и математика» который был доложен на международном конгрессе математиков в Москве, содокладчик Кубесов А.К.;
- в **1968** году в Душанбе на международной конференции посвященного Авиценне, А. аль-Машани был представлен доклад «Әл-Фараби и Абу Ғали Сина»;
- в **1970** году А.аль-Машани принял участие на конференции посвященной 2500-летию города Самарканд, где выступил с докладом «Космология Аль-Фараби», в работе конференции выступили с докладами Жанибеков Е.Ж. «Физика аль-Фараби», Кубесов А.К. «Математика аль-Фараби», Есенов Ш.Е., Касымжанов А.К. «Логика аль-Фараби», Нурсултанов Х. «История науки математики»
- в **1971** году на международном конгрессе в г.Москве, посвященного истории науки, проходил <u>отдельно симпозиум</u> посвященного «Аль-Фараби», где казахстанские ученые в числе которых, во главе с А.аль-Машани приняли участие с докладами: Жаутыков О.А., Кубесов А.К., Нурсултанов Х., Жанибеков Е.Ж., Касымжанов А.К.
- в **1971** году в честь празднования 400-летие И.Кеплера, который проходил в г.Ленинград (ныне Санкт-Петербург) выступили с докладами А.аль-Машани и О.Жаутыков.

- В **1972** году в г.Ташкенте прошла общесоветская научная конференция посвященное востоковедению, где А.аль-Машани выступил с докладом «Рационалистическая наука Аль-Фараби»
- в **1972** году в городах Алматы и Вильнус А.аль-Машани принял участие на международной конференции посвященного 500-летию Н.Коперника, где выступил с докладом «Аль-Фараби и Н.Коперник». /примечание: Данный доклад в 1973 году отдельно обсуждался в Институте Истории науки в г.Москве, где Акжан аль-Машани успешно выступил перед корифеями научной общественности Советского Союза./
- в **1972** году АН КазССР, Институтом математики и механики совместно с Институтом философии и права был издан «Математические трактаты» аль-Фараби.

В **1975** году, накануне празднования 1100 летнего юбилея аль-Фараби АН КазССР, Институтом математики и механики совместно с Институтом философии и права издал трактат аль-Фараби «Комментарии к «Альмагесту» Птолемея», редакционая коллегия: А.М.Кунаев (ответственный редактор) О.А.Жаутыков, А.Ж.Машанов, Б.А.Розенфельд (редактор по переводу). [2] являющийся продолжением уже опубликованных естественно-математических трудов аль-Фараби («Математические трактаты»). [2, 4 с.]

Важно отметить, что перевод с арабского был осуществлен А.Кубесовым и Дж.аль-Даббаха. Приведу извлечение из аннотации к книге: «Аль-Фараби один из первых комментаторов «Алмагеста» Птолемея, ... чрезвычайно точно передает мысли Птолемея с обширными выкладками и толкованием его текста. «Комментарий к «Альмагесту»» [3, 4 с.] «Большое значение в развитии астрономии и тесно связанной с ней тригонометрии в странах средневекового Ближнего и Среднего Востока имел «Альмагест» Птолемея - своеобразный свод астрономических знаний древних греков.» [2, 4 с.]

В 1975 году была издана книга «Возвращение Учителя», на основе материалов V конференции писателей стран Азии и Африки, состоявшегося 9 сентября 1973 г. в Алма-Ате, в честь 1100-летнего юбилея аль-Фараби. В предисловии, от составителей: М.М.Ауезов, Б.Т.Тайжанов отметили:... «Предпринятые казахскими учеными усилия по изданию цельных исследований, в которых **мы слышим самого аль-Фараби** на русском и казахском языках, вносят определенный вклад в развитие истории философии и востоковедения, помогают более углубленно вскрывать возникновению современных идей. В более узком смысле они создают теоретическую основу для предстоящей в Алма-Ате международной научной конференции, послященной 1100-летию аль-Фараби... [8, 5-6 стр.]

На сегодняшний день данная книга, пережившая **изъятие** из обращении, **уничтоженная без права** переиздания, **воссоздана** и является уникальным источником всестороннего знания об аль-Фараби, и вклад деятелей культуры и науки в деле изучения трудов аль-Фараби.

В связи с вышеизложенными возникают актуальные вопросы: изучение истории естествознания в широком смысле, в т.ч. истории медицины, истории естественно-математической науки, истории педагогики, включая изучение астрономии, музыку, историю языкознания и т.д. Очень интересный факт: научно объемные и сложные понятия по астрономии, алгебре, геометрии, оптике, музыке и др. вложены в «**бутон**» родного казахского языка, а именно в народных сказаниях, сказах, сказках, загадках и мн.др., при его раскрытии, можно получить ответ и разгадку на многие интересные вопросы познавательного характера.

К изучению энциклопедического наследия Абу Насыр аль-Фараби необходимо подход совместными усилиями ученых: математиков, музыковедов, медиков, физиков, химиков, биологов, историков, филологов. Надеемся достойно встретить 1155-летний юбилей Абу Насыр Аль-Фараби, на момент завершения работы проекта ««Научно-методические основы интеграции педагогических теорий из трактатов Аль-Фараби в современную систему образования» в 2025 году, который в дальнейшем должен получить научно обоснованное практическое применение многогранного энциклопедического содержания наследия Аль-Фараби в педагогической практике.

Как сказал основоположник научного фарабиеведения в истории науки и культуры Казахстана А.аль-Машани: «Об Аль-Фараби можно говорить много и бесконечно, но сам аль-Фараби нам скажет гораздо больше. Он научит нас ставить цель, познать «большой мир», познать «себя – микромир» - как частичку этого большого мира, научит отличать добро от зла, постигать науку, с величайственной ответственностью применять его на практике, т.е. служить самой науке!».

Подведя итог вышесказанным, цитируя Аль-Фараби: «Что же касается того, как следует: **обучать** или **обучаться**, **как следует выражать свои мысли**, **излагать**, **спрашивать и отвечать**, то в этом смысле я утверждаю, что самой первой из всех наук является **наука о языке**, вторая наука это г**рамматика**; третья наука - **логика**; и четвертая наука это **поэтика**... Такой порядок наук, предшествующих арифметической науке, которые потом следуют за ней подобно тому, как они раньше предшествовали ей.» [3, 153-154 с]

Математизация наук в настоящее время является жизненной необходимостью. Некоторые отрасли науки, такие как астрономия и физика, давно математизированы, для них математика является основным методом проникновения в существо искомых закономерностей. [10, 108 с.]

Библиография

1. Аль-Фараби «Математические трактаты» изд.«Наука» Алма-Ата, 1972-324 с.
2. Аль-Фараби «Комментарий к «Альмагесту» Птолемея» изд.«Наука» Алма-Ата-1975-527с.
3. Аль-Фараби «О происхождение наук» в кн. С.Н.Григорьян «Из истории Средней Азии и Ирана VII-XII вв» (трактат аль-Фараби «О происхождение наук» на стр.148-156 - перевод с латинского А.И.Рубина) Издательство Академии наук СССР, Москва, 1960 -331 с.
4. А.аль-Машани (Машанов) Әл-Фараби және Абай Алматы.Қазақстан, 1994-192 б.
5. Әбдіраман Ш. Ақжан Машани (ғұмырнамалық деректі хикаят) «Қазақстан», Алматы. 2007.-392 б. +16 фото (Бұл кітап ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігінің әлеуметтік маңызды әдебиет тізіміне енгізілген)
6. М.Баймурзин 1100 лет со дня рождения аль-Фараби. «Советская Педагогика» *Ежемесячный научно-теоретический журнал* Академии педагогических наук СССР *рубрика* Научная жизнь 1976 г. №4 (на стр.152-154)
7. Едресова Г.Е. (ныне,Садакбаева) К.И.Сатпаев и становление научного фарабиеведения в Казахстане [на стр.19-22] Сборник статей международной научной горно-геологической конференции ВЫПУСК IV «Топорковские чтения» посвященная к 100-летию со дня рождения академика К.И.Сатпаева. РИИ, Рудный 1999, 518с.
8. Материалы конференции 1975 г. и «Возращение учителя» О жизни и творчестве Фараби. /в книгу включены ранее неизвестные исследования и высказывания советских и зарубежных деятелей науки и культуры о Фараби. Впервые на русском языке публикуется трактат «О религии» в переводе Б.К.Тайжанова /Составители: М.М.Ауезов, Б.Т.Тайжанов, редактор В.Старков, художник Б.Ибраев, спец.редактор А.Х.Касымжанов «Жазушы», Алма-Ата, 1975- 200 с.
9. А.Ш.Садақбаев, Г.Е.Садақбаева т.б. XX-ғасырдың әл-Фарабиі -Ақжан әл-Машани «Шапақ» 2005, Қостанай
10. «Акжан аль-Машани и геомеханика рожденная в Казахстане» редактор-составитель Садакбаева Г.Е. «Akadem kitap» Алматы. 2022-127 с.рис.

Сырғақбаева А.С. *филос.ғ.д.,* ***Джаамбаева Б.А.*** *филос.ғ.к.,* ***Рушанова Н.Б.*** *магистр*
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ЭТИКАЛЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ БОЛМЫС МЕН ТАНЫМ

Аңдатпа. Бұл мақалада Әл-фарабидің этикалық философиясындағы болмыс мен таным мәселесі қарастырылады.

Түйін сөздер: таным, болмыс, этика.

Аннотация. В этой статье рассматривается проблема бытия и познания в этической философии Аль-Фараби.

Ключевые слова: познание, бытие, этика.

Annotation. This article discusses the problem of being and cognition in the ethical philosophy of Al-Farabi.

Keywords: cognition, being, et

Көрнекті философ, ғалым-энциклопедист, әлемнің екінші Ұстазы («Әл-Муалим ас-сани»), Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлуг ибн Тархан әл-Фараби (870-950) әлемге аты әйгілі, данышпан тұлға. Әлеуметтік-философиялық және саяси ой тарихында ерекше орын алатын әл-Фарабидің философиялық жүйесінің негізінде адамның мәні, оның интеллектуалды және рухани кемелдігі, бостандыққа, жеке және әлеуметтік бақытқа ұмтылу, бақытты болашаққа ұмтылу жатыр.

Адамзат қоғамының, мемлекеттің, оның басқару нысандарының пайда болуы мен жұмыс істеуі, құқықтың орны мен рөлі, ізгілікті мемлекет құру принциптері, сондай-ақ қалыптасқан жағдайда жаңарып отыратын билікке ие адамның (саяси көшбасшының) қажетті қасиеттері мен сипаттамалары әл-Фарабидің қоғамдық-саяси көзқарастарының негізгі ережелерін құрайды. Кейбір зерттеушілер әл-Фарабидің 160-тан астам жұмыстың авторы екенін атап өткенімен, өкінішке орай, бұл жұмыстардың кейбірі біздің заманымызға жеткен жоқ.

Әл-Фараби ислам философиясын түсіндіру үшін Аристотель мен Платонның көзқарастарына сүйенеді. Философиялық монографияларында егжей-тегжейлі баяндаудан басқа, ол тиісті жазбаларға түсініктеме беру кезінде де көрсетеді. Фарабидің жазбаларға философиялық түсініктемелері екі формада ұсынылған: бірі - жазбаларды философиялық жазбалардың негізі ретінде келтірген кезде түсіндіру, ал екіншісі «даналықтың мәніне» бағытталған.

Егер Ислам философиясының негізін қалаушы – Әл-Кинди, насихаттаушысы – Әбу Насыр әл-Фараби болса, Ислам философиясының тікелей мұрагері Ибн Сина болды деп айтуға толық негіз бар

«Әбу-Насыр әл-Фарабидің философияда орасан зор жетістіктері бар және көптеген ғалымдар әл-Фарабиге оның рақымы үшін алғыс айтуы керек»,-деген екен Ибн Херикон. Сонымен қатар, ғалымның бағалауы бойынша былай дейді: «ислам философтары Фараби сияқты терең емес; Ибн Сина оның шығармаларын зерттеп, стиліне еліктегендіктен, ол философияда шебер болды және пайдалы еңбектер жазды» [1].

Ибн Сина философиялық тұрғыдан әл-Кинди мен әл-Фараби ілімдерін мұра етіп, дамытып, Аристотельдің философиялық жүйесін неоплатонизммен ұштастырып, философия мен дін арасындағы қайшылықтарды жоюға тырысты. Сондай-ақ, философиялық мәселелерді талқылау үшін жаратылыстану ғылымдарының нәтижелерін пайдаланды. Әсіресе, надандықтың салдары мен тигізер зардабы турасында оралымды ойлармен бөлісіп, құнды еңбектер жазды.

Мұсылман философы ретінде Ибн Синаның философиялық үлесі – ол әл-Кинди заманынан бері мұсылман философтарының грек философиясы мен исламды үйлестіруін аяқтап, грек философиясын, әсіресе Филонның философиясын мұқият зерттеп, содан кейін

оны анық және еркін сөздермен айтып, оны исламмен біріктірді.

Ибн Синаның философиялық көзқарасы, біріншіден, болмысқа қатысты. Мәселен, философ былай деп тұжырымдайды: «болмыс белгілі бір себептерді қажет етеді және ол өзінің онтологиясына сәйкес өмір сүруі керек. Сондай-ақ, басқа себептер қажет емес». Бұдан түйетін түйін, Алла – себепсіз болмыс, ал ғаламдағы барлық заттар тек Алла берген форманың арқасында өмір сүре алады. Ибн Сина иллюстрация үшін мысал ретінде объектілердің қозғалысын қолданды. Ол әрбір қозғалатын объектінің иесі болуы керек екенін көрсетті.

Демек, мистикалық тұрғыдан алғанда, ислам философиясы мен басқа да рухани дәстүрлер арасындағы берік байланыс пен өзара әрекеттесу мұсылман атмосферасындағы мистицизм элементтерінің ұтымды көрінісі ретінде қарастырылуы керек. Мистикалық элементтер Исламда екі түрлі болып келеді. Яғни, іс жүзінде сопылық исламның эзотерикалық аспектілерін қарастырса, ал теориялық тұрғыдан исламдық мистицизмнің көрнекті белгілері біртіндеп исламдық философиялық дәстүрге енгізіледі. Осылайша, исламдық мистицизм екі тірекке негізделген: біріншісі – тәжірибе, екіншісі – философия. Яғни, эзотерикалық аспектіге практикалық аспекті арқылы, оның ішінде ішкі тазарту мен аскетизм арқылы немесе рационалды пайымдаудан тұратын, бірақ онымен шектелмейтін философия арқылы қол жеткізуге болады.

Мемлекет өз азаматтары үшін өздерінің шынайы қабілеттерін көрсете алатындай жағдай жасауы керек. Әл-Фараби бақыттың табиғаты туралы қызықты идеялар ұсынды. Ол бақыт теориялық және практикалық қызметтің бірлігінде екенін көрсетті. Сонымен бірге ол бақыттың адамдардың бірлігі арқылы, дәлірек айтсақ, қоғам контекстінде қол жеткізу мүмкіндігін атап өтті. Ол мінсіз мемлекеттік құрылыстың қажеттілігін жоғарғы идеалды судьяның болуымен байланыстырды.

Әл-Фарабидің пікірінше, әр адамның белгілі бір қажеттіліктері бар. Адамдар бұл қажеттіліктерді өз бетінше қанағаттандыра алмайды, бұл қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін басқа адамдар қажет. Сондықтан адамдар жиналып, қоғамдастық түрінде өмір сүреді және осылайша олар өздерін жетілдіре алады. Адамдардың қоғамда өмір сүру тәсілі олардың табиғи жаратылысынан туындайды. Әл-Фараби адамдар құрған қоғамды екі категорияға бөледі: кемелді (дамыған) және толық емес (дамымаған) қоғам.

Кемелді қоғамдар өз кезегінде үш бөлікке бөлінеді:

- ✓ үлкен қоғамдар (империя),
- ✓ орта қоғамдар (мемлекет),
- ✓ шағын қоғамдар (қала) [2].

Ұлы қоғам – бұл әртүрлі мемлекеттер біріктірген қоғам, мұндай қоғамдар бір-бірімен тығыз байланысты және бір-біріне көмектесетін халықтардан тұрады. Екінші жағынан, орта қоғам – бұл біртұтас ұлт құрған қоғам. Шағын қоғам – бұл тек қала тұрғындарының жинақталуынан туындайтын қоғам.

Бірақ біз әл-Фарабидің махфумды Ұлт қазіргі мағынадан басқаша қолданғаны туралы маңызды нюансты атап өткіміз келеді. Екінші жағынан, дамымаған толық емес қоғамдар отбасылық, көше, квартал және ауылдық қауымдастықтардан тұрады. Ізгі қала идеясы әл-Фарабидің саяси философиясында маңызды орын алады. Ізгі қаланың пайда болуы мен мақсаты-абсолютті бақыт.

Сондықтан мемлекетті басқарудың ең жақсы қағидаттарының ішінде бірінші кезекте әділеттілік ұғымы тұр. Әлеуметтік әділеттілік – ізгі қоғамдағы маңызды ұғым. Өйткені ізгі қаланың адамдарын біріктіретін негізгі элементтер –махаббат пен әділеттілік. Ал ізгі қаланың адамдарын бір-бірінен алшақ ететін басты элемент – наданық болып табылады.

Әл-Фарабидің пікірінше, әділеттілік ұғымы қоғамдық тауарлар мен қызметтерді бөлу, сондай-ақ меншікті қорғау арқылы анықталады. Осы тұрғыдан алғанда, әділеттілік – бұл қоғамдық игіліктер мен қызметтерді тең бөлу.

Фараби мемлекеттерді екі топқа бөледі:

- ✓ ізгілікті қалалар;
- ✓ ізгіліксіз қалалар [3].

Ғалымдар мен ізгі адамдар Ізгі қалада тұрады, бұл қалада қауымдастық мүшелері бір-біріне көмектеседі. Алфавит қоғамды тірі организммен салыстырады және ізгі қаланы адам денесімен салыстырады. Ізгі қала сау денеге ұқсайды, дене мүшелері бір-бірінен ерекшеленеді және функциялары бойынша біреуі екіншісінен асып түседі. Дене мүшелерінің арасындағы бұл функционалдық айырмашылық қала тұрғындарында да көрінеді.

Ізгі қаланың тұрғындарын сипаттай отырып, ойшыл оларды келесідей жіктейді:

1. Ардамандар (афазил): бұлар хукама (философтар) және данышпандар (мутагилун), үлкен ақылға ие;

2. Тіл және діни қызметкерлер: бұл спикерлер, шешендік шеберлері, ақындар, композиторлар, Жазушылар және осы тайпаның адамдары;

3. Астарлы әңгіме иелері(Муккадирун): бұлар арифметикамен айналысатындар, инженерлер, дәрігерлер, астрологтар және осы тайпаның адамдары;

4. Сарбаздар(моджахедтер): бұл жауынгерлер (мугалит), оққағарлар (хафаза) және осы тайпаның адамдары;

5. Меншік иелері (капитал және пайда): бұл ақша мен мүлікке ие бай адамдар.

Жақсы қаламен қатар, Фараби оның көрінісі болып табылатын қалаларға баса назар аударады. Ізгі емес қалаларда гуманитарлық құндылықтар дамымаған, олар өзгерген және тозған қоғамдар. Ізгілікті емес қалалар төрт түрге бөлінеді:

- ✓ надан (әл-джахилия) қала;
- ✓ фасигит (әл-фасиг) сипатын өзгерткен қала;
- ✓ (әл-мутабаддила) қала және девиантты;
- ✓ дұрыс емес (Ад-Далла) қала.[4]

Бақытымызға орай, надан қалада із жоқ. Надан қала өз кезегінде алты бөлікке бөлінеді:

- ✓ қажеттілік қаласы,
- ✓ байлық қаласы,
- ✓ қарапайым және азғындық қаласы,
- ✓ Ар-намыс қаласы,
- ✓ күш пен рух қаласы,
- ✓ демократиялық қала[5].

1. Қажеттілік қаласы: оның халқы өмір сүру үшін қажетті тамақ, су, үй сияқты қажеттіліктерді қанағаттандырады және осы мақсаттарға жетуге көмектеседі;

2. Байлық қаласы: мұндай қалаларда адамдар байлықты басты мақсат ретінде қабылдайды және байлық жинауға тырысады;

3. Азғындық (үнсіздік) қаласы: мұндай қаланың тұрғындары бәрінен ләззат алуға, көңіл көтеруге және ойнауға бейім;

4. Құрмет қаласы(Карама): оның халқы халықтар арасында даңқ, мақтау, құрмет пен сенімге ие болу үшін жұмыс істейді;

5. Күш пен рух (еліктеу) қаласы: халықтың мақсаты-басқаларды басқару және басқалардың оларды басқаруына жол бермеу;

6. Демократиялық (джимая) қала: мұндай қалада тұратын адамдардың мақсаты - қалағанын еркін орындау [6].

Жалған қала теориялық тұрғыдан толығымен ізгілікті қалаға ұқсайды, ал практикалық қолдануда ол мүлдем надан қаланың ерекшеліктерін қамтиды. Мінезін өзгерткен Қала-бұрын идеологиялық және практикалық сипаттамалары бойынша ізгі қаламен бірдей болған, бірақ қазір оның сипаттамаларын идеологиялық және практикалық тұрғыдан өзгерткен қала. Девиантты (дұрыс жолды таппаған) қалалық бақыт пен өзі үшін дұрыс жолды таңдағанына қарамастан, ол дұрыс емес және пайдасыз ойларға байланысты дұрыс жолды таба алмайды.

Ортағасырлық ислам әлеміндегі философиялық дәстүрдің маңызды өкілі болып саналатын әйгілі философ Әбу Насыр әл-Фараби ислам діні анықтаған мәдени атмосферадағы ұтымды дискурста болмысты, ғаламды және адам өмірін түсіндіруге тырысты. Фараби исламдық ойды ежелгі грек философиясымен біріктіргісі келді және философиялық мәселелерді жүйелі түрде қарастырды. Ол ислам әлеміндегі философияның алғашқы негізін

қалаушы болып саналады.

Аристотельді «бірінші Ұстаз» деп санайтын исламдық философиялық дәстүр белгілі пәлсапашыға лайықты деп санайтын «екінші Ұстаз» атағы Фарабидің ислам философиясы тарихындағы ерекше орнын көрсетеді. Ортағасырлық ислам әлеміне қызығушылық танытқан философия тарихшыларының едәуір бөлігі Фарабиді ислам әлеміндегі жаңа платонизмнің негізін қалаушы деп таниды. Жаңа платонизмнің әсерін философтың теологиясында, метафизикада немесе жалпы барлық философиялық көзқарастарда көруге болады.

Ақыл-ойды адамның бойындағы ең маңызды құндылық ретінде қарастыратын философтың пікірінше, адам – ақыл-ойдың шексіз жаратылысы. Әрбір тіршілік иесінің құзыреттілігі оның ой дүниесінің таным деңгейі болып табылады. Ақыл сонымен қатар адамның ой дәрежесінің айырмашылығын құрайды. Фарабидің барлық философиялық көзқарастарында ақыл ұғымы маңызды аспектіні құрайды.

Әбу Насыр әл-Фарабидің философиялық жүйесінің ең маңызды да іргелі элементі – Құдай ұғымы. Құдай тақырыбын және оның атрибуттарын тұтастай қарастыру философ жасаған философиялық жүйені толық түсінуге көмектеседі. Ғаламның жаратылуының Құдайдың әдісі болып табылатын су тақырыбын жақсы түсіну үшін қажетті инфрақұрылым жасалады. Фарабидегі ватердур тұжырымдамасын зерттегеннен кейін, Құдайдың ватердуры болып табылатын ғажап ғаламның кемелді жаратылыстары, ғарыштық ақыл-ойлар мен аспан денелері ватердур тақырыбының негізі ретінде қарастырылады. Айдың үстіндегі ғаламның соңғы сатысында тұрған белсенді ақыл осы тараудың соңғы тақырыбын құрайды. Фараби метафизикасында ақыл ұғымы Фарабидің «ақыл мағыналары» жұмысындағы адам санасынан өзгеше мағыналық мазмұнға ие. Бұл бөлімдегі ақыл-ой Құдайдың суы болып табылатын ғажап ғаламның абстрактілі, кемелді жаратылыстарын білдіреді. Фараби ақыл деп атайтын бұл екінші ретті жаратушылар мен белсенді ақыл-ойдың Құдайдан кейін жаратылу қасиеті бар, олар метафизикалық тіршілік иелері.

Фарабидің метафизикалық ілімінде тіршілік иелері «міндетті болу» және «мүмкін болу» деп аталатын екі топқа бөлінеді. Міндетті болмыс өз өмірін міндетті түрде жүктейтін, өзін-өзі қамтамасыз ететін Құдайға сәйкес келеді. Екінші жағынан, мүмкін субъект – бұл өз мүмкіндіктерінде жоқ және өмір сүру үшін өздерінен басқа себеп қажет ететін субъектілер құрған топ. Құдайдан басқа барлық тіршілік иелері мүмкін тіршілік иелері деп аталады. Фарабидің пікірінше, ықтимал тіршілік иелері себеп-салдар тізбегінде мәңгі өмір сүре алмайтындықтан, олар міндетті өмір сүрумен аяқталуы керек. Осы себепті құдай (біртұтас, түпкі себеп, бірінші, ең кемелді жаратылыс) Фарабидің Ғалам туралы ниетінің басында тұр. Қарапайымдылық пен кемелдіктің ең төменгі деңгейінде материя орналасқан. Құдай барлық тіршілік иелерінің басты себебі болып табылады және оның мәні бойынша ол міндетті түрде бар. Оның мәні мен болмысы бірдей. Одан басқа нәрсенің болуы міндетті түрде қажет емес [7].

Ол өзекті (нақты) тіршілік иесі және материядан мүлдем алыс. Сондықтан оның қандай да бір жолмен жоғалып кетуі мүмкін емес. Ол кез келген кемшіліктен жырақта. Сондықтан ол ең керемет жаратылыс. Ғалам мүмкін жаратылыстар тобына жатады. Себебі, ол өзінің бар болуын басқа болмысқа, Құдайға қарыздар. Фарабидің пікірінше, бұл көптік 2 әлемі жеке объектілер деңгейіндегі мүмкін тіршілік иелерінен тұрады немесе себептер тізбегінен тұрады. Өзінің өмір сүруіне басқа біреуге міндеттелген бұл тәртіп өзінің болмысын өзінің болмысынан алып тастайтын түпкілікті принципте өзінен басқа себебі жоқ негізгі себеппен аяқталуы керек.

Фараби Құдайдың әділдігін оны болмыстың бір бөлігін алумен байланыстыра отырып түсіндіреді. Құдайдың әділдігі болмыстың үлесін тіршілік иелері арасында бөлу идеясымен анықталады. Фарабидің айтуы бойынша, Құдайдың барлық заттар одан шыққан кезде, оған бөлінген үлеске сәйкес пайда болатын заты бар. Фарабидің айтуынша, активтердің ағыны иерархиялық тәртіпте жүреді және құзыреттілік тұрғысынан да айырмашылықтарды қамтиды. Білім беру баспалдақтары көптіктің үздіксіз өсуімен және осылайша аяқталмағандығымен ең құзыреттіліктен ең жетілмегендерге дейін төмендеуді көрсетеді. Рейтинг сатылары арасындағы айырмашылықтардың дәрежесін анықтаудағы негізгі термин-мазмұн. Желтоқсан.

Жаратылыстар әлемі-бұл заттар материяға немесе материалдық емес заттарға жақындығына сәйкес реттелген кеңістік. «Фарабидің пікірінше, болмыстың шындығы, қайнар көзі мен табиғаты өте айқын және оның жауаптары да анық және дәл. Шамамен айтқанда, Фараби барлық деңгейлерде өмір сүруге қатысты абсолютті реалист. Басқаша айтқанда, олардың болуы бірдей болмаса да, Фарабидің пікірінше, барлық деңгейлерде болу белгілі бір шындықты білдіреді.

Жаңа платондық дәстүрдің «бірлік пен құзыреттілік біртұтастыққа жақындаған сайын артады және жойылған сайын азаяды» принципі Фарабидің судура туралы ілімінде үлкен маңызға ие. Осы Қағидаға сәйкес, абсолютті болмыстан басқа тіршілік иелерінің ағымы иерархиялық құрылым шеңберінде жүреді, ол құзыреттіліктен толық емеске, басқа мағынада бірдей семантикалық мазмұнмен, бірінен үлкен санға түседі. Қолданыстағы рейтингтің жоғарғы сатысында Құдай, ал төменгі сатысында бірлік, құзыреттілік және болмыс тұрғысынан ең төменгі күйде тұрған зат бар. Фарабидің айтуы бойынша, бар адамдар әлемі оның өмір сүру үлесіне немесе оған жақын болуына байланысты әр түрлі өмір сүру кезеңдеріне ие.

Фарабидің жанның өлмейтіндігі туралы кітабында жанның денеге дейін болмайтындығы және өмір сүру үшін денеге мұқтаж екендігі айтылған. Шын мәнінде, ол да өлмейтін емес. Егер адамдарда бар жандар өздерінің ақыл-ой қабілеттерін дамытып, шындыққа қол жеткізсе ғана, олар материядан кетіп, жоғары патшалыққа өтіп, өлмес бола алады.Фараби үшін бұл жетілу жағдайы. Бұл жетілу күйін аяқтамаған адамдар түкке тұрғысыз тіршілік иелері болып табылады және шын мәнінде жаны бар басқа табиғи емес тіршілік иелерінен еш айырмашылығы жоқ.

Ислам философиясының дәстүрінде көптеген философтар қарастырған және талқылаған надандық мәселесі логика, психология және моральдық философия, сондай-ақ ақпарат теориясы сияқты салалармен тығыз байланысты және маңызды мәселе болып табылады. Классикалық кезеңдегі ислам философтарының арасында, көптеген мәнді мәселелер турасында, әсіресе, надандық ұғымы бойынша жан-жақты мәлімдемелер жасаған философ Ибн Сина деп айтуға болады. Алайда, Ибн Синаның надандыққа деген көзқарасының тұтас экспозициясын ислам философиясының тарихшылары бүгінгі күнге дейін толық зерттей алмады. Сонымен қатар, Ибн Синаның надандыққа деген көзқарасын әртүрлі өлшемдерде қарастыру және талдау және оның осы мәселеге көзқарасының тұтас бейнесін ұсыну барысында, «надандық» ұғымының пайда болуы мен аталмыш ұғымның өзгермеуіне себеп болған жағдайлар турасында терең мағыналы ойлар айтылады [8].

Фарабидің айтуы бойынша, зұлым адамдардың жаны дүниелік өмірде жасаған әділетсіз әрекеттері үшін азапталады. Бірақ дәмі әлсіреген адам әдетте дәмсіз нәрселерден ләззат алатыны сияқты, бұл зұлым адамдар да өз әрекеттері үшін жанын азаптаса да, ауыр ләззат алады. Бірақ олар өлгеннен кейін олардың жаны сезінетін бұл азапты түсінеді. Ақыры надан адамдардың жаны келеді. Бұл адамдар ешқашан шындықты білмеген адамдар. Демек, олардың жандары ешқашан денелерін тастап кету қабілетіне жете алмады. Осылайша, дененің өлімімен олардың өмірі аяқталады және олар жоғалады және олар үшін ешқандай сыйақы жоқ.

Фарабидің жанның өлмейтіндігі туралы кітабында жанның денеге дейін болмайтындығы және өмір сүру үшін денеге мұқтаж екендігі айтылған. Шын мәнінде, ол да өлмейтін емес. Егер адамдарда бар жандар өздерінің ақыл-ой қабілеттерін дамытып, шындыққа қол жеткізсе ғана, олар материядан кетіп, жоғары патшалыққа өтіп, өлмес бола алады. Фараби үшін бұл жетілу жағдайы. Бұл жетілу күйін аяқтамаған адамдар түкке тұрғысыз тіршілік иелері болып табылады және шын мәнінде жаны бар басқа табиғи емес тіршілік иелерінен еш айырмашылығы жоқ [9].

Енді жанның өлмес болуы керек білімнің табиғатына көшейік. Бұл идеалды мемлекеттегі барлық азаматтар білуі керек нәрселер. Бұл азаматтардың әрқайсысы әртүрлі қолөнерге, дағдыларға ие және әртүрлі топтарға жататынына қарамастан, олардың жанын құтқару үшін білуі керек ең аз Білім барлық азаматтарға ортақ. Ең алдымен, сіз оның негізгі себебін және оның атрибуттарын білуіңіз керек. Содан кейін материалдық емес заттар

Белсенді ақылға дейін, олардың сын есімдері, дәрежелері және нақты етістіктері, аспан асыл тастары және олардың қасиеттері, осы асыл тастардың астындағы табиғи тіршілік иелері және олардың қалай пайда болғандығы, сондай-ақ адамның және оның жанының пайда болуы туралы Білім, белсенді ақыл-ойдың арақатынасы бұл жандарға саяси қоғамның идеалды тәртібі белгілі болуы керек өлгеннен кейін жанның тағдыры туралы білім болуы керек.

Қысқаша айтқанда, Фарабидегі метафизикалық тәртіп саяси тәртіп сияқты теориялық болып табылады. Өйткені біздің философ абсолютті және мінсіз білімге негізделген екі тәртіпті де құрды және осы тәртіптегі барлық бөліктер (яғни адамдар) керемет үйлесімде. Олардың барлығы билеуші философқа еш қиындықсыз бағынады және олар осы философтардан ақыл-ой жағынан төмен болғанымен, олардың жанын құтқару үшін қажетті философиялық білімге ие.

Денелер сияқты, жандар бір-бірінен ерекшеленеді. Бұл айырмашылықты Фараби шексіз сан ретінде сипаттады (محدورة مهايةيير) бұл жерде қазір қайтыс болған және метафизикалық салаға ауыса алған жандар айтылады, өйткені олар өз құзыреттерін жер бетінде өмір сүріп аяқтады. Себебі Фараби қазір олар туралы денеден бөлек айтады. Басқаша айтқанда, жан әлемінде бір-бірінен ерекшеленетін шексіз жан болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Миронов В. В. Философия с иллюстрациями. Учебник. — М.: РГ-Пресс. 2020. 432 с.
2. Доброхотов А.Л. Философия культуры. – М.: Высшая Школа Экономики (Государственный Университет). 2016. – 560 с.
3. Миронова Д. Политическая философия. Учебное пособие. — М.: Издательство МГУ. 2019. 248 с.
4. Канке В.А. Философия для психологов. Учебник. – М.: Инфра-М, 2018. – 316 с.
5. Кузьменко Г.Н., Отюцкий Г.П. Философия и методология науки. Учебник. – М.: Юрайт, 2014. – 450 с.
6. Любутин К.Н., Грибакин А.В. Западная философская антропология. Учебное пособие. – М.: Юрайт, 2019. – 172 с.
7. Нефёдов А.М. Постмодернизм необходимо преодолеть // Просвещение и познание. – 2021. – № 4 (4). – С. 21-35.
8. Кенисарин А.М., Нысанбаев А.Н. Становление историко-философских идей в учениях Аристотеля и аль-Фараби // Вопросы философии. – 2005. – №7. – С. 136-145.
9. Шуталева А. В. Философские проблемы естествознания. Учебное пособие для СПО. — М.: Юрайт. 2019. 164 с.
10. Голубинская А. В. Невидимые руки незнания: к теории социального конструирования невежества //Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Философские науки. – 2021. – №. 4. – С. 45-52.
11. Нургали К. Р., Толбаева Д. Е. невежества в поэтике Абая Кунанбаева //Вестник Евразийского национального университета имени ЛН Гумилева. Серия Филология. – 2021. – Т. 137. – №. 4. – С. 103-110.

Уразова Р.Т., *фалсафа доктори (PhD)*
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Диншунослик ва жаҳон динларини қиёсий ўрганиш
UNESCO кафедраси доценти
Ташкент қ., Өзбекстан

ҒАРБДА АВЕСТАШУНОСЛИК МАКТАБИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Аннотация: Мазкур мақола Ғарб шарқшунослигида зардуштийлик дини ва унинг

муқаддас манбаси Авеста борасида олиб борилган тадқиқотлар таҳлилига бағишланган. Ушбу тадқиқотларда зардуштийликнинг минтақавий хусусиятлари, яккахудоликка асосланган эътиқод эканлиги, шунингдек, ёдгорлик тилининг грамматик ҳусусиятлари, Авеста тилининг фонетик, лексик ва морфологик жиҳатлари ўрганилганлиги баён қилинган.

Калит сўзлар: зардуштийлик, Авеста, авесташунослик, Аҳура Мазда, Мазда Ясна, Ж.Дюмезиль, М.Мюллер.

Зардуштийлик дастлаб Мазда Ясна номи билан аталиб, қадим Турон ва Эрон халқларининг дини, улар учун илоҳиёт бешиги ҳисобланган. Дин пайдо бўлган давр, милоддан аввалги II минг йиллик охири ва I минг йилликнинг бошлари, яъни бундан уч минг йилга яқин қадимият бўлиб, бу бронза ва темир асри оралиғидаги илк ҳудудий воҳа давлатчилик уюшмалари даври ҳисобланади. Ўз замони тақозосига кўра зардуштийлик муайян ижтимоий муносабатларнинг маънавий, ҳуқуқий, ахлоқий-фалсафий асосларини ҳам ўзида мужассам этган.

Инсониятнинг асотирий ижодиёти аввало жамоавий ҳусусияти билан ўзига хосдир. Ҳатто индивидуал асотирий ижод намунаси бўлган тақдирда ҳам жамоавий ҳамда кўп минг йиллик асотирий ижодий жараён маҳсулидан фойдаланмай иложи йўқ. Масалан, Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асари шу усулда яратилган. Шу сабабли асотир ижодиёти жараёнларининг илк қадамлариданоқ, одамзоднинг табиат олдида ожизлиги туфайли, турли табиий ҳодисалар олдида ҳимоятсиз одам учун асотир тизимида қўрқинчли, ғайритабиий тимсоллар етакчи ўрин тутган ва аксинча, асотирларда ёвуз ва қудратли салбий кучларни енгишга қодир қаҳрамонлар образлари ҳам пайдо бўлади. Инсоннинг ақлий, руҳий, жисмоний қобилиятлари аста-секин унинг табиат сирлари билан ошно бўлиши, ўзлигини англаши сари йўл оча бошлаган. Натижада, қадимий асотирий дунёқараш тизими илоҳий қарашларга айланган. Зардуштийлик дунёқараш тизимининг туб илдизлари ибтидоий қадимиятга туташиб, Зардушт ислоҳотлари даврида “пайғамбар” га туширилган “ваҳий” даражасида талқин этилган .

Айни шу маънода зардуштийликнинг реал тарихий асослари бор эканлиги авесташуносликда кўп вақтдан буён муҳокама ва мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. XX аср ўрталарида итальян олими Паггиаро Зардуштнинг ислоҳоти натижасида, у яратган диний дунёқараш тизимининг тарихийлигига шубҳа йўқлиги илгари сурилди. Ж.Дюмезиль зардуштийлик ислоҳотлари ҳақида, уларнинг тарихийлигини асослашга қаратилган мақола ёзди. Ҳинд муаллифи К.Чаттоподхйайа эса “Зардуштийлик ислоҳотлари” номли мақоласида масалани тарихийлик асосида ҳал қилиш ғоясини илгари сурди. В.И.Абаев ўз асарларида зардуштийлик ислоҳот асосида пайдо бўлган дин бўлиб, унда ибтидоий даврларга хос бўлмиш табиат ҳодисаларини илоҳийлаштиришдан воз кечилган, дея эътироф этади.

Жумладан, ибтидоий инончлар ўз даврида чин маънода дин бўла олмаслигини тушунган Зардушт амалиётга, борлиқнинг мавҳум кучлар орқали “бошқарилиш” ғоясини олиб кирди. Буни “Гоҳ” ларда Зардушт томонидан қадимги “ҳинду-эроний” давр эътиқодига хос амалиётни узвий равишда лаънатланганида кузатиш мумкин. Зардушт сома/Хаомани, кавиларни, усиджиларни, карапанларни “Беҳдин” нинг душманлари деб ҳисоблайди. Ясна 46-қўшиғида Зардушт бу масалага яна қайтиб, дуруғбандлар (имонсизлар, Ёлғон бандалари) ни маънавий жиҳатдан қоралайди.

Зардуштийлик ва Авестанинг ватани масаласига жуда кўп миқдорда махсус тадқиқотлар бағишланган. Немис олими Ф.Шпигелнинг “Зардуштнинг ватани ва яшаган замони ҳақида” номли мақоласи шу йўлдаги жиддий ишларидан бири деб эътироф этиш мумкин.

1894 йилда эса А.В.Жексон тадқиқотида зардуштийлик, Зардушт ва Авеста-бу уч бирликнинг макони ва замони масаласига махсус монографик асар ёзилган. Унинг асари “Зороастр-қадимги Эрон коҳини” деб номланган бўлиб, ўз даврида манбашунослик жиҳатидан энг мукаммал тадқиқотлардан бири сифатида тан олинган. А.В.Жексоннинг бу каби ёндошуви ҳатто Н.Содербломнинг қаттиқ танқидий тақризига учраган.

Авеста илоҳиёти ва демонологияси масалалари кўплаб олимлар фикрини ўзига қаратган. Жумладан, бир қатор олимлар диний тасаввурлар ва тафаккур тараққиётига стадиал жараён сифатида қарашган. Шу асосда XVIII аср Европа олими К.Вольней 13 хил ибтидоий ва такомил босқичларидаги динларни системалар сифатида баҳолаган. Гегель XIX аср бошларида мавжуд диний қарашларнинг ҳар биридан келиб чиқиб, назарий хулосалар чиқаришга ҳаракат қилган. Г.Ван дер Левуа зардуштийликни "маздеизм" деб атайган.

Д.Лёббок, С.А.Токаревларнинг кўрсатишича, динларнинг стадиал (босқичли) тараққиёт йўлини етти стадияда - атеизм (ҳали худо тушунчаси йўқ босқич), фетишизм, тотемизм, шаманизм, бут ва санамларга сиғиниш, худочилик, яъни ғайритабиий илоҳий яратувчиликни тан олиш, эзгуликлар яратувчи худочилик босқичлари каби тақсимлаган. Л.Фрабениус динлар таснифи ва таърифлари тарихшунослигида анимализм (яъни, ҳайвонот культи), манизм (эркакликни бирламчи даражага олиб чиқиш), соляризм (қуёш культи) ни динларнинг асоси сифатида олға сурган.

Т.Ахелис дин тарихини уч босқичга бўлиб қилган таснифига кўра "энг қуйи босқич" динлар (фетишизм, шаманизм), иккинчиси "юқори босқич" динларига - кўпхудолик, табиат ҳодисаларига эътиқоднинг нисбатан ривожланган шакллари, ҳамда учинчиси - ахлоқ тарғибига қаратилган динлар фарқланган.

XVIII асрда Европа илм-фан аҳлида Авестага чуқур қизиқиш бошлади. 1728 йилда инглиз олими Ж.Боуже Авестанинг бир неча қисми қўлёзмаларини Ҳиндистондаги зардуштий уламоларидан олиб, Оксфорд коллежи кутубхонасига топширади. А.Дюперрон эса 1771 йили обиданинг бир қисмини француз тилига таржима қилиб, сўз боши ва асл матни билан эълон қилади. У Ҳиндистондаги зардуштийлар орасида яшаб, уларнинг урф-одати, қадимги тилини, муқаддас китоби Авеста алфавитини ўрганди. Натижада Ғарбий Европада авесташунослик мактаби вужудга келди ва А.Дюперрон авесташунослик кашшофи дея эътироф этилди. Ғарб авесташунослари Дюпперон матнига суянадиган бўлдилар. Жумладан, Силвестр де Саси, Тихсен, Уильям Жонс ва бошқалар Зардуштни инсоният бешигидаги биринчи шоир ва файласуф сифатида баҳолайдилар.

Ғарб шарқшунослари Авестани ўрганишга жиддий киришадилар. Бирин-кетин, инглиз ва француз тилларида ушбу китоб таржималари чоп этила бошланади. Жумладан, И.Мейрирснинг "Зардуштнинг ҳаёт йўли, низоми, даъватлари ҳамда асарлари" (1774-1778) китоби муҳим аҳамиятга эга. Немис олимларидан Й.Г.Роденинг "Зенд халқлари", Э.Расконинг "Зенд Авеста" ва "Зенд тилининг қадимийлиги ва ҳаққонийлиги" (1820-1827) китоблари шулар жумласидандир.

XIX асрда Авеста Ғарб файласуфлари диққатини ўзига жалб этди. Г.Риттер ўзининг 12 томлик "Фалсафа тарихи" китобида, Гегель ўзининг қатор мақола ва нутқларида Авестадаги диний ва фалсафий ақидаларни шарҳлаб, уларнинг мазмун ва мундарижа жиҳатдан қадимги юнон мифологиясидаги қарашлардан бирмунча бойлигини алоҳида таъкидлаган. "Бу, - дейди Гегель, - чинакам зиё ва яхшилик динидир. Унда зиё зулматга, яхшилик эса зулмга қарши қўйилади". Гегель Зардуштни диннинг фаол яратувчиси, курашчан, элни фаровон, юртни обод қилувчи тақводор эканлигини алоҳида уқтиради ва уни бу соҳада "ислоҳотчи" деб атайди.

Авесташунослик тарихида француз тилшуноси А.Бюрнуфнинг "Яснага шарҳлар" китобида Авестанинг лексик ва грамматик хусусиятларини ўрганиб, Беҳистун ва Персепол қоятош битиклари тили ҳамда қадимги ҳинд Ведалари билан қиёсий-типологик таҳлил этади.

Виндиман ўзининг машҳур "Зардуштийлик тажрибалари" номли тадқиқотида Митра ва Анаҳита ҳақидаги мифларни ҳинд эпоси билан солиштирар экан, Бюрнуфнинг қиёсий - типологик усули нақадар илмий асосланганлигини яна бир бор таъкидлаган. Шундай қилиб, Ғарбий Европа шарқшунослигида Авеста моҳияти хусусида икки йўналиш пайдо бўлади: айрим олимлар Авеста билан Ведаларнинг илдизи бир, улардаги мифларнинг ўхшашлиги шундай хулоса чиқаришга асос бўлди, дейишса, иккинчи гуруҳ олимлар бунга қарши фикр билдириб, "ҳар икки ёдгорлик бўлак-бўлак заминда вужудга келган, уларни моҳиятида жиддий тафовутлар бор, шунинг учун Ведани ҳам Авестани ҳам ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, ўрганиш ва баҳолаш лозим", - дейдилар.

Ғарбий Европада Авестани ўрганиш, тарқалишига энг катта ҳисса қўшган олимлардан яна бири М.Мюллердир. У М.Мюллер (1823-1890) тарих, қиёсий мифология, қиёсий тилшунослик, диншунослик, ҳинд адабиёти бўйича кўплаб тадқиқотларнинг муаллифидир. М.Мюллернинг ташаббуси ҳамда шахсий иштироки билан 1879-1904 йиллари инглиз тилида 49 томлик "Шарқнинг муқаддас китоблари" нашр қилинди. Ж.Дармстетер "Зенд Авеста" нинг 3-қисми ҳамда "Яшт Хом" ни, Л.Г.Миллз эса "Виспарад" ни таржима қилган (31-жилд, 1884). Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ж.Дармстетер Авестанинг танқидий матнини тузиб, "Эрон лавҳалари" (1888) китобида жамланган. Немис файласуфи Ф.Нитше ўз қарашлари ва фикрларига хос равишда "Зардушт таваллоси" номли тўрт қисмдан иборат насрий достон яратди.

ХХ асрнинг бошларидаги авесташунослик тараққиёти бевосита Х. Барталоме (1855-1925) фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. Х.Барталоме Авестанинг таржималари асл матнини 1878 йил "Қадимги эрон тили луғати" ида чоп эттиради ва "Гоҳ" ларнинг таржимасини яратади.

Хулоса қилиб айтганда, зардуштийликнинг муқаддас китоби Авестани Ғарб олимлари томонидан кенг тадқиқ қилинди. Бу тадқиқотларда бир томондан зардуштийлик динининг катта минтақани қамраб олгани, ҳақиқатдан ҳам яккахудоликка асосланган эътиқод эканлиги кенг таҳлил этилса, иккинчи томондан ёдгорлик тилининг грамматик ҳусусиятлари илк бор илмий жиҳатдан анча пухта текширилди. Кейинчалик тилшунослардан Бопп, Жолли, Гарда Жакиналарнинг турли хажмдаги китоблари нашр этилдиким, уларда Авеста тилининг фонетик, лексик ва морфологик жиҳатлари у ёки бу даражада ўрганилган.

Жумладан, Ғарб диншунослари зардуштийликни эронийзабон халқлар билан боғлаб тушунтирадилар. Аммо зардуштийлик дини Ўрта Осиёда туркийзабон этносларнинг ҳам маънавий мулки эканини, жумладан, ўзбек халқининг тарихий этнографик хусусиятлари, бугунги турмуш тарзи, урф-одатлари, тафаккурий ментал хусусиятлари яққол кўрсатиб турибди. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ўзбек халқининг туркий тиллар оиласига мансублиги Авестага ворисликни асло инкор этмайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абаев В.И. Скифский быт и реформы Зороастра // Arxiv orientali. XXIV. 1. – Praha, 1956.

2. Авеста в русских переводах // Раздел зороастрийская мифология. – СПб. 1998. - 481 с.

3. Аширов А. Ўзбек халқининг эътиқод ва маросимлари. – Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхона нашриёти, 2007. – Б.53 -72.

4. Бойс М. Зороастрицы. Верования и обычаи. – М.: Наука, ГРВЛ., 1988. – С.3.

5. Dumezil G. La reforme zoroastrienne. – Paris, 1952. – Pp.61-65.

6. Гегель. Сочинения. Т.II. – М.: Мысль, 1972. – 630 с.

7. Исхаков М.М., Уразова Р.Т. Некоторые вопросы сравнительного анализа уровня мифологии и общественных отношений (на примере Ригведы и Авесты). "Авесто қадриятлари: замонавийлик, дин ва фалсафа". Халқаро илмий конференция. Тўплам. – Тошкент, 2013. – Б.72-80.

8. Исҳоқов М. Авеста: Зардушт "Гоҳ" лари (маъно ўгирмалари ва герменевтик талқинлари). – Т.: Bookmany print, 2022. – Б. 77-100.

9. Frobenius L. Das zeitalter des Sonnendottes. – Berlin, 1904. – S.14.

10. Низомиддинов Н. Орийларнинг Ҳиндистонга юриши. –Т.: ТИУ. Илмий-таҳлилий ахборот. № 4. – Б. 4-6.

11. Нитше Ф. Зардушт таваллоси. // Тарж. И. Ғофуров. – Т.: Янги аср авлоди, 2007. - 348 б.

12. Махмудова Г.Т. Философская сущность Авесты. – Т.: Изд. журнала "Санъат", 2010. – С.202.

13. Махмудова Г.Т. Историко-философский анализ учения зороастризма (на материалах Авесты). См. Автореферат дисс. на соис. уч. степени док. филос. наук. – Т., 2012 .- 47 с.

14. Нитше Ф. Зардушт таваллоси. // Тарж. И. Ғофуров. – Т.: Янги аср авлоди, 2007. - 348 б.

15. Лелеков Л.А. Авеста в современной науке. – М., 1992. – С. 254;

16. Стеблин-Каменский М.И. Миф. – М.: Наука, 1976. - 147 с.

17. Soderblom N., Ad: Jackcon A.V. Zoroaster the Prophet of Ancient Iran. – N.Y.1894. – RHR.1899. – P.227-237.

18. Spiegel F. Uber das Vaterland und das Zeitalter des Awesta. - Zeitshrift der Doischer Morgenlandisher Geselshaft, 1881. – №31. – Ss. 629-645. (Л.А.Лелековнинг "Авеста в современной науке" китоби бўйича)

19. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М.: Изд. Политиздат. – С. 58,81 и слл.

20. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Наука, 1990. - 622 с.

21. Paggiaro L. La civilta della Persia e la reforma relegioza di Zarathustra. – Piza, 1956. – P.110.

22. Chattopodhyaya K. The religions reform of Zaratushtra // Труды 25-международного конгресса востоковедов. Т.II. – М., 1963. – С.197-201.

23. Фирдавсий А. Шоҳнома. К.1. // Форс. Ш.Шомуҳамедов тарж. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1975. - 736 б.

24. Jackson A.V. Zoroaster the Profet of ancient Iran. – N.Y., 1919. – С.314.

25. Ўзбекистон миллий энциклопедияси: Т.1: А-Бешбалиқ. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2000. – Б.65-66.

26. Зардуштийликдаги маъбудаларнинг тарихий-ижтимоий таҳлили. Монография. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. – Тошкент, 2013. – 126 б.

Хаван А., *магистр,*
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ЖАЙЛЫ ҚЫЗЫҚТЫ ДЕРЕКТЕР (ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗДЕР НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Бұл мақалада Әбу Насыр әл-Фараби жайлы тарихи дерекқөздер негізінде қызықты деректер қарастырылады.

Түйін сөз: деректер, тұлға, шаһарлар.

Аннотация. В этой статье рассматриваются интересные факты об Абу Насыре Аль-Фараби на основе исторических источников.

Ключевые слова: данные, личность, города.

Annotation. This article discusses interesting facts about abu nasir al-farabi based on historical sources.

Keyword: data, personality, cities.

Әбу Насыр әл-Фараби әлемдік тұлға. Көне Отырарда туып-өсіп, шалғайда жатқан араб елдеріне ілім іздеп сапар шеккен болашақ ғалымның алғаш табан тіреп, тұрақтаған мекені Бағдад қаласы. Бағдад сол дәуірдегі дүниенің төрткүл бұрышынан асқан білімпаздар мен оқымыстылар, данышпандар мен ойпаздар тартылған әйгілі Обсерватория орналасқан өркениет орталығы ретінде Әбу Насыр әл-Фарабидің теңдесі жоқ ғұлама болып қалыптасуына берік платформа бола білді. Бүгінгі тарихи-деректанулық зерттеулер әл-Фарабидің ғылыми өмірі сол кездегі ірі ғылым ошақтары шоғырланған Орта Азия, араб елдері мен Иран

шаһарлары арасында сапар шегумен өткенін, ілімін үздіксіз молықтырып, әрдайым ізденіс үстінде болғанын көрсетеді.

Ғылым тарихында Әбу Насыр әл-Фарабидің өмірі (көбінесе ғылыми өмірі) мен мазмұнға бай жазба мұрасы туралы ең алғашқы тарихи дереккөздер қызметін ортағасырлық арабтілді библиографиялық еңбектер атқарады. Ойшылдың шыққан тегі, туған өлкесі мен ныспысына қатысты тарихи деректер (арабтілді) ойшылды бірде парсы, бірде түркі, бірде араб етсе, оның ата-тегін таратуда екіұштылық та танытты.

Отырада туып, сонда ержетіп, ғылыми өмірін Араб Халифаты елдерінде өткізген ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің өмірі мен еңбектері жайлы ең алғашқы тарихи мәліметтер ортағасырлық арабтілді биографиялық және библиографиялық сөздіктерде кездеседі. Әлемдік фарабитану ғылымындағы тарихи еңбектердің дерлігі осы сөздіктерге сүйенеді.

Мақалада ортағасырлық араб тілді тарихи еңбектердегі Әбу Насыр әл-Фарабидің өміріне қатысты кейбір қызықты мәліметтерді келтіретін боламыз.

1. Ойшылдың туған жеріне жайлы орағасырлық араб тілді еңбектерде кездесетін мәліметтер:

№	**биобиблиографиялық сөздіктерде кездесетін әл-Фараби ныспысы**	**биобиблиографиялық сөздіктер атауы**	**авторы**
1	**Хорасан жеріндегі Фариаб** (فارياب) **қаласы**	Әл-Фиһрист («Тізімдер»)	Ибн ан-Надим
2	**Фараб Түркістан** (فاراب تركيستان)	Таттима Суан әл-Хикма («Даналық сөздерге толықтырма»)	әл-Байһақи
3	**Мәуәраннаһр (ما راء النهر) жеріндегі түркі қалаларының бірі Фараб**	Ихбару-л ‘улама’ би ахбари-л хукама’» («Ғалымдар тарихы»)	әл-Қифти
4	**Хорасан жеріндегі түркілер елінде жатқан Фараб қаласы**	«‘Уйун ал-анба’ фи табақат ал-атибба’» («Дәрігер топтары жайлы жаңалықтардың қайнар көзі»)	Ибн Усайбиъа
5	**Фараб Мәуараннаһрдағы қалалардың бірі**	«Әл-а‘лам...» (Танымал тұлғалар...)	әз-Зирикли
6	**Хорасан жеріндегі түркілер елінде жатқан Фараб қаласы**	Му‘жам әл му’аллифин» («Авторлар туралы сөздік»)	Омар Рида Каххала
	Фараб Мәуараннаһр	Әсәр әл-биләд уә ахбар әл-‘ибад	Зәкәрийа әл-Қазуини

2. Ойшылдың ныспысына қатысты орағасырлық араб тілді еңбектерде кездесетін мәліметтер:

№	**биобиблиографиялық сөздіктерде кездесетін әл-Фараби ныспысы**	**биобиблиографиялық сөздіктер атауы**	**авторы**
1	Мухаммад бин Мухаммад бин Мухаммад бин Тархан әл-Фараби	Әл-Фиһрист («Тізімдер»)	Ибн ан-Надим
2	Мухаммад бин Мухаммад бин Наср әл-Фараби	Китаб Табақат әл-Умам («Ұлыстар кітабы»)	әл-Құртуби
3	Әбу Наср әл-Фараби Мухаммад бин Мухаммад бин Тархан	Таттима Суан әл-Хикма («Даналық сөздерге толықтырма»)	әл-Байһақи
4	Мухаммад бин Мухаммад бин Тархан әл-Фараби	Ихбару-л ‘улама’ би ахбари-л хукама’» («Ғалымдар тарихы»)	әл-Қифти
5	*Мухаммад бин Мухаммад бин Ұзлағ бин Тархан* әл-Фараби	«‘Уйун ал-анба’ фи табақат ал-атибба’» («Дәрігер топтары жайлы жаңалықтардың қайнар көзі»)	Ибн Усайбиъа
6	Әбу Наср Мухаммад ибн Мухаммад ибн Тархан ибн Узлағ әл-Фараби әт-түрки	Уфайату-л а‘йан уа анба’ ’абна’ и аз-заман («Ұлы адамдардың қазасы және заманының ұлдары жайлы мағұлматтар туралы»)	Ибн Халликан

7	Мухаммад бин Мухаммад бин Тархан бин Ұзлағ Әбу Наср әт-түрки әл-Фараби	ал-Уафи би-л-Уафайат» («Мұсылман ғалымдары мен мемлекет қайраткерлері туралы энциклопедия»)	ас-Сафади Салах ад-Дин
8	Мухаммад ибн Мухаммад ибн Тархан ибн Ұзлағ Әбу Насыр әл-Фараби	«Әл-а‘лам...» (Танымал тұлғалар...)	әз-Зирикли
9	Мухаммад бин Мухаммад бин Узлағ бин Тархан әл-Фараби	Му‘жам әл му’аллифин» («Авторлар туралы сөздік»)	Омар Рида Каххала

Әл-Фараби жайлы қызықты деректер:

- **Әбу Насыр әл-Фараби Әбу Бәшр Мәтә бин Юнустың замандасы еді. Әл-Фарабидің жасы одан кіші болғанымен, білімі жағынан үстем еді (**әл-Құртуби, Китаб Табақат әл-Умам; әл-Қифти, Ихбару-л ‘улама’ би ахбари-л хукама’ **).**
- **Хәкімдер төртеу болған деп айтылады: олардың екеуі исламға дейін өмір сүрген Аристотель және Сократ. Ал қалған екеуі ислам дәуірінде өмір сүрді. Олар Әбу Насыр [әл-Фараби] мен Әбу Әли [Ибн Сина] (**әл-Байhақи, Таттима Суан әл-Хикма**).**
- **Әбу Насыр Халаб (Алеппо, Сирия) шаhарындағы Сайф ад-Даула Әбу-л Хасан Әли бин Әбу-л Hайжа Абдулла бин Хамданның қол астында біраз уақыт тұрады. Сопыларша киініп жүретін (بزي أهل التصوف). (**әл-Қифти, Ихбару-л ‘улама’ би ахбари-л хукама’ **)**
- **Әбу Насыр әл-Фараби Сайф ад-Дәуланың сарайында болып жатқан жиынға келген кезде үстіне түріктердің киімі болған еді (و هو بزي الأتراك)** (Ибн Халликан, Уфайату-л а‘йан уа анба’ ’абна’ и аз-заман).
- **Медицина өнерінің бесаспап білгірі болды. Бірақ оны өмірінде аз да болса қолданып көрмеген еді (**Ибн Усайбиъа, ‘Уйун ал-анба’ фи табақат ал-атибба’)**.**

وكانت له قوة في صناعة الطب، وعلم بالأمور الكلية منها، ولم يباشر أعمالها، ولا حاول جزئيا.

- **Тек қозының жүрегі мен райхан гүлінің шарабын қорек ететін еді (**Ибн Усайбиъа, ‘Уйун ал-анба’ фи табақат ал-атибба’) **كان يتغذى بماء قلوب الحملان مع الخمر الريحاني فقط**
- **Басында қазылық ісімен (судья) айналысты. Оны толық меңгерген соң, айналысуды тоқтатты، أنه كان في أول أمره قاضياً فلما شعر بالمعارف نبذ ذلك (**Ибн Усайбиъа, ‘Уйун ал-анба’ фи табақат ал-атибба’)
- **Оның хикметті оқуына себеп болған нәрсе** бір күні бір адам оған (әл-Фарабиге) Аристотельдің бірнеше еңбектерін әл-Фарабиге табыстап, қарай тұруға қалдырады. әл-Фараби келіседі. Сөйтіп ол кітаптарды ақырындап оқи бастады. оларды жете түсінгенше оқып, зерттей берді. **Сөйтіп шынайы философқа айналды (**Ибн Усайбиъа, ‘Уйун ал-анба’ фи табақат ал-атибба’).
- **Әл-Фараби түркілік еді. Өз елінде туды, сонда ер жетті...** Кейін елінен шығып, Бағдадқа дейін келді **(**Ибн Халликан, Уфайату-л а‘йан уа анба’ ’абна’ и аз-заман)
- **Түркі тілімен (اللسان التركى) қатар бірнеше тілді** (араб тілінен басқа) білетін еді. Кейін араб тілін үйрене бастады (Ибн Халликан, Уфайату-л а‘йан уа анба’ ’абна’ и аз-заман)
- **Көп еңбектерін Бағдад қаласында жазды** (Ибн Халликан, Уфайату-л а‘йан уа анба’ ’абна’ и аз-заман)
- **Әл-Фарабидің ныспысы Фараб қаласына байланысты берілген. Қазір ол жер *Отырар* (** أُطرار**)деп аталады** (Ибн Халликан, Уфайату-л а‘йан уа анба’ ’абна’ и аз-заман)**.**
- **Әл-Фараби фәлсафаны тек грек тілінде үйренді өйткені ол грек тілімен қатар бірнеше тіл білетін еді деп айтылады»** дегенін есіттім (ас-Сафади, ал-Уафи би-л-Уафайат)
- **Аристотельдің еңбектерін түсінетін еді және оларды араб тіліне аударатын (**Зәкәрийа әл-Қазуини, *Әсәр әл-биләд уә ахбар әл-‘ибад*)
- **Ел аралап жүріп келген қаласы ұнайтын болса сонда біраз уақыт аялдайтын. Үй, бау-бақша және құл мен күң сатып алатын еді. Қала мезі ете бастаған сәтті күң мен құлды үйлендіріп, мал-мүлкін оларға тастап, ол қаладан кететін, сөйтіп ол жерге екінші қайтып оралмайтын еді (**Зәкәрийа әл-Қазуини, *Әсәр әл-биләд уә ахбар әл-‘ибад*)

- **Ол құралайды көзге атқан мерген еді (**Зәкәрийа әл-Қазуини, *Әсәр әл-биләд уә ахбар әл-‘ибад*)
- **340-жылы қарақшылардың қолынан қаза табады (**Зәкәрийа әл-Қазуини, *Әсәр әл-биләд уә ахбар әл-‘ибад*)

«Қанун» аталатын танымал ішекті аспап әл-Фарабидің қолынан туған. Ол «бұл аспапты парсылардан алған» деген болжам бар, оны өз бетінше түрлендіріп, дамытты, ал адамдар оны «әл-Фарабидің ойлап тапқаны» деген болуы мүмкін Зәкәрийа әл-Қазуини, *Әсәр әл-биләд уә ахбар әл-‘ибад*)

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ibn Abi Usaibi‹a. `Uyunu al-Anba fi Tabaquat al- Atibba. [Sources of Information on the Classes of Physicians]. http://www.al-mostafa.com. – 711 p.
2. Qifṭī ‘Alī ibn Yūsuf. Ikhbār al-‘ulamā’ bi-akhbār al-ḥukamā [History of Scholars]. Cairo: Dar al-Kutub, 1326 hijri. – 298 p.
3. Ibn an-Nadim Al-fihrist [The lists]. http://www.al-mostafa.com – 386 p.
4. Abu-l Qasyn Al-Qurtuby. Kitab Tabaqat al-Umam. [Book of nations]. Beyrouth: Imprimerie Catholique, 1913. – 139 p.
5. Ibn Khallikan. Wafayat Al Ayan Wa Anba Abna Al Zaman [Death of notables and news of sons of time]. Beirut: «Dar Sadr», 1972. – 636 p.
6. As-Safadi. Al-Wafi bi-l bi-l Uafayat [The Complete Collection of Biographies of Deceased Persons or The History of As-Safadi]. – Beirut: «Dar al-Ahya Turas al-Arabi», 2000. – 284 p.
7. Al-Bayhaqi, Zahir Ad-Din. Tatimma Suan al-Hikma [Supplement to the words of wisdom]. https://shamela.ws/index.php/book/273 50 p.
8. Yaqut al-Hamauy. Mugzham al-Buldan [Dictionary of Countries]. Beirut: «Dar Sadr», 1995. V.4. – 498 p.
9. Zakarya al-Qazuyny. Asar al-Bilad ua Ahbar al-Ibad [The effects of the country and news of the people]. Beirut, Daru Sadr. – 669 p.
10. Az-Zirikly. Al-Aglam: Qamus tarajim min Ashhur ar-Rijal ua an-Nisa min al-Arab ua al-Mustagribiin ua al-Mustashriqin [Media: Dictionary of biographys of the most famous Arab, Western and Orientalist men and women]. Beirut: Dar al-Ilm li al-Maladiin. 2002. V.2.– 650 p.
11. Omar Ridaa Kahhala. Mugzahm al-Muallifiin [Authors' Dictionary]. Beirut, 1990. – 830 p.

2-СЕКЦИЯ. ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ІЛІМІНДЕГІ ТІЛ ФИЛОСОФИЯСЫ МЕН ФИЛОСОФИЯ ТІЛІ
СЕКЦИЯ 2. ФИЛОСОФИЯ ЯЗЫКА И ЯЗЫК ФИЛОСОФИИ В УЧЕНИИ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ
SECTION 2. PHILOSOPHY OF LANGUAGE AND THE LANGUAGE OF PHILOSOPHY IN THE TEACHINGS OF ABU NASR AL-FARABI

Issakhanova Kırca M.M., *PhD,* ***Mustafayeva A.A.*** *PhD, Doçent*
El Farabi Kazak Milli Üniversitesi,
Almatı, Kazakistan

TÜRK ARAŞTIRMACILARIN ÇEVIRILERINDE EBU NASR EL FARABI'NIN RISALELERI

Ansiklopedist Ebu Nasr el-Farabi, felsefe, mantık, matematik, fizik, dil üzerine çok sayıda eserin yazarı ve Yunanca eserlerin Arapçaya çevirmenidir. Eserleri sadece çeviri yapılmadı aynı zamanda çevirdiği çalışmalara yorum da yapıldı, bu da çevirilen her risalede yazarının üslubunu ve kendisine özgü tarzını yaratıyor. Farabi'nin eserleri dünyanın birçok diline çevrilmekte ve bu makale, Türkiye araştırmalarında bilim adamının incelemelerinin bazı çevirilerini gözden geçirmeye çalışmaktır.

Anahtar kelimeler: Farabi, risaleler, Kazakça, Türkçe, Çeviri

Аңдатпа. Энциклопедист-ғалым Әбу Наср әл-Фараби – философия, логика, математика, физика, тіл және т.б. салалар бойынша көптеген еңбектердің авторы және грек шығармаларын араб тіліне аудармашы-комментатор. Грек тіліндегі трактаттарды аударып қана қоймай, оларға түсініктеме беріп, әрбір аударылған трактатта өзіндік авторлық стилін қалыптастырды. Әл-Фарабидің еңбектері әлемнің көптеген тілдеріне аударылғаны белгілі, бұл мақалада да Екінші ұстаздың трактаттарының түрік тіліне жасалған кейбір аудармаларына шолу жасалады.

Тірексөздер: Фараби, трактаттар, қазақ, түрік, аударма.

Аннотация.Энциклопедист Абу Наср аль-Фараби – создатель многочисленных трудов по философии, логике, математике, физике, языку и переводчик греческих трудов на арабский язык. Последние были не просто переведены им, но и прокомментированы, что создает его авторский стиль в каждом переведенном трактате. Труды аль-Фараби переведены на многие языки мира и в данной статье предпринимается попытка рассмотреть некоторые переводы трактатов ученого в исследованиях Турции.

Ключевые слова: Фараби, трактаты, казахский, турецкий, перевод.

Giriş

Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzlug el-Farabiet-Türki şimdi Kazakistan'da bulunan Türkistan'a bağlı olan Farab ilindeki Vesiç kasabasında doğmuştur. Türk kültür hayatında ve sosyal realitesinde devlet töresine, devlet zihniyetine geniş yer vardır, Farabi'nin bu konuda kitapları vardır. Birçok farklı alanlarda Ebu Nasr El Farabi'nin Risalelerine dayanarak kitap, makale, bildiri, eserler ortaya çıkmıştır. Farabi matematik, dilbilim, astronomi, tıp, felsefe alanından birçok çalışmaları ve risaleleri Türkçeye çevrilmiştir.

Farabi'nin "**Mutluluğun Kazanılması"** Arapça aslından Türkçeye çeviren Ahmet Arslan'dır. Bu eser Farabi'nin siyaset alanındaki en olgun eseri olarak kabul edilmiştir. Adı geçen eser ilk başta insanların her iki dünyada mutluluğun kazanmalarına vasıta olan ahlaki erdemi, teori erdem, fikri erdem ve pratik sanatları gösterir (Farabi, Mutluluğun Kazanılması, 2019).

"Farabi'nin Tabiat İlminin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler Kitabını" yayınlayan ve Türkçeye çeviren Prof. Necati Lugal ve Doç.Dr. Aydın Sayılı.

Kitap iki bölümden oluşmakta. Birinci bölüm ise Birinci makale (akıl hakkında), ikinci makale (Ruh hakkında), üçüncü makale (nefis hakkında), ikinci bab yani ikinci bölümde ise ruh, akıl,

ve nefsin açıklaması yapılmaktadır. Asıl metnin çevirisinden sonra Arapça orijinal metin bulunmaktadır. (Lugal & Sayılı).

Kitabu'l -Burhan eseri Ömer Türker ve Ömer Mahir Alper tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

İlk kez Kitabu'l-Burhan'ın Maciid Fahri neşri alınmakla beraber Takiy Daniş baskısına başvurulmuştur. Adı geçen kitabın ilk bölümleri el-Mantık'inde'l-Farabi içinde, nşr. Macit Fahri, Beyrut 1987, s.106-159 kitabından faydalanılmıştır. Bazen çeviri yapılırken anlamı daha doğru verdiği düşünülen yerlerde farklı nüshalardan istifade edilmiştir (Farabi, Kitabu'l-Burhan, 2012, s. 1-2).

Kitap toplamda beş bölümden oluşmakta. Birinci bölümde kitabın başlangıcı, her bir bilgi çeşidinin elde edildiği özel durumlar, tam tasdik, kesinlik ve kısımlar yer almakta. İkinci bölüm Burhan ve sınıfları, kesin bilgi ve kısımlar, mutlak Burhan, Zati Yüklemeler, Baurhani olan ve burhani olmayan tepkiler, önce gelen ve sonra gelen, sadece varlık veren Burhanlar, sadece sebep veren burhanlar bölümlerden oluşmakta. Üçüncü bölüm tanım ve çeşitleri alt bölümden oluşmakta. Dördüncü bölüm Burhan ve tanımın, Nazari ve Ameli ilimler, Beşinci bölüm Burhani diyalogların sınıfları, öğretim, öğretim ilkeleri, Burhani inad, çıkarımda ortak olanların muhatabası, ilmi sınamadan ve notlar yer almakta. Notlar on beş cümle hatası, bazı yazarlardan istifade alması ile ilgili bölümlerden oluşmakta. Yazar önce Türkçe sonra Arapça orijinal metnin kullanmıştır.

İlimlerin Sayımı "İhsau'l-Ulum" çeviren Prof. Dr. Ahmet Arslan

Farabi'nin İlimlerin Sayımı adlı eserinde didaktik niteliğinde. Farabi bu çalışmasında bilimleri beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm dil ilmi hakkında, ikinci bölüm mantık ilmi hakkında, üçüncü bölüm matematik ilimleri ('ilm al-ta'alim) hakkında, aritmetik ilmi, geometri ilmi ('ilm al-manazir), optik ilmi ('ilm al-manazir), astronomi ilmi ('ilm al-nucum), müzik ilmi, ağırlık ilmi ('ilm-al-askal), tedbirler ilmi ('ilm al hiyal). Dördüncü bölüm Tabiat ilmi ve ilahiyat ilmi hakkında, tabiat ilmi, ilahiyat ilmi (al-'ilm al-ilahi), beşinci bölüm siyaset ilmi, fıkıh ve kelam ilmi hakkında, siyaset ilmi, fıkıh ilmi, kelam ilmi'nden oluşmaktadır.

Dil ilminin alt dalları ve kelimeler verilmiştir. Mantık iliminin alt dalları tamamen verilmemiştir. Matematik dalları bölümünde Farabi yedi büyük gruba bölmüştür. Matematik bölümünde aritmetik, astronomi, optik, geometri, müzik, ağırlıklar ilmi ve mekaniktir. Dördüncü ilmin içinde iki ana bölüm, metafizik ve fizik ilmi bulunmaktadır. Son bölümünde birbirinden ayrı üç ilimden (siyaset ilmi, fıkıh, kelam) oluşmaktadır. (El-Farab, 2011, s. 8-9). Çevirmen Prof. Dr. Ahmet Arslan İlimlerin Sayımı çevirisi için Osman Emin kitabına dayanmıştır (El-Farab, 2011, s. 20). Kitapta çeviri bulunmaktadır, Arapça metni bulunmaktadır. Kitabın çevirmenin önsözü yedinci sayfadan kırk altıncı sayfasına kadar önsöz yazılmıştır. Prof. Dr. Ahmet Arslan önsözünde Farabi'nin bilimlerin sınıflandırmasını yaparken Aristoteles, İbni Sina ve İbni Haldun'un bilim sınıflandırmalarıyla Doğu ve Batı dünyasındaki etkileri hakkında bilgi vermekte. Farabi'nin fıkıh ve kelam hakkında görüşlerini ve sözlerini özel bir inceleme ve değerlendirme yapmaktadır.

Harfler Kitabı Kitabu'l-Huruf çeviren Ömer Türker

Harfler Kitab'ında Farabi mantık ve metafizik konularına değinilmiştir. Bazen dil-mantık ilişkisi, toplum ve felsefe gibi konuları ele almıştır. Çalışma mantıksal ve ontolojik kategireleirn farklı dillerin evrensel olduğunu yazmakta. Eserde "cevher", "araz", "şey" ve "varlık" gibi metafizik ve mantığa dair kavramlar anlatılmakta. Farabi bu çalışmasında metafizikten matığa, mantıktan toplumbilim ve siyaset gibi bilimlere dair kendisine özgü görüşlerini yazmakta. Kitap metin ve Arapçadan Türkçeye çevirisi verilmiştir. Önce orijinal Arapça metin sonra Türkçe çevirisi verilmektedir. Çalışma toplamda üç bölümden, dizinden ve son notlardan oluşmakta. Birinci bölüm on sekiz fasıldan oluşmakta, ikinci bölüm on dokuzucu fasıldan yirmi beşinci fasıldan, üçüncü bölümde yirmi altıncı fasıl otuz üçüncü fasıldan oluşmaktadır. Dizinde kelimeler ve onların bulunduğu sayfaları yer almakta. Son notlar kısmı beş not, birinci notta Arap alfabesinin özellikleri, "lima-za" ifadesinin yanlış yazıldığına dair bilgi, üçüncü notunda "kerm" kelimesinin doğru anlamı, döründü notta "onlarda" zamirinin doğru anlamı, beşinci bölümde "ammiyye" yerine dipnottaki "ilmiyye" kelimesinin doğru anlamını verilmekte (Farabi, Harfler Kitabı Kitabu'l-Huruf, 2008).

El-Medinetü'l Fazıla çeviren Nafız Danışman

Çevirmen Nafız Danışman çalışmasında "Farabi kimdir" önsözünden başlamakta. Eserin önsözünde yazar geniş bir şekilde Farabi'nin doğduğu yer, yazdığı eserler hakkında geniş çapta bilgi verilmiştir. İlk mevcut hakkında bölümünde , ortağı olmadığı hakkında, zıddı bulunmadığu hakkında, mukaddes varlığının tarife sığmadığı hakkında, birliği, zatının aynı olduğu ve Ulu Tanrının alim, hakim, hak, diri ve hayatın kendisi olduğu hakkında, Yüce Tanrının azameti, büyüklüğü ve ululuğu hakkında, bütün mevcutların ondan nasıl hasıl oldukları hakkında, mevcutların mertebeleri hakkında, pek ulu olan ilk mevcudu adlandıran isimler hakkında, sevani (ikinci mevcutlar) ve çokluğun oluşu hakkında, madde ve suret hakkında, aramızdaki cisim ve mevcutlar hakkında, ilahi mevcutların, mertebeleri ve heyulani cisimlerin bölümleri hakkında, semavi cisimlerin müşterek oldukları noktalar hakkında, semavi cisimlerin nerede döndükleri, nedeye ve ne için döndükleri hakkında, devri hareketlerle müşterek tabiatlerindeki haller hakkında, ilk sureti ve ilk maddeyi meydana getiren sebepler hakkında, var olmada heyulani cisimlerin mertebeleri hakkında, heyula üzerinde suretlerin taakubu hakkında, nefsin cüzüleri ve kuvvetleri hakkında, bu kuvvetlerin ve cüzülerin nasıl bir tek nefis oldukları hakkında, natık kuvvetin nasıl ve neden düşündüğü hakkında, irade ve ihtiyar aramadaki fark ve saadet hakkında, rüyaların sebebi hakkında, vahiy ve meaikey görmek hakkında, insanın topluluk ve yardımlaşmaya ihtiyaç hakkında, hakim uzuv hakkında, fazıl şehir reisinin mezietleri hakkında, fazıl şehre aykırı olan şeyler hakkında, nefislerin birbirleriyle birleşmeleri hakkında, sanatlar ve saadetler hakkında, bu (cahil) şehirlerin halkı hakkında, fazıl şehir halkı arasında müşterek olan şeyler hakkında, cahil şehir telakkisine göre adalet, cahil şehir telakkisine göre huş'u, cahil şehirler hakkında adlı başlıklardan oluşmaktadır. Bu çalışmada sadece Türkçe çevirisi bulunmakta, Arapça orijinal metni bulunmamaktadır. (Farabi, El-Medinetü'l Fazıla, 2001)

Mantığa Başlangıç Risaleleri inceleyen ve çeviren Hüseyin Sarıoğlu

Çalışma iki bölümde oluşmakta. Birinci bölümü İkinciye baskıya önsöz, önsöz, Farabi'nin mantık ilmine bakışı ve risalelerin mahiyeti üzerine, ilimlerin sınıflandırılması ve mantık, Farabi'nin Mantık İlmine Katkıları, Risalelerin mahiyeti, önsöz yahut matığa başlangıç, beş bölüm, işguçi kitavı yani (mantığa) giriş, kaynakça

İkinci bölümü ise önsöz yahut mantığa başlangıç risalesi, kıyasa dayalı olan ve olmayan sanatlar, beş söylem, mantık sanatının konusu ve kısımları, ilimlerin sınıflandırması ve mantık sanatı, mantık, akıl ve dil arasındaki ilişki, konu ve yüklem, basit yüklemler: külli ve şahıs, beş külli, mürekkep yüklemler: tanım ve tasvir ana başlıklardan oluşmakta ve orijinal Arapça metinlerinden sonra onların Türkçe çevirileri verilmekte.

Beş bölüm, terim ve gösterge, kıyasla ve kıyassız edinilen bilgiler, şeyin doğrudan veya dolaylı olarak varlığı, öncelik ve sonralık, müfret v mürekkep sözcükler.

Bir sonraki bölümün ana başlığı işguçi kitabı yani (mantığa) giriş. Beş külli, müfret külli anlamların sınıfların üzerine, cins ve tür üzerine, fasıl üzerine, hassa üzerine, araz üzerine, mürekkep külliler üzerine adlı alt başlıklarından oluşmakta.

Kitabın sonunda dizin verilmiştir. Adı geçen eserde Arapça metin ile Türkçe çevirisi karşılıklı sayfada verilmiştir. Okuyucunun metinleri daha kolay okuyabilmeleri için kitabı inceleyen ve çeviren yazar tarafından Arapça metinde ve Türkçe tercümede köşeli parantez içinde yer alan başlık, ifade ve numaraları konularak bazı sözcük, terim ve ifadeler çift tırnak içine alınmış, bazıları kalın ve bol hale getirilmiştir (Farabi, Mantığa Başlangıç Risaleleri, 2017).

Fusü'l-Medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler) çeviren Yrd. Doç. Dr. Hanifi Özcan

Eser beş bölümden oluşmakta. Birinci bölüm giriş. Girişte Araplar arasında felsefe, siyasi felsefesinin doğuşu, Farabi'nin siyasi felsefesi hakkındaki eserleri, fusulü'l medeni, Eflatun'un "Politicus"u ile ilişki, daha sonraki etkileri, el yazmaları ve çevirmenin teşekkür notu bulunmakta. İkinci bölüm ise içindeki analizden oluşmakta. Üçüncü bölüm Fusulü'l Medeni, Notlar kısmı ve indeks bulunmaktadır. Arapça metin bulunmaktadır (Farabi, Fusulü'l Medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler, 1987).

Mantığa Giriş Risaleleri et-Tabtıa, el-Fusulü'l-Hamse, Kitabu İsaguci çeviren Prof. Dr. Yaşar Aydınlı

Eser çevirmenin önsözüyle başlamakta. Önsöz kısmında Farabi'nin başka mantık ile ilgili çalışmalarından bahsedilmekte. Önsözün son kısmında çevirmene yardım eden tüm hocalarına teşekkür bulunmakta. Sonra metin başlamakta. Et Tavtıa veya mantığa giriş risalesinden sonra beş fasıla geçilmekte. Birinci fasıl: (Teknik lafızlar), ikinci fasıl: (tasdik türleri), üçüncü fasıl: (özsel/bizzat-ilineksel/bilaraz), dördüncü fasıl (delalet eden lafızlar) gibi fasıllardan oluşmakta. İsagucikitabı yani girişi, birinci kitabın amacı, ikinci önerme: yüklemeli, üçüncü müfret tümel anlamlar: beş tümel gibi bölüm başlıkları bulunmakta. İlimlerin sayımı bölümü ise mantığın içerdiği şeylerin tamamı, mantığın yararı, mantığın konuları, mantik ismi,unvanı, mantığın parçaları ve her birinin içeriği: kıyas türleri ve kıyasa dayalı sanatlar gibi altbaşlıklardan oluşmakta. Et-tenbih ala sebili's-seade bölüm felsefenin kısımları, mantık sanatı, mantığın yararı, mantık ismi, mantık ve gramer gibi başlıklar bulunmakta. En son dizin bulunmaktadır. Arapça metinden sonra Türkçe çevirisi verilmekte (El-Farabi, 2018).

Sonuç

Sonuç olarak Farabi'nin 20. ve 21. yüzyıllarda Türkiye'de yaptığı çevirilerdeki bazı çalışmaları gözden geçirilmiştir. Ortaçağ bilim adamı-çevirmeninin risalelerinin çevirildiği ve çevirilmeye devam edilen diller arasında (Latince, İbranice, Farsça, Fransızca, İtalyanca, Latince.. vb.) Türkçe de vardır. Türkçe çevirilerin çoğu felsefeyi, mantığı, dili ve siyaseti etkilemiştir.

Bu çalışma Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Bilim Komitesinin AP19675827 projesi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. (Данная работа выполнена в рамках проекта AP19675827 Комитета науки МНВО РК)

Kaynakça

1. Lugal, N., & Sayılı, A. (б.д.). Farabi'nin Tabiat İlminin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler Kitabı. Belleten C. XV,6, 83-122.
2. Farabi. (1990). El Medinetül Fazıla. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
3. Farabi. (2012). Kitabu'l-Burhan. İstanbul: Cilt Kurtiş Matbaacılık.
4. El-Farab, E. N. (2011). İlimlerin Sayımı (ihsau'l-'ulum). (ç. A. Arslan, Ред.) İstanbul: Divan Kitap.
5. Farabi. (2008). Harfler Kitabı Kitabu'l-Huruf. (Ç. Ö. Türker, Ред.) İstanbul: Yaylacık Matbaacılık.
6. Farabi. (2001). El-Medinetü'l Fazıla. (N. Danışman, Ред.) Ankara: ABC Matbaası.
7. Farabi. (2017). Mantığa Başlangıç Risaleleri. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
8. Farabi. (2019). Mutluluğun Kazanılması. (ç. Arslan, Ред.) İstanbul: TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI.
9. Farabi. (1987). Fusulü'l Medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler. (ç. Y. Özcan, Ред.) İzmir: İstiklal Matbaası.

El-Farabi, E. N. (2018). Mantığa Giriş Risaleleri et-Tavtıa, el-Fusulü'l-Hamse, Kitabu İsaguci. (ç. Y. Aydınlı, Ред.) İstanbul: Litera yayıncılık.

Карабукаев К.Ш., *философия илимдеринин доктору,*
Козубаев Ө.К.*, философия илимдеринин доктору, профессор,*
Бекбоев А.А., *философия илимдеринин доктору, профессор,*
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
академик А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институту
Бишкек ш., Кыргыз Республикасы

АДЕП-АХЛАК ЖАНА ФАРАБИ: ФИЛОСОФИЯЛЫК ДИСКУРС

Аннотация. Бул макалада улуу ойчул – Абу Наср аль-Фарабинин социалдык-философиялык концепциясынын тарыхый-философиялык маңызы репрезентация стилинде

реконструкцияланган. Аль - Фарабинин «философия», «ынтымактуу жана адилет коом», «адам турмушундагы адеп-ахлак», «жан дүйнөсү», «билим» ж.б. сыяктуу тушүнүктөргө байланыштуу концепцияларын талдоого өзгөчө көңүл бурулат. Макала жалпысынан конкреттүү тарыхый маалыматтардын негизинде аталган концептуалдык сегменттердин логикалык-гносеологиялык семантикасын жана онтологиялык табиятын ачып берет.

Негизги сөздөр: Ал-Фараби, концепция, адам, коом, акыл, философия, мораль, этика, билим.

Аннотация. В данной статье проводится реконструкция историко-философской сущности социально-философской концепции универсального мыслителя - Абу Наср аль-Фараби в стиле репрезентации. Особое внимание уделено анализу мировоззренческих концептов аль-Фараби, таких как ”философия” "гармоничное и справедливое общество", "мораль в жизни человека", "душа", "разумное существо", “знание” и другие. В статье в целом раскрывается логико-гносеологичская семантика и онтологическая природа упомянутых концептуальных сегментов на основе конкретно-исторических данных.

Ключевые слова: Аль-Фараби, концеция, человек, общество, разум, философия, мораль, этика, знание

Abstract. In this article, the historical-philosophical essence of the socio-philosophical concept of the great thinker - Abu Nasr al-Farabi is reconstructed in the style of representation. Al-Farabi's "philosophy", "harmonious and just society", "morality in human life", "soul", "knowledge", etc. Special attention is paid to the analysis of concepts related to such concepts. The article generally reveals the logical-epistemological semantics and ontological nature of the mentioned conceptual segments based on specific historical data.

Key words: Al-Farabi, concept, man, society, mind, philosophy, morality, ethics, knowledge.

Аль-Фараби философияны биринчи себептер жана болмуш жөнүндөгү илим деп эсептеген. Ал философия диний догмаларга же бийликке эмес, рационалдуу анализге жана логикалык дедукцияга негизделиши керек деп эсептеген.

Аль-Фараби философияны үч негизги бөлүмгө бөлгөн: теориялык, практикалык жана чыгармачылык. Теориялык философия болмуштун фундаменталдуу принциптерин, практикалык философия этиканы жана саясий философияны, ал эми чыгармачыл философия чыгармачылыкты изилдейт.

Аль-Фараби дагы идеалдуу мамлекет концепциясын иштеп чыгып, аны «кош мамлекет» деп атаган. Ал идеалдуу мамлекет эки бөлүктөн турушу керек деп эсептеген: биринчи бөлүк - философиялык элита.

Жалпысынан алганда, Аль-Фарабинин философиясы билимге жана акылга негизделген коомду түзүүгө багытталган. Ал акыл-эстүү талдоо жана логикалык тыянак аркылуу гана бизди курчап турган дүйнө жөнүндө чыныгы билимге жетишип, идеалдуу коомду түзө алабыз деп эсептеген.

Акылмандык жөнүндө

Аль-Фараби үчүн акылмандык билимдин эң жогорку формасы болгон, ага Кудай жөнүндөгү билим жана дүйнө жөнүндөгү билим кирет. Ал акылмандык абстракттуу ой жүгүртүү жана биринчи принциптерге негизделген ой жүгүртүү аркылуу ишке ашат деп эсептеген.

Аль-Фараби акылмандык окуу жана өз алдынча билим алуу аркылуу гана ишке ашат деп айткан. Ал акылмандык инстинктивдик эмес, күч-аракетти жана акыл аракетти талап кылат деп эсептеген. Ал акылмандык дүйнө жөнүндөгү билимди гана бербестен, жашоонун маанисин жана андагы ролубузду түшүнүүгө жардам берет деп ырастаган.

Аль-Фараби да акылман адам ар кандай кырдаалдарда туура иш кылууну билиши керек болгондуктан, даанышмандык адеп-ахлак менен байланыштырылышы керек деп эсептеген. Ал акылмандык Кудайды жана Анын эрки жөнүндөгү билимди жана бул билимди коомдун жыргалчылыгына жетүү үчүн кантип колдонууну керек деп эсептеген. Дегеле, Аль-Фараби үчүн акылмандык билимдин эң жогорку түрү болгон, ага Кудай жөнүндөгү билим, дүйнө

жөнүндөгү билим жана жашоодо туура жашоо жана иш-аракет кылуу жөнүндөгү билим кирет. Ал акылмандык окуу, өзүн-өзү тарбиялоо аркылуу ишке ашат жана адеп-ахлак жана коомдун жыргалчылыгына жетишүү менен байланышкан деп эсептеген.

Коом жөнүндө

Аль-Фараби философ гана болбостон, коом теориясына олуттуу салымдарды калтырган саясий ойчул да болгон. Ал коом акыл-эс жана адилеттүүлүктүн негизинде түзүлүшү керек деп эсептеген.

Аль-Фараби үчүн коом ар бир адам өзүнүн дараметин ишке ашыра ала тургандай жана коомдун өнүгүшүнө катыша ала тургандай түзүлүшү керек. Ал акылман мамлекет идеясын сунуш кылган, анда бийлик билимдүү жана акылман адамдардан турган, коомду эң жогорку идеалдарга ылайык башкарган.

Аль-Фараби дагы коом адилеттүүлүктүн жана теңдиктин негизинде түзүлүшү керек деп эсептеген. Ал кээ бир адамдар башкалардан жогору төрөлөт деген ойду четке кагып, бардык адамдар мыйзам алдында бирдей жана бирдей мүмкүнчүлүккө ээ болушу керек деп эсептейт.

Жалпысынан алганда, Аль-Фараби үчүн коом акыл-эс, адилеттик жана теңдиктин негизинде түзүлүшү керек. Ал даанышман мамлекет идеясын сунуш кылган, анда өкмөт эксперттерден жана коомду эң жогорку идеалдарга ылайык башкарган акылман адамдардан турат.

Аль-Фараби коомдун генезисине да кызыгып, коомдор кандайча түзүлүп, кантип өнүгүп жатканын изилдеген. Ал коом жалпы максатка жетүү үчүн чогулган жеке адамдардан түзүлөт деп эсептеген. Бул адамдар чогуу иштөө аларга жалгыз жетише албагандан да чоң натыйжаларга жетишүүгө жардам берерин түшүнүшөт.

Аль-Фараби дагы коом өнүгүүнүн бир нече этаптарынан өтөт деп ырастаган. Башында адамдар табигый тең салмактуулукта жашашат, анда ар бир адам өзүн жана үй-бүлөсүн гана ойлойт. Ошондо алар биргелешип иштөө ооруну жеңүүгө жардам берерин түшүнүшөт.

Жашоо жөнүндө

«Өмүр» – Фарабинин трактаттарында жашоо же бар деген мааниде колдонулган термин. Бул Фарабинин эң маанилүү философиялык концепцияларынын бири болгон жана ал аны физикалык, метафизикалык жана этикалык жактан ар кандай көз караштардан караган. Фарабинин ою боюнча, жашоо физикалык бар болуу эмес. Ал жашоонун космостук түзүлүштүн бир бөлүгү экенин жана бардык жандыктардын бул тартипте өз орду бар экенин айткан. Фараби өз чыгармаларында жашоонун максаты жана багыты бар экенин, анын максаты жеткиленДикке жетүү экенин көп баса белгилеген. Мындан тышкары, Фараби адамдын жашоосу билимге жана акылмандыкка негизделиши керек жана бул сапаттар адамга ага жетүүгө жардам берет деп эсептеген.

Аль-Фараби жашоого баа жеткис белек катары караган, аны барктап, баалай билген. Ал жашоо адамга ырахат алуу үчүн гана эмес, анын акыл-эсин, рухий табиятын өнүктүрүү үчүн берилген деп үйрөткөн. Фараби ошондой эле сергек жашоо образын, тамак-ашта жана суусундукта ченемдүүлүк, дене менен жан үчүн машыгуунун маанилүүлүгүн баса белгилеген. Ал жашоонун мааниси жана максаты менен толуп, ар бир адам эң жогорку чындыкка жана руханий жеткиленДикке жетүүгө умтулушу керек деп эсептеген. Фараби адам кемелдикке жетүү үчүн өзүнүн интеллектуалдык жана моралдык сапаттарын тынымсыз өнүктүрүү керек деп үйрөткөн.

Аль-Фараби трактаттарында адамдын өзүнүн алсыз жана күчтүү жактарын түшүнүүгө, ошондой эле жашоодогу максатын аныктоого жардам бере турган өзүн-өзү аңдап билүүнүн жана интроспекциянын маанилүүлүгүн баса белгилеген. Ар бир адамдын руханий жактан өсүү жана өнүгүү потенциалы бар деп эсептеген жана бул потенциалды толук пайдалануу маанилүү деп эсептеген.

Аль-Фарабинин өмүрү өзүнчө баалуу болгон, бирок ал ошондой эле руханий жана интеллектуалдык өсүү, өнүгүү жана өзүн-өзү өркүндөтүү үчүн мүмкүнчүлүк болгон. Ал жөн гана биологиялык бар болгон эмес, тескерисинче, философиялык, метафизикалык жана этикалык маселелер менен байланышкан. Ал жашоону космостук тартиптин бир бөлүгү

катары караган, ал жеткилеңдикке жетишүүгө багытталган жана билимге, акылмандыкка жана жакшылыкка жана бакытка болгон каалоого негизделген.

Жан жөнүндө

Аль-Фараби рухту ар кандай жөндөмдүүлүктөргө жана функцияларга ээ болгон өз алдынча субстанция катары караган. Ал жанды үч негизги түргө бөлгөн: өсүмдүктөр дүйнөсүнүн жаны, жаныбарлар дүйнөсүнүн жаны жана акыл-эстүү жандыктын жаны.

Өсүмдүктөр дүйнөсүнүн жаны өсүп-өнүгүү жана көбөйүү, ошондой эле тышкы чөйрөнү жана анын өзгөрүшүн кабылдоо жөндөмүнө ээ.

Жаныбарлар дүйнөсүнүн рухунун кыймыл, сезүү кабылдоо, каалоо жана эрк сыяктуу кошумча жөндөмдөрү бар.

Акылдуу жандыктын руху, Фараби боюнча, үч өңүттөн турат: төмөнкү жагы айбандык, тиричилик муктаждыктарына жооп берүүчү, ортоңку жагы акылдуу, ой жүгүртүүгө жана акыл-эске жооптуу, эң жогорку жагы – ноуменалдык, ой жүгүртүүгө жана баарлашууга жооптуу.

Аль-Фараби акыл-эстүү жандыктын руху өзүн-өзү таанууга жана дүйнөнү таанууга жөндөмдүү, анын максаты – кемчиликсиздикке жетүү жана Теңирчилик менен биригүү деп эсептеген.

Жалпысынан алганда, Фарабинин рух жөнүндөгү концепциясы анын философиялык системасынын маанилүү бөлүгү болгон, ал адам табиятынын жана дүйнө менен болгон мамилелеринин көптөгөн аспектилерин түшүндүргөн.

Адамдык жаман сапаттар жөнүндө

Фараби адамдын жаман сапаттары анын кулк-мүнөзүнүн кемчиликтеринен келип чыгат, аларды тарбиялоо жана тарбиялоо аркылуу жоюуга болот деп эсептеген.

Адеп-ахлак жөнүндө

Аль-Фарабинин философиясында адеп-ахлак негизги түшүнүктөрдүн бири. Ал адеп-ахлактык баалуулуктар жаратылыштын жана коомдук турмуштун мыйзамдарын акылга сыярлык түшүнүүгө негизделген деп эсептеген. Ал өзүнүн маданий жана диний мурасына карабастан, ар бир адам тарабынан кабыл алынышы керек болгон жалпы адамзаттык адеп-ахлактык баалуулуктар бар экенин ырастады. Бул баалуулуктарга төмөнкүлөр кирет: адилеттүүлүк, кыраакылык, ченемдүүлүк, кайраттуулук жана айкөлдүк.

Аль-Фараби да коомдо этиканын маанисин баса белгилеп, ар бир коом гармониялуу жана адилеттүү тартипти түзүүгө умтулушу керек деп эсептеген. Бул ар бир адамдын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу, мыйзамдуулукту жана тартипти сактоо, бардыгына бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу жана ар бир адамдын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү аркылуу жетишилди деп эсептеген.

Ошентип, Аль-Фараби үчүн адеп-ахлак адамдын жана коомдун жашоосунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана алардын жыргалчылыгы жана бактысы менен тыгыз байланышта. Ал адам өзүндүн рухий жана интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүүгө умтулуу керек, ал билим алуу, өзүн-өзү тарбиялоо жана билимди тынымсыз издөө аркылуу ишке ашат деп эсептеген.

Мындан тышкари, Аль-Фараби адам өзүнчө эмоциаларына жана кумарларына алдырбоо жана алардын жашоосун башкаруусуна жол бербөө үчүн аларды башкара биле керек деп эсептеген. Ал адамдын жана дүйнөнүн табиятын билүү жана түшүнүү, ошондой эле адеп-ахлак жана этика мыйзамдарын билүү адамдын руху жана адеп-ахлактык жактан жогорку даражага жетүүгө жардам берет деп ырасталган.

Аль-Фараби ошондой эле адам өзүнүн жеке кызыкчылыгын гана эмес, бүтүндөй коомдун жыргалчылыгын да ойлош керек деп эсептеп, коомдук жоопкерчиликтин жана тилектештиктин маанисин баса белгилеген. Ал социалдык туруктуулук жана бүтүндөй коомдун бакубаттуулугу болмоюнча инсандын ар кандай ийгилиги жана гүлдөп-өсүүсү мүмкүн эмес деп ырастады.

Ошентип, Фараби этикасы ар бир адамдын адеп-ахлактык баалуулуктарын жана коомдук жоопкерчилигин урматтоого негиздеген ынтымактуу коомду түзүүгө багышталган.

Аль-Фараби адам озундун кулк-мүнөзунун жаны жаңы дүйнонүн кемчиликсиз болушуна умут болушу керек, муну адеп-ахлактык жаны руху куч-аракет менен жашоо керек деп эсептеген. Ал адеп-ахлак объективдүү нерсе жана адамдардын каалоосуна жана ой-пикиринен көз карандысыз болот деген. Фараби ошондой эле адеп-ахлак динге жана туура менен туура эмес аныктоочу кудай мыйзамдарын билеминен байланыштуу деп эсептеген.

Аль-Фараби өзүнүн этикасында бир нече негизги түшүнүктөрдү бөлүп көрсөткөн. Алардын бири – адеп-ахлактык тарбия, башкаларды сыйлоо дегенди билдирген "адаб" түшүнүгү. Ал билимди бала кезинен баштап, өмүр бой улантуу керек деп эсептеген.

Аль-Фараби этикасында дагы бир маанилуту түшүнүк – бул "ихсан" (кемчиликтүүлүк), ал кемелдикке жана Аллахка жакшылыкка карай жолду сүрөттөйт. Ал адамдар чындыгы билимге жана дүйнөнү түшүнүүгө, ошондой эле такыба жашоого жан акылман жүрүм-турумга үмүттөнүү керек деп ырастаган.

Мындан тышкари, Фараби "хубб ал-жамийи" түшүнүгүнө басым жасаган, бул коомго болгон сүйүү жана жалпы жыргалчылыкка умтулуу дегенди билдирет. Ал адамдар коомдун активдуу катышуучусу болуп, анын жыргалчылыгына кам көрүү керек деп эсептеген.

Дегеле, Фарабинин этикасы адеп-ахлак менен рухийлик тыгыз байланышта, бирөөнүн өнүгүшү экинчиси өнүкпөй туруп болбойт деген идеяга негиз жок. Ал адам көзүнүн кулк-мүнөзүн, жан дүйнөсүн өркүндөтүү аркылуу эң жогорку адеп-ахлактыкка жана Кудайга жакшылыкка жете алат деп эсептеген.

Акыл жөнүндө

Аль-Фараби өзүнүн көптөгөн эмгектеринде акыл-эсти изилдөөгө арнаган. Ал акылды билим алуунун жана дүйнөнү түшүнүүнүн негизги куралы деп эсептеген. Аль-Фараби өзүнүн эмгектеринде акылдын үч формасын бөлүп көрсөткөн: потенциалдуу акыл, актуалдуу акыл жана кудайлык акыл. Потенциалдык интеллект – бул адамдын ой жүгүртүү жөндөмү, аны машыгуу жана тажрыйба аркылуу өнүктүрүүгө болот. Чыныгы акыл – бул адамда калыптанып калган жана ал колдонгон акыл метафизика. Ал акыл-эс бизге жаратылыштын мыйзамдарын жана бизди курчап турган дүйнөнүн мыйзамдарын түшүнүүгө жардам берет, ошондой эле рухий жыргалчылыкты жана Кудайга жакындыкты табууга жардам берет деп ырастады.

Жалпысынан алганда, Аль-Фарабинин философиясы адамдын акыл-эсин өнүктүрүүгө жана аны чындыкка жана жыргалчылыкка жетүү үчүн пайдалануу жардам берүүгө багытталган. Ал акылга сыярлык жана сарамжалдуу жашоо аркылуу гана эң жогорку даражага жетүүгө болот деп эсептеген.

Билим жөнүндө

Аль-Фараби үчүн билим философиянын эң маанилүү багыттарынын бири жана элементи болгон. Ал адамдын акылы жана интеллектуалдык жөндөмдүүлүгү аркылуу гана билимге жетүүгө болот деп эсептеген. Ал билимди эки түргө бөлгөн: биринчи принциптерди билүү жана туундуларды билүү. Барлык, жоктук, чындык, жалгандык ж.б.у.с биринчи принциптерди билүү башка бардык билимдерди түшүнүү үчүн зарыл деп эсептелген. Туундуларды билүү, башкача айтканда, биринчи принциптерге негизделген билим анча маанилүү эмес деп эсептелген.

Аль-Фараби билимге билим берүү жана интеллектуалдык ишмердүүлүк аркылуу гана жетүүгө болот деп эсептеген. Ал окууга жана өзүн-өзү тарбиялоого чоң маани берип, билим берүү жана окутуу аркылуу гана дүйнөнү чыныгы түшүнүүгө жетишүүгө болот деп эсептеген.

Мындан тышкары, Аль-Фараби билим коомдун жыргалчылыгына жетишүүгө багытталышы керек деген пикирди айткан. Ал чыныгы билим жеке кызыкчылыктарыбызга гана кызмат кылбастан, дүйнөнү түшүнүүгө жана аны жакшыраак жерге айлантууга жардам бериши керек деп эсептеген. Жалпысынан алганда, Аль-Фараби үчүн билим адамдын руханий жана социалдык өнүгүүсүнүн ажырагыс бөлүгү болгон.

Аль-Фараби үчүн билим адамдын акылы жана интеллектуалдык жөндөмдүүлүгү аркылуу пайда болот. Ал билимге абстракттуу ой жүгүртүү, талдоо жана биринчи принциптерге негизделген ой жүгүртүү аркылуу жетүүгө болот деп эсептеген. Аль-Фараби биз дүйнөнү изилдеп, анын чыныгы себептерин жана мыйзамдарын тапканда гана билимге,

түшүнүккө жана акылмандыкка жете алабыз деп эсептеген. Бул үчүн ал абстракттуу ой жүгүртүүнү, логиканы жана ой жүгүртүүнү үйрөнүү үчүн билим, тарбия жана өзүн-өзү тарбиялоону зарыл деп эсептеген.

Аль-Фараби үчүн билим акылмандыкка жана дүйнөнү туура түшүнүүгө жетишүү үчүн зарыл деп эсептеген. Ал билимди теориялык билим жана практикалык билим деп экиге бөлгөн. Теориялык билим чындык жана жаратылыштын баштапкы принциптерин жана мыйзамдарын түшүнүү менен, ал эми практикалык билим билимди турмушта колдоно билүү менен байланышкан.

Аль-Фараби ошондой эле билимдин социалдык абалына жана тегине карабастан бардык адамдарга жеткиликтүү болушу керек деп эсептеген. Ал ар бир адам билимге укуктуу экенин жана окуу ар бир адам үчүн жеткиликтүү болушу керек деп ырастады.

Жалпысынан алганда, Аль-Фараби үчүн билим адам жашоосунун маанилүү элементи жана акылмандыкка жана дүйнөнү түшүнүүгө жетүү жолу болгон. Ал билимди адеп-ахлак менен байланыштыруу керек деп эсептеген, анткени адеп-ахлаксыз билим билимди кыянаттык менен пайдалануу алып келет деген. Ошондуктан, ал билим коомдун жыргалчылыгына жетишүүгө багытталышы керек деп эсептейт.

Жалпысынан алганда, Аль-Фараби үчүн билим дүйнөнү түшүнүүгө жана аны жакшыраак кылууга мүмкүндүк берүүчү руханий жана социалдык баалуулук. Ал билим интеллектуалдык ишмердүүлүк, билим берүү жана окутуу, билимди коомдун жыргалчылыгы үчүн колдонуу аркылуу пайда болот деп эсептеген.

Адилеттүүлүк жана адилетсиздик жөнүндө

Фараби боюнча, адилеттүүлүк жеке адамдарды эмес, коомду башкарууга тийиш болгон жакшы сапат. Ал ар бир адам өз милдетин аткарууга жана башка адамдардын укуктарын урматтоого милдеттүү деп эсептеген. Адилеттүүлүк бизден акыл-эстүү жана моралдык принциптерге ылайык иш-аракет кылууну талап кылат, бул дайыма эле жагымдуу же пайдалуу болбосо да.

Адилетсиздик болсо бул принциптерди бузуп, коомдо чыр-чатакка, чыңалууга алып келет. Фараби бийлик адилеттүү болуп, өз жарандарынын укуктарын коргошу керек, ал эми эл адилеттүүлүк үчүн күрөшүп, адилетсиздикке каршы күрөшүүгө даяр болушу керек деп ырастаган.

Ал ошондой эле акыйкаттык сезимге же өзүм билемдикке эмес, билимге жана акылга негизделиши керектигин белгиледи. Адилеттүү адам өз каалоосун же кызыкчылыгын гана ээрчибестен, адеп-ахлактык жана акыл-эстүү принциптерге ылайык иш кыла алышы керек.

Адам жөнүндө

Аль-Фараби адамды коомдун бир бөлүгү катары карап, адам башка адамдар менен өз ара аракеттенүү аркылуу гана өзүнүн чыныгы мүмкүнчүлүктөрүнө жете алат деп ырастаган. Ал ар бир адамдын акылмандыкка, билимге жетүү мүмкүнчүлүгү бар деп эсептеген жана бул сапаттар билим алуу жана башка адамдар менен карым-катнаш аркылуу калыптанса болот деп эсептеген.

Аль-Фараби да этика менен адеп-ахлактын адам жашоосундагы маанисин баса белгилеген. Ал адамдар бири-бири менен жана жаратылыш менен гармонияда жашашы керек, коомдун гүлдөшү үчүн жогорку адеп-ахлак нормаларын сактоосу керек деп эсептеген.

Кошумчалай кетсек, Аль-Фараби ар бир адамдын кайталангыс таланты жана жөндөмү бар, коом бардык адамдарга өз потенциалын өнүктүрүүгө жана жалпы жыргалчылыкка салым кошууга бирдей мүмкүнчүлүктөрдү бериши керек деп эсептеген. Ал ошондой эле коом ар бир инсандын жыргалчылыгын жана бактысын камсыз кылуу үчүн анын укуктарын жана эркиндиктерин коргоого тийиш деп ырастады.

Жалкоолук жөнүндө

Фараби жалкоолук адамды өз максатына жетүүсүнө тоскоол болуп, социалдык ийгиликсиздикке алып келет деп эсептеген. Фараби көрө албастык адамдардын ийгиликке жетишине тоскоол болот, ал эми билим бул кемчиликти эске алуусу керек деп эсептеген. Фараби сабатсыздык адамдардын дүйнөнү түшүнүүсүнө жана туура чечим чыгаруусуна

тоскоол болот, ал эми билим берүү билимди окутууга жана жайылтууга багытталышы керек деп эсептеген.

Фараби бузукулук адамдарда сөзсүз пайда болот, бирок аларды тарбия жана билимдин жардамы менен жеңсе болот деп айткан. Ал ошондой эле адамдарга жамандыктарды жеңүүгө жана гүлдөп-өнүгүүгө жардам бере турган туура социалдык шарттарды түзүүнүн маанилүүлүгүн белгиледи.

Этика жөнүндө

Аль-Фарабинин философиясында этика маанилүү роль ойнойт жана анын мамлекет жана коом концепциясы менен тыгыз байланышта. Этика билимге жана акылмандыкка негизделет, ал эми акылмандыктын негизи табияттын мыйзамдарын түшүнүү деп эсептеген. Ал ошондой эле этика статикалык нерсе эмес, тескерисинче, коомдун конкреттүү жагдайларына жана муктаждыктарына ылайыкталышы керек деп эсептеген.

Аль-Фараби «зарыл» (фарз) түшүнүгүнүн негизинде адеп-ахлактык аракет концепциясын иштеп чыккан. Адам бактылуу жана бейпил жашоо үчүн фарзга ылайык амал кылуусу керек жана коом мындай жүрүм-турумга үндөшү керек деп эсептеген.

Ал ошондой эле коомдун бактысы жана бакубаттуулугу анын өзүнө жүктөлгөн милдеттерди жана милдеттерди канчалык натыйжалуу аткаргандыгынан, анын ичинде ар бир адамдын укуктарын жана эркиндиктерин коргоодон, бакубатчылыкты жана бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуудан, ар бир адамдын чыгармачылыгын, жөндөмдөрүн өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүдөн көз каранды экенин ырастады.

Ошентип, аль-Фарабинин философиясында этика ар бир адамдын жыргалчылыгын жана бактысын камсыз кыла ала турган гармониялуу жана адилет коомду түзүүнүн куралы болуп саналат.

Парз жөнүндө

Аль-Фараби үчүн милдет – адеп менен укуктун ортосундагы байланыш. Милдет адамдын адеп-ахлактык принциптерге ылайык жашоосуна жардам берип, коомдо адилеттүү мамилелердин орношуна алып келет. Аль-Фараби ошондой эле милдет коомдун жыргалчылыгы менен байланыштуу болушу керек деп эсептеген. Коомдун максаттарына жетүү жана анын туруктуулугун сактоо үчүн адам өзүнүн милдеттерин аткарышы керек. Ар бир адам өз милдетин так аткарса, коом гармониялуу жана натыйжалуу иштейт.

Абийирдин этикалык түшүнүгү жөнүндө

Аль-Фарабинин философиясында абийир адамдын иш-аракетинин туура жана туура эместигин ички сезими катары чечмеленет. Бул адамдын ички табиятынын бир бөлүгү жана ага адеп-ахлак дүйнөсүндө багыт алууга жардам берет. Абийир, Фараби боюнча, машыгуу жана көнүгүү аркылуу өнүктүрүлөт жана бул адамга туура жана туура эмес иштерди айырмалоого жардам берет. Бул ошондой эле жеткиленДикке жетүүнүн ачкычы жана анын аркасында адам өзүнүн иш-аракеттерин эң жогорку адеп-ахлактык идеалдарга ылайык келтире алат. Фараби абийирди чыныгы диндин жана философиянын принциптерине ылайык тарбиялоо керек деп эсептеген. Ал адамдарды кемчиликсиздикке умтулууга жана өз эркин Кудайдын жогорку эркине баш ийүүгө үндөгөн.

Чынчылдык жөнүндө

Аль-Фараби үчүн чынчылдык адамдын руханий жактан өнүккөн жана кемчиликсиз болушу үчүн, анын ичинде болушу керек болгон эң негизги адеп-ахлактык сапаттардын бири. Ал чынчылдык жеке адамдын жашоосундагы маанилүү сапат гана эмес, ал адилеттүү жана гармониялуу коомду куруунун зарыл элементи деп эсептеген. Фараби чынчылдык адамдын ички рухий гармониясынан келип чыгат, ал акыл-эсинин жана жан дүйнөсүнүн өнүгүшүнөн пайда болот деп эсептеген. Актыкка ээ болгон адам - бул анын чындыкты кабылдоосун бурмалай турган кумарлардан жана эмоциялардан эркин адам. Андай адам жеке кызыкчылыгына карама-каршы келсе да, чындыкты ээрчүүгө дайым даяр. Фараби чынчылдык сөздө гана эмес, иш жүзүндө да көрүнүшү керек деп эсептеген. Кыйынчылыктар жана ыңгайсыздыктар болсо да адам өз милдеттерин аткарууга жана убадасын аткарууга дайыма даяр болушу керек.

Бирок Фараби ошондой эле чынчылдык коомдо карама-каршылыктарды жаратышы мүмкүн экенин, өзгөчө ал учурдагы үрп-адаттар менен салттарга карама-каршы келеерин түшүнгөн. Ошондуктан ал адам өзүнүн негизги принциптерин жана ишенимдерин бузбаса, компромисске барууга даяр болушу керек деп эсептеген.

Укук жөнүндө

Аль-Фараби укукту коомдук турмуштун ажырагыс бөлүгү катары караган. Коомдо адилеттүүлүктү жана тартипти камсыз кылуу үчүн мыйзамдар жана жоболор зарыл деп эсептеген. Аль-Фараби укуктун эки түрүн бөлүп көрсөткөн: табигый жана позитивдүү. Табигый укук адам табиятынын негизин түзгөн моралдык жана адилеттүүлүктүн универсалдуу принциптерин билдирет. Позитивдүү укук – бул мамлекет тарабынан түзүлгөн жана жөнгө салынган мыйзамдар. Ал позитивдүү укук табигый мыйзамга жана моралдык принциптерге шайкеш келиши керек, антпесе ал адилеттүүлүктүн бузулушуна алып келиши мүмкүн деп эсептеген. Ошол эле учурда ал табигый укукка туура келбесе да, позитивдүү укукту урматтоо зарылдыгын тааныган.

Аль-Фараби үчүн мыйзам акылга жана адилеттүүлүккө негизделиши керек. Ал мыйзамдар объективдүү болушу керек жана анын социалдык абалына жана коомдогу абалына карабастан ар бир адамга бирдей колдонулушу керек деп эсептеген.

Эркиндик жөнүндө

Фараби үчүн эркиндик этикадагы жана социалдык философиядагы маанилүү түшүнүк. Ал эркиндикти адамдын ар кандай мүмкүнчүлүктөрдөн тандап, өзүнүн акылына жана эркине ылайык иш-аракет кылуу жөндөмү катары караган. Фараби эркиндикке сырткы мажбурлоодон жана таасирлерден кутулуу, ошондой эле өзүнүн ички табиятын өркүндөтүү аркылуу гана жетүүгө болот деп айткан. Ал эркин адам гана рухий өнүгүүнүн жана жеткиленциктин эң жогорку деңгээлине жете алат деп эсептеген.

Бирок Фараби эркиндик ар бир адам башкалардын укуктарын жана кызыкчылыктарын эске алуусу керек болгон социалдык контекстте чектелиши мүмкүн экенин да тааныган. Мында эркиндик коомдогу жүрүм-турумду жөнгө салуучу жана анын мүчөлөрүн башка адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин бузуудан коргогон мыйзам жана моралдык нормалар менен чектелиши керек.

Адабияттар

1. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. –Алма-Ата: Наука, 1978. - 400 б.
2. Аль-Фараби. Философские трактаты. –Алма-Ата: Наука, 1970. 432 б.

Козубаев Ө.К., *философия илимдеринин доктору, профессор*
Бекбоев А.А. *философия илимдеринин доктору, профессор,*
Карабукаев К.Ш. *философия илимдеринин доктору*
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
академик А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институту,
Бишкек ш., Кыргыз Республикасы

АЛ-ФАРАБИНИН ЖАНА ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ЭТИКАЛЫК КОНЦЕПТТЕРИ: КОМПАРАТИВДИК ТАЛДОО

Аннотация. Макалада өткөн доор – азыркы заманды түшүнүүнүн ачкычы деген белгилүү чындыктын талашсыздыгы тастыкталат. Бүгүнкү коомдук мамилелер өткөндүн алгылыктуу социалдык тажрыйбасына таянат. Ата-бабалардан калган коомдук балуулуктарды, анын ичинде Ал-Фараби менен Жусуп Баласагындын кун жеткис этикалык мурастарын компоративдик тандоо методун аркылуу философиялык реконструкциялоо – азыркы философия илиминин бирден бир милдети.

Негизги сөздөр: Ал-Фараби, Жусуп Баласагын, адам, коом, мамлекет, философия, мораль, этика, билим, көчмөн маданият, компоративдик.

Аннотация. В статье утвердительно констатируется известная истина о том, что прошлое есть ключ к правильному пониманию настоящего. Современные общественные отношения, безусловно, зиждятся на положительном социальном опыте прошлого. Сохранить и развить опыт предков, в том числе и бесценное этическое наследие Аль-Фараби и Юсуфа Баласагуни в контексте философской реконструкции используя метода компаративного анализа – неоспаримая задача современной философской науки.

Ключевые слова: Аль-Фараби, Юсуф Баласагуни, человек, общество, государство, философия, мораль, этика, знание, кочевая культура, компаративный.

Abstract. The article affirmatively states the well-known truth that the past is the key to a correct understanding of the present. Modern social relations are, of course, based on the positive social experience of the past and on its rational understanding. Preserving and developing the experience of ancestors, including the priceless ethical heritage of Al-Farabi, Yusuf Balasaguni in the context of the philosophical reconstruction of the original history of nomadic culture using the method of comparative analysis is an undeniable task of modern philosophical science.

Key words: Al-Farabi, Yusuf Balasaguni, man, society, state, philosophy, morality, ethics, knowledge, nomadic culture, comparative.

Советтер Союзунун курамындагы мурдагы республикалар саясий-экономикалык суверенитет (өз алдынчалык) укугун алып, ар бири эркин мамлекет катары эл аралык субъекттик укуктарга ээ болуп өнүгүп келе жатканына отуз жылдан ашуун мезгил өттү. Алардын ичинде албетте Кыргызстан да бар. Ушул убакыттын ичинде Кыргызстан да Орто Азиянын башка өлкөлөрүндөй эле өз өнүгүүсүнүн улам бир жаңы саясий, социалдык-экономикалык моделин (үлгүсүн) издеп келет. Белгилүү болгондой, убагында бир туруп Швейцария болобуз, бир туруп Туркия болобуз деген ураандар айтылган. Ал эми саясий жактан президенттик, парламенттик, президенттик-парламенттик башкарууларды көрүп, азыр суперпрезиденттик башкаруу жүрүп жатат. Мындай изденүүлөр мамлекет үчүн, айрыкча коом үчүн дайым эле жагымдуу маанайда өтө бербейт. Алар, изденүүлөр, өздөрүнүн карама-каршылыктуу табиятынан улам коомдо социалдык-экономикалык, руханий-маданий, ал эмес саясий диссонанстарды жаратат. Ошондон улам 2005-, 2010-, 2020 - жылдардагыдай саясий-социалдык төңкөрүштөрдү өткөрүүгө өбөлгө түзүлөт.

Азыркы Кыргызстанда өлкөнүн келечек өнүгүү вектору таасын аныкталды деп айтсак болот. Ал негизгиси социалдык мазмундагы маселелерди чечүүгө багытталган экономиканы түзүүчү мамлекетти куруу. Башкы акцент (басым) өлкөнүн ички социалдык-экономикалык, руханий-маданий мүмкүнчүлүктөрүнө, ресурстарына, потенциалына таянууга жасалат. Маселе бир гана экономикалык маселерди чечүү менен чектелбейт. Коомдук турмушту ургаалдуу өнүктүрүүдө руханий-маданий, адеп-ахлак факторунун ролуна да өзгөчө көңүл бурулууда. Ошондуктан Кыргыз Республикасынын Президенти С. Н. Жапаровдун номер биринчи жарлыгы (Указы) “Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө” деп аталды. Бул Жарлык “Жогорку моралдык ченемдерди, каада-салттарды, үй-бүлөлүк жана коомдук салттуу баалуулуктарды, сергек жашоону өздөштүрүү, жалпы адамзаттык баалуулуктар системасына өтүү аркылуу жарандарды тарбиялоону колдоо максатында кабыл алынган” [“Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө”, 2021:1].

Буга чейин ички жана сырткы себептерге байланыштуу коомдо руханий-адептик деградациянын жүрүп келгендигиачык байкалууда. Кыргыз Республикасынын Президенти С. Н. Жапаров белгилегендей: “Акыркы жылдарда кылымдарды карыткан улуттук баалуулугубуз четинен бөксөрүп, кетилип, жакшысынан жаманы көбөйүп баратканы өкүнүчтүү” [Жапаров, 2023: 51.]. Андыктан, өткөндөн калган руханий мураска кызыгуу, аны окуп үйрөнүү, урунттуу жактарынан сабак алуу, өрнөктүү учурларын үлгү тутуу жана аларды компаративдик талдоо методу менен учурдун талаптарына ылайыктап кароо философия илимине ар убак мүнөздүү.

Өткөн менен бүгүнкүнүн диалектикасы руханий багытта өзгөчө маниге ээ экендиги белгилүү. Улам бир жаңы муундардын маданий-интеллектуалдык ийгиликтери мурдагы муундардын маданий жетишкендиктери менен шартталып, аларды дагы жаңы бийиктикке өөрчүтүп турат. Бул мыйзамченемдүүлүк азыркы маданиятка да толук мүнөздүү. Анткени, ал дүйнөлүк цивилизациянын кенен жолунан четте калган кубулуш эмес, тескерисинче анын түздөн-түз уландысы. Демек, азыркы маданият жайдак жерден жаралып, же асмандан түшө калбайт. Ал адамзат кылымдап жыйнаган руханий казынадан наар алып, анын нарктуу үлгүлөрүн өркүндөтөт. Азыр коомубузду маданий интеллектуалдык дөөлөттөр менен жаңыртуу милдети түздөн-түз жолго коюулуп жаткан шартта буга чейинки маданий жетишкендиктерди кеңири колдонуунун жана асылдандырып байытуунун мааниси өзгөчө. Бул узак да, түйшүктүү туташ да процесс, анткени, социалдык прогресстин диалектикалык логикасы, мыйзамченемдүүлүгү ушундай.

Ушул мыйзамченемдүүлүк дүйнөлүк руханий-философиялык мурастын алтын тепкичтеринен болгон Ал-Фарабинин жана Жусуп Баласагындын этикалык окууларына да толугу менен тиешелүү. Дүйнөдө улуу Аристотелден кийин Экинчи Окутуучу аталган Ал-Фараби өзүнүн нукура философиялык, философиялык-логикалык, философиялык-этикалык, философиялык-эстетикалык, философиялык-музыкалык, философиялык-социологиялык трактаттары менен даанышмандык даражага жетсе, Жусуп Баласагын көркөм-философиялык, көркөм-этикалык, көркөм-эстетикалык, көркөм-космологиялык, көркөм-социологиялык мазмунда түрк тилинде биринчи жолу жазылган “Куттуу билим” [Ж. Баласагын, 2015: 3] аттуу чыгармасы менен Мусулмандык Чыгыш цивилизациясынын туу чокусунан орун алган. Аталган эки залкардын философиялык-этикалык концепттеринин дилогиясына компаративдик талдоо жүргүзүү бабалардан калган кайталангыс философиялык мурастын терең мазмунун учурдун талабына ылайык түшүнүүгө өбөлгө болоорунда шек жок.

Ал-Фарабинин бир гана этикалык окуусун алганда да ал энциклопедиялык мазмундагы окуу. Эң эле жөнөкөйлөтүп айтканда улуу ойчул адамзатка мүнөздүү изги (добродетель) түшүнүктөрдү жалпы этикалык жана интеллектуалдык деп эки түргө бөлүп, биринчисине адамдын күнүмдүк утурумдук жашоосуна мүнөздүү болуп, улам кайталанып адатка айланган канагаттангандык, берешендик, каармандык, адилеттик сыяктуу түшүнүктөрдү кошсо, экинчисинде адамдын акыл-эс, ойлом денгээли менен тыгыз байланышкан дианоэтикага мүнөздүү акылмандык сыяктуу түшүнүктөрдү атап [Аль-Фараби, 1978: 179], интеллектуалдык этиканы өзүнчө бөлүп көрсөткөн. Ушул эле түшүнүктөр Жусуп Баласагындын этикалык концепттеринде да атайын белгиленет. Биз айтып жаткан залкар ойчулдардын этикалык парадигмалары - өткөн муундардан мурасталып калган руханий-адептик нарк-насилди окуп үйрөнүүнүн бирден-бир айныгыс булагы. Бул багытта Ал-Фарабинин бакытка тунган “изгилүү шаар” туралуу идеясы дүйнөлүк философиялык-социологиялык окууларда көтөрүлүп жүргөн салттуу концепттердин бири. Ойчул өзүнүн “Бакытка жол көрсөтүү” аттуу чыгармасын адегенде эле “бакыт” түшүнүгүнөн баштап: ”Бакыт – бул ар бир адам умтулган максат, бакыт – бул абсолюттуу жыргалчылык. Бакытка жетүүгө өбөлгө болгон бардык шарттар ошол жыргалчылыкка жол ачат. Ал эми бакытка каршы келип, бөгөт болгондун бардыгы жамандык. Эгерде адам бакытты өз өмүрүнүн негизги максаты, жашоонун негизи деп эсептебесе, өмүрүндө бакыттан башка нерсени өзүнүн максаты деп билсе, анда бул да жамандык” [Аль-Фараби, 1978: 113-, 116.], - деп таасын тастыктаган. Көрүнүп тургандай, Ал-Фарабинин социалдык-этикалык концептинин борбордук түшүнүктөрүнүн бири “бакыт” түшүнүгү болгон. Бул түшүнүктү ал “жыргалчылык” түшүнүгү менен туташ байланышта караган. Калктын бактылуу жашоосу үчүн алардын бир шаарга биригип жашоосу зарыл өбөлгө деп айтат ойчул жана ал шаарды өзүнүн “Граждандык саясат” аттуу трактатында “изгилүү шаар” (добродетельный город) деп, ал эми ал шаардын башчысын бактылуу жашоонун Биринчи себеби [Аль-Фараби, 1978: 32], - деп атаган. Ал-Фарабинин ою боюнча: “Өзү башкарып турган шаардын башчысы калкка байлык берип, кайра анын ордуна байлык сурабаса, калкка жыргалчылык тартуулап, кайра ордуна башка нерсе сурабаса, анда ал эң татыктуу башкаруучу” [Аль-Фараби, 1978: 145]. Бул концепттин азыркы учурдагы

актуалдуулугу айтпаса да белгилүү. Ал-Фарабинин этикалык окуусунда “бакыт” түшүнүгү башкы орунда тургандыктан ошол “изгилүү шаардын” башчысынын да “негизги максаты өзү үчүн да, башкалар үчүн да бактылуу жашоого шарт түзүү болгон” [Аль-Фараби, 1978: 198].

Жусуп Баласагын да өзүнүн социалдык-этикалык концепттеринде философиянын тарыхында Платондон бери белгилүү болгон “идеалдуу шаар” тууралуу окуунун салтын улаган. Жусуп Баласагындын айтуусунда ал шаардын башкаруучусу акылдуу жана билимдүү болуусу зарыл. Ал шаардын калкы да билимге умтулган, жакшылыкты аздектеген сапаттарга ээ болуу керек. Эгерде Платондун пикиринде мамлекеттик бийлик аристократ философторго тиешелүү болуш керек болсо, Ал-Фарабинин “изгилүү шаарынын” башчысы да акылдуу, билимдүү болуш керек болсо, Жусуп Баласагындын “Кут билиминде” да өкүмдар башкаруучу билимдүү, ак ниет адам болсо, демек бул үч ойчулдун бир философиялык этикалык постулаттын артыкчылыгын даңазалаган социалдык-утопиялык ойду ортого салып жаткандыгы ачык байкалып турат. Үч ойчулдун этикалык императиви билимдүү, акылман, адилет адамды гана адеп-ахлактын идеалы деп айтууга болот деген ишенимди бекемдейт.

Адам баласына жакшы же жаман адаттар, касиеттер тубаса берилеби? деген суроо Ал-Фарабини да, Жусуп Баласагынды да түйшөлткөн. Албетте, ар бир адам өмүрүндө өз эркине жараша тигил же бул жолду тандап алышы мүмкүн. Бирок “адамга жакшы же жаман адаттар, касиеттер табиятынан тубаса берилбейт. Бул адамга тигил же бул кесип тубаса берилбегендей эле кеп. Кимдир бирөө тубаса жакшы гана адаттарга, касиеттерге, ал эми кимдир бирөө тубаса жалаң жаман адаттарга, касиеттерге ээ болот дегенге ишенүүгө болбойт... бул экөө тең мүмкүн эмес” [Аль-Фараби, 1978: 180-182], - деп баса белгилейт Ал-Фараби. Адам өз өмүрүндө адилеттик, акылмандык, каармандык, берешендик, жоопкерчилик сыяктуу жакшы адаттарды, касиеттерди да тескерисинче зөөкүрдүк, сараңдык, коркоктук, ач көздүк, уурулук сыяктуу жаман адаттарды, касиеттерди да өз эрки, өз ыктыяры менен тандап алат. Ал-Фараби өзүнүн “Философиялык трактаттарында” Аристотель сыяктуу: “Адеп-ахлакка мүнөздүү болгон бардык сапаттар, жакшысы да жаманы да турмуштан алынат” [Аль-Фараби, 1970:12], - деп белгилейт. Адамга мүнөздүү акыл-эс жана адеп-ахлак сапаттары тарбия жолу менен калыптанат. Ойчул материя менен форманын ички диллемасы тууралуу айтканда: “Материя бар үчүн форма болот, анткени материя форма үчүн субстрат болуп эсептелет. Формалар өзүнөн-өзү эле боло бербейт. Формалар бар болуш үчүн субтратка муктаж болушат. Алардын субтраты – материя [там же,: 56], - дейт. Мына ушул эрежеге таянган Ал-Фараби коомдук мамилелер жалпы коомдук аң-сезимдин бардык формалары сыяктуу эле моралдык аң-сезим анын нормалары коомдук мамилелерге негизделерин, башкача айтканда коомдук мамилелер коомдук аң-сезимдин субтраты экендигин тастыктаган.

Жусуп Баласагын да Ал-Фараби сыяктуу адамдын жакшы болуусу үчүн башатында анын адеп-ахлактык дээри тураарын тастыктап, адам акылдуу жана адеп-ахлактуу касиеттери менен өзгөчөлөнгөн жан деп сыпаттайт. Адам өз акылы, билими менен айырмаланып турат. Негизи “Куттуу билим” – философиялык мазмуну боюнча Чыгыш маданитятында кеңири тараган санат-насыят мазмундуу чыгарма. Поэмада автор өз заманындагы этикалык принциптерди, идеяларды ошол доордун тарыхы, маданияты, дини менен туташ байланышта караган. Ошондуктан, бул чыгарманы адамзатка ар убак руханий-моралдык азык болчу этикалык кодекс катары баалоого болот. “Куттуу билимди” изилдөөчүлөрдүн бири А. Кононов поэманы эпикалык масштабтагы чыгарма катары баалап, анда адам өмүрүнүн мааниси менен маңызы, жүрүм-турум нормалары жана милдеттери, ойчулдун өзү жашаган коомго карата сын көз караштары айтылган филосфиялык мазмунун өзгөчө бөлүп көрсөтөт [Кононов, 1983:507]. Жусуп Баласагын да адам баласы үчүн бактылуу жашоонун үзүрүн көрүүнү негизги максат деп, ал эми ага жетүүнүн ынанымдуу жолу билим экендигин чыгармасынын лейтмотиви, квинэссенциясы катары башынан аягына чейин ой сезиминен, акыл-эс санаасынан сызылтып өткөргөн. Автор дүйнөлүк философияда салттуу болгон суроолордун бирин төмөнкүчө туюнтат: “Энеден эстүү болуп төрөлөбү, болбосо жаш жетилип үйрөнөбү?” [Ж. Баласагын, 2015: 147]. Ойчул акын акылды адамзатка мүнөздүү бийик касиет катары баалап, бир жагынан акыл-эс адамга табиятынан тубаса мүнөздүү экенин, экинчи

жагынан адам билим алуу менен өз акылын байыта алаарын айтат. “Билимсиз төрөлгөн жан окуп - демек, бир гана окуу менен баарын алган” [Ж. Баласагын, 2015: 147]. Жусуп Баласагындын этикалык философиясында акыл-эс менен билим адамдын адеп-ахлактуулугунун башкы критерийи. Акыл-эс, билим, адеп-ахлак бири-бири менен тектеш синхрондуу синергетик түшүнүктөр.

Ал-Фараби адамдын адеп-ахлактык сапаттарынын калыптанышында тарбиянын маанисин өзгөчө баалаган. Ал эми кайсыл гана коомдо болбосун ойчулдун айтуусу боюнча башкаруучу биринчи тарбиячы болууга тийиш. Ал өзү да, башкарган калкы да бактылуу жашоо үчүн алды менен башкаруучу акылман, билимдүү, мамлекетти башкаруу иштерин, аскер иштерин жакшы билген, адилет, чынчыл инсан болуусу абзел. “Окутуп үйрөтүү - элдин аң сезимин интеллектуалдык изгиликтер менен байытууга жол ачса, тарбиялоо – элдин аң сезимин билимге негизделген этикалык изгиликтер менен байытууга жол ачат” [Аль-Фараби,1970: 320]. Ал-Фараби билим менен адеп-ахлакты бири-бирине тектештирип кароо менен этикалык интеллектуализм идеясын аздектеген. Анын ою боюнча билимдүү инсан өзү адептүү болуп, анын билими жакшы жүрүм-турум менен жуурулушуп туруу керек. Билимдүү, адептүү башкаруучусу бар шаарда жалпы калктын билимин өркүндөтүүгө, алардын бактылуу жашоосун камсыздоого көп көңүл бурулат, ошол шаар “изгилүү шаар” боло алат, ал шаарда жашаган калк да “изгилүү калк” деп атоого арзыйт. Бирок “изгилүү шаарда” да калк бай, кедей болуп бөлүнөөрү Ал-Фарабинин “Философиялык трактаттарында атайын айтылат [Аль-Фараби, 1970: 305.].

Жусуп Баласагындын эмгегинде да ошол доордогу социалдык чындык тарыхый таасындыгы менен айырмаланат. Өзү жашаган коомдун социалдык түзүмүн автор китебинде айкын чагылдырган. Социум негизинен ак сөөктөр жана караламан калк деп бөлүнөт. Ак сөөктөр – өкүмдар өзү, анын вазири, аскер башчысы, бектер. Карапайым калк – дыйкандар, малчылар, кол өнөрчүлөр жана башкалар. Автор реалист ойчул катары коомдук мамилелерди болгонун болгондой сүрөттөп баяндаган. Чыгарманын социалдык конкреттүүлүгү жана реалдуулугу ушунда.

Орто кылымдардагы Чыгыш социологиясында мамлекет башчысынын белгилүү бир типтеги идеал-модели түзүлгөн. Мисалы, Ал-Фарабинин социалдык концепти боюнча эл башында өз насилинде адамгерчиликтин асыл касиеттерин бириктирген инсан гана тура алат. Жусуп Баласагын да ошол салттуу жолду сап тутуп, мамлекет башчысынын идеалдуу социоэтикалык образын түзгөн. Ойчулдун идеясына ылайык эл башында даанышман акылы бар, билимдүү инсан турат. Анткени, акылдуу жана билимдүү инсан гана өз элинин кызыкчылыгын коргой алат. Өкүмдардын акылмандыгы жана билимдүүлүгү, адамгерчиликтин асыл сапаттарын аркалаган адилеттиги, кемел мүнөз кеменгерлиги коомдук турмуштун бакыбаттыгынын бирден бир зарыл негизи катары бааланат. Ошондуктан: “Адилеттүү болуп турса бек киши, ошончолук жыргал болот эл ичи “[Ж. Баласагын, 2015: 63], – деген тезис чыгарманын этикалык мазмунунун маанилүү мотивдеринин бири. Элдин кызыкчылыгын коргоо үчүн кызмат кылуу Жусуп Баласагындын гуманисттик дүйнөтүшүнүүсүнүн негизги принциби. Өкүмдардын теги ак сөөк болуп калуу менен эле мындай маселелер чечиле койбостугун, анын саясий-дипломатиялык жөндөмдүүлүгү, акыл-парасаты да маанилүү экендигине автор көп токтолот. Гуманист ойчул эзүүчүлүктү, таптык текеберчиликти жектеп, адамдын мейли бай, мейли кедей болсун кадыр баркын жогору баалаган. Адамдын кадыр баркы бааланган коомдо гана бейпил, бактылуу бакыбат турмуш болот деген автор: “Бийликтин эң негизи – адилеттик, ал бар жерде козголбой турат бийлик” [Ж. Баласагын, 2015: 89], - дейт.

Демек, Ал-Фараби да, Жусуп Баласагын да адилеттүү коомду куруунун, ал эми андай коомду куруу үчүн акылмандык, билимдүүлүк, адилеттик сыяктуу социалдык-этикалык критерийлердин болуусу зарыл экендигин жактаган апологеттер болушкан. Алар адамдын эркиндигин, жарык дүйнөгө келгенде адам баласынын бардык өкүлдөрү тең экендигин, бирок социалдык чындык коомду социалдык жиктелүүгө алып келе тургандыгын, андыктан ар бир пенде билим алып, билим аркылуу гана адилет, бакубат, бактылуу жашоого жетише ала

тургандыгын даңазалашкан. Мындай тезисти Жусуп Баласагындын: “Билим – байлык түгөнбөс, окуу улук, адамда ушул эки артыкчылык”[Ж. Баласагын, 2015: 43], - деген саптары бекемдеп турат.

Жыйынтыктап айтканда, эки ойчулдун этикалык концепттери өз доорундагы конкреттүү тарыхый-онтологиялык чындыкка негизделип калыптанган. Моралдык прагматикалык өзгөчөлүгү азыркы замандын сересинен туруп өткөндүн моралдык практикасына жана теориясына рефлексивдүү реакция жасоого, аны бүгүнкү күндүн талаптарына ылайыктап проекциялоого жол ачат. Азыр жаңыча социалдык-экономикалык, руханий-маданий кырдаалда жашап жаткандыгыбызга карабастан, ата-бабаларыбыз сыяктуу эле биз да өнүккөн бактылуу коомду куруу аракетиндебиз. Бул аракетти ишке ашыруу үчүн кыргыз-казак сыяктуу бир ареалда жашаган элдердин өздөрүнүн интеллектуалдык, экономикалык, саясий, маданий мүмкүнчүлүктөрүн бириктирүүсү зарыл.

Адабияттар

1. “Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө”. Кыргыз Республикасынын Президентинин №1 Жарлыгы. – Бишкек, 2021-ж. 29-январь.
2. Жапаров С.Н. Жаңы Кыргызстанды куруунун багыты. –Бишкек: Принт экспресс, 2023. - 136 б.
3. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. – Бишкек: Аркус, 2015. - 504 б.
4. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. –Алма-Ата: Наука, 1978. - 400 б.
5. Аль-Фараби. Философские трактаты. –Алма-Ата: Наука, 1970. 432 б.
6. Кононов А. Н. Поэма Юсуфа Баласагунского “Благодатное знание”// Баласагунский Юсуф. –Благодатное знание. – М.: Наука, 1983. - 560 б.
7. Аль-Фараби. Социально-политические трактаты. – Алма-Ата, 1970. – 320 с.

Усенов Г.А., *к.филос.н.*
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

ВЗГЛЯДЫ ЖИТЕЛЕЙ ДОБРОДЕТЕЛЬНОГО ГОРОДА АЛЬ-ФАРАБИ

Аннотация. В данной статье рассматривается взгляды жителей добродетельного города Аль-Фараби.

Ключевые слова: город, жители, государство.

Annotation. This article examines the views of the residents of the virtuous city of Al-Farabi.

Keywords: city, residents, state.

Актуальность качеств главы добродетельного города аль-Фараби сегодня.

Просматривая требования к качествам главы добродетельного города нашего великого предка, следует выделить их сегодняшняя актуальность, для нашего государства, относительно недавно получившему свою независимость.

Первое требование, это то, что этот человек не должен быть подвластен ни одному человеку. Он должен быть имамом (ст. 317). То есть в переводе с арабского это означает вера. Человек должен верить в то, что он делает. Если это положение интерпретировать с позиций нашей сегодняшней конституции, где в 1-статье написано, что высшей ценностью является человек, его жизнь, права и свободы (статья 1 Конституции РК). То естественно сегодняшний правитель, должен верить и быть гарантом сохранения жизни, прав и свобод жителей нашего государства, где речь идет о светскости и демократии, то их следует интерпретировать, как равноудаленность от всех религий и ротации (смены правителя). Если рассматривать с позиций теологии, т.е. ислама, то это эта вера в судный день. Каждый правитель предстанет перед ним. Вера во всех пророков и последнего его Мухамеда. Это означает, что он должен

быть честным и справедливым и принимать все то, о чем говорил пророк. И у этого правителя должны быть 12 врожденных качеств (ст.317).

Первое качество, это то, что человек должен иметь совершенные органы, силы, которые настолько хорошо приспособлены для совершения тех действий, которые они должны выполнять, что если этот человек предпринимает какое-либо действие с помощью какого-либо органа, то он его выполняет с легкостью. Это следует понимать, что правитель должен быть здоров физически и не должен быть больным(ст.317). Согласно нашей конституции президентом может быть человек, старше сорока лет, проживающий последние 15 лет в нашей стране, владеющий государственным языком (статья 41 Конституции РК). Если соотносить с качествами правителя изложенными аль-Фараби в его трактате о взглядах жителей добродетельного города, то следует отметить действительно, человек достигший 40-летнего возраста уже имеет определенный жизненный опыт, который определяет мудрость его поступков и естественно хорошая физическая форма, которое определил второй учитель, как необходимое качество правителя. Он должен обладать тонким прозорливым умом и выразительным слогом. Если с этих позиций рассматривать нашего сегодняшнего президента, то он несомненно владеет государственным языком, свободно объясняется еще на трех мировых языках, включая и один из сложнейших языков мира китайским. Это дает ему возможность свободно общаться со многими мировыми лидерами и разбираться в сложной современной геополитической ситуации. Важнейшим качеством в правителе наш выдающийся предок считал презрение к дирхемам и динарам, денежным и материальным благам того времени. Это особенно актуально, для нашего сегодняшнего истеблишмента , погрязшего в коррупции и компрадорстве. Наш второй президент инициировал обязательное декларирование доходов всех граждан нашей страны и особенно чиновников, находящихся на государственной службе. Это ограничивает возможности использования своего служебного положения и административного ресурса в целях личного обогащения. Несомненно, правитель должен быть смелым и решительным для отстаивания интересов государства и народа, проявляя при этом отсутствие страха и малодушия. Именно эти качества проявил наш второй президент во время недавних январских событиях 2022года. Однозначно, что сложно найти человека соответствующего всем качествам правителя добродетельного города, но надо исходить из того, что есть. Не случайно говорят, что политика, это есть искусство возможного. Далее в своем трактате, он, говоря о втором правителе, пришедшем на смену первому говорит, что он должен соответствовать следующим условиям.

- Первое – быть мудрым, как это следует трактовать с позиций сегодняшнего дня. В одном из своих выступлений президент К. Токаев говорил, что ему предстоит пройти между Сциллой и Харибдой (древнегреческая мифология). Это можно интерпритивать, как пройти между крупнейшим в мире по численности населения Китаем и крупнейшей по территории Россией, имеющими обои имперские притязания. Либо между «Старым» и провозглашенным «Новым Казахстаном», который должен быть «слышащим».

- Второе- быть знающим, хранящим в памяти законы, правила и обычаи, установленные для города первыми имамами, и следовать им во всех своих действиях. В одном из своих выступлений второй президент озвучил идею древнекитайских легистов о том, что перед законом все должны быть равны, следовательно все граждане нашей страны не зависимо от этнической принадлежности, вероисповедания и социального положения должны следовать этому принципу, т.е. в нашем социуме не должно быть людей, стоящих выше закона, он должен быть един для всех.

-Третье- проявлять изобретательность в том, относительно чего не сохранилось от его предшественников соответствующего закона, следуя при этом примеру первых имамов. Был поставлен на отмену и отменен закон «О первом президенте» и установлен только один президентский срок, а также приняты поправки к Конституции РК запрещающие родственникам действующего президента занимать государственные должности.

-Четвертое- обладать проницательностью и догадливостью, позволяющими ему познать в любое время как существующее положение вещей, так и будущие события, каковые

не могли быть угаданы первыми имамами, в действиях же этих своих он должен ставить своей целью улучшение благосостояния города. Повышение благосостояния народа президент К. Токаев обозначил одной из своих приоритетных целей и задач. В частности, были списаны потребительские кредиты для социально-уязвимых слоев населения и принят закон «О возврате государству незаконно приобретенных активов». Все эти шаги несомненно направлены на повышение благосостояния нашего народа.

-Пятое- уметь словом своим направлять людей к исполнению законов первых имамов и тех законов, которые он создал после них, следуя их примеру. Это убедительно доказал президент К. Токаев, когда на встрече с президентом России В. Путиным, когда он высказался о непризнании квазигосударственных образованиях Луганска и Донецка. То есть он четко обозначил приоритет международного права, над амбициями отдельно взятого имперского государства.

-Шестое- обладать телесной силой, необходимой для ведения военных дел, знать при этом военное искусство-как искусство служебной и как управляющее искусство. По уровню военной мощи наши вооруженные силы занимают 58 место в мире среди 145 армий мира и признаны лучшими в Центральной Азии. Наша страна является членом ОДКБ, это членство помогло нашей стране предотвратить беспорядки в январе 2022года. Наш президент во внешней политики руководствуется принципом «Худой мир лучше доброй ссоры». Так как протяженность нашей сухопутной границы с Россией самая протяженная в мире (более 7000км), а граница с Китаем более 1700км. Поэтому наше государство вынуждено проводить многовекторную внешнюю политику. При этом наше государство активно сотрудничает в рамках союза тюркских государств, лидером которых является Турция, член НАТО, армия которой по численности является второй в этой организации, которая первая признала независимость нашей страны и неоднократно подчеркивала свои союзнические отношения с нашей страной, так же как и КНР, которая гарантировала территориальную целостность нашей страны.

Резюмируя все вышесказанное следует подчеркнуть, что идеи высказанные нашим великим предком о правителе города(государства) высказанные более 1150 лет назад остаются актуальными и сегодня и надо их воспринимать не как догму, а как руководство к действию.

Библиография

1. Аль-Фараби: Философские трактаты; Трактат о взглядах жителей добродетельного города; гл. 28. О качествах главы добродетельного города.

Стр.317-323. Издательство «НАУКА» Казахской ССР АЛМА-АТА- 1972.

2. Контитуция РК; Статья 1, статья 41.

Yuldasheva M.B., *Psixologiya fanlari bo‘yicha PhD*
Farg‘ona davlat universiteti
Farg‘ona, O‘zbekiston

ABU NASR FOROBIY TA’LIMOTIDA TIL VA TAFAKKUR FALSAFASI

Annotatsiya. Til va tafakkur masalasi Abu Nasr Forobiy falsafiy qarashlarida o‘ziga xos tarzda ifodalangan. Olimning “Falsafiy savollar va ularga berilgan javoblar”, “Mantiqqa kirish”, “Mantiq to‘g‘risidagi risolaga muqaddima”, “Fozil odamlar shahri aholisining qarashlari to‘g‘risida”, “Davlat arboblari aforizmlaridan” va shunga o‘xshash ko‘pgina asarlarida mazkur masalalarga oid juda qimmatli fikrlar bor. Forobiy bu masalalar ustida fikr yuritar ekan, bunda u o‘sha davrda erishilgan tabiiy-ilmiy bilimlarga tayangani holda o‘zining falsafa, mantiq, psixologiya, til ilmi, fiziologiya va boshqa fan sohalariga oid bilimlardan mohirlik bilan o‘rinli foydalanadi. Ushbu maqola Abu Nasr Farabi asarlarida til va tafakkur falsafasining nazariy meta-tahlilini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: tafakkur, til, bilish, aql, tilshunoslik, mantiq

Аннотация: Вопрос о языке и мышлении своеобразно выражен в философских воззрениях Абу Насра Фараби. В работах ученого «Философские вопросы и ответы на них», «Введение в логику», «Предисловие к трактату о логике», «О взглядах жителей добродетельного города», «Из афоризмов великих людей» и многих других содержатся очень ценные размышления по этим вопросам. Размышляя над этими вопросами, Фараби умело использует свои знания в области философии, логики, психологии, лингвистики, физиологии и других дисциплин, опираясь на естественно-научные знания, достигнутые в то время. Данная статья раскрывает теоретический метаанализ философии языка и мышления в трудах Абу Насра Фараби.

Ключевые слова: мышление, язык, познание, ум, грамматика, логика

Abstract. The question of language and thinking is expressed in a peculiar way in the philosophical views of Abu Nasr Farabi. The scientist's works "Philosophical questions and answers to them", "Introduction to Logic", "Preface to a treatise on logic", "On the views of the inhabitants of a virtuous city", "From the aphorisms of great people" and many others contain very valuable reflections on these issues. Reflecting on these issues, Farabi skillfully uses his knowledge in the field of philosophy, logic, psychology, linguistics, physiology and other disciplines, based on the natural science knowledge achieved at that time. This article reveals the theoretical meta-analysis of the philosophy of language and thought in the writings of Abu Nasr Farabi.

Keywords: thinking, language, cognition, mind, grammar, logic

Abu Nasr Forobiy el boyligi hisoblangan tilga zo‘r hurmat-e’tibor bilan qarab, xalq tilini yaxshi bilgan va uni chuqur egallagan donishmanddir. U o‘z ona (turk) tilidan tashqari arabcha, forscha, yunoncha va boshqa ko‘p tillarni ham bilganligiga hech kim shubha qilmaydi. Abu Nasr Forobiy faqat til o‘rganish bilangina kifoyalanmay, u o‘z asarlarida til haqidagi bilimni yanada rivojlantirdi, til bilan tafakkur birligi, ularning moddiy olamni bilishdagi ahamiyati kabi masalalar yuzasidan ilmiy-nazariy fikrlarni ilgari surdi.

Til va tafakkur Forobiyning fikricha, faqat odamga xosdir. Uning tushuntirishicha, odam avvalo hayvondir. His etish odamga ham, hayvonga ham xos. ammo odamning aqli bor. Shuning uchun ham Forobiy "hayvonni ikkiga" — aqlli va aqlsiz hayvonga bo‘ladi-da, odam - aqlli hayvondir", deydi. Biroq bu, Forobiy ta’kidlashicha, odam "kamol topib insonga aylanishiga kifoya qilmaydi, chunki inson inson bo‘lib, insoniy kamolotga erishuvi uchun (u) so‘zlash(ga).... muhtojdir". Olim o‘zining bu haqdagi fikrini davom ettirib yozadi: "har bir insonning tug‘ma tabiatida.... boshqa bir inson yoki ko‘pchilik bilan munosabatda bo‘lish, o‘zaro aloqa qilish xususiyati bor, bunday aloqa esa o‘z-o‘zidan ayonki, kishilarning muhim aloqa vositasi bo‘lgan til orqali amalga oshadi" [5]. Xuddi shunday fikrni Forobiyning "Davlat arboblari aforizmlaridan" asarida ham uchratamiz: "Kishilar hayot kechirishlari uchun... bir-birlari bilan aloqa qilishi lozim va mana shu tarzda ular bir-birlari bilan bog‘lanadi" [2].

Forobiy tilning faqat kommunikativ funksiyasi, ya’ni aloqa, fikr almashuv vositasi ekanligini qayd qilish bilan kifoyalanibgina qolmay, uni ilmlarning bir sohasi sifatida ham tahlil qiladi. Bu jihatdan olimning inson bilimining tasnifiga bag‘ishlangan "Ixso al-ulum" risolasi diqqatga sazovordir. Mazkur risola til ilmi (ilm al-lison) dan boshlanadi. Forobiyning ko‘rsatishicha, til ilmi yetti bo‘limdan iborat: 1) yakka va sodda so‘zlar hamda gaplar haqidagi ilm; 2) murakkab va qo‘shma so‘zlar hamda gaplar haqidagi ilm; 3) tafakkur qoidalari haqidagi ilm; 4) tilning qonun va qoidalari haqidagi ilm (sodda va qo‘shma so‘zlar hamda gaplar, grammatika ham shunga kiradi); 5) to‘gri yozish qoidalari; 6) to‘g‘ri o‘qish qoidalari va hokazo [1].

Forobiy merosini puxta o‘rgangan professor M.M.Xayrullayevning qayd qilishicha, mutafakkir hatto tilning milliy tavsifini ta’kidlash bilan bir paytda har qaysi tilda qoidalarning mavjudligini, tilning umumiy xarakterli xususiyatlari borligi va milliy tillar o‘zaro bir-birlaridan farq qilishligini ham ko‘rsatib o‘tadi. Bulardan tashqari, Forobiy til ilmi haqidagi qarashlarida so‘z va uning ma’nosi, so‘zlar etimologiyasi, atamalarning yaratilish yo‘llari haqida ham ajoyib fikrlarni bayon qiladi. Masalan, "Falsafa" so‘zining ma’nosini Abu Nasr Forobiy shunday izohlaydi: "Falsafa ta’biri yunon tilidan olingan bo‘lib, aslida filosofiya, degan so‘zdan kelib chiqqan, yunon tilida u ikki

so‘zdan tashkil topgan: filo - taqdirlash, sofiya esa hikmat. Filosof so‘zi shu ma’nodan olingan bo‘lib, hikmatni taqdirlovchi, degan so‘z bo‘lib, filosofning hayotdan maqsadi hikmatga berilishdan iboratdir”. Forobiy “ta’lim-tarbiya” so‘zlarini tahlil etib, “ta’lim degan so‘z xalqlar o‘rtasida nazariy fazilatni birlashtirish, tarbiya (so‘zi) esa shu xalqlar o‘rtasidagi tug‘ma fazilat va amaliy kasb-hunar fazilatlarini birlashtirish, degan so‘zdir”, - deydi [3].

Forobiy ta’biri bilan aytganda, har bir ibora, so‘zning ...o‘zidan ma’lum ma’noni anglash mumkin. Bu bilan olim so‘zda ma’no, fikr ifodalanishini to‘g‘ri ko‘rsatadi. Binobarin, Forobiy o‘zining til ilmi haqidagi qarashlarida so‘z bilan ma’noni birgalikda olib qaraydi. Uning bu qarashlaridan shu narsa anglashilib turibdiki, so‘z ma’nosiz, ma’no moddiy qobiq - so‘zsiz bo‘lmaydi. Chunki ma’nosiz so‘z, fikr, ifodalanmagan tili kishilar o‘rtasida aloqa vositasi bo‘la olmaydi. Axir til, so‘z kishi fikrining natijasini, uning moddiy olamni bilish jarayonida amaliy faoliyatda erishgan yutuqlarini umumlashtirgan holda ifodalagani uchun ham u kishilar o‘rtasida fikr almashishga hamda bir-birlarini tushunishga imkon beradi. Chunki so‘z o‘z ma’nosi orqali tashqi olamdagi narsa va hodisalarning sifat hamda xususiyatlari haqida umumlashgan tarzda “xabar” beradi. Boshqacha qilib aytganda, “obyektiv olam hodisalarini aks ettiruvchi tushuncha”ni reallashtiradi. Mana shu so‘z ma’nosi bilan tushuncha o‘rtasidagi aloqada til bilan tafakkur birligi namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham ilm ahllari, mutafakkirlar til haqida fikr yuritganda, albatta, tafakkur masalasini ham e’tibordan chetda qoldirmaydi. Chunki insonning amaliy faoliyati tafakkursiz kechishi mumkin emas. U mana shu tafakkur tufayli atrofini qurshab olgan moddiy olamdagi narsa-hodisalarga bevosita bog‘liqlikdan qutuladi, amaliy faoliyatda konkret buyum hamda hodisalarning o‘zi bilan emas, balki ularning tafakkur orgali miyada aks etgan obrazlari bilan ish ko‘radi. Bunday nodir qobiliyat asosan insongagina xosdir. Inson ruhiy jarayonlarini puxta kuzatgan Forobiy tafakkurning mana shu xususiyati haqida ham ko‘p ibratli fikrlarni ilgari suradi.

Forobiy fikricha, inson tabiatning eng oliy mahsuli bo‘lib unda his etish quvvatlari (ko‘rish, eshitish, teri orqali sezish, hid sezgisi, tasavvur qilish)dan tashqari “fikrlash”, “xayol”, “aqliy” quvvatlar ham borki, bular bilan odam boshqa mavjudotdan farqlanadi. Forobiy “Davlat arboblari aforizmlaridan” asarining 6-bobida bu haqda shunday yozadi: “Ruhning oziqlantirish, his etish, xayol, so‘zlash va fikrlash quvvati bor”. Olim o‘z asarlarida mazkur quvvatlarning har qaysinisini alohida-alohida izohlaydi. Masalan, u “Jismlar va aksidensiyalarning ibtidosi haqida”gi risolasida “so‘zlash quvvati (til) yordamida inson bilim va hunar egallaydi” desa, xususan “fikrlash quvvati” - tafakkur ustida to‘xtalib bunday deb yozadi: “Fikrlash quvvati sezilgan narsalarning obrazlarini ular ko‘z o‘ngidan yo‘qolgandan keyin ham saqlab turuvchi, ularni bir-birlaridan farq qildiruvchi, ularning to‘g‘ri va noto‘gri tavsilotlarini payqashga yordam beradigan quvvatdir” [4].

Forobiy “Hikmat ma’nolari” risolasida: “Bu quvvatlarning birontasi ham borliqdan ajralgan holda mavjud bo‘lishi mumkin emas”, deb yozadi.

“Fikrlash quvvati” (“quvvai fikriya”), ya’ni tafakkur, Forobiyning ta’biricha, insonning eng ajoyib fazilati bo‘lib, u mana shu tafakkur yordamida sezilgan narsani biladi, u haqida tasavvur etadi (ya’ni tushuncha hosil qiladi), bir narsani ikkinchi narsadan farqlab xulosalar chiqaradi va shu yo‘l bilan his qilingan narsa unga (odamga) oydinlashadi”. Bu fikrdan ko‘rinib turibdiki, Forobiy obyektiv mavjud narsa-hodisalar odam sezgi a’zolariga ta’sir etmasa, kishi miyasida ularning hech qanaqa obrazi paydo bo‘lishi mumkin emasligini chuqur anglagan va o‘zining asarlarida bunga amal qilgan. Mutafakkirning ko‘rsatishicha, narsalarning obrazi sezgi va aql (tafakkur)da ifodalanadi. U buni “Falsafiy savollar va ularga berilgan javoblar” risolasining 28-savol-javobida quyidagicha tushuntiradi: “Jism obrazlarining sezgida vujudga kelishi bu jismlarning (inson) sezgilariga ta’sirisiz bo‘lmaydi. Va bu ifodalanish jismlarning holatiga oid bo‘lib, jism bilan bevosita boglanishi natijasida vujudga keladi. Jism obrazining aqlda paydo bo‘lishi bu aqldan tashqaridagi jismning obrazi borliq bilan va jism holati bilan bog‘liq bo‘lmagan holda vujudga keladi. Demak, jismsiz va unga oid bo‘lgan barcha narsalardan mavhumlashgan (fikran ajratilgan) holda vujudga keladi” [1].

Forobiy tafakkurning umumlashtirish, abstraktlashtirish kabi murakkab operatsiyalarini to‘g‘ri tushungan hamda ularning gnoseologik ahamiyatini ko‘ra bilgan. Olimning “Mantiqqa kirish”, “Mantiq to‘g‘risidagi risolaga muqaddima” va Arastuning mantiqqa oid bir qator asarlariga yozgan sharhlarida ham tafakkur haqida ko‘pgina original fikrlar bor.

Eng muhimi shundaki, Forobiy tafakkur to‘grisida fikr yuritar ekan, uni hamma vaqt til bilan bog‘liq holda olib qaraydi. Forobiynning mantiqqa oid risolalari shu bilan diqqatga sazovorki, ularda muallif tafakkur shakllari tushuncha, hukm va xulosalarning tilda ifodalanishi muqarrar, deb qayd qiladi. Xususan, “Mantiq to‘g‘risidagi risolaga muqaddima” asarida Forobiy tafakkur jarayoni nutqda, ya’ni so‘zlarda ifodalanadi, deb yozadi. So‘z, til tufayli odam buyum va hodisalar haqida umumiy tasavvur, tushuncha va abstraksiyalar hosil qiladi.

Forobiyning tafakkur bilan tilning o‘zaro bir-biriga bog‘liqligi haqidagi qarashlari uning tilshunoslik bilan mantiq o‘rtasidagi munosabatga oid ajoyib fikrida yorqin ifodalangan. Forobiyning yozishicha, mantiqning tafakkurga munosabati tilshunoslikning tilga munosabati kabidir. Chunonchi tilshunoslik odamlar nutqini to‘g‘rilagani kabi mantiq ilmi ham xato kelib chiqishi mumkin bo‘lgan joyda tafakkurni to‘g‘ri yo‘ldan olib borish uchun aqlini idora qilib turadi. Tilshunoslikning tilga va til ifodalariga bo‘lgan munosabati mantiqning tafakkur va tafakkur shakllari: tushuncha, abstraksiyalarga munosabatiga o‘xshab ketadi. Tilshunoslik har doim til iboralarida xato kelib chiqishi mumkin bo‘lganda tilning o‘lchami bo‘lganidek, mantiq ham har doim aqliy tushunchalarda xato kelib chiqishi mumkin bo‘lganda aql o‘lchovidir. Shuni ta’kidlash lozimki, Forobiy tafakkur bilan til, mantiq bilan tilshunoslik o‘rtasidagi birlik – bog‘liqlik haqida har qancha gapirmasin, ularni aynanlashtirmaydi, aksincha ular o‘zaro bir-biridan tafovutlanishini aytadi. Binobarin, tafakkur bilan til, mantiq bilan tilshunoslik o‘rtasida garchi umumiylik bo‘lsa-da, baribir ular bir-birlaridan farq qiladilar, deydi Forobiy, - tilshunoslik til iboralarining faqat mazkur tilga xos qoidalarini bersa, mantiq esa barcha tillarga umumiy bo‘lgan til iboralari uchun qoida beradi. Demak, Forobiyning fikricha, tafakkur, mantiq hamma xalqlar uchun ular qaysi va qanday tilda so‘zlashi, millati, irqi va hokazolaridan qat’iy nazar umumiydir. Har qaysi tilning o‘ziga xos tilshunosligi bo‘ladi, shuning uchun ham u xususiydir. Forobiyning tafakkur va til haqidagi bu fikrlari g‘oyat muhim bo‘lib, ular qadimiy yunon faylasuflarining, xususan, Arastuning shu haqdagi qarashlariga juda muvofiq keladi. Tafakkur - bu faqat fikrlovchi shaxsning o‘zi uchungina emas, ayni bir vaqtda, u boshqalar uchun hamdir. Kishining u yoki bu fikrini kishilar anglashi uchun esa u til qobig‘iga o‘ralishi, ya’ni til ma’lumotlari so‘zlarda ifodalanishi lozim. Tafakkur shakllari fikr bog‘lashlarini ifodalovchi vositalar bo‘lishini taqozo qiladi. Tilning muhim birligi hisoblangan so‘z, grammatik shakllar ana shunday vositalardir. Grammatik shakllarsiz fikr mohiyati bilan fikrning mazmunini va fikrlar o‘rtasidagi bog‘lanishni ifodalab bo‘lmaydi. Bunday bog‘lanishlarsiz esa obyektiv moddiy olamning aks etishidan iborat tafakkur ham bo‘lmagan bo‘lur edi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, “Ikkinchi muallim” nomini olgan Abu Nasr Forobiy o‘z asarlarida tafakkur va til haqidagi ta’limotni o‘ziga xos ravishda takomillashtirdi va boyitdi. Uning bu haqdagi fikrlari Ibn Sino, Beruniy kabi allomalar tomonidan yanada rivojlantirildi.

Bibloigrafiya

1. Юлдашев, Ф. (2016). Взгляды аль-Фараби на развитие гражданского общества. *Theoretical & Applied Science*, (6), 110-112.

2. Юлдашев, Ф. А. (2020). Концепция психологической науки Абу Насра Аль-Фараби. *Под общей редакцией С.А. Минюровой, Ю.И. Биктуганова*.

3. Юлдашев, Ф. А., & Юлдашева, М. Б. (2020). Гносеологические аспекты концепции познания аль-Фараби в формировании ответственности личности. In *Социальная, профессиональная и персональная ответственность личности в современном обществе* (pp. 63-67).

4. Юлдашев, Ф. А. (2022). Теория познания аль-Фараби как фактор формирования национального человеческого капитала. In *Человеческий капитал как фактор социальной безопасности* (pp. 327-330).

5. Yuldashev, F. A. (2022). The influence of moral values in the formation of personality in Farabi’s philosophy. In *Проблемы психологического благополучия* (pp. 440-444).

3-СЕКЦИЯ. ӘЛ-ФАРАБИ МЕН ТҮРІК ҒҰЛАМАЛАРЫНЫҢ МҰРАСЫНДАҒЫ «КЕМЕЛ АДАМ»
СЕКЦИЯ 3. «ДОБРОДЕТЕЛЬНЫЙ ЧЕЛОВЕК» В НАСЛЕДИИ АЛЬ-ФАРАБИИ ТЮРКСКИХ УЧЁНЫХ
SECTION 3. THE "PERFECT MAN" IN THE LEGACY OF AL-FARABI AND TURKIC SCHOLARS

Алейников М.В., *кандидат исторических наук, доцент*
Бийский медицинский колледж
г. Бийск, Российская Федерация

ФИЛОСОФСКАЯ ПОЭЗИЯ ОМАРА ХАЙЯМА

Аннотация. В статье рассматриваются особенности философского творчества Омара Хайяма. Прослеживается неразрывная связь между его философией и поэзией. Выделяются наиболее значимые философские вопросы, поднятые мыслителем. Основное внимание уделено анализу четверостиший (рубаи). Автор приходит к выводу, что антропоцентризм и гуманизм являются характерными чертами мировоззрения Омара Хайяма.

Ключевые слова: антропоцентризм, гуманизм, мировоззрение, поэзия, противоречие, философия, философская поэзия, художественный образ.

Аңдатпа Мақалада Омар Хайямның философиялық шығармашылығының ерекшеліктері қарастырылады. Оның философиясы мен поэзиясының арасында ажырамас байланыс бар. Ойшыл көтерген аса маңызды философиялық мәселелерге тоқталып өтіледі. Төрттіктерді (рубаияттарды) талдауға басты назар аударылады. Автор антропоцентризм мен гуманизм Омар Хайям дүниетанымының сипатты белгілері деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: антропоцентризм, гуманизм, дүниетаным, поэзия, қайшылық, философия, философиялық поэзия, көркем образ.

Abstrac. The article discusses the features of the philosophical creativity of Omar Khayama. There is an inextricable connection between his philosophy and poetry. The most significant philosophical issues raised by the thinker are allocated. The main focus is on the analysis of the quatrain (Rubai). The author comes to the conclusion that anthropocentrism and humanism are characteristic features of the worldview of Omar Khayam.

Key words: anthropocentrism, humanism, worldview, poetry, contradiction, philosophy, philosophical poetry, artistic image.

«Мы в этот мир вторично не придём,
Своих друзей вторично не найдём.
Держись за миг… Ведь он не повторится,
Как сам и ты не повторишься в нём!»

Автором этого мудрого изречения является Гийяс-ад-Дин Абу-ль-Фатх Омар ибн-Ибрахим Хайям Нишапури (1048-1131) - знаменитый средневековый философ, математик, астроном и поэт, последователь восточного аристотелизма. Здесь акцентируется внимание на конечности человеческого бытия и истинных жизненных ценностях. Глубина и проникновенность мысли Омара Хайяма не перестают восхищать и вдохновлять, задевают самые тонкие струны человеческой души.

Известно, что глубокие философские идеи могут быть выражены не только в форме специальных трактатов, но и в самых разнообразных литературных жанрах, через произведения искусства. Многие памятники философской мысли имеют литературно-художественную форму, в том числе, нередко поэтическую. Ярким примером этого может служить творчество Омара Хайяма, которого больше всего прославила литературно-философская деятельность.

Омар Хайям известен во всём мире своими философско-лирическими четверостишиями («рубаи»). Они поражают своей мудростью, полны иронии, лукавства, а иногда и дерзости. Наверное, нет такой темы, которой Омар Хайям не посвятил бы своё творчество. Но прежде всего, им затрагиваются важнейшие вопросы философии: о Боге и его атрибутах, о жизни и смерти, о добре и зле, о любви и дружбе, о счастье, о судьбе, о времени. Омар Хайям - мастер суфийской поэзии, иносказательной интерпретации слов и изысканного слога. В его стихотворных афоризмах заложен весь смысл человеческого существования.

У Омара Хайяма отсутствует целостная и последовательная философская система, как например, у Аристотеля, Авиценны или представителей немецкой классической философии. Его философские мысли разбросаны по философским трудам и литературным творениям. Он проводит в ярких художественных образах идеи, которые классические философы развивают в отвлечённых понятиях. Произведения Омара Хайяма - это сплав мысли и чувства, перекличка разума с сердцем, средоточие философско-религиозного и этико-психологического опыта.

Рубаи Омара Хайяма довольно легко запоминаются. Некоторые - на всю жизнь. Их чудесное свойство состоит в том, что они излагают философскую и житейскую мудрость в простой и доступной форме. При этом глубина выраженных идей очевидна. Это не просто красивое изречение прописных истин, а подлинная философия, - философская поэзия.

На творчестве Омара Хайяма лежит печать его времени: сложного и противоречивого. Оно отразило в себе все противоречия мусульманского Востока XI-XII вв. С одной стороны, для него характерны свободомыслие и критическое мышление, стремление к знаниям, гедонистические и материалистические взгляды, отрицание религиозного догматизма и мракобесия, резкое недовольство несовершенным миром и желание изменить его к лучшему через развитие науки и просвещение. Это сближает Омара Хайяма с гуманистами эпохи Возрождения. Но с другой стороны, он часто впадал в пессимизм, разъедающий душу скепсис и фатализм, что было широко распространено в средневековье, и особенно на мусульманском Востоке. В четверостишиях Омара Хайяма немало противоречий. Остановимся на нескольких примерах.

«Учением этот мир поправил бы дела,
Вседневным праздником тогда бы жизнь была,
И каждый человек своей достиг бы цели
И заявил бы: «Нет!» - безумной власти зла».
«Я познание сделал своим ремеслом,
Я знаком с высшей правдой и с низменным злом.
Все тугие узлы я распутал на свете,
Кроме смерти, завязанной мёртвым узлом».
«Когда б я властен был над этим небом злым,
Я б сокрушил его и заменил другим,
Чтоб не было преград стремленьям благородным
И человек мог жить, тоскою не гоним».

В то же время, мыслитель констатирует:

«Жизнь - пустыня, по ней мы бредём нагишом.
Смертный, полный гордыни, ты просто смешон!
Ты для каждого шага находишь причину -
Между тем он давно в небесах предрешён».
«В этом мире не вырастет правды побег.
Справедливость не правила миром вовек.
Не считай, что изменишь течение жизни.
За подрубленный сук не держись, человек!
«Тайну вечности смертным постичь не дано.
Что же нам остаётся? Любовь и вино.

Вечен мир или создан - не всё ли равно,
Если нам без возврата уйти суждено?

Он подчёркивает, что люди слишком малы и ограничены в возможностях, чтобы постичь суть мирозданья. И в то же время, мы слишком много о себе мним. Но мы слишком мало значим. Человек бессилен перед миром.

«Круг небес ослепляет нас блеском своим.
Ни конца, ни начала его мы не зрим.
Этот круг не доступен для логики нашей.
Меркой разума нашего не измерим».
«Всё, что видим мы, - видимость только одна.
Далеко от поверхности мира до дна.
Полагай несущественным явное в мире.
Ибо тайная сущность вещей - не видна».

Общечеловеческая позиция Омара Хайяма ярко проявляется в том, что проблема человека является для него центральной. Человек - это центр модели мироздания в его лирике. Из всего созданного Аллахом, он помещает человека на самую высокую ступень. Омар Хайям неимоверно красиво и образно говорит обо всех нас: «Светоч мысли, сосуд сострадания - мы. Средоточие высшего знания - мы». Человеку следует непрерывно самосовершенствоваться, его душа «обязана трудиться».

«Нищим дервишем ставши - достигнешь высот.
Сердце в кровь изодравши - достигнешь высот.
Прочь пустые мечты о великих свершеньях!
Лишь с собой совладавши, достигнешь высот!»

Господство марксистско-ленинской философии в советский период, а также некачественные и неполные переводы произведений Омара Хайяма в значительной мере способствовали тому факту, что его считали богохульником, чуть ли не атеистом. Однако если взять другие тексты и другие переводы, то всё становится на свои места. То, что мыслитель порой критиковал Творца, так, может быть, он просто разговаривал с Ним на своём, только ему и Богу понятном языке. А люди просто не поняли…

«И кроху муравья - Ты светом озарил,
И крылья комара - Ты силой одарил!
Ты щедро воздаёшь любому из живущих -
Всем, кто благодарил, и кто Тебя хулил».

Очевидно, что Омар Хайям не был атеистом. В существовании Творца и в том, что наша Вселенная создана именно им, он нисколько не сомневается. У него нет ни строчки, где отрицалось бы существование Всевышнего. Даже нет ни одного четверостишия, где наличие Бога в мироздании хотя бы подвергалось сомнению.

«Мы - послушные куклы в руках у Творца!
Это сказано мною не ради словца.
Нас по сцене Всевышний на ниточках водит
И пихает в сундук, доведя до конца».
«Есть много вер, и все несхожи,
Что значит - ересь, грех, ислам?
Любовь к Тебе я выбрал, Боже!
Всё прочее ничтожный хлам»!
«Бог есть, и всё есть Бог! Вот средоточье знания,
Почерпнутого мной из Книги мирозданья.
Сиянье Истины увидел сердцем я,
И мрак безбожия сгорел до основанья».

Человек, в понимании Омара Хайяма - чрезвычайно сложное и сотканное из противоречий существо, обладающее бренным телом, сердцем и бессмертной душой. Именно

душа и сердце делают человека человеком. Поведение человека многовариантно. Он постоянно раскрывает всё новые и новые свои стороны и качества.

«Несовместимых мы всегда полны желаний:
В одной руке бокал, другая - на Коране!
И так вот мы живём под сводом голубым,
Полубезбожники и полумусульмане».
«Ад и рай - в небесах, - утверждают ханжи.
Я, в себя заглянув, убедился во лжи:
Ад и рай - не круги во дворце мирозданья,
Ад и рай - это две половины души».

И вместе с тем, Омар Хайям - гуманист. Для него человек и его душевный мир превыше всего. Чуждый аскезе, он ценит удовольствие и земные радости, наслаждение от каждой минуты.

«Мы - цель и высшая вершина всей Вселенной,
Мы - наилучшая краса юдоли бренной,
Коль Мирозданья круг есть некое кольцо,
В нём, без сомненья, мы - камень драгоценный».

Человеку не следует впадать в уныние. Рецепт жизни от Омара Хайяма гениально прост. Будь весел! - говорит он, ибо мир непостоянен. Будь весел - и жизнь на ветер не пускай. Не растрать впустую своего мгновенья. По его мнению, жить надо не прошлым и не будущим, а вечным. Именно здесь и сейчас мы можем попытаться постичь счастье, которое есть обретение свободы души.

«Известно, в мире всё лишь суета сует.
Будь весел, не горюй, стоит на этом свет,
Что было, то прошло, что будет - неизвестно.
Так не тужи о том, чего сегодня нет».
«Нежным женским лицом и зелёной травой
Буду я наслаждаться, покуда живой.
Пил вино, пью вино и, наверное, буду
Пить вино до минуты своей роковой!»

Творчество Омара Хайяма не может никого оставить равнодушным. Оно всегда вызывало разные эмоции и сегодня продолжает волновать и вдохновлять многих людей. Как бы предвидя это, мыслитель в свойственной ему манере утверждает:

«Назовут меня пьяным - воистину так!
Нечестивцем, смутьяном - воистину так!
Я есмь Я. И болтайте себе, что хотите:
Я останусь Хайямом. Воистину так!

Философская поэзия Омара Хайяма - чудесная жемчужина восточной культуры, которая пополнила сокровищницу духовного достояния человечества. Изучая её, мы каждый раз открываем для себя что-то новое в понимании бытия и места человека в нём. Несомненно, что духовное наследие Омара Хайяма нуждается в более глубоком изучении и осмыслении.

Библиография

1. Омар Хайям. Рубаи: Лучшие переводы / Сост.,вступ.статья, примеч. Ш. М. Шамухамедова. - Ташкент, Изд.-во ЦК Компартии Узбекистана, 1982. - 128 с.
2. Омар Хайям. Рубаи. Пер. с фарси // Библиотека всемирной литературы, серия 1. - Т. 21. Ирано-Таджикская поэзия. - М.: Худ. литература, 1974. - С. 101-124.
3. Омар Хайям. Рубаи. Перевод С. Северцева // Великое Древо. Поэты Востока. М., 1984.
4. Омар Хайям. Рубаи: Пер. с перс.-тадж. / Вступ. ст. З. Н. Ворожейкиной и А. Ш. Шахвердова; Сост. и примеч. А. Ш. Шахвердова. - Л.: Сов. писатель, 1986. - 320 с.
5. Омар Хайям. Рубайят. Пер. О. Румера; [вступ. ст. О. Румера; сост., коммент. И. Осипова]. - М.: Эксмо, 2008. - 256 с.

6. Омар Хайям. Рубаи.- М.: АСТ-Пресс, 2009. - 368 с.
7. Омар Хайям. Рубаи. - М.: Олма Медиа Групп, 2012. - 448 с.

Алибаев З.А., *филол.ғ.к., доцент*
М. Ақмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті
Уфа қ., Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы

БАШҠОРТ ФОЛЬКЛОРЫН ҮҘТЕРЕҮҘӘ Ф.А.НӘҘЕРШИНАНЫҢ РОЛЕ

Аннотация. Башкирский фольклор богат и разнобразен. В начале XX века начался сбор и систематизация народного творчества. Сегодня мы имеем огромный материал устного творчества. Профессор Ф.А.Надршина внесла весомый вклад для изучениия популяризации башкирского фольклора. В статье анализируется научный путь ученого.

Ключевые слова: фольклор, жанры фольклора, башкирское народное творчество, легенды,собиратель культура.

Abstract. Bashkir folklore is rich and diverse. At the beginning of the twentieth century, the collection and systematization of folk art began. Today we have a huge material of oral creativity. Professor F.A.Nadrshina made a significant contribution to the study and popularization of Bashkir folklore. The article analyzes the scientific path of the scientist.

Keywords: folklore, folklore genres, Bashkir folk art, legends, collector culture.

Башҡорт фольклористикаһы үҙенең бай традициялары, төрлө жанрҙарҙы өйрәнеүҙәге эшмәкәрлеге, халыҡтан туплаған материалдары һәм, әлбиттә, донъяла киң билдәле белгестәре менән дан алған. Мөхтәр Сәғитов, Кирәй Мәргән, Нур Зарипов, Салауат Галин, Әхнәф Харисов, Әхмәт Сөләймәнов кеүек белгестәрҙең хеҙмәттәре аша халҡыбыҙҙың ауыҙ-тел ижадын киң даирәлә беләләр. Улар араһында Фәнүзә Айытбай ҡыҙы Нәҙершинаның да роле баһалап бөткөһөҙ.

Фәнүзә Айытбай ҡыҙы 1936 йылдың 7 февралендә Ауырғазы районы Мораҙым ауылында тыуып үҫкән. Ауылда урта мәктәпте тамамлағас, Стәрлетамаҡ дәүләт педагогия институтына уҡырға инә. Тырыш, егәрле ҡыҙ уҡыу йортон 1959 йылда ҡыҙыл дипломға тамамлай. 1954—1959 йылдарҙа Ауырғазы районында рус теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы, ВЛКСМ-дың район комитетында бүлек мөдире булып эшләй. 1959 йылда СССР Фәндәр академияһының Башҡортостан филиалы Тарих, тел һәм әҙәбиәт институтына аспирантураға уҡырға инә. Башҡорт афористик жанрҙарын кандидатлыҡ темаһы итеп һайлай. Мәҡәл, әйтемдәр тураһында төплө генә хеҙмәттәр бөтөнләй юҡ тиерлек, ләкин үҙе ошо теманы бик яратып, теләп һайлай. Артабан халыҡ ижады тип аталған сикһеҙ рухи донъяла эҙләнеүҙәр, туплауҙар һәм дә тикшереүҙәр башлана.

1962 йылдан — СССР Фәндәр академияһының Башҡортостан филиалы Тарих, тел һәм әҙәбиәт институтында (хәҙер Рәсәй Фәндәр академияһы Өфө федераль тикшереүҙәр үҙәгенең Тарих, тел, һәм әҙәбиәт институты) эш башлай. Фәнүзә Айытбай ҡыҙы ошо фәнни мәктәпкә ғүмер буйы тоғро ҡала. Был инде бик һирәк күренеш. Ф.А.Нәҙершина 1973 йылдан — өлкән ғилми хеҙмәткәр, 1999 йылдан — төп ғилми хеҙмәткәр, 2005 йылдан — баш ғилми хеҙмәткәр булып эшләй. Хәҙер инде алты тиҫтәнән артыҡ фән докторы үҙе һайлаған өлкәлә арымай-талмай хеҙмәт итә.

Фәнүзә Нәҙершинаның ғилми эшмәкәрлеге башҡорт фольклорының афористик һәм сәсмә жанрҙарын өйрәнеү менән бәйле. Фольклор буйынса халыҡ-ара һәм төбәк конференцияларында, симпозиумдарҙа ҡатнаша. Бер нисә монография авторы. Халыҡ ауыҙ-тел ижады әҫәрҙәрен йыйыусы, башҡорт фольклорын руссаға тәржемә итеүсе булараҡ киң билдәле.

Ғалим күп томлыҡ “Башҡорт халыҡ ижады” исемле башҡорт фольклоры өлгөләренең системалаштырылған ғилми баҫмаһын әҙерләп нәшер итеүҙә ҡатнаша. Уның тарафынан был

серияның «Риүәйәттәр, легендалар» (1-се том, 1980; 2-се том, 1997), «Йомаҡтар» (1979), «Мәҡәлдәр һәм әйтемдәр» (1980) китаптары төҙәлә һәм уҡыусыға тәҡдим ителә. Ошо ғилми хеҙмәт өсөн Фәнүзә Нәҙершина ғалим-фольклорсылар Әхнәф Харисов, Нур Зарипов, Лев Бараг, Мөхтәр Сәғитов һәм Әхмәт Сөләймәнов менән берлектә 1987 йылда Башҡорт АССР-ының Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһына лайыҡ була. Ф. А. Нәҙершина 1993 йылда башҡорт фольклорының тағы бер жанры «Хөрәфәти хикәйә» жанры буйынса ғилми хеҙмәт тәҡдим итә.

Ғалимә халыҡ йырсыһы Флүрә Килдейәрова менән берлектә "Халҡым йыры" тигән китап сығарҙы. Йыйынтыҡҡа 38 башҡорт халыҡ йыры тупланған. Шулай уҡ 1997 йылда "Башҡорт халыҡ йырҙары, йыр-риүәйәттәре" тигән йыйынтыҡты музыка белгесе Гөлназ Галина менән башҡорт-инглиз телдәрендә баҫтыралар. Фәнүзә Айытбай ҡыҙы башҡорт фольклорын популярлаштырыуҙа ҙур эштәр башҡара. Бигерәк тә инглиз телендәге йыйынтыҡтары менән. Уның З.Биишева исемендәге Башҡортостан "Китап" нәшриәтендә башҡорт, рус, инглиз телдәрендә "Башҡорт халыҡ риүәйәттәре, легендалары", "Башҡорт халыҡ ҡобайыр-иртәктәре", " Башҡортса-инглизсә мәғәнәләш мәҡәлдәр һәм әйтемдәр һүҙлеге" китаптар баҫтырылды. Шулай уҡ ғалимә "Урал батыр"тигән китап нәшер итте. Ф.А. Нәҙершина 2008 йылда "Салауат башҡорт фольклорында" тигән ике томлыҡ йыйынтығы башҡорт, рус һәм инглиз телдәрендә баҫтырып сығара. Беренсе томда Салауат тураһында легенда. риүәйәтттәр һәм хәтирәләрҙе ете бүлектә бирә. Аңлатмалар, фольклорҙы яҙып алыусылар, тәржемәселәр хаҡында ла мәғлүмәттәр бар. Икенсе томда эпостар, йырҙар һәм бәйеттәр тупланған. Фольклорҙың бай өлгөләре бар тулылығында бирелгән. "Шулай ҙа йәберләүҙәргә, эҙәрлекләүҙәргә ҡарамаҫтан, бөйөк шәхес, уның тормошо һәм тарихи яҡтан әһәмиәтле данлыҡлы ғәмәлдәре тураһындағы мәғлүмәттәр халыҡ күңеленән бер ҡасан да юғалмаған. XIX быуатта уҡ рус фәненең һәм мәҙәниәтенең алдыңғы ҡарашлы шәхестәр тарафынан Салауат Юлаев хаҡында тәүге фольклор материалдары теркәлгән. Ф.Д.Нефедов, М.В.Лоссиевский, Р.Г.Игнатьев кеүек ғалимдарҙың халыҡ риүәйәттәрен, легендаларын, тарихи материалдарҙы һәм Салауаттың рус телендәге тәржемәлә килеп еткән шиғырҙарын өйрәнеү нигеҙендә яҙылған хеҙмәттәре үҙҙәренең ғилми, танып белеү ҡиммәттәренәлегә тиклем юғалтмаған",- тип билдәләй ғалимә.

Һуңғы йылдарҙа был өлкәлә тағы ла "Башҡорт халыҡ мжады. Х том. Мәҡәлдәр һәм әйтемдәр"(2019), "Сал Урал хазиналары"(2019) китап-альбомы, "Тел гәүһәрҙәре. Башҡорт, рус, инглиз, немец, француз телдәрендә башҡорт халыҡ мәҡәл һәм әйтемдәре"(2020) йыйынтыҡтарын З.Биишева исемендәге "Китап" нәшриәтендә әҙерләп, баҫтырып сығара. 2022 йылда Мәскәүҙә "Российская национальная литература" серияһында ул әҙерләгән "В мире мудрых мыслей" тигән мәҡәлдәр һәм әйтемдәр китабы донъя күрҙе.

Ф.А.Нәҙершина оҙаҡ йылдар халҡыбыҙҙың рухиәтен өйрәнеүгә арнаған хеҙмәттәре лә юғары баһалана. Уға Башҡорт АССР-ның Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһы, Башҡортостан Республикаһының Маҡтау грамотаһы, Башҡортостан республикаһының атҡаҙанған фән эшмәкәре, Салауат Юлаев ордены, Башҡортостан Республикаһы фәндәр академияһының почетлы академигы тигән исемдәр бирелгән. Әле лә Фәнүзә Айытбай ҡыҙы фән юлында оло эҙләнеүҙәр алып бара.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт халыҡ ижады. Йомаҡтар. Төҙ., инеш мәҡәлә һәм аңлатмалар авторы Ф.А. Нәҙершина. – Өфө, 1979. – 352 б.
2. Башҡорт халыҡ ижады. Йомаҡтар.9-сы том / Төҙ., инеш мәҡәлә, аңлатмалар авторы Ф.А. Нәҙершина. – Өфө, 2007. – 416 б.
3. Нәҙершина Ф.А. Халыҡ хәтере. – Өфө: Башҡ. китап нәшр., 1986. – 192 б.
4. Нәҙершина Ф.А. Халыҡ һүҙе. – Өфө: Башҡ. китап нәшр., 1983. – 160 б.
5. Нәҙершина Ф.А. Халыҡ хәтере (Башҡорт халыҡ риүәйәт, легендаларының тарихи ерлеге, жанр үҙенсәлектәре) /Тулыландырылған икенсе баҫма. – Өфө, Ғилем, 2006. – 320 б.
6. Салауат Юлаев халыҡ хәтерендә: 2 томда. - Уфа, Информреклама, 2008.-336 бит.

Әлтаева Н.С., *PhD*
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ИСЛАМ ҒЫЛЫМЫНЫҢ БАТЫС ӨРКЕНИЕТІНЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Жаһандану дәуірінде Ислам әлемі мен Еуропа арасындағы ғылыми байланыс тақырыбы өзекті болып отыр. Ғылыми әдістердің дамуы исламдық философиялық дәстүрмен тығыз байланысты. Зерттеудің мақсаты – ислам ғылымының әдіснамасы мен оның батыс ғылымына әсерін зерттеу. Мақалада исламның философиялық мәні ашылады. Автор ислам әлемі мен Батыс арасындағы ғылыми байланыстарды көрсете отырып, ислам ғылымының ерекшеліктеріне назар аударады.

Тірексөздер: ислам ғылымы, ғылыми әдістер, философия.

Аннотация. В эпоху глобализации тема научного общения между исламским миром и Европой становится актуальной. Развитие научных методов тесно связано с исламской философской традицией. Цель исследования – изучить методологию исламской науки и ее влияние на западную науку. В статье раскрывается философский смысл ислама. Автор показывает научные связи исламского мира с Западом, обращает внимание на особенности исламской науки.

Ключевые слова: исламская наука, научные методы, философия

Annotation. In the era of globalization, the topic of scientific communication between the Islamic world and Europe becomes relevant. The development of scientific methods is closely related to the Islamic philosophical tradition. The purpose of the study is to study the methodology of Islamic science and its influence on Western science. The article reveals the philosophical meaning of Islam. The author shows the scientific connections of the Islamic world with the West, draws attention to the features of Islamic science.

Key words: Islamic science, scientific methods, philosophy

Жаһандану дәуірінде Ислам әлемі мен Еуропа арасындағы ғылыми байланыс тақырыбы өзекті болып отыр. Ғылыми әдістердің дамуы исламдық философиялық дәстүрмен тығыз байланысты. Бірақ жалпы ислам философиясы мен ғылымы және олардың Батыс өркениетіне ықпалы туралы әртүрлі көзқарастар бар. XIX ғасырда Батыстың бірқатар ойшылдары, мысалы, В.Кузен ислам философиясы мен ғылымының бар екенін жоққа шығарды, ислам кез келген еркін талқылауға және зерттеуге қарсы бағытталған, сол арқылы ол философия мен ғылымның дамуына ықпал етпеді деп есептеді [Байракдар, 2013: 286]. Француз шығыстанушысы Э.Ренан да семит нәсілінің философия мен ғылымды тудыра алмайтынын дәлелдеген [Байракдар, 2013: 287]. Өкінішке орай, бұл дәлелдер көптеген басқа шығыстанушыларға да әсер етті (Л.Готье, Т.Дж. де Бур, Р.Р.Уолцер және Дж.Д.Карсон). Бірінші топтағы ғалымдардың пікіріне қосылмайтын зерттеушілер де бар, біз олармен толық келісеміз. Сонымен, У.М. Уотт былай деп жазады: «...арабтарсыз еуропалық ғылым мен философия мұндай қарқынмен дами алмас еді. Арабтар жай таратушылар ғана емес, грек ойының шынайы тасымалдаушылары болды. Олар өздері түсінген ғылымдарды өміршең етіп қана қоймай, өрісін кеңейтті» [Уотт, 1976: 128].

Ислам ғылымының өзіне тән ерекшеліктері мен негізгі белгілерін қарастырып, оның Батыс ғылымына әсерін дәлелдеуге тырысайық.

Мұсылман философиясының дамуына ежелгі ойшылдардың ғылыми еңбектері үлкен әсер етті. Халифат шекарасының кеңеюі мұсылман ғалымдарының грек философтарының еңбектерімен танысуына ықпал етті, бұл кейіннен ислам ғылымының бір бөлігі болып қана қоймай, Батыста ғылыми әдістердің дамуына зор үлес қосты. VIII-IX ғасырларда Аббасидтер әулетінің тұсында Бағдад пен Кордова қалалары ірі ғылыми орталықтарға айналды. Араб тіліне ежелгі ұлы ойшылдардың философиялық трактаттары (Платон, Аристотель, т.б.), математика, астрономия және медицина бойынша классикалық еңбектер аударылды. Олардың

көпшілігі Еуропада жоғалды деп саналған, бірақ кейінірек араб тілінде сақталған аудармалардың арқасында Еуропа мәдениетіне қайта оралды. Антикалық және эллинизм дәстүрлерін ұстанған көрнекті мұсылман философтары мен ғалымдары (әл-Фараби, Ибн Рушд, Ибн Сина, әл-Бируни, әл-Хорезми, т.б.) мұсылман ғылымының дамуына ғана емес, сонымен бірге батыс ой-пікірінің қалыптасуына да айтарлықтай ықпал етті. Олардың еңбектері орта ғасырлар мен Қайта өрлеу дәуіріндегі еуропалық ойшылдарға жақсы таныс болды.

Айта кетейік, ислам VII ғасырда Араб түбегінде пайда болған әлемдік дін. Оның негізін салушы – тарихи тұлға, араб құрайыш тайпасының тумасы Мұхаммед. Дәстүрлі мұсылмандар дінге сенушілердің қасиетті кітабы Құранды уахи, аяттар арқылы діни ақиқаттарды Жәбірейіл періште арқылы Мұхаммедке аян еткен бір Құдай – Алланың жаратушы әрекетінің нәтижесі ретінде қабылдайды [Якубенко, 2008: 13]. Әдебиеттерде әлемге парасатты және шығармашылық көзқарасты болжайтын құрандық гуманизм сияқты анықтаманы кездестіруге болады [Гайнутдинов, 2015: 27]. Бұл ұғым исламды «ғылыми дін», яғни аянды да, ғылыми білімді де біріктіретін дін ретіндегі жәдидтік идеялардан бастау алады. Құрандық гуманизм адамның парасаттылығын және дүниеге рационалды көзқарастың маңыздылығын болжайды. Қасиетті Құран сенушілерді дүниедегі құбылыстарды байқауға және олардан Жаратушының жоспарын көрсететін тәртіпті табуға шақырады.

Жалпы, зерттеушілердің Құран ілімінің негізі дүниеге шығармашылық және парасаттылықпен қарау қажеттігіне көз жеткізу деген пікірімен келісуге болады [Гайнутдинов, 2015: 28]. Араб ғылымының гүлденген кезеңі Аббасидтер әулетінің Бағдат халифаты тұсында болды. Бұл әулет билігіндегі күшті мұсылман мемлекеті 750-1258 жылдар аралығында өмір сүрді және Бағдаттың алынуымен моңғолдар тарапынан жойылды. Парсы әдебиетін, ислам тарихын және оның философиялық дәстүрлерін зерттеуші Абдол Хосейн Зарринкубтың айтуынша, Аббасидтер дәуірінің басталуымен «усул (әдіснама) сияқты ғылыми пән қалыптаса бастады, сол арқылы фиқһ ережелерін негіздейтін ғылыми ұстанымдар дамыды. Сенімнің негізгі қағидалары туралы пікірталастар логика мен дәлелдерге бағындырылған кәлам ілімі қалыптасты» [Зарринкуб, 2004: 22].

Исламның ерте кезеңінде пайда болған саяси және діни келіспеушіліктерге қарамастан, VII–IX ғасырларда Араб халифатының тез кеңеюі, антикалық философияның мұрасы және жаулап алған елдердің басқа да ғылыми жетістіктері араб ғылымына еніп кетті. Омеядтар дәуірінің соңында исламдағы алғашқы теориялық теология мектебін тудырған мұғтазилиттер ағымы пайда болды. Оның мақсаты діннің негізгі қағидаларын ұтымды түсіндіру болды. Осы мектеппен бір мезгілде христиандық схоластикаға ұқсас рационалистік бағыт дамып жатты. Бұл бағыттың көрнекті өкілдері Әбу Наср әл-Фараби (870-950), Әбу Рейхан Бируни (973-1048), Хорезм тумасы Мұхаммед ибн Мұса (783-850) т.б. Батыс пен Халифат арасындағы байланыстар сауда деңгейінде ғана емес, сонымен қатар дипломатиялық деңгейде болған. Бұл байланыстар Харун ар-Рашид пен Ұлы Карл дәуірінен (VIII ғ.) бастау алады. Бұл байланыстардың дәлелі 950 жылғы ғалымдар болған елшілердің алмасуы. Мұндай байланыстардың аумағы Солтүстік Испания болды. Дәл осы жерде Батыс Еуропадан студенттер ислам ғылымымен танысуға келген. 960 жылдары Герберт (болашақ Рим Папасы Сильвестр II) араб математикасын түсіну үшін осындай қажылыққа барған. Мұндай байланыстар батыс еуропалықтардың санасында исламның интеллектуалдық қазына ретіндегі идеясын қалыптастырды.

X ғасырда араб тіліндегі ғылыми еңбектердің кейбір математика трактаттары мен астрономия бойынша оқу құралдарынан латын тіліне алғашқы аудармалары жасалды. XI ғасырда Африкалық Константин бірнеше медициналық трактаттарды аударды, содан кейін олар Батыста бірнеше ғасырлар бойы медицина туралы негізгі әдебиет болды. XII ғасырдың ортасынан XIII ғасырдың аяғына дейін христиан әлемінің классикалық философия мен ғылымды қабылдауында елеулі төңкеріс болды. Аристотель мұрасы алдымен араб тілінен латын тіліндегі аудармаларының арқасында, содан кейін (XIII ғасыр) грек тілінен Испания мен Сицилия арқылы христиандық Батысқа еніп кетті. Әдетте, аударылған мәтіндердің

барлығында арабша түсіндірмелер болған. Жалпы христиандық Батыстың ежелгі философияны, сонымен бірге ғылымды зерттеуі исламдық шығысқа қарағанда біркелкі емес, үлкен уақыт аралықтарымен жүрді.

IX–XII ғасырларда Батыс Еуропада тек Порфирийдің философиялық шығармалары, Боэций мен Марсиан Капелланың Аристотель логикасы жөніндегі еңбектеріне латын тіліндегі түсініктемелері және басқа да бірқатар еңбектер белгілі болды. Ерте схоластика кезеңіндегі Аристотельдің еңбектері іс жүзінде белгісіз болды. Бұл Батыс елдерінде христиандық теологияның идеологиялық бақылауының басым болуымен түсіндіріледі. Философияның дамуы теологияның қажеттіліктері мен сұраныстарына тікелей байланысты болды. Бұл кезде философия тек монастырь мектептерінде ғана болашақ діни қызметкерлер мен шіркеу қызметшілеріне оқытылды. Философияның міндеті шындықты зерттеу емес, ақиқаттың ұтымды жолдарын іздестіру және сенім талап ететін барлық нәрсені дәлелдеу болды [Алиев, 2014: 48]. Ежелгі ойшылдардың латын тіліне алғашқы аудармалары грек тілінен емес, араб нұсқаларынан жасалғанын қалай түсіндіруге болады? Көптеген зерттеушілер бұл сұраққа жауап беруге тырысты.

А.В. Койре ол кезде Батыс елдерінде антикалық авторлардың шығармаларын зерттей алатын адамдар болмаған, тек әл-Фараби мен Авиценнаның сіңірген еңбегінің арқасында ғана Батыс әлемі оларды таныды деп есептейді. Шығыс философиясының Батысқа игі ықпалы туралы айта келіп, А.Койре былай деп жазады: «Еуропаның философиялық білімін жүзеге асырып, әлі күнге дейін қолданып жүрген терминологиямызды жасаған схоластар еді; Батысқа... антикалық дәуірдің философиялық мұраларымен байланыс орнатуға мүмкіндік берген солардың еңбектері болды» [Койре, 1985: 51]. Осы фактіні ескере отырып, ол ортағасырлық философия мен қазіргі философияның арасында шынайы және терең сабақтастық бар екенін дәлелдейді. А.Койренің пікірін басқа да бірқатар зерттеушілер айтады. Я.Сус былай деп атап көрсетеді: «Батыста философия, өнер мен ғылым белгілі бір уақытқа кешіктірілсе, Шығыста керісінше араб ойшылдарының сіңірген еңбегінің арқасында өркендеді... Араб философиясы, еуропалық философияның одан кейінгі кезеңі – схоластика мен грек философиясы арасындағы дәнекер болды. Сондықтан араб философиясы шешкен мәселелер Батыс Еуропа философиясының тарихына айтарлықтай әсер етті» [Алиев, 2014: 20]. Ортағасырлық ислам өркениетінің Еуропа елдеріне ауқымды әсері тек философия саласына ғана емес, барлық дерлік ғылыми салаларға да әсер етті.

Б.Ибаньес мұсылмандық Испанияның (XIII-XV ғг.) орта ғасырларда бұрын-соңды болмаған ең әдемі және тамаша өркениет екенін атап өтті [Алиев, 2014: 21]. Сол уақытта солтүстік халықтары діни соғыстарда өздерін жойып, жабайы тайпалық қауымдастықтарда өмір сүрді. Бұл кезеңде мұсылман әлемінде өнер мен ғылым дамыды. Тіпті еуроцентристік бағытты ұстанған Гегельдің өзі грек философтарының, атап айтқанда Аристотельдің еңбектерін Еуропа елдерінде таратуда шығыс ғалымдарының орасан зор үлесін атап өтті. Ол: «Ғылым мен білім, әсіресе философия арабтардан Батысқа өтті; немістер арасында асыл поэзия мен еркін қиял тұтанды» деп жазды [Алиев, 2014: 20]. Мұсылмандық Испанияның астанасы, замандастарының пікірінше, «әлемнің інжу-маржаны» және «ғылым мекені» Кордоба X ғасырда дамыған инфрақұрылымы мен кітапханалары, әйгілі университет және көптеген мектептері бар Еуропаның ең бай қалаларының бірі болып танылды. Дәл осы қалаға Франциядан, Германиядан, Англиядан адамдар оқуға келген. Зерттеуші Р.Генон: «Табиғи білімнің кейбір салаларын Еуропа толығымен ислам өркениетінен алған деп сеніммен айта аламыз» деп жазады [Генон, 1991: 54]. Мысалы, химия бүгінге дейін арабша атауын сақтап қалды. Бұл ғылым саласында мұсылмандар Батысқа дистилляция, сублимация, кристалдану, коагуляция әдістерін; жаңа өнімдерді (калий, аммиак, азот қышқылы, күміс нитраты) және т.б. алуды үйретті.

Дегенмен, келешекте ислам ғылымының дамуы мұсылман дінімен тығыз байланысты болғанын, оның табиғи түрде өз әсерін тигізгенін айта кеткен жөн. XII–XIII ғасырлардан бастап «шетелдік» ғылымдар ғана емес, ғалымдардың өздері де діни қысымға ұшырай бастады, олар өздерінің ғылыми қызметін діни тұрғыдан негіздей алса немесе қалыптасқан

діни функцияны орындаса ғана қолдау ала алды. Мысалы, арифметика, геометрия және астрономия сияқты ғылымдар «пайдалы» болып саналды, өйткені әрбір мұсылман намаз оқыған кезде Меккеге баратын нақты уақыт пен бағытты білуі керек еді. Басқа ғылымдар, атап айтқанда философия мен жаратылыстану ғылымдары пайдасыз болып саналды және мұсылман әлемінің шынайы бейнесін бұзды. Танылған ислам ғылымы мұсылмандық оқу орталықтарында (медреселерде) шоғырланды және Құранды, Пайғамбар мен оның ізбасарларының өмірін зерттеуге, сол арқылы ішкі теологиялық қайшылықтарды шешуге барған сайын тереңдетуге бағытталды. Тәуелсіз араб ғылымы не терең жеке мәселеге айналды, не «сарай маңы» ғылымына (астрология, медицина) айналды.

Өкінішке орай, ислам әлемі сол күйі зайырлы және діни билік тарапынан қолдау көрсетілетін тәуелсіз университеттер құра алмады. Батыс Еуропа басқа жолға түсті. Араб ғалымдарының аудармаларын пайдалана отырып, ол ежелгі ғылымды қазіргі ғылымның дамуының алдыңғы қатарына қойды. Демек, ислам ғылымында діннен тыс, яғни діннен ажыраған білім жоқ. Шынайы білім Алла Тағала бергендіктен, барлық білім құдіретті Тағаламен бір немесе басқа түрде байланысты. Шетелдік, негізінен грек мұрасының ықпалынан аман қалған ислам ғылымы экспериментті, бақылауды, сандық эмпиризмді жаңа әдістер мен тәсілдер ретінде таңдап, жаңа ғылыми әдістеме қалыптастырды. Ислам ғалымдары өздерінің ашқан жаңалықтары арқылы жаратылыстану ғылымдарына көптеген жаңа ғылыми идеялар мен жаңалықтар енгізді. Ислам дін ретінде және ислам әлемі өркениет ретінде ежелгі ұлы ғалымдардың білімін сақтап, Батыс елдеріндегі ғылымның дамуына қуатты серпін бере алды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алиев А. Средневековые научные и культурные связи исламского мира и Европы // Вестник Кыргызско-Российского славянского университета. 2014. Т. 14, № 1. - С. 48-51.

2. Байракдар М. Философия и наука в исламе. Перспективы // Философия и наука в культурах Востока и Запада / отв. ред. М.Т. Степанянц. М., 2013. - С. 286-293.

3. Гайнутдинов Р.И. Принцип универсальности знания как основа исламского образования // Ислам в современном мире: внутригосударственный и международно-политический аспекты. 2015. Т. 11, № 4. - С. 27-32.

4. Генон Р. Влияние исламской цивилизации на Европу // Вопросы философии. 1991, № 4. - С. 54-57.

5. Додхудоева Л.Н. Ислам эпохи глобализма: от фрагментации религиозного авторитета до «нового ислама» // Сибирский международный научный альманах. 2015, № 17. - С. 49-54.

6. Дьяченко Л.И. Ислам и его роль в жизни современного общества // Гуманитарные научные исследования. 2015, № 5-2 (45). - С. 36-38.

7. Заррикуб А.Х. Исламская цивилизация (Пер. М. Махшулов.) — М.: «Андалус», 2004. - 237 с.

7. Кафаров Т.Э. Принципы этики ислама: нравственный ориентир для мусульманина // Исламоведение. 2010, № 2. - С. 65-78.

8. Койре А. Очерки истории философской мысли. М.: Прогресс, 1985. - 288 с.

9. Уотт У.М. Влияние ислама на средневековую Европу. М.: Наука, 1976. - 128 с.

10. Якубенко К.Ю. Формирование арабо-исламской политической идеологии (VIII-XIV вв.) // Сибирский юридический вестник. 2008, № 4. - С. 13-21

Байтенова Н.Ж., *д.филос.н., профессор,* ***Тазабеков А.,*** *магистрант*
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

РОЛЬ РЕЛИГИИ В СОВРЕМЕННОЙ ГЕОПОЛИТИКЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается роль религии в современной геополитике.
Ключевые слова: религия, геополитика, государства.
Аңдатпа. Бұл мақалада діннің қазіргі геосаясаттағы рөлі қарастырылады.
Түйін сөздер: дін, геосаясат, мемлекет.
Annotation. This article examines the role of religion in modern geopolitics.
Keywords: religion, geopolitics, states.

Можно привести как минимум пять причин, объясняющих интерес государства к религии. Во-первых, существуют теократические страны, в которых политика рассматривается (по крайней мере, в теории) как инструмент для осуществления Божьей воли и как поддержка в ведении граждан к спасению. Во-вторых, в мире существовали и существуют идеологические государства (например, Китай или Северная Корея), где идеология играет роль "светской религии". (Ersatzreligion). В этой ситуации любая настоящая религия - это конкуренция за "души" своих граждан, поэтому неприемлемо наличие каких-либо институтов, в том числе религиозных, которые не подлежат государственному контролю (интерес государства к религии направлен на ее "отключение"). В-третьих, со времен Платона религия рассматривалась как потенциальный инструмент политического воздействия. Точка зрения Платона не в том, что религиозные лидеры могут ставить перед собой политические цели, а в том, что наоборот: он был убежден, что государства не могут управляться, не ссылаясь на религиозную мотивацию. Религия узаконивает политическую власть и в то же время побуждает людей к послушанию, даже если эта власть не обещает совершенной справедливости. Религиозный человек знает, что это правосудие осуществляется богами в другой зоне (Жан-Жак Руссо утверждал, что отказ от исповедания "гражданской религии" заслуживает смертной казни; Mazurkiewicz, 2018, с. 113-134).

Здесь мы имеем попытку государства использовать религию в политических целях, который может быть сделан как добросовестно, так и недобросовестно, хотя в обоих случаях оно является преступлением против религиозной свободы. В-четвертых, мультикультурное государство может рассматривать религию как источник потенциального социального конфликта, опасаясь, таким образом, "религиозных войн" между религиозно различными слоями общества. Из чувства ответственности за социальный мир, государство может захотеть принять меры направленных на его создание или поддержание. Это, по-видимому, является основной причиной того, что государства заинтересованы в исламе как религии большинства иммигрантов в Европе сегодня, поскольку она поднимает важные вопросы о способности европейских обществ к интеграции новых людей и о готовности самих иммигрантов стать частью западного общества. В-пятых, государство могут рассматривать религию как один из основных элементов общего блага.

Государство может быть заинтересовано в том, чтобы люди были религиозными, но без поддержки какой-либо конкретной религии. Лозунги «God bless America» или «In God we trust» изначально были обращены к христианскому Богу, хотя и без четкой связи с конкретной христианской деноминацией. Однако, похоже, что Вергилий написал "Энеиду" по просьбе Октавиана Августа, чтобы приписать себе божественное происхождение к семье императора (gens Julia), т.е. проследить их до Троянцев и богини Венеры. Если религиозный ландшафт Соединенных Штатов значительно изменится, распространение благосклонности государства на другие религии не требовало бы изменения этих лозунгов.

В первых двух случаях, т.е. когда государство отождествляет себя с религией или идеологией, для него естественно наделять пространство значением через призму этой религии или идеологии. Это может привести не только к попыткам устранить "чужую" религию с территории своего государства, но и завоевать территорию, ранее занимаемую другой религией/идеологией.

С одной стороны, мы осознаем универсализм, воплощенный в оба вида тоталитаризма двадцатого века, т.е. нацизм и коммунизм, и, с другой стороны, исламского универсализма, целью которого является создание единого глобального сообщества последователей ислама (уммы) в рамках радикального движения, связанные с обязательством создать новый халифат (Zenderowski, 2014, p. 555). В силу своего институционального государственно-церковного дуализма, христианский универсализм имеет другую природу. Вопрос о том, как относиться к тем территориям, которые когда-то принадлежали, особенно чувствительны.

Эти территории иногда воспринимаются как территории, "оккупированные" другой религии, которая может налагать обязательства на последователей этой религии, чтобы вернуть их себе. Жиль Кепель упоминает принцип, связанный с радикальным исламом, согласно которому "как только земля становится мусульманской, (...) эта земля навсегда мусульманская" (Kepel, 2017, p. 295). Речь идет не только о потенциальном обязательстве вернуть территорию и восстановить, например, Кордовский халифат на Пиренейском полуострове, но речь идет о религиозном характере этого обязательства. Конкретная миграционная политика стран происхождения мигрантов может быть рассмотрена как инструмент для реализации этого типа политического постулата: в рамках этой политики, сначала идет процесс эмиграции, а затем «диаспоризация», следовательно мигрантское сообщество получает поддержку (Dumont, 2018, с. 298).

В третьем случае, когда религия считается незаменимым инструментом для политических действий, его легко инструментализировать. Роберт Спаманн обращает внимание на крайнюю объективизацию мира современными естественными науками и жизненными целями европейцев, в которых доминирует рационализм:

рациональность научно-технической цивилизации и функционализм стали общей формой мышления и подчинили себе всю жизнь.

Даже религия в этой цивилизации нашла свое окончательное оправдание в удовлетворении религиозных потребностей человека, а не в поклонении Богу. (...)ничто не существует само по себе. Все определяется тем, для чего оно используется, и поэтому может быть заменен чем-то другим, выполняющим ту же функцию (Spaemann, 2010, p. 491).

Таким образом, признается ценность религии и ей предоставляется право существовать в общественном пространстве, если оно выполняет определенную светскую функцию, возложенную на его, и служит для достижения определенных нерелигиозных целей. В качестве примера такого образа мышления, Спаманн приводит утверждение, что "дзен-медитация важна, потому что полицейские, прошедшие подготовку по ней, становятся лучшими снайперами"(Spaemann, 2009, p. 133). Возможно, это верное утверждение, но оно оставляет вопрос о том, какое значение это имеет для человека, который будут предаваться определенным религиозным практикам, чтобы быть более "эффективными" на работе. С точки зрения геополитики, функциональный подход к религии предполагает заинтересованность государства в религии до тех пор, пока оно выполняет функции, возложенные на него этим государством. Однако в то же время государство также заинтересовано в поиске других способов, с помощью которых эти функции могут быть реализованы нерелигиозными способами. Религия обычно выполняет определенные полезные функции (которые могут носить политический характер), но они являются вспомогательными функциями с его точки зрения и выполняются случайно.

По мнению Крейна, религия — это важный формирующий сообщество фактор. Человек, рассматриваемый с либеральной точки зрения, является индивидуалистом, который вступает в договорные отношения с другими. Однако в политике, как и в геополитике важны не отдельные люди, а сообщества. Сообщества, которые основаны на принципах

доброжелательности и солидарности, не возникают спонтанно, что обычно ускользает от внимания политологов и академиков. По мнению Филипа Китчера, это происходит потому, что они сами принадлежат к академическим сообществам, основанным на этих принципах.

Отсутствие подобных светских структур для других социальных групп исчезает из их взглядов. Они не замечают, что даже с точки зрения их собственных политических идеологий - они являются всего лишь исключением. Во многих частях богатого мира, особенно в Соединенных Штатах, серьезных возможностей нет, вне синагог, церквей и мечетей, для общения со всеми направлениями, которые могут обеспечить религиозные сообщества (Kitcher, 2014, p. 120, после Crane, 2019, p. 74; ср. Cavanaugh, 2010).

Крейн утверждает, что религиозные верования и практики всегда включают в себя чувство принадлежности, которое, по его мнению, сродни чувству принадлежности к национальному или этническому сообществу; речь идет о чувстве отношений, которые являются ни договорными, ни переговорными (ср. Crane, 2019, pp. 67-69).

Религии дают членам сообщества чувство идентичности и принадлежности; они в значительной степени способствуют созданию чувства сообщества, не основанного на общих интересах. В своем анализе о роли религии в балканском конфликте, Радослав Зендеровский различает процесс этнитизации (политизации) религии и процесс сакрализации этноса (нации). По своей природе религия способствует формированию и укреплению этнической идентичности. С точки зрения религии, сообщество, в том числе национальное сообщество, как правило, является важной ценностью. Христианство рассматривает семью и нацию как два естественных сообщества. Однако, где границы религиозных и этнических/национальных сообществ пересекаются, религия, может быть, инструментализирована в светских целях, особенно когда между этническими сообществами существует открытый конфликт. Этнические группы могут узурпировать исключительное право собственности на святыни (особенно национальные святые покровители), священные места или даже определенные элементы религиозных доктрин.

Доктринальные сецессии (ереси) или организационные сецессии (раскол) могут иметь место. Становясь собственностью только одной этнической общности, религия подвергается деуниверсализации. Зендеровски отмечает, что в балканском конфликте, в обстановке, которая до этого была атеистической и которой управляли те же самые коммунистические лидеры, религия использовалась в качестве инструмента для основания новой, т.е. посткоммунистической и постюгославской этнической идентичности (Zenderowski, 2011, pp. 168-205). Противоположное явление также возможно, когда нация возводится в ранг сакрального сообщества.

Она становится квазирелигиозным сообществом со своей собственной, данной Богом задачей, которую необходимо выполнить в истории мира (ср. Зендеровски, 2011, с. 39-56). Как выразился Томас Ниппердей: "в национализме религия становится секуляризованной, и секуляризм становится сакрализованным" (Nipperdey, 1982, p. 300, цитируется в Zenderowski, 2011, с. 44).

При рассмотрении взаимоотношений между религией и религиозными конфликтами, Крейн выделяет четыре элемента, которые присутствуют в религии:

1. явно богословское содержание;
2. нетеологические элементы религиозных доктрин, такие как правила о том, как жить или поклоняться;
3. элемент идентификации;
4. аспекты человеческой психологии, общества и культуры, которые не являются по сути, религиозными (Crane, 2019, p. 90). По словам Крейна, явно теологическое содержание, вероятно, никогда не было причиной так называемых религиозных войн.

Он отмечает, что это положение повлияло на войну между сербами и хорватами в 1990-х годах (Crane, 2019, p. 92). Скорее, это другие элементы, которые вовлечены в этот тип конфликта. Он рассматривает конфликт между мусульманами-шиитами и суннитами как религиозные, но не теологические. С этой точки зрения, существенным фактором является

элемент идентификации и его определенные психологические, социальные и культурные аспекты. В качестве примера, он приводит анекдот, связанный с конфликтом в Белфасте. Мужчину остановили на блокпосту и спросили о его религии. "Когда он ответил, что он атеист, его спрашивают: "Атеист протестант или католик?"". (Hitchens, 2014, p. 24, цитируется в Crane, 2019, p. 96). По словам Крейна, эта шутка была неверно истолкована Кристофером Хитченсом (который первоначально процитировал его), с подтекстом, что доктрина не сыграла никакой роли в североирландском конфликте. Религиозный фактор был сведен к роли ярлыка, отличающего "нас" от "них".

Говоря об инструментализации религии, стоит подчеркнуть следующий аспект, очень популярный сегодня на Западе, который лучше всего демонстрирует, ссылаясь на анекдот. После террористической атаки в аэропорту Завентем в 2016 году, в бельгийской прессе обсуждались возможные инструменты для эффективной интеграции иммигрантов. Одной из идей было введение обязательного предмета в бельгийских школах, который первоначально назывался les cours de rien, что буквально означает "уроки ни о чем". Идея началась с предположения, что школы в его стране, в которых преподают католическую, протестантскую, православную, исламскую и иудейскую религии, а также этику, не являются достаточно нейтральными, что является причиной зарождающегося религиозного фундаментализма. Следовательно, его идея заключалась в том, чтобы представить новый обязательный предмет, который будет служить для обучения детей и молодых людей мировоззрении, которое выходит за рамки каждой из этих конкретных точек зрения. В конце концов, этот предмет был введен в школах, хотя и под другим именем. Уильям Кавано (2009) рассматривает проблему так называемых религиозных войн как проявление процесса формирования современных национальных государств. В этом процессе, религия никогда не играла основополагающей роли.

Что касается религиозной политики Европейского Союза и его уникальной характер, можно сказать, что несмотря на то, что религиозные уроки преподаются в школах, которые были созданы для детей европейцев государственных служащих - видение ЕС мировоззренческой нейтральности весьма близко к точке зрения создателей бельгийского cours de rien. Политический реализм диктует, что присутствие религиозных общин должно быть принято во внимание учитывая, как социальный факт при принятии политических решений и эти усилия должны быть чтобы завоевать их расположение или хотя бы холодное безразличие. Однако, похоже, что это сопровождается надеждой на то, что благодаря долгосрочной политике ЕС, религии изменятся и станут похожими на бельгийский cours de rien. Церкви и религиозные общины являются важными партнерами в ЕС консультации, но цель привлечения их к процессу – нейтрализовать их религиозное послание. В конечном счете, функционеры ЕС получат политически полезный инструмент, над которым они будут иметь полный контроль (ср. Mazurkiewicz, 2019, pp. 11-37).

Заключение

Религия всегда развивается в пределах любого географического пространства, которое она обозначает (например, путем размещения религиозных знаков, строительства святынь, гробниц, маршруты паломничества и т.д.) и с которым его последователи идентифицируют себя определенным образом. Утверждение о том, что религия быстро детерриториализуется, кажется преувеличенным. Слово "религия" обычно понимается как относящееся к очень разнообразным явлениям (монотеизм, геотеизм, политеизм, "внутри мира" и "внемировые" религии и т.д.), которые объединены систематическим характером практических человеческих усилий, направленных на поиск смысла жизни и места в мире.

Каждая религия определяет свои отношения с политической сферой (включая геополитические цели) по-разному. Помимо их явно религиозных функции, религии обычно выполняют ряд вспомогательных функций (напр. функции формирования идентичности и сообщества), что означает, что часто предпринимаются попытки политизировать и инструментализировать их. Такие попытки делаются не только политиками, которые являются

последователями той или иной религии, но и теми, кто объявляет себя агностиками или атеистами.

Геополитическая парадигма той или иной религии может меняться с течением времени. Один из способов использования геополитики в качестве инструмента – это попытка полностью исключить из публичных дебатов любые обсуждения, связанные с определенной религией, как в случае с исламом и термином "исламофобия".

Библиография

1. Mazurkiewicz, 2018, с. 113-134
2. Zenderowski, 2014, p. 555
3. Kepel, 2017, p. 295
4. Dumont, 2018, с. 298
5. Spaemann, 2010, p. 491
6. Kitcher, 2014, p. 120
7. Crane, 2019, p. 74
8. Cavanaugh, 2010
9. Crane, 2019, pp. 67-69
10. Zenderowski, 2011, pp. 168-205
11. Nipperdey, 1982, p. 300
12. Zenderowski, 2011, с. 44
13. Crane, 2019, p. 90
14. Crane, 2019, p. 92
15. Hitchens, 2014, p. 24
16. Crane, 2019, p. 96
17. Mazurkiewicz, 2019, pp. 11-37

Дүйсенбаев А.Қ., *п.ғ.к., доцент,* ***Балтымова М.Р.****, филол.ғ.к., қауымд. профессор*
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫНДАҒЫ РУХАНИ НЕГІЗДЕР

Аңдатпа. Мақалада әл-Фарабидің рухани тағылымдық мұрасындағы тұлға тәрбиесі мәселесі зерделенген. Авторлар Әл-Фарабидің ғылыми трактаттарындағы тәрбиенің өміршеңдігі мен маңызы туралы тұжырымдарға талдау жасаған. Ғұлама ойшылдың тәрбие туралы ойлары түркілер ардақтайтын моральдық құндылықтарының ішінде түркілік рухқа негізделгенін түсінуге болады.

Тірексөздер: Тұлға, рухани мұра, құндылықтар, қайырымдылық, ізгілік.

Аннотация. В статье изучена проблема воспитания личности в духовно-нравственном наследии аль-Фараби. Авторы проанализировали выводы о жизнеспособности и важности воспитания в научных трактатах аль-Фараби. Можно понять, что воззрения ученого мыслителя о воспитании основаны на тюркском духе моральных ценностей, почитаемых турками.

Ключевые слова: Личность, духовное наследие, ценности, доброта, добродетель.

Annotation. The article examines the problem of personality education in the spiritual and moral heritage of al-Farabi. The authors analyzed the conclusions about the viability and importance of education in al-Farabi's scientific treatises. It can be understood that the views of the learned thinker on education are based on the Turkic spirit of moral values revered by the Turks.

Keywords: Personality, spiritual heritage, values, kindness, virtue.

Әбу Насыр әл-Фараби Аристотельден кейін дүние жүзі білімі мен мәдениетінің «Екінші ұстазы» атанған данышпан, энциклопедист ғалым. Оның туған жері – Сырдария бойындағы

ерте замандағы түркі халықтарының орталығы болған Отырар қаласы. Түркі даласынан шыққан ойшыл өз заманында іргелі ғылым салаларының бәріне өзіндік үлес қосып, із қалдырады. Оның ғылыми мұраларын астрономия, астрология, математика, логика, музыка, медицина, психология, социология, лингвистика, риторика, философия ғылымдары бойынша топтастыруға болады. Көрнекті шығыстанушы ғалым Ә.Б.Дербісәлінің пікірінше, әл-Фараби 200-ге жуық шығарма жазған, соның 100-ге жуығы бізге жетіп отыр.

Әл-Фараби өз бетімен білім алған, грек ғылымын, оның фәлсафасын игеру үшін Аристотельдің «Метафизикасын» қырық, «Жан туралы» еңбегін жүз, «Риторикасын» екі жүз рет оқып, ыждағаттылығының арқасында Аристотельдің ғылыми мұрасын игерген. Сондықтан ғалымның фәлсафалық еңбектерінің басым көпшілігі грек ғалымдарының, соның ішінде Аристотельдің «Категория», «Бірінші және екінші аналитика» сынды зерттеулеріне түсіндірме жазуға арналған. Ал осы саладағы өзінің еңбектері «Кемеңгерлік меруерті», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Мәселелердің түп мазмұны», «Ғылымдардың шығуы», «Бақытқа жету», т.б. трактаттары дүние, қоғам, мемлекет және адамдардың қарым-қатынасы туралы соны ой-пікірлерге құрылған. Сол арқылы «философия, логика сияқты ғылым салаларының іргетасын қайта қалаған».

Әл-Фарабидің тағылымдық мұраларында түркілік тәрбиенің негізі қаланған. Өзінің жан мен тәннің пайда болуы жайындағы трактатында Платонның «Жан тәннен бұрын пайда болады» деген пікірін жоққа шығарып, жан мен тән бірге дамиды, тәнсіз жан жоқ, жан – тәннің тіршілік қасиеті, адамның тәні де, жаны да өткінші деп ой топшылайды. Адамның айналаны тануы бес сезім мүшесі арқылы іске асатынын, оның өзі сыртқы және ішкі жан қуаты болып бөлініп, сыртқы жан қуаты жеткізген мәліметтерді ойда қорытып сыртқа шығару (ой) ми мен тілдің ісі дейді. Адамның жануарлардан ерекшелігінің өзі ойлай, сөйлей алуында деп қарайды. Әл-Фарабидің тағылымдық мұраларында жеке тұлғаны қалыптастыру ұғымына берілген анықтамада: «Жақсы мінез-құлық пен ақыл-күші бұлар адамшылық қасиеттер болып табылады. Егер осы екеуі бірдей болып келсе, біз өз бойымыздан және өз әрекеттеріміздің абзалдық пен кемелділікті табамыз және осы екеуінің арқасында қайырымды адам боламыз» деп келтіреді (Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиева, 2005: 20).

Ғұламаның дүние жүзіне танымал «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактат» деген еңбегінде жан құбылыстарының әртүрлі көріністеріне қысқаша сипаттама береді. Ол тану процесін екі кезеңге бөледі де, біріншісін сезімдік кезең деп атаса, танып-білудің негізгі түйсік-сезімінде, ойлау процесін туғызуға түрткі болады деп қарайды. Ол ізгі қала тұрғындарының қажыр-қайраты мен ерік-жігерін рухани қасиетті қалыптастырудың негізгі факторы дейді. Батырлық, ерлік іс-әрекеттер ерік-жігердің жақсы сапасы болса, ал мейірімсіздік, қорқақтық, дүниеқорлық, нәпсіқұмарлық адам бойындағы ұнамсыз жан қасиеттері деп қарайды. Яғни адам жанының ерекше қасиеттерін санамалай келіп, адамның жануардан айырмашылығы саналы іс-әрекетіне байланысты екенін айтады. Адам қоғамнан тыс тіршілік ете алмайды, сондықтан ол басқалармен қоғамда қарым-қатынасқа түсу арқылы әрекет етеді. Осы әрекеттесу кәсіптік ерекшеліктерді туғызады, түрлі топқа, қоғамдастыққа бірігеді. Әл-Фарабидің сөзімен айтсақ: «Әрекетшіл ақыл-парасат адамда алдымен жанның түйсіктенуші бөлігі қалыптасып, кейін онда түйсікпен байланысты болатын жанның талпынушы бөлігі дамып және ниет пен жирену қалыптасқаннан кейін ғана адамға әлгі білімдерді және ақылмен пайымдалатын мәндерді береді. Бұл білімдер әуелгі білімдер мен әуелгі ақылмен пайымдалатын мәндер» (Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиева, Ж.Сандыбаев, 2009: 405).

Демек, қарым-қатынас ізгілікке, қайырымдылыққа құрылуы керек. Адамдар қоғамда бақытты өмір сүруі үшін өзара көмектесетін ізгі қоғам құруы керек. Ондағы адамдар бір-бірімен ынтымақты байланыс жасауы тиіс дейді. Ізгілікті адам бойына дарыту тәрбие, өнеге арқылы іске асырылады деп тәрбие мәселесіне басты орын береді. Кішіпейілділік, қол ұшын беру туралы: «Адам туралы айтсақ, оларды қосатын, байланыстыратын дәнекер тұтқа адамгершілік болып табылады. Сондықтан адамзат тегіне жататын болғандықтан, олар өзара бейбітшілікті, татулықты сақтаулары қажет» (А.Көбесов, 2006: 10).

Әл-Фараби еңбек бөлінісіне қарай қала тұрғындарын кедейлер, шәкірттер, әкімдер деп үшке бөледі де, дене еңбегі кедейлерге, ал ой еңбегі шәкірттер мен әкімдерге тиісті деп қарап, білім алу, ел басқару ісі де халыққа адал қызмет бірінші орында тұруға тиіс деп есептейді. Әл-Фараби ұлы ағартушы болғандықтан, адамды тек оқу-білім арқылы жақсартуға, жетілдіруге болады, оқу-білім барша халыққа ортақ нәрсе деп қарайды. Оның отансүйгіштік тағылымдарының бірінде: «Қайырымды қала қолбасшысының елді қорғаудағы он екі ерекше қасиетіне тоқталады, оның негізгілері:

- көкірек көзі ояу;
- қиындықты жеңе білетін;
- нәпсіге берік;
- рухы биік;
- намысты, батыр болуы қажет» деп келтіреді (Ш.Беркімбаева, 2009: 125).

Жас ұрпақты ерлікке, жауынгерлік рухқа баулуда аталған «Қайырымды қала қолбасшысының елді қорғаудағы он екі ерекше қасиеті» қазіргі кезде де өзінің құндылығын жойған жоқ. Біз Әл-Фарабидің тағылымдық мұраларын талдай отырып, ойшылдың халық туралы ойлары түркілердің ардақтайтын моральдық құндылықтарының ішінде түркілік рухқа негізделгенін айта аламыз.

Әл-Фараби адамгершілік-имандылық тәрбиесі туралы: «Біз мінез-құлық сапаларының абзалы да, оңбағаны да жүре келе пайда болады дейміз. Адамда қалыптасқан мінез-құлық болмаса, қарама-қарсы мінез-құлыққа өз еркімен көшіп кетуі мүмкін. Адамның белгілі бір мінез-құлыққа ие болуына немесе жақын жұғысудың арқасында бір мінез-құлықтан басқа бір мінез-құлыққа ауысуына себепші болатын нәрсе – әдет, ал әдет деп мен белгілі бір әрекеттің жиі және ұзақ уақыт қамтылуын айтамын. Мінез-құлықтың қалыптасуы жолдары өнер үйрену жолдары сияқты», - дейді (А.Көбесов, 2006: 12).

Ал қайырымды қала басшысының қасиеттері туралы пікірінде басшыдан бастап қала мүшелерінің қадір-қасиеттерін сипаттайды. Қайырымды қаланың бірінші басшысы, ол – қайырымды халықтың басшысы және жер жүзін мекендейтін елдің басшысы. Өз бойында туа біткен он екі қасиетті ұштастырған адам ғана осындай бола алады. Біріншіден, бұл адамның мүшелері мүлде мінсіз болуға тиіс, бұл мүшелердің күші өздері атқаруға тиісті қызметті аяқтап шығу үшін мейлінше жақсы бейімделген болуы керек, сонда егер осы адам әлдебір мүшесінің жәрдемімен әлденедей бір іс істемек болса, ол мұны оп-оңай атқаратын болады; жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсінетін, айтылған сөзді сөйлеушінің ойындағысындай және істің жай-жағдайына сәйкес ұғып алатын болуы керек; өзі түсінген, көрген, есіткен және аңғарған нәрселердің бәрін жадында жақсы сақтайтын, бұлардан еш нәрсені ұмытпайтын болуы керек. Әйтеуір бір заттың кішкене ғана белгісін байқаған кезде сол белгінің ишаратын іліп әкетерліктей алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі болуы шарт: Өткір сөз иесі және ойына түйгеннің бәрін айдан анық айтып бере алатын ділмар болуы шарт. Өнер-білімге құштар болу, оқып-үйренуден шаршап-шалдықпай, осыған жұмсалатын еңбектен қиналмайтын, бұған оңай жететін болу керек. Тағам қабылдағанда, сыр-сұхбат құруға келгенде қанағатшыл болу керек, жаратылысынан сауыққұмарлықтан аулақ болып, бұдан алатын ләззатқа жирене қарауы шарт. Шындық пен шыншыл адамдарды сүйіп, өтірік-жалған мен суайттарды жек көру керек. Жаны асқақ және ар-намысын ардақтайтын болуы шарт. Оның жаны жаратылысынан пасық істердің бәрінен жоғары болып, жаратылысынан игі істерге жақын болуы тиіс. Дирхем, динар атаулыға, жалған дүниенің басқа да белгілеріне жирене қарауы керек; жақындарына да, жат адамдарға да әділ болып, жұртты әділеттілікке баулып, әділетсіздіктен зардап шеккендердің залалын өтеп, жұрттың бәріне өз білігінше жақсылық пен ізгілік көрсетіп отыруы қажет. Әділ болуы керек, бірақ қыңыр болмауы керек, әділеттілік алдында мінез көрсетіп қасарыспау керек, бірақ әділетсіздік пен пасықтық атаулыға мүлде рақымсыз болуы шарт. Өзі қажет деп тапқан істі жүзеге асырғанда қолдау көрсетіп, бұл ретте қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ержүрек болуы керек (Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы, 2005: 25).

Отырарлық ойшыл әл-Фараби мұрасындағы адамның бақытқа жету жолындағы жетілу баспалдақтарын зерделеу арқылы жас ұрпақтың жан-жақты жетілген тұлғалық қалыптасуына ықпал жасайтын оқу-тәрбие жүйесінде ойшылдың мінез-құлық пен іс-әрекеттің кемшілігі және оны түзетуге қатысты ғылыми жүйеленген әлеуметтік-педагогикалық ой-пікірлерін пайдаланудың тиімділігі зор. Елдің бірлігі мен өркендеуі ұлттық тәрбие мен рухани құндылықтарды сақтағанда ғана мығым болмақ.

Сөзімізді түйіндесек, әл-Фарабидің тағылымдық мұралары – халық педагогикасымен байланысып жатқан санадағы сан ғасырлар бойғы қалыптасқан архетиптер, сана түкпірінен тамыр тартатын қалыптасып қалған ішкі дүниеден хабар беретін жадыдағы мәліметтер. Сондықтан мұндай салттардың қалыптастырушылық, реттеушілік, тәрбиелік, өнегелілік функцияларының маңызы айрықша зор. Ұрпақ тәрбиелеудің негізгі, басты ықпал етуші құралы да осы деп білуміз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әл-Фараби философиясы. Жиырма томдық /Құраст. Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиева. – Астана: «Аударма», 2005. – 2-т. – 480 б.
2. Әбу Насыр әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары /Құраст. Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиева, Ж.Сандыбаев. – Алматы: «Арыс», 2009. – 656 б.
3. Көбесов А. Әл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда: Зерттеу еңбек. – Алматы: «Қазақ университеті», 2006. – 258 б.
4. Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы /Құраст. Қалиев С.Қ., Аюбай К.Қ. Он томдық/ 3-том: Көне жазба мұралар тағылымы (б.з.б. I мыңжылдық – XV ғ. соңы). – Алматы, 2005. – 408 б.
5. Педагогика тарихы. Оқулық /Жалпы ред. Ш.К.Беркімбаева (Білім беру және педагогикалық ойлар тарихы). – Алматы, 2009. – 389 б.

***Жабборова Д.Д.**, PhD*

Гулистанский государственный педагогический институт

г. Гулистан, Узбекистан

ТЕМА СРЕДНЕЙ АЗИИ В СТИХОТВОРЕНИЯХ «ПОДРАЖАНИЯ КОРАНУ» И «ПРОРОК» А. ПУШКИНА

Аннотация. В данной статье рассматривается тема средней азии в стихотворениях "Подражания Корану" и "Пророк" А. Пушкина

Ключевые слова: интерес к Востоку, благородная традиция, русская классическая литература, исламский Восток, особенности русской цивилизации, Запад и Восток, христианство и ислам, Библию и Коран, произведения русских писателей и поэтов.

Annotation. This article discusses the theme of Central Asia in the poems "imitations of the Koran" and "the Prophet" by A. Pushkin

Russian Russian literature, Islamic East, features of Russian civilization, West and East, Christianity and Islam, the Bible and the Koran, works of Russian writers and poets. Keywords: interest in the East, noble tradition, Russian classical literature, Islamic East, features of Russian civilization, West and East, Christianity and Islam, the Bible and the Koran.

Аңдатпа. Бұл мақалада а. Пушкиннің "Құранға еліктеу" және "Пайғамбар" өлеңдеріндегі Орта Азия тақырыбы қарастырылады

Түйінді сөздер: шығысқа деген қызығушылық, асыл дәстүр, орыс классикалық әдебиеті, Ислам шығысы, орыс өркениетінің ерекшеліктері, Батыс пен Шығыс, христиандық пен ислам, Киелі кітап пен Құран, орыс жазушылары мен ақындарының шығармалары.

Особенности русской цивилизации, соединяющей в себе Запад и Восток, христианство и ислам, Библию и Коран, нашли отражение в произведениях русских писателей и поэтов, в истории русской литературы и культуры.

Интерес к Востоку - давняя благородная традиция русской классической литературы. С исламским Востоком, с Кораном тесно связано творчество великого русского поэта А. С. Пушкина.

С Кораном А. С. Пушкин познакомился в 1825 году в Михайловском в переводе М. И. Веревкина, обладавшего художественным даром и мастерски выполнившего взятую на себя задачу. Коран открыл поэту новый, интересный и необычный для русского человека мир:

В пещере тайной, в день гоненья,
Читал я сладостный Коран.
Внезапно ангел утешенья,
Влетев, принес мне талисман.

Этот мир раскрывается А. С. Пушкиным в цикле стихотворений "Подражания Корану", в котором он не просто фиксировал содержание и структуру священной книги мусульман, но и нашел новые идеи, образы, чувства, которые стали составной частью его мировоззрения и творчества.

Очевидно не только внешнее, но и внутреннее сходство стихотворения А. С. Пушкина "Пророк" с ветхозаветной традицией: в основе сюжета лежит библейская история о пророке Исайе. По мнению исследователей, сюжет стихотворения близок и восточному преданию об избрании пророка Мухаммеда: "Начальную строку 94 суры Корана "Разве мы не раскрыли тебе твою грудь?" (пер. И. Ю. Крачковского) стали понимать так, что ангелы по приказу Аллаха вынули у Мухаммеда из груди сердце. Вероятно, это толкование, известное А. С. Пушкину, могло войти составной частью в замысел "Пророка".

Верность следования духу Корана у Пушкина можно подтвердить и анализом формы изложения стихотворения "Пророк". В священных книгах иудеев и христиан (Торе и Евангелии) повествование ведется от третьего лица: кто-то доводит до верующего заповеди Бога. В Коране Аллах говорит от первого лица: в этом прямом, непосредственном обращении заключена та огромная духовно-нравственная сила воздействия, которую испытывает читатель священной книги мусульман. Пушкин, как поэт, оценил выразительные возможности Корана и воспользовался этой формой в заключительных строках "Пророка", которые содержат прямую речь Бога, обращенную к пророку (поэту):

...И бога глас ко мне воззвал:
"Восстань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнись волею моей,
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей".

Стихотворения "Подражания Корану" и "Пророк" являются свидетельством глубины исторической интуиции великого русского поэта, уловившего родство двух воспринятых им культурных традиций. Ф. М. Достоевский в своей речи по случаю открытия в Москве памятника русскому поэту говорил: "Пушкин лишь один из мировых поэтов обладает свойством перевоплощаться вполне в чужую национальность" Пушкин внес решающий вклад в то, чтобы при сопоставлениях христианства и ислама выйти из антиномии "свое - чужое", надолго определил отношение русской литературы к исламу.

Отношение Пушкина к восточному (шире - инонациональному) миру становится своеобразным камертоном, по которому настраивается поэтика творчества поэта-футуриста Велемира Хлебникова. В поэме "Хаджи-Тархан" Хлебников пишет:

Ах, мусульмане, те же русские,
И русским может быть ислам.
Милы глаза, немного узкие,
Как чуть открытый ставень рам.

Это парадоксальное высказывание поэта является образно-поэтическим выражением идеи взаимопонимания, взаимной любви и дружбы народов.

В своем творчестве Хлебников неоднократно обращался к теме Востока, родству судеб и духовного мира народов России. Первоначальный интерес к Востоку возник у него в раннем детстве - в калмыцких степях, в Астрахани, развился и окреп в Казани, где поэт прожил почти одиннадцать лет.

Пушкин в «Подражаниях Корану» воспевает становление человека, пусть еще не последовательной и слабой, но пробуждающейся личности. Известно, что литература существует не в вакууме и современное общество дает обширнейший материал для мыслящего художника слова. Когда в наши дни много говорят о духовном обнищании, о спаде читательского интереса к литературе, то надо знать: это произошло по вине самого общества, которое с развитием науки и техники «породило» не связанные с литературой новые формы получения информации. У современного человека на литературу нет ни времени, ни интереса. Ясно, что это явление временное, так как чтобы стать высоконравственным человек должен будет вновь обратиться к литературе, поскольку только в ней он сможет найти ответы на волнующие его вопросы, и только через нее сможет понять нравственные устои общества, которые находят в ней свое всестороннее отражение. Помимо всего прочего, речь идет и о религиозной нравственности. Ведь, как отмечается в «Теоретических вопросах религиоведения», «религия во всем спектре вероучений предлагает ответы на «вечные», но для каждого времени животрепещущие проблемы жизни и смерти, смысла человеческого существования, и конечно является источником моральных ценностей. Естественно, на этот счет у каждого человека могут быть свои собственные суждения. Однако по самой своей сути религия – форма общественного сознания, и отношение к ней зависит не только от индивидуальных установок и интересов, но и от общей духовной ситуации, которая определяется спецификой социального бытия…

Чтение Корана отразилось в творчестве А.С. Пушкина. Каждая сура (глава) Корана открывается такими словами: «Во имя Бога Милостивого и Милосердного!». Эти слова известны как «басмалах», «бисмилля́х» и напоминают человечеству, что Бог есть милосердие. С образом пророка Мухаммада связаны раздумья о назначении поэта, его общественном служении, об идеальном государственном деятеле, о торжестве добра над злом:

Восстань, боязливый; в пещере твоей
Святая лампада до утра горит.
Сердечной молитвой, Пророк, удали
Печальные мысли, лукавые сны!
До утра молитву смиренно твори,
Небесную книгу до утра читай!

В начале VII века по Аравийскому полуострову кочевали бедуины со своими стадами; на окраинах полуострова сформировались небольшие княжества. Можно лишь представить себе бедность быта тогдашних жителей аравийских городов и культуры арабов. Но вот появился человек, по имени Мухаммад, рано потерявший родителей, рано познавший нужду, склонный к созерцанию и раздумьям. Богатое поэтическое воображение создавало в его сознании новую картину мира. Вскоре через архангела Джабраила получил он от Аллаха Коран и стал его Пророком. Убеждённость и великолепный дар речи делали своё дело: его слушали, не всегда понимали, но поддавались эмоциональной власти его речей – и за ним пошли. Переход Мухаммада со своими сторонниками из Мекки в Медину стал началом мусульманского летосчисления – 622 год н.э. Так началось поистине триумфальное шествие новой религии (Ислама) по Аравийскому полуострову. Мухаммад умер в 632 году н.э., но дело, начатое им, продолжается и поныне. Ислам превратился в одну из трёх мировых религий, и Коран почитаем ныне чуть ли не третью человечества…

В стихах А.С. Пушкина изложены космогонические представления арабов, как они выражены в Коране: Аллах – творец всего сущего, Аллах единый, всемогущий:

Зажёг ты Солнце во Вселенной,

Да светит Небу и Земле…
Творцу молитесь: он могучий:
Он правит ветром в знойный день,
На небо посылает тучи,
Даёт земле древесну тень.

Небольшой стихотворный цикл глубоко, хотя и в обобщённой поэтической форме, запечатлевает черты жизненного уклада, миросозерцания и психологии Востока:

Нет, не покинул я тебя.
Когда же в день успокоенья.
Я вёл, главу его любя,
И скрыл от горького гоненья?
Не я ль в день жажды напоил
Тебя пустынными водами?
Не я ль язык твой одарил
Могучей властью над умами?
Мужайся ж, презирай обман,
Стезёю правды бодро следуй,
Люби сирот и мой Коран
Дрожащей твари проповедуй!

Не могла не привлечь А.С. Пушкина высокая ПОЭЗИЯ КОРАНА:

А вы, о гости Магомета,
Стекаясь к вечери его,
Брегитесь суетами света
Смутить Пророка моего.
В паденье душ благочестивых
Не любит он велеречивых
И слов нескромных и пустых:
Почтите пир его смиреньем
И целомудренным склоненьем
Его невольниц молодых.

Священная книга мусульман интересовала А.С. Пушкина и своей моралью, высокой нравственной сутью:

Торгуя совестью пред бедной нищетою,
Не сыпь своих даров расчётливой рукою:
Щедрота полная угодна небесам.
В день грозного суда, подобно ниве тучной,
О сеятель благополучный,
Сторицею она воздаст твоим трудам.

В известном стихотворении «Пророк» (1826 г.), Пророк – это сам поэт, которому «Бога глас» указал его земное назначение – «глаголом жги сердца людей!» И мало кто знает, что одним из источников этого произведения является не только Библия – пророк Исайя, с которым его соотносят, но и легенда о пророке Мухаммеде.

Развитие интереса Пушкина к Средней Азии наряду с особенностями социально-культурной среды, огромную роль сыграли рождение русского востоковедения, укрепление связи со Средней Азии, знакомство с публикациями из восточных литератур, в том числе священной книги мусульманской религии Коран и т.д.

Общий вывод исследования «Подражаний Корану» состоит в том, что поэт в них главное свое внимание уделяет отбору и обобщению нравственных поучений Востока. Отмечено мастерство Пушкина, передавшего в «Подражаниях» не только содержание и дух Корана, но и его художественное своеобразие, выразившееся в контрастном построении, столкновении противоположных сторон (антитеза), экспресии, смене тем и интонаций, применении художественных сравнений, гипербол и т.п.

Анализ стихотворения Пушкина «Пророк» и его сопоставление с Кораном и мусульманскими преданиями позволили сделать вывод о том, что оно полностью построено на учениях Корана и отражает соответствующие мусульманские предания.

Творчество А.С. Пушкина явилось школой мастерства для поэтов. Их привлекало умение поэта точно передать свои мысли, высокая поэтичность, историческая обусловленность, вера в силу поэтического слова.

Осознание общих закономерностей литературного процесса в ту или иную историческую эпоху немыслимо без углубленного анализа наследия отдельных писателей, чье творчество порой определяло развитие целой эпохи. Поэтому характеристика писателей, вписываемых в общую картину литературной эпохи, дает возможность понять историю литературы в ее неповторимых качественных индивидуальных выражениях.

А.С. Пушкин отразил не только содержание и дух отдельных сур Корана, но и его художественное своеобразие. «Слог восточный» был и здесь для поэта образцом, поэтому «Подражания Корану» по праву считаются одним из шедевров А.С. Пушкина, в котором традиция Средней Азии воспринята поэтом каждой его клеточкой, каждой частицей сердца! Кстати, многие восточные исследователи творчества А.С. Пушкина считают, что чтение Корана отразилось во многих стихах поэта

Таким образом, тема Средней Азии в творчестве А.С. Пушкина была не просто результатом временных «увлечений» поэта, а закономерным процессом, вызванным самой жизнью как внутри России, так и за ее пределами.

Библиография

1. Гафуров Б.Г. Основные этапы историко–культурного развития народов Центральной Азии М., 1972г.
2. Материалы по ист. Науки и культуры народов Средней Азии Ташкент. 1991г.
3. Розенфельд А.З. Об одном крылатом выражении у А.С. Пушкина. – Народы Азии и Африки. 1976, №6.
4. Rakhimov, B. K., Jabborova, D. D., Khudayberdieva, D. B., Omonboev, B. I., Kurbanov, E. E., & Khayitov, S. T. (2023). Psychological Fundamentals of Formation of Creative Thinking of Future Teachers. Journal of Law and Sustainable Development, 11(12), e2704-e2704.
5. Jabborova, D. (2023). Psychological and pedagogical model of development of students'creative abilities in russian language and literature classes. Social science and innovation, 1(2), 84-89.
6. Жаббарова, Д. Д. (2015). Организация творческой деятельности учащихся на основе инновационных технологий. Молодой ученый, (10), 1157-1160.
7. Jabborova, D., & Zulfiya, X. (2023). Intertextual elements, their functions in the text (based on the novel" kys" by t. Tolstoy). Social science and innovation, 1(2), 90-98.
8. Jabborova, D. (2021). Formation of students' creativity in the classroom of the Russian language. Linguistics and Culture Review, 5(S1), 467-477.

Микаелян К.В., Абдикодиров П.А., *старший преподаватель*
Ташкентский Фармацевтический институт,
г.Ташкент, Узбекистан

ПРАВА ЖЕНЩИН КАК ИССЛЕДОВАНИЕ ГЕНДЕРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ФИЛОСОФИИ

Аннотация. В научной статье затрагивается тема гендерного равенства, а также его отсутствия в отношении женщин, девушек, девочек. Проведен анализ исследований, посвященных влиянию гендерной дискриминации в различных сферах жизни общества, борьбе с ущемлением прав женщин в соответствии с нормативными документами, утвержденными

международными и межправительственными организациями. Помимо этого, рассмотрен подход к решению данной проблемы с точки зрения философии.

Ключевые слова: философия пола, философский взгляд, права и свободы женщин, защита прав женщин, освобождение женщин, домашнее насилие, гендерная дискриминация, успехи женщин, человеческое достоинство, равенство мужчин и женщин, Организация Объединенных Наций

Аңдатпа. Ғылыми мақалада гендерлік теңдік тақырыбы, сондай-ақ оның әйелдерге, қыздарға, қыздарға қатысты болмауы қарастырылады. Халықаралық және үкіметаралық ұйымдар бекіткен нормативтік құжаттарға сәйкес қоғам өмірінің әртүрлі салаларындағы гендерлік кемсітушіліктің ықпалына, әйелдердің құқықтарына нұқсан келтіруге қарсы күреске арналған зерттеулерге талдау жүргізілді. Сонымен қатар, бұл мәселені философия тұрғысынан шешу тәсілі қарастырылған.

Тірек сөздер: жыныс философиясы, философиялық көзқарас, әйелдердің құқықтары мен бостандықтары, әйелдердің құқықтарын қорғау, әйелдерді босату, тұрмыстық зорлық-зомбылық, гендерлік кемсітушілік, әйелдердің жетістіктері, адамның қадір-қасиеті , ерлер мен әйелдердің теңдігі, Біріккен Ұлттар Ұйымы

Annotation. The scientific article touches on the topic of gender equality, as well as its absence in relation to women, girls, girls. The analysis of studies on the impact of gender discrimination in various spheres of society, the fight against the infringement of women's rights in accordance with normative documents approved by international and intergovernmental organizations has been carried out. In addition, an approach to solving this problem from the point of view of philosophy is considered.

Keywords: philosophy of gender, philosophical view, women's rights and freedoms, protection of women's rights, women's liberation, domestic violence, gender discrimination, women's successes, human dignity, equality of men and women, United Nations

Актуальность: примерно половину населения земного шара составляют женщины. Однако, на протяжении долгих столетий права и свободы данной части общества ограничиваются по различным, не имеющим рационального объяснения причинам. Задача современного общества состоит в том, чтобы искоренить идею о «второсортности» женщин так же, как мы боремся с другими видами дискриминации, такими как расизм, нацизм, эйджизм и т. д. Только так мы можем достичь мира и взаимоуважения в обществе.

Важно заметить, что в данной статье автор не пытается утверждать о том, что с нижеперечисленными проблемами сталкиваются только женщины, но опираясь на данные международной статистики именно они чаще вынуждены наблюдать несправедливость по отношению к себе, вызванную чужими предрассудками, стереотипами и убеждениями.

Цель исследования. Показать важность освещения проблемы нарушения прав женщин, прописанных в основополагающих документах, которые должны обеспечивать неприкосновенность личности, имущества и достоинства каждого человека на Земле, не зависимо от его гендера, расовой и этнической принадлежности. Не менее важным является устранение противоречий между традициями, обычаями, менталитетом и международными правовыми документами.

Материалы и методы исследования. Для достижения вышеуказанных целей была проведена работа по сбору и анализу исследований, посвященных гендерной философии, гендерному равенству и государственному праву женщин, а также изучению нормативно-правовых документов определяющих ответственность за нарушение свобод человека и женщины, в частности.

Гендер – социальный пол. Словарь гендерных терминов определяет слово «гендер» как «совокупность социальных и культурных норм, которые общество предписывает выполнять людям в зависимости от их биологического пола». Гендер — это социальный аспект отношений между мужчинами и женщинами, который проявляется во всех областях общественной жизни, включая политику, экономику, право, идеологию, культуру.

Маскулинность и фемининность различаются и по культурным стереотипам. Мужчины - это активные участники трудовой и общественной деятельности, тогда как женщины могут проявить себя в семейно-родственных отношениях.

Многие современники считают, что именно на Западе в XX веке впервые женщина получила свободу и права. На самом деле освобождение женщин от гнета было начато еще в VII веке, во времена зарождения и становления ислама. Ислам 14 веков назад впервые «огласил» равенство женщин и мужчин снимая убеждения об ограничении в нравственном совершенствовании женщин. Из истории нам известно какие пагубные обычаи, нормы, права, были распространены по отношению к женщинам, женам, матерям, не говоря уже об убийстве новорожденных девочек. Таким образом проблема защиты прав и свобод женщин стояла за долго, до принятия всеобщей декларации прав человека провозгласившая, что “все люди рождаются свободными и равными в своем достоинстве и правах…” чем принято считать в западной публицистике. Именно поэтому права человека получают поддержку со стороны всех мировых культур, всех цивилизованных правительств и всех основных религий, потому что в основе концепции прав человека лежат две основные ценности: первая это **человеческое достоинство**, а вторая – **равенство**. Отсюда следует, что права человека являются главными базовыми нормами, необходимые для того, чтобы жить с чувством достоинства, и их ценность и универсальность вытекает из того, что, все люди равны независимо от цвета кожи и расы. Тем самым почти через несколько лет Всемирная конференция по правам человека (Вена, 1993 г.) в своей Декларации и Программе действий впервые в истории человечества провозгласила, что «права человека, женщин и девочек являются неотъемлемой, составной и неделимой частью всеобщих прав человека. Поэтому полное и равное участие женщин в политической, гражданской, экономической, общественной и культурной жизни на национальном, региональном и международном уровнях, а также ликвидация всех форм дискриминации по признаку пола являются первоочередными целями международного сообщества».

Так как и права женщин, опираясь на основополагающие принципы человеческого достоинства и равенства, входят в число основных прав человека, гарантируемых в многочисленных международных договорах, резолюциях, декларациях и программах действий в области прав человека. Основным международным договором по правам женщин является **Конвенция Организации Объединенных Наций о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин** (КЛДЖ) и ее Факультативный протокол. При этом права женщин являются основополагающим компонентом и других норм ООН, в том числе Всеобщей декларации прав человека, Международного пакта о гражданских и политических правах, Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах, Конвенции о ликвидации расовой дискриминации, Конвенции о правах ребенка, Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Генеральный секретарь ООН Антониу Гутерриш заявил: *“Достижение гендерного равенства и расширение прав и возможностей женщин и девочек являются незавершенной задачей нашего времени и величайшей проблемой в области прав человека в сегодняшнем мире”*

Так мы можем наблюдать проявления и последствия дискриминации женщин по всему миру в самых разных сферах жизни:

Женщины получают меньшую заработную плату. На каждый доллар, заработанный мужчиной, они получают всего 77 центов, а это разрыв в оплате труда на 23%. Помимо этого, на плечи женского населения ложится большая часть неоплачиваемого труда, такого как уход за членами семьи и работа по дому. В шести странах мира провели исследование, показавшее, что, если бы этот труд был оценен в денежном эквиваленте, он бы составил от 10 до 39 процентов ВВП.

По данным статистики Всемирной организации здравоохранения 736 миллионов женщин хотя бы раз подвергались физическому и/или сексуализированному насилию. Большая часть актов насилия над женщинами осуществляется непосредственно членами ее семьи. Поэтому важна криминализация домашнего насилия. К 2024 году около 162 государств

приняли законы о домашнем насилии, в дополнение к этому в 147 странах осуществляют действие законы о сексуальных домогательствах на рабочем месте. Однако принятие законов это лишь половина пути, главной задачей является осуществление корректной работы этих законопроектов. Всего 40 процентов женщин, подвергшихся насилию, обращаются за какой-либо помощью. Причиной является укоренившееся в общественном сознании заблуждение о том, что женщины являются молчаливой собственностью своих мужей, отцов и других членов семьи. Нередко жертвы домашнего насилия, принявшие решение обратиться за помощью к близким, подвергаются осуждению и попыткам пристыдить их за «вынос сора из избы». Что же касается уполномоченных органов, в полицию за помощью обратились лишь десять процентов из всех решивших просить любой помощи.

Важным этапом достижения гендерного равенства является достижение равного количества женщин и мужчин среди депутатов в государственных парламентах. Стоит отметить, что среди стран постсоветского пространства наиболее положительных результатов добились женщины Беларуси (40 процентов народных избранниц) и Узбекистана (32 процента народных избранниц). Не сильно отстает и Казахстан, где 27 процентов депутатских кресел приходится на женщин.

Доказательством важности достижения равноправия в мире выступают исследования того, как оно влияет на обучение и развитие детей. Исследования американских школьников Ш. Раллис и его коллег показали, что «девочки, даже успешно прошедшие необходимые курсы по математике и естественным наукам, в три раза реже выражают желание в будущем работать в этих областях. Среди основных причин данного факта отмечается то, что с раннего возраста женщины привыкают к мысли, что математика — не их сфера деятельности и им вряд ли удастся добиться здесь серьезных результатов. Даже при одинаковых показателях в тестах математических способностей, начиная с подросткового возраста, при решении математических задач девочки обнаруживают более высокий уровень тревожности и меньшую уверенность в своих силах, чем мальчики. При решении задач мальчики причины успеха склонны приписывать своим способностям, тогда как девочки объясняют свои успехи чаще случайными факторами, например везением. И, наоборот, в случае неудачи мальчики чаще ссылаются на не зависящие от них обстоятельства — в отличие от девочек, которые склонны относить все свои неудачи на счет недостатка способностей или сложности задачи». Однако, как показали данные Международной программы по оценке образовательных достижений учащихся (Program for International Student Assessment, PISA), чем выше уровень гендерного равенства в стране происхождения, тем выше оценки по математике у девочек в сравнении с мальчиками, живущими в той же стране. Данное исследование показало, что при улучшении гендерного равенства на 0,05 баллов индекса, успеваемость девочек повышается на 7,47 баллов (по 1000-балльной шкале), а это соответствует успехам через полтора месяца обучения.

Одним из компонентов увеличения значимости женщин в жизни общества является учет гендерной специфики в речи, в особенности в отношении наименований профессий и должностей. Многочисленные эксперименты, в которых приняли участие, учащиеся начальных классов средней школы показали, что при выполнении задания, в котором требовалось нарисовать «врача», «пожарного», «учителя», «машиниста», «водителя» и прочие профессии, дети, в большинстве своем, рисовали мужчин. Проведенный эксперимент показал, что дети не воспринимают гендерной нейтральности названий родов деятельности, а поэтому важно, чтобы они понимали, что в любой профессии могут быть вовлечены как мальчики, как и девочки. Это повысит уверенность детей в том что их увлечения являются нормальными, и, они не должны опираться на стереотипы о «мужских» или «женских» профессиях.

В действительности, чтобы принять концепцию прав человека, достаточно лишь признания этих двух убеждений или ценностей, (человеческого достоинства и равенства) и вряд ли кто-нибудь станет с ними спорить. Почти повсеместно признано, что власть государства не может быть безграничной или произвольной, она должна быть ограничена

необходимостью обеспечить хотя бы минимальные условия всем, кто находится под его юрисдикцией, чтобы они могли жить с чувством человеческого достоинства.

Несомненно, благодаря последовательным законодательным мерам, в нормативно-правовой базе, созданной в Республике Узбекистан, женщины, успешно реализуют свои права и свободы, знания и навыки в сфере предпринимательства, образования, здравоохранения, науки и в общественно-политической сфере. Бесспорно, мы много добились в нашей стране в отношении защиты прав свобод женщин. Но также здесь следует отметить, что существуют некоторые проблемы, кстати характерные на всем постсоветском пространстве, а именно несвоевременном исполнении некоторых принятых законодательных мер в вопросе защиты женщин. Одно дело принимать законодательные меры. а другое не более важное, их исполнение на всех уровнях.

Так, в **ст.46** Конституции Республики Узбекистан закреплено равноправие между мужчинами и женщинами. В **статье 4** Трудового кодекса говорится» что каждый имеет равные возможности в реализации и защиты трудовых прав, не допускается дискриминации в сфере труда и занятий. Как показывает практика и ряд исследователей занимающееся проблемами в профессиональной сфере, отмечают, что не одно рабочее место. фактически не является гендерно нейтральным. Вот эта “нейтральность” и способствует проявлению неравенства в трудовой области, в части права обоих полов на равное вознаграждения за труд равной ценности.

С.В. Поленина анализирует основные столпы этой проблемы (право на труд в целом, проблемы, связанные с трудоустройством женщин, гендерные аспекты права на безопасные условия труда, женщина в предпринимательстве и т. д.) (8. с.285)

Сегодня важнейшей целью и задачей является укрепление гуманитарного пространства и обеспечение прав женщин с учетом социально-политических и экономических, а также национальных и традиционных особенной Узбекистана. Ведь одним из важных и злободневных вопросов, которые стоят перед множеством женщин уже не один десяток лет – это оставаться домохозяйкой или выходить на работу. С тех пор, как женщины получили доступ к высшему образованию и профессиональной деятельности, многие из них задаются вопросом – как правильнее поступить женщине, когда она выходит замуж: оставаться дома, занимаясь хозяйством и воспитанием детей, или продолжать работать?

Следствием, выступают вопросы, требующие решения.

Во-первых: общеизвестно, что успешное развитие общества невозможно представить без участия матерей, имеющих огромное влияние на своих чад.

Во-вторых: женщина должна быть хорошо образованной и сознательной, чтобы быть «талантливым родителем».

В-третьих: женщина должна иметь профессиональные навыки и быть материально обеспечена, чтобы быть еще и «прекрасным специалистом».

Вот эти три взаимосвязанные и взаимозначимые задачи являются актуальными, на сегодняшний день и требуют своего разрешения. Поэтому необходим хорошо продуманный взвешенный подход к решению обозначенной проблеме, мало дать определенные права и преференции, указанной категориям граждан. Важно гарантировать их соблюдения и реализации. В этой связи необходим целенаправленный поиск эффективных стратегий выстраивания национальных механизмов (организации гражданских институтов, самостоятельных ассоциаций союзов), которые позволили бы реально изменить роль женщин в стране, превратить их опыт, знания и возможности в источник социально-экономического развития.

Государственные власти должны посредством консультаций со специалистами в сфере права, образования, труда, а также с правозащитниками создать эффективные и учитывающие гендерную проблематику механизмы защиты, которые будут содействовать их работе, поощрять проекты по улучшению и дальнейшему расширению прав занятости и образования, а также документирования случаев нарушений в отношении женщин.

Библиография

1. Конституция Республики Узбекистан.
2. Трудовой кодекс Республики Узбекистан.
3. Поленина С.В. право женщин в системе прав человека. Международный и национальный аспект. Ист. гос. и права РАН М.2000 с 225.
4. Организация Объединенных Наций, Гендерное равенство [Электронный ресурс], 2020. URL: https://www.un.org/ru/global-issues/gender-equality (Дата обращения: 3.03.2024).
5. Организация Объединенных Наций, Новости [Электронный ресурс], 2020. URL: https://news.un.org/ru/story/2020/03/1373911 (Дата обращения: 27.02.2024).
6. Всемирный банк, Гендерное равенство, почему оно имеет важное значение, особенно во время кризиса [Электронный ресурс], 2020. URL: https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/opinion/2020/04/13/gender-equality-why-it-matters-especially-in-a-time-of-crisis?cid=EXT_WBEmailShare_EXT (Дата обращения: 12.03.2024).
7. Коровски Юлия. На способности девочек к математике влияют культурные установки: // XX2 ВЕК. 2024. URL: https://dzen.ru/a/ZetKygrFsySTS1TN (Дата обращения: 9.03.2024).
8. Бендас Т. В. Гендерная психология: учеб. пособие. - СПб.: Питер, 2008. - С. 201.
9. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. - СПб.: Питер, 2007. - 544 с. - С. 375-376.

Муфтахутдинова Д.Ш., *к.и.н., доцент*
Казанский государственный институт культуры
г. Казань, Россия

КАЗАХСКО-ТАТАРСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ В КОНТЕКСТЕ СУФИЗМА

Аннотация. Современные межэтнические и межгосударственные конфликты на постсоветском пространстве требуют поиска новых форм интеграции взаимодействия и мирного сотрудничества полиэтнических и поли конфессиональных государственных образований. Использование опыта социально-исторического и межэтнического взаимодействия дореволюционной России, опыт взаимодействия духовных элит татарского и казахского народов поможет решению интеграционных задач в новых геополитических реалиях современности. Цель исследования рассмотрение казахско-татарских связей в контексте суфизма. Исследование выявило, что большим авторитетом в Степи пользовались татарские и казахские ишаны - духовные лидеры суфийских тарикатов, получившие образование в татарских медресе. Суфизм, распространяемый татарскими суфиями, укрепил мусульманскую идентичность в казахской степи в XIX веке.

Ключевые слова: суфизм, ишаны, ислам, татары, казахи

Аңдатпа. Посткеңестік кеңістіктегі қазіргі этносаралық және мемлекетаралық қақтығыстар полиэтникалық және Поли конфессиялық мемлекеттік құрылымдардың өзара іс-қимылы мен бейбіт ынтымақтастығының жаңа нысандарын іздеуді талап етеді. Революцияға дейінгі Ресейдің әлеуметтік-тарихи және этносаралық өзара іс-қимыл тәжірибесін, татар және қазақ халықтарының рухани элиталарының өзара іс-қимыл тәжірибесін пайдалану қазіргі заманның жаңа геосаяси шындықтарындағы интеграциялық міндеттерді шешуге көмектеседі. Зерттеудің мақсаты-сопылық контексте қазақ-татар байланыстарын қарастыру. Зерттеу көрсеткендей, татар медресесінде білім алған сопылық тарикаттардың рухани көшбасшылары - татар және қазақ ишандары далада үлкен беделге ие болды. Татар сопылары таратқан сопылық XIX ғасырда қазақ даласында мұсылмандық бірегейлікті нығайтты

Тірек сөздер: сопылық, ишан, ислам, татарлар, қазақтар

Abstract. Modern interethnic and interstate conflicts in the post-Soviet space require the search for new forms of integration of interaction and peaceful cooperation of multiethnic and poly-confessional state entities. Using the experience of socio-historical and interethnic interaction of pre-revolutionary Russia, the experience of interaction between the spiritual elites of the Tatar and Kazakh peoples will help solve integration problems in the new geopolitical realities of our time. The purpose of the study is to consider Kazakh-Tatar relations in the context of Sufism. The study showed that Tatar and Kazakh Ishan, the spiritual leaders of Sufi Tariqas who were educated in Tatar madrassas, enjoyed great authority in the steppe. Sufism, spread by Tatar Sufis, strengthened Muslim identity in the Kazakh steppe in the 19th century
Keywords: Sufism, Ishan, Islam, Tatars, Kazakhs

Как известно накшбандийский тарикат - один из самых уважаемых духовных орденов в исламском мире. Его духовную основу усвоили многие мусульманские народы нашей страны, но особенно он распространился в XVIII веке у татар, башкир и казахов. Среди татар Поволжья и Приуралья, так же, как и у казахов, была популярна как ветвь муджадзийа, так и халиддийа.

Возникновения ветви накшбандия - муджаддидийа в Волго-Уральском регионе связано с именем бухарского шейха Нийаз-кули ат-Туркмани (ум. 1821). Именно от него получает иджазу (разрешение иметь мюридов) Мухаммадшариф ибн Ибрагим Аль-Байракави, который происходил из села Байряка Чеканской волости Бугульминского уезда. Вместе со своим учеником Мухамедвафой Губайдуллиным он написал книги «Ястү намазы хакында» («О намазе ясту»), «Ястү хакында» («О ясту»), «Хатыннарның туйларга, мәҗлесләргә йөрүләре дөрес булу-булмау хакында» («О целесообразности посещения женщинами свадеб и меджлисов»). (Альметьевская энциклопедия) В 1815 году он преподавал в медресе близ Ургенча.

По сведениям знаменитого татарского ученого Шигабутдиа Марджани муджаддидийа проникает так же через шейха Фаизхана Кабули (ум. 1802 г.) к знаменитому татарскому наставнику, поэту и ученому Утыз Имяни. (1752—1836). (Тагиров Р.Г. , 2000)

В направлении накшбандия - муджаддидийа считалось, что мусульмане должны вступать в контакт с местной властью, чтобы влиять на их политику. Очевидно, что данное направление имело вес и поддержку среди указных татарских мулл, отправленных российской властью в Степной край. Интересно, что суфийский орден накшбандия - муджаддидийа входили как сторонники сотрудничества с российской властью, например, как первый муфтий Мухамеджан Хусаинов, ишан Валид бин Мухаммад-Амина ал - Кайбычи ал-Каргали, мударис медресе г. Кашкара Сагит бин Ибргима бин Габдуллы аль-Барыши, ишан Хабибулла бин Хусаин ал-Оруви, но и ярые его противники, как поэт и ученый Утыз Имяни.

С учреждением Оренбургского магометанского духовного собрания татарское мусульманское духовенство раскололось на «указное», присягнувшее на верность империи, и «неуказное», нередко оппозиционное к системе власти и указному духовенству. Однако нужно заметить, что выезд татарских мулл в Степь был неконтролируемый со стороны российских властей, и многие из них не имели никаких «указов» от органов российской администрации. «Ярким свидетельством тому является факт проживания «татарских мулл» в течение более 35 лет и исполнения ими своих обязанностей без каких- либо письменных предписаний как при Жанторе – хане, так и впоследствии при хане Внутренней орды Букее Нуралиеве», - отмечает казахстанская исследовательница Г.С. Султангалиева. (Султангалиева Г.С., 2000: 25)

Среди простого народа в этот период большим авторитетом пользовались ишаны - духовные лидеры суфийских тарикатов. Особое распространение татарский ишанизм получил в Казахской степи. Мюриды, из числа татар, распространяющие ислам в Степи, как правило были выпускниками медресе Каргалы. Многие из них были мюридами шейха из Бухары Фаизхана Бине Хозырхана ал Кабули (ум. 1802).

Одним из крупных суфийских центров, имевшим большое количество мюридов, было Стерлибашевское медресе Уфимской губернии. Его основатель Нигматулла Стерлибаши

получил силсиллу от шейха Ниязколыя Туркмени. Его потомки – мударисы рода Тукаевых, выпустили сотни мюридов, укрепляющих ислам среди тюркских народов, особенно среди казахов.

Влияние татарской мусульманской культуры на казахов осуществлялось через летние кибиточные школы, организованные в казахских аулах старшекурсниками и выпускниками татарских медресе. Они отправлялись в Степь во время летних каникул и обучали около 3-4 месяцев детей казахов основам ислама и элементарной грамоте. Плата за учебу была, как правило баранами. Сколотив за лето небольшое состояние, шакирды могли заплатить за учебу в медресе и безбедно жить на эти деньги до следующего года. Так происходило первое знакомство шакирдов медресе с казахским народом.

Распространение в Степи мюридов и ишанов, рассматриваемых выше тарикатов, привело к складыванию своеобразной формы народного ислама, так называемого «ишанизма». Не все выпускники медресе могли найти после окончания учебного заведения приход для службы. Поэтому именно из их числа нередко формировался социальный пласт ишанов, который внедрялся в степь бесконтрольно и власти долго не могли с этим явлением что-либо поделать.

Распространение и развитие суфийских традиций было направлено на выявление и использование внутренних ресурсов личности, ее духовного богатства. За внешней социальной пассивностью учения суфизма была скрыта идеологическая сила, помогавшая мусульманину переносить захваты, разорения, унижения, оставаясь самим собой. Являясь «религией сердца», ислам в суфийской интерпретации учил стойкости и мужеству на примере ранних подвижников пророка, он отвечал духовным чаяниям народа своего времени. Г.Г. Идиятуллина отмечает: «Суфийская поэзия, окрашенная этическими мотивами Газали, не только способствовала углублению религиозного чувства, но, побуждая к духовному самопознанию и самосовершенствованию, развивала в человеке высокие нравственные начала. Воспитывая мусульман на примере ранних подвижников, она помогала им выстоять в самых тяжелых условиях, когда любое силовое сопротивление захватчикам, унося множество жизней, лишь увеличивало людские страдания, а реальное соотношение сил было таково, что не оставляло надежд на изменение ситуации». К примеру, среднеазиатский суфий Аллахийар (умер в Казани около 1720 г.) учил:

– *Бәлә угы кадалса, өргамай ах* («Не стенай, когда тебя поразит стрела несчастья»);
– *Кылыч башынга килсә, бозмагай рах* («Не сворачивай с пути, даже если меч коснулся головы»).(История мусульманской мысли в Волго-Уральском регионе, 2015: 102.)

Как можно заметить, с одной стороны, суфии укрепляли ислам в Степи, но было и противоположное явление. Нередко проповеди слабо образованных ишанов приводили к отстранению людей от столпов ислама. Под их воздействием складывалось убеждение, что тот, кто служит своему ишану, и верит в бога сердцем, выполняет все его требования, освобождается от выполнения традиционных обрядов и исполнения религиозных предписаний таких как например, пост(ураза), намаз, закят, с такими убеждениями боролось образованное татарское указное духовенство.

Ишанизм в XIX веке действительно имел очень широкое распространение. По мнению Н.Д. Нуртазиной: «Целые казахские (или узбекские, туркменские, кыргызские) роды и племена были духовно связаны с каким-нибудь суфием, как правило, из рода ходжей». (Нуртазина Н.Д. 2012) По мнению Чокана Валиханова суфизм был особенно распространен в Баян-Аульском и Каркаралинском округах. (Валиханов, 1968: 156)

Но за внешним несоответствием соблюдения норм ортодоксального ислама стояла вера. Суфизм учил, что познать Аллаха разумом невозможно, его можно познать только чувствами, безграничным доверием и любовью к нему. Основным средством постижения бога, суфии считали мистический экстаз, совершаемый с помощью зикра в молчаливой или громкой форме. Фактически суфизм зародился как ответ на слишком сильную рационализацию ислама со стороны ортодоксального духовенства, на систематизацию права и упорядоченность теологии. (Гусева Ю.Н., 2013: 8) «Ортодоксальное мусульманское духовенство – улемы

кичатся званием объяснителей писания, но в соперничестве с ишанами, облеченными в мистическую тайну, они всегда проигрывают. Суеверного жителя Средней Азии труднее привлечь книгой, без которой он всегда обходился, чем волшебным заклинанием и внешней обрядностью. Без ученого и мало ученого муллы в Средней Азии обходятся легко, но фатиха (благословение) или дыхание даже совершенно безграмотного ишана составляют для него талисман и в кибитке, и в пустыне, и разбойном набеге, и на пастбищах», - писал востоковед В. Бартольд. (Бартольд, 2012: 55)

Примером тесных казахско-татарских связей может послужить деятельность хальфы Ахмеджана Шахида, происходивший из мишарского села Османова Шадринского уезда Пермской губернии. Он был мюридом троицкого ахуна Мухаммада Шарифи и тургайского ишана Кулл-Мухаммада. 13 лет он учился в Бухаре, а затем поиск знаний привели его в Шаш (Ташкент), Верный (Алматы), а потом в Семипалатинск, где он до конца жизни преподавал в медресе при Бота-мечети. Он прослыл: «знатоком превосходным, руководителем совершенным и обладателем кротости и смирения», Ахмеджан Шахид притягивал учеников из Казани, Уфы, Троицка, Тюмени, Петропавловска, Тобольска, Тары, Каркаралинска, Усть-Каменогорска, Верного, Капала, Ташкента, Коканда, Бухары и ряда деревень», - отмечает П. Шаблей. (Шаблей П.С., 2020: 89)

Таким образом, тесное духовное взаимодействие татар, башкир и казахов на основе высоких гуманистических ценностей, сплотило наши народы и сумело укрепить мусульманскую идентичность, ставшую духовной основой наших народов.

Библиография

1. Альметьевская энциклопедия *[Электронный ресурс] // URL: http:* Альметьевская энциклопедия - Описание (tatneft.ru) (дата обращения 02/04/2024).
2. Бартольд В.В. Ислам. Культура мусульманства. Мусульманский мир. -М.: Книжный клуб: Книговек, 2012, 112 с.
3. Валиханов Ч. Ч. О мусульманстве в Степи // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. — Алма-Ата, 1985. - 461 с.
4. Гусева Ю. Н. Ишанизм как суфийская традиция Средней Волги в XX веке: формы, смыслы, значение: Монография.
подред. О. Н. Сенюткиной; под общ. ред. Д. В. Мухетдинова. М.: ИД «Медина», 2013, 214 с.
5. История мусульманской мысли в Волго-Уральском регионе: учебное пособие / Под ред. Л.И. Алмазовой, Г.Г. Идиятуллиной, А.Г. Хайрутдинова. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2015. – 374 с.
6. Нуртазина Н.Д. Ишаны туркестанского края // *[Электронный ресурс]* // URL: https://www Ишаны туркестанского края. История религии в Центральной Азии в 19-20 веке (articlekz.com) (дата обращения 12.02.2022).
7. Султангалиева Г. С. Татарская» диаспора в конфессиональных связях казахской степи (XVIII– XIX вв.)// Вестник Евразии, 2000. № 4, с. 20-36.
8. Тагиров Р.Г Суфизм в Поволжье: особенности функционирования *[Электронный ресурс]* // URL: https://www Научные статьи преподавателей. Россия и Украина (e-riu.ru) (дата обращения 12.02.2022).
9. Шаблей П.С. История татарской общины Семипалатинска // Историческая этнология. 2020. Т. 5, № 1. , с. 75–94.

Нигметова А.Т., *к.филос.н.,* ***Тәттібек Н.М.,*** *докторант*
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

ЕДИНСТВО ФИЛОСОФИИ И КУЛЬТУРЫ ТЮРКСКОГО МИРА

Андатпа: Мақалада түркі әлемінің бірлігі талданып, түркі әлемінің философиясы мен мәдениетіне анықтама берілген. Автор мұсылман Ренессансы философиясының, түркі әлемі

үшін құнды түркі эпосының, тәңіршілдіктің, сопылықтың, Қожа Ахмет Яссауи, Ибн Араби, Жалалуддин Руми, Юнус Эмре сияқты түркі халықтарының атақты ойшылдарының шығармашылығының тақырыптарын ашады.

Тірек сөздер: Түркі философиясы, түркі мәдениеті, тәңіршілдік, сопылық, түркі әлемінің эпостары.

Аннотация: В статье анализируется единство тюрского мира, дается определение философии и культуры тюрского мира. Автор раскрывает темы философии мусульманского Возрождения, тюркского эпоса, ценного для всего тюркского мира, тенгриаства, суфизма, творчества таких известных тюркских мыслителей как Ходжа Ахмета Яссауи, Ибн Араби, Джалаладди́на Руми́, Юнуса Эмре.

Ключевые слова: Тюркская философия, тюркская культура, тенгрианство, суфизм, эпосы тюркского мира.

Annotation: The article analyzes the unity of the Turkic world and gives a definition of the philosophy and culture of the Turkic world. The author reveals the themes of the philosophy of the Muslim Renaissance, the Turkic epic, valuable for the entire Turkic world, Tengriism, Sufism, the work of such famous Turkic thinkers as Khoja Akhmet Yassawi, Ibn Arabi, Jalaluddin Rumi, Yunus Emre.

Keywords: Turkic philosophy, Turkic culture, Tengrism, Sufism, epics of the Turkic world.

Тюркским миром общепризнанно называют все тюркские народы, а также народы тюркской языковой группы, говорящих на тюркских языках и имеющих единое тюркское происхождение.

В контексте темы статьи хочется также дать короткое определение того, что означает, когда мы собственно говорим - «философия тюркского мира», и является ли тюркская философия, неким особым культурным явлением в мировой мысли.

Кратко лишь обозначим, что философия является квинтэссенцией любой культуры народа, и ее самым зрелым достижением как мировоззренческого, так и научного характера. Так, например, Мусульманский Ренессанс был бы невозможен без развития философских систем, созданных такими великими мыслителями как Аль-Кинди, Ибн Сины, Ибн-Рушдом, Аль-Фараби, а также их не менее значимыми последователями как Яссауи, Араби, Руми, Абая, Эмре и др.

Если задать вопрос о том,, что является неповторимыми чертами культуры тюркского мира, ответом на вопрос будет - тем, что ее самобытными и отличительными чертами являются приверженность всех народов тюркского мира к таким ценностям как свобода и независимость, особое понятие морали и нравственного поведения в системе тюркского мировоззрения, справедливости, ответственности. почитания старших, гостеприимства и толерантности и др., именно эти негласные ценности нелегкого кочевого быта тюрков скрепили этот народ, и способствовали его дальнейшему существованию в трудных условиях кочевого и полукочевого образа жизни. Сколько бы времени не прошло, мы можем быть уверены в том, что тюрки будут и продолжат жить как один единый народ.

Существует множество ценностей, связанных с национальными и духовными особенностями тюрок, которые обеспечивают единство тюркских народов. Эти ценности помогут сохранить и скрепить тюркский народ, тюрки же будут жить по этим ценностям, понимать их и передавать их новым поколениям.

Хотим отметить, что тему единства культуры и философии тюркского мира в данной статье исследуем на примере неоспоримых исторических оснований казахстанско-турецкого единства со стороны Турции и со стороны Казахстана. А также в качестве очевидных исторических примером приводим в статье краткий анализ творчества общезначимых мыслителей всего тюркского мира.

Так, в связи с этим, хотим особо отметить, что с 29 по 31 октября 2023 года прошел международный конгресс Туркият ll Ulusarasi Türkiyat Kongresi Turkiye Cumhurietinin 100 Yilana посвященный знаменательной дате не только Турецкой Республики, но и всего

тюркского мира, который прошел в городе Чанкары, конгресс был организован Университетом Каратекин, а также проходил под игидой института Туркият Университета Чанкыры. В ходе конгресса обсуждались пути сохранения, развития и решения проблем общего тюркского мира. На этот конгресс из Казахстана были специально приглашены профессора и преподаватели Қазақтану. Философского общества тюркских народов кафедры философии КазНУ имени аль-Фараби.

Теперь, если перейти к разбору темы статьи и поставить вопрос о том, что является одним из важных объединяющихх факторов единства тюркского мира, не считая нашей общей географии и общей богатой истории, то ответом будет - это конечно же, тенгрианство как особый культ всего тюркского мира, в основе которого лежит пантеистеческое, политеистическое верование в Небо как верховного божественного «Тенгри» всего тюркоязычного мира.

Мировоззрение культа Тенгри кочевых номадов выражена в огромном культурном пласте, ценным и удивительном интересным в своем феномене, этот культ выражает квинтэссенцию и непохожую на другие культуры отношения ценности и нормы кочевой и полукочевой культуры тюрков, основными атрибутами которого является прежде существование быта и жизни кочевого народа в лоне Природы, где жизнь человека была полностью подчинена Природе и окружающей среде обитания. Именно это и является важным фактором того, что кочевой образ жизни предполагал уважительное отношение (не религиозное поклонение) почти на сакральном уровне к земле воде и т.д.

Известно, что тенгрианство как традиционная религия всех тюрков, была достаточно абстрактной и простой. Уже гунны поклонялись Тенгри, владыке Верхнего мира, чьими символами были солнце, луна, высокие деревья, особенно те, в которые ударила молния. Особо почитался культ «священной Земли-Воды» (Ер-Су) —как божества среднего мира.

Так, культ Тенгри широко отражен не только в казахской литературе, но и в казахской жизни и дефолтной речи. Встречается в культуре и духе всего тюркского мира.

Еще одним объединяющим философию и культуру тюркского мира фактором является Ислам. Так, для всех значимых средневековых мыслителей тюркского мира и для Араби, Аль-Фараби, Руми, Яссауи Ислам являлся источником и первоосновой их творчества, и всех их значимые труды написаны под огромным влиянием Ислама, но необходимо отметить, что форма выражения своих мыслей они выбирали не всегда в строгих канонах традиционного ислама, и зачастую их творчеству присуще особые мировоззренческие черты, и обычно таким фактором являлось именно культурно-территориальные особенности. течений.

Так распространение Ислама среди народов тюркского мира является значимым историческим периодом тюркского мира, который проходил неоднозначно, и сопровождался возникновением различных известных религиозных направлений и философских школ и прежде всего суфизма.

Так, такие общеизвестные и признанные мыслители всего тюркского мира как Ходжа Ахмет Яссауи, Ибн Араби, Джалаладди́н Муха́ммад Балхи́ Руми́, Омар Хайам, Низами, и др являлись не только суфиями, но и несли в своем творчестве элементы степной-кочевой философии, а также были и поэтами, которые в своих произведениях выражали все тюркско-духовное элементы не только тенгрианства, но и верований и традиции тюркских народов того времени.

Ходжа Ахмет Яссауи в народе известный как Хазре́т - среднеазиатский философ, исламский проповедник, суфийский поэт. Основной труд Ахмета Яссауи «Дивани хикмат» написан на караханидско-уйгурском литературном языке, сложившемся при дворе Караханидов.

Хочется отметить, в связи с этим, что Ибн Араби писал свои «Мекканские откровения» и другие произведения на арабском языке, а свой труд «Масневи» Руми написал на персидском языке, а Юнус Эмре на первом турецком языке.

Ходжа Ахмет Яссауи был первым талантливым тюркским поэтом, написавшим свои произведения на караханидско-уйгурском языке и огузско-кыпчакском диалекте. Среди

наиболее известных его произведений - «Диван-и хикмет» («Книга мудрости»), «Мират-ул Кулуб» («Зеркало души»), «Пакыр-нама» («Сказание о бедном»). Ходжа Ахмет Яссауи основал школу суфизма и воспитав большое количество последователей сыграл одну из ключевых ролей в распространении ислама среди тюрков всей Центральной Азии.

Ибн Араби родился 28 июля 1165 года (17 рамадана 560 года хиджры) в знатной арабской семье в городе Мурсия в Аль-Андалусе, которым в то время правили султаны.

В современную эпоху основную роль в изучении философии Ибн Араби стали играть зарубежные востоковеды, опиравшиеся на современную научную методику, которая дала им возможность выявить целый ряд новых аспектов в его философии. Во многом благодаря их работам Ибн Араби занял подобающее ему место в истории философии. Эти исследования и сделанные на их основании выводы стали итогом того, что можно назвать начальным этапом в изучении суфийской философии Ибн Араби. Исходя из этих выводов, трудно определить "системную целостность" его творчества, однако они создали хорошие теоретические и практические предпосылки для углубления объективного, научного понимания наследия Ибн Араби и специфики его суфийской философии.

«Мекканские откровения» Ибн Араби (араб. «ал-Футӯ̣ха̄т ал-маккийййа») – наиболее значительное произведение Ибн Араби, крупнейшего философа-суфия, наряду с «Геммами мудрости» – основной источник для изучения его философских взглядов. Изданное в 1859 в Каире (т. 1–4), до сих пор, за исключением отрывков, не переведено на иностранные языки в силу значительного объема. Ибн ‘Арабӣ создавал «Мекканские откровения» на протяжении второй половины своей жизни, с начала 13 в., когда жил в Мекке, и до самой смерти. Сочинение по праву называют «энциклопедией суфизма», поскольку оно содержит рассуждения едва ли не по всем вопросам теории и практики суфизма. Помимо собственно философских, рассматриваются и многие другие вопросы: суфийская космология и ангелология, хуруфизм (учение о сверхприродных свойствах букв), пророчество и откровение и т.д. Философские взгляды Ибн Араби в «Мекканских откровениях» согласуются с его концепциями, в гораздо более сжатой форме изложенными в «Геммах мудрости». Заключительная глава представляет собой наставления мурӣдам – ученикам суфийских наставников, выполненные в основном в виде максим, хотя и снабженные философскими комментариями.

Мавлана́ Джалаладди́н Муха́ммад Балхи́ Руми́ родился 30 сентября 1207 г., Дата и место смерти: 17 декабря 1273 г., Конья, Турция известный обычно как Руми́ или Мавлана́ – персидский поэт-суфий XIII века, исламский богослов, факих. Иногда его называли также Мавлана Джалаладдин Мухаммад Балхи, по названию региона Балха Афганистана, откуда он родом

Хотим еще раз повториться и отметить, что автор темы единства культуры и философии тюркского мира в данной статье исследуем на примере неоспоримых исторических оснований казахстанско-турецкого единства со стороны Турции и со стороны Казахстана. И в связи с этим хотим отметить, что тюркский мир обьединяет наши бесценные Эпосы, исторически так сложилось, что Турция и Казахстан имеют общие исторические и культурные корни, поскольку оба народа появились на одной земле, принадлежали к одной культуре и некогда совместно проживали в Центральной Азии. Влияние этого фактора на укрепление культурных связей тюркских народов неоспоримо. Так, например ярким свидетельством этому является множество схожих и тесно связанных произведний тюркского эпоса. Однтм из таких эпосов это «Книга моего Деда Коркута», а также богатырские эпосы тюркских и монгольских народов, эпические сказания о нартах народов Северного Кавказа, «Степные эпосы» тюрко-монгольских народов, казахские былины «Кобланды батыр», «Шора-батыр», «Ер-Саин», киргизского «Манаса», эпическую новеллы «Тахир и Зухра» и другие. Особое внимание, в рамках темы статьи, конечно, стоит уделить произведению «Книга моего Деда Коркута», поскольку именно это произведение всегда считалось культовым, как для огузов, которые в последствии основали турецкое государство, так и для остальных кочевых народов Центральной Азии, включая казахов. И хотя с тех времен прошло множество веков, и

культура обоих народов претерпела значительные изменения, единство между Турцией и Казахстаном отчетливо прослеживается даже сегодня, хотя и вызывает закономерные вопросы. Так, неоспорим тот факт, что казахский и турецкий языки схожи между собой, поскольку относятся к тюркской языковой группе, оба народа, по большей части, исповедуют одну религию – ислам, а также, в обоих странах одинаково трепетно относятся к культурно-историческим связям. Так, например, в Казахстане особенно чтят ранее упомянутое произведение «Книга моего Деда Коркута», которое раскрывает экзистенциальный смысл понятий «любви», «терпения», «справедливости» и «милосердия» в кочевой культуре тюркских народов. В Турецкой Республике Коркут деде почитается, как гений всех турецких племен и как национальный образ.

Надо сказать, что впервые об дастане «Книга моего деда Коркута» сообщается в 1770-е годы известным немецким арабистом Якобом Иоганом Рейске.

В настоящее время памятник известен под названием «Книга моего деда Коркута» или «Китаби Коркут», у которой имеются две записи, и в настоящее время эти записи хранятся в Дрездене и Ватикане.

Так, в отличие скажем от философии, такой феномен как эпос, является той «книгой культуры», в которой сохраняются общекультурные и традиционные ценности через призму ценной «Общей памятью народа», и в эпосе, а именно, через литературные образы эпоса, а также, и силой поэтического слова эпоса кристаллизуется такая важная, и не абстрактная, как бы «Общая идея» народа, которое в эпосе сохраняется как «Общее достояние памяти народа», но и очень важным продолжением всего этого, как бы представляется «Общее будущее народа», именно вокруг этих важных «Идей» когда то и создавался этнос и сплачивался в своем единстве его народ, в данном случае тюркский народ.

Если подойти к эпосу с позиции философии, то можно выделить такое первое положение как то, что через эпическое слово человек понимает себя в отличии от других текстов, именно, в контексте того или иного исторического события, который рассказывается в эпосе, но уже сформированного в особый философско- мировоззренческий формат, представленный этого же исторического события в виде особого эпического слова или эпического сказания, который дает возможность складывать «Нарратив народа о себе, нарратив этноса о себе» или «Рассказ народа или этноса о себе» через слова эпоса, как уже того этноса или народа, который инициирован к определенной национальной культуре, к своей Родной земле, общности и единения с ней.

Нельзя переоценить в этом смысле, и значительную, скажем так «Собирающую силу» Эпоса как феномена любой культуры.

Примечательными в этом отношений являются слова, произнесенные Коркыт ата: «Чтобы земля стала отчизной, стала отечеством… Первое, в ту землю надо сеять, с этой земли собирать. И второе надо ее защищать»

Для обозначения следующей философемы эпоса «Книги моего деда Коркута», хотелось бы отметить, что очень важно учитывать способы прочтения и погружения в текстологию эпоса. Именно эта особая сила и глубина погружения в тексты эпоса обеспечивают возможность выявления ответа на вопрос о том - какое смысловое и экзистенциальное движение осуществляется внутри человека через сюжетные линии героев эпоса таких как «Любви», Терпения», «Справедливости» и «Милосердия».

Так, можно утверждать, что в эпосе имеет место быть особому коду такой «Любви», которую мы обозначаем как «Любви человека к своему народу», «Любви Богу и Создателю», которые проявляются через любовь конкретных героев эпоса.

Так, рядом с героями эпоса изображается героиня, его верная жена, невеста и подруга, также наделенная, в соответствии с идеалами воинского века, героической доблестью и физической силой, мудрую советницу богатыря, способную в его отсутствие управлять страной и народом, переносить невзгоды плена и мужественно сопротивляться насильнику. Таковы не только Кудруна в эпосе немецком («начало XIII века) или Гибург во французских поэмах цикла Гильома Оранжского (вторая половина XII века), но также их восточные сестры

Бурла-Хатун, жена богатыря Казан-бека, в средневековом огузском эпосе «Китаби Коркут» (XV-XVI века), Каныкей в «Манасе», Кортка в казахской былине «Кобланды-батыр».

Так можно с уверенностью утверждать, что народный героический Эпос отражает проявление Любви и Милосердия, основанной, не на подчинения и закону, а на глубинной человеческой Любви как проявления Любви конкретных исторических героев

Так, можно с уверенностью утверждать, что народный героический Эпос отражает проявление Любви и Милосердия, основанной, не на подчинении и закону, а на глубинной человеческой «Любви», как проявления «Любви» конкретных исторических героев Эпоса, например, как героев эпоса богатыря Бейрека и Банучечек, сына Газана Турала и Гюнель

Взаимоотношения героев эпоса, которые разворачиваются через сюжетные линии эпического произведения, усиливаются и историческими фактами, отражающими реальную историю огузских племен, как это имеет место быть в эпосе «Книга моего деда Коркута», что усиливает, и делает мировоззренческую основу данного эпоса как яркое отражение взаимопроникновения «Субьекта» и «Обьекта» не только на абстрактном, но и реально в конкретно- историческом смысле.

В данной статье, в частности, излагается краткий и общий анализ на предмет философии, эпоса «Книга моего деда Коркута», которое передает нам довольно богатое, и в историческом, и в культурном аспектах, сведения не только о таком этносе как огузы, которые как известно, представляют собой объединение многих тюркских племен, но и неоценимые исторические сведения, традиции и другие ценные сведения.

Так, для казахов эти сведения представляют неоценимые знания о наших этнических корнях и другие важные факты исторического и культурного значения.

И, так как, такой этнос как огузы исторически жили, и в низовьях Сырдарьи, и на побережье Аральского моря «Сказания Коркыт ата», также является почитаемым не только во всем тюркском мире, но, и в казахской культуре, а личность Коркыт ата почитаетя во всем тюркском мире как сказитель, создатель кобыза, музыкант и композитор.

Надо отметить, что эпос «Книга моего деда Коркута» имеет переводы на немецкий, русский, французский, персидский, итальянский и другие языки.

Также надо отметить, что до XVIII века научному сообществу об этом эпосе ничего известно не было.

Надо сказать, что впервые об дастане «Книга моего деда Коркута» сообщается в 1770-е годы известным немецким арабистом Якобом Иоганом Рейске.

В настоящее время памятник известен под названием «Книга моего деда Коркута» или «Китаби Коркут», у которой имеются две записи, и в настоящее время эти записи хранятся в Дрездене и Ватикане. Так, первая запись дастана состоит из 12-и сказаний (героических дастанов, песен), а вторая - из 6-ти.

Необходимо сообщить, что основное исследование данного произведения- дастана связана с именем прусского дипломата, востоковеда Фридриха фон Дица, но так как он не смог завершить исследование дастана Коркута, он все свои собранные материалы в 1892 году передал известному российскому и советскому востоковеду, тюркологу, арабисту В.В Бартольду. Так автор этой статьи использует в качестве теоретического материала известную работу Бартольда «Турецкий эпос и Кавказ».

А также авторы статьи используют в качестве научной литературы перевод эпоса «Книга моего деда Коркута» известного азербайджанского ученого Анара.

Ценно то, что в эпосе «Книга моего деда Коркута» нашли отражение события ранней тюркской легендарной истории, и более поздние, связанные с распространением могущества тюркских племен на территории Малой Азии и контактами огузских племен с Византией.

Необходимо отметить также, что данный эпос вместе с тем является ценным источником и свидетельствует об этногенезе такого известного этноса как огузов - предков таких современных тюркских народов как турки, азербайджанцев, туркмен, узбеков и др.

В 12-ти сказаниях этого эпоса достоверно прослеживаются связь общетюркской литературной традиций с греческими, византийскими, малоазиатским фольклорами и литературными памятниками

Ну и конечно же. сказания являются ценным источником знания о различных культах тюрков, о мудрых правителях, справедливости и милосердий.

Хочу несколько слов сказать о культурном месте «Китаби Коркут» в Турецкой Республике, и отметить, что, и исторически, и географически «Китаби Коркут» связаны в основном с восточной частью Турецкой Республики, а конкретно, с такой областью Турецкой Республики провинции Анатолия в Xll, Xlll, XIV веках а точнее, хотелось бы назвать назвать такие местности, как Байбурт, город Трабзон и местности Азербайджана.

Надо отметить, что эпос «Китаби Коркут» в Турецкой Республике почитается, не только как исторический источник, повествующий о войнах огузов с другими племенами, но и источнике об образе жизни огузов, их отношениях с соседними племенами, о семейном и социальном устройстве, государственном управлении и внутренних конфликтах, о твердом характере турецкого народа, а также о судьбе этого народа.

В Турецкой Республике Коркут деде почитается как гений всех турецких племен и как национальный образ.

Нам всем известно, что на территории современной Турции благословенная Византийская цивилизация просуществовала еще 500 лет после падения западной части римской империй.

Основным сюжетообразующим стержнем эпоса, а также объединяющим эти сказания, является борьба тюрков-огузов против византийцев, а также в эпосе отражаются события ранней тюркского государства Сельджуков как основы будущего Османской Империй.

Если вернуться к основной теме по выявлению философем эпоса «Китаби Коркут»», то правомерно задать такой вопрос: «Что есть значительного в данном эпосе для нас, и для человека современного вообще?».

Так, во всех произведениях героического эпоса и тюркоязычных эпосов главным действующим лицом является воин-богатырь, выступающий, как выразитель «народного духа, стремлений народа, его чаяний» этими героями являются глава огузов Байиндир-хан.

А в германском и старофранцузском эпосе мечи знаменитых героев носят собственные имена. Такими прославленными богатырскими мечами являются в германском эпосе меч Зигфрида - Бальмунг, Дитриха Бернского в эпосе французском Дюрендаль - меч Роланда, Монжуа - меч Карла Великого и многие другие; в рыцарских романах артуровского цикла упоминается Эскалибур - меч короля Артура. Пио Райна

Героический эпос видит меру человеческого в образе идеального витязя, богатыря, наделенного мужеством, доблестью, физической силой, защитника своих родичей, народа и родины, который в единоборстве побеждает чудовищного врага-насильника или один уничтожает несметные полчища иноплеменных захватчиков. Будучи идеальным воплощением мужественной красоты и силы.

В эпосе, таким образом, через эпическое сказание и через особое словесное пространство эпоса человек имеет возможность складывать «Нарратив о себе» или «Рассказ о себе» через слова эпоса как уже приобщенного к определенной национальной культуре, своей Родной земле, общности и единения с ней также являются значимыми философемами эпоса, которые мы отмечаем здесь как авторы статьи.

Следующей важной философемой эпоса, является то, что сюжеты эпоса построены так, что все общечеловеческие ценности как – «смысл жизни», «чести», «добра и зла» и аналогичные экзистенциальные философские вопросы рассматриваются на предельной «пограничной» ситуации, когда герои эпоса оказываются в конкретных событиях - противостояния и войны. И в такой экзистенциальной ситуации происходит своеобразное «преображение человека», через некую «остановку и внимание». То есть слово эпоса устроено так, что без какого-либо учения и теории формирует человека так, что заставляет его посмотреть на жизнь, как бы, изнутри, и тогда то, что человек не осознает, как бы, в режиме

обычного времени, в эпосе и ее особым ее словом на пределе ситуации человек обращается к вещам и жизни с позиции тех экзистенциальных пределов, которые создается сюжетом и словом мастерством сказителя эпоса.

Хотелось бы отметить, что сама личность Коркыта в известных исследованиях представляется довольно многогранным, как в мировоззренческой, так и ценностном и методологическом и научно-теоретических аспектах.

Так, все тюркские народы хранят единый образ Коркыта, но при этом придают ему собственные культурно-исторические черты. В традиционно-степной интерпретации Коркыт предстает перед нами как носитель концепции шаманизма, сказитель, исполнитель кюев.

Надо отметить, что, огузская интерпретация стремится придать больше элементов мусульманского мировоззрения.

Так, можно смело утверждать, что Эпос «Деде Коркуда», еще раз подтверждает замечательную мысль о том, что казахская культура представляет собой замечательный симбиоз, как части Исламской цивилизации и тюркского мира.

Если отметить еще одну такую важную философему как Восток и Запад, то хотелось бы отметить, что тюркоязычные народы Средней Азии — узбеки, казахи, киргизы, каракалпаки, туркмены — издавна были связаны между собой древней языковой общностью и длительным соприкосновением, этническим и культурным взаимодействием в условиях совместной исторической жизни.

В связи с этим, хотелось отметить, что кочевые тюркоязычные племена, распространившиеся в разное время на обширной территории среднеазиатских степей, в процессе образования и сплочения народностей вступали в смешение как между собой, так и с древним, по преимуществу — ираноязычным оседлым земледельческим населением Средней Азии, культурное влияние которого на эти народы было чрезвычайно значительно.

Хотелось бы подчеркнуть, что философский анализ такого феномена как эпос, прежде предполагает определить производительную культурную силу эпоса, а также обнаружить огромный потенциал, и в этом аспекте, даже может попытаться сравнить такой культурный феномен как эпос с такими значительными книгами как Коран, Библия или Махабхарата. Где присутствует особый метаязык сказителя эпоса, и где есть то ценное непосредственное обращение к каждому из нас!

Бесспорно, что тюркский мир объединяет еще один яркий мыслитель и поэт всего тюркского мира, поэт-суфий, поэт- лирик, философ Юнус Эмре, которого по праву можно назвать «Мягкой силой» Турции и всего тюркского культурного мира, поскольку темы, поднятые в его поэзии одинаково ценностно не только для нас, но и для всех людей, так как имеют общечеловеческую ценность.

Важно отметить, что, поэт-суфий Джаладдин Руми из города Конья, который имеет большое культурное значение для Турции, испытал значительное влияние исламского проповедника среднеазиатского философа Ахмеда Яссауи и, в последствии, сам оказал влияние на упомянутого ранее творчество поэта Эмре

Строки стихов Эмре восхищают сердца и души каждого из нас, потому что во все времена мечта и стремление человека быть гармоничным, счастливым и духовно сильным не покидало никого из нас.

Самым известным произведением Юнуса Эмре является его «Диван». сборник стихов Эмре «Диван» состоит из 12 тысяч четверостиший.

Также существуют ещё стихи, приписываемые Юнусу, но пока ещё не имеющего официального признания. Имеются несколько списков «Дивана», отличающихся друг от друга.

Хотим отметить, что интерес к наследию Юнуса Эмре, и первые сведения о нем принадлежат известному ориенталисту И. Хамер-Пургшталю.

Также можно отметить, что полную и ясную картину жизни и деятельности поэта рисует нам английский востоковед Э.Гибб.

В турецком литературоведений первые исследования о деятельности Юнуса Эмре принадлежит известному турецкому ученому Ф. Кепрелю, а также неутомимому исследователю древней турецкой литературы А.Гюльпенарлы.

Юнус Эмре выходец из города Коньи современной Турция, который считается центром Сельджукского государства и славиться своей богатой историей. Так здесь жили знаменитый поэт и математик Омар Хайам. В XIII веке здесь жил и был похоронен Мевлана Джалаледдин Руми, Именно здесь в 1244 году Руми встретился с Шемсом Тебризи, знаменитым суфийским учителеми и они образовали суфийский орден Мевлеви.

Так, мавзолей Руми до сих пор считается святым местом, и паломники постоянно посещают Конью, именно здесь дервиши устраивают у Мавзолея Руми знаменитый ритуал Сема.

После монгольского завоевания Конья оставалась центром суфизма, и по всему востоку здесь в Коньи организовывались ордена дервишей наподобие Мевлеви.

Юнус Эмре жил в период с 1240 по 1322 годы. Следует считать окончательно установленным, что Юнус Эмре жил и творил во второй половине 13 и в начале 14 веков.

Так как, основой мировоззрения Юнуса Эмре является дервишизм, надо отметить, что Эмре жил в тяжелый исторический период для государства Сельджуков. Так, в 1243 году монголы разрушили памятники городов, обложили население страны налогами. Это ослабило государство Сельджуков. Государство Сельджуков было разделено на три царства. Монголы обложили население страны непомерными налогами. Все это сильно ослабило государство сельджукидов. Внутри государства также велись войны за власть. Институт визиров отрицательно влиял на судьбу народов и страны. Население Анатолии оказалось в тяжелейшие положения при правлениях невежественных визиров Казвини и Мюджереддина. Народ, оказавшись в тяжелых положениях, прибегал к восстаниям. Так, имело место движения под знаменами шиитских и батинских доктрин, возглавляемые дервишами. К этому времени институт дервишей обрел твердую почву в Анатолии. Дервиши пользовались среди народа популярностью и большим авторитетом.

Есть исторические свидетельства о том, что Юнус Эмре путешествуя по разным уголкам Анатолии призывал к терпению и прощению, советуя населению Анатолии смотреть на мир сквозь призму милосердия, благодарности и любви.

Исторические документы свидетельствуют о том, что Юнус жил в районе современной Сакарьи, и уже при жизни рассматривался как анатолийский мудрец и святой.

Философемы Юнуса Эмре как «Философемы Бога, космологии, человека, любви» являются ярким примером неоднородности его исламского мировоззрения в форме суфизма, который несет в себе все богатство культурногои традиционного языкового пласта тюркской культуры.

Центральной Философемой Эмре выступает «Любовь». Не вызывает сомнения, что стихи Юнуса Эмре имеют большой философский смысл. Целые книги были посвящены одной лишь строке его стихов «Sevelim ve sevilelim», что в переводе с турецкого означает «Давайте любить и быть любимыми». И только этот факт свидетельствует о величине его таланта и личности.

Какой смысл вкладывает поэт в это понятие, и как «Любовь» помогает совершенствованию и духовному восхождению человека. Согласно Юнусу Эмре, Любовь в первую очередь - это великое чувство. Оно существовало и в преэкзистенциальный период, когда еще не был создан видимый мир. Это вполне понятно, ведь любовь - творец всего сущего и поэтому она как причина должна была предшествовать своему следствию

Поэт считает, что Любовь возвышает человека, Любовь является для Юнуса тем, что через, именно любовь человек способен лицезреть красоту Бога. Истинная любовь очищает сердце и душу человека.

Из всего вышесказанного, вполне достаточно, чтобы признать Юнуса Эмре величайшим поэтом. Все уровни структуры его стиха от фонемы до семантики, а также такое

культурное явление как суфизм и дервешизм, представляют собой научно-исследовательский интерес и изучение творческого наследия Юнуса Эмре приобретают особо важное значение.

Делая выводы также важно отметить следующее, что творчество Юнуса Эмре необходимо понимать в контексте исторической взаимосвязи с мусульманскими суфийскими авторами, таких величайших мыслителей и поэтов исламского мира, писавшие по-арабски, на фарси, и на тюркских языках. Таких гениев средневековья как Ахмед Яссауи, Абу Хамид аль-Газали, Джалаладдин Руми, Омар Хайям, Саади, Навои, ибн – Сина, Низами, ибн аль Араби. Так Юнуса Эмре еще часто называют «Эхом Руми»

Огромная ценность творчества Юнуса Эмре в том, что он первый поэт- лирик, который начал писать на собственно «западном турецком языке». Он писал на своем родном языке, несмотря на то, что во времена, когда он жил и творил в регионе распространения сельджукской культуры, господствовали персидский и арабский элементы, языком науки и религии был арабский, а языком поэзий – персидский. А что касается турецкого языка, то он, оставаясь лишь разговорным языком тюркоязычного населения, в известном смысле подвергался дискриминации, когда дело касалось литературы. И в этом аспекте, мы считаем, что Юнус Эмре внес свой вклад в пробуждениях национального чувства, и потребности создания произведений на турецком языке. Именно турецкий язык стал тем языком, которым доносились до широких масс распространенные в то время основные доктрины суфийского учения.

Теперь, когда мы рассмотрели наиболее интересные и значимые для нас моменты из истории Турции, перейдем к разбору истории Казахстана. Так сложилось, что в тот момент, когда турки-сельджуки занимались строительством своего оседлого государства на землях Малой Азии, активно впитывая культуру и наследие великих империй и цивилизаций, кочевники из Центральной Азии сохраняли свою кочевую самобытность в культуре и укладе быта. То есть в то время, когда турки-сельджуки осваивали научные достижения античных греков, древних римлян и византийцев, степные кочевники, родственные туркам-сельджукам, оставались привержены все тем же традициям и обычаям, что и прежде. Значительную роль в этом, разумеется, сыграло монгольское нашествие, возглавляемое Чингисханом. Тогда, в 1218 году, кочевники монголы укрепили положение кочевой культуры в регионе тем, что сожгли Отрар, Сыгнак и Ашнас, а также ряд других городов, чем значительно ослабили роль оседлого образа жизни в развитии народов Центральной Азии на многие века. Данный эффект был закреплен еще и тем, что монголы не просто совершили масштабный и разоряющий набег, но и сделали степные земли частью своей империи.

Так, например, согласно данным российского и советского историка-востоковеда Бартольда Василия Владимировича, тюркская степь была разделена на 3 улуса между сыновьями Чингисхана. Большая (степная) часть, весь восточный Дешт-и-Кипчак от самого Балхаша до Нижнего Поволжья, вошла в состав улуса старшего сына Чингисхана – Джучи; Туркестан (включая восточный), Семиречье, Мавераннахр вошли в улус второго сына завоевателя – Чагатая; северо-восточная часть Семиречья, Тарбагатай, районы верхнего Иртыша и Западная Монголия стали частью улуса третьего сына Чингисхана – Угэдея [Бартольд, 2020: 2]. В последующем это положение дел не сильно менялось вплоть до момента включения земель Казахстана и остальной Центральной Азии в состав Российской империи, что в значительной мере изменило уклад жизни и культуру тюркских народов, живших в регионе, в том числе и казахов. Когда же царская Россия перестала существовать, то, как известно, регион стал частью Советского Союза и подвергся мощному влиянию марксистской теории, которая лежала в основе советского строя.

Глядя на современную карту, а также на казахстанскую и турецкую историю, можно сказать, что Казахстан и Турция были разделены огромной исторической пропастью. То есть, по сути дела, создается впечатление, что Турция, которая перешла на оседлый образ жизни, значительно европеизировалась и впитала в себя огромнейшее культурное наследие средиземноморских империй и цивилизаций, а также сама успела пройти период построения и развала империи, совершенно отличается от Казахстана. Который, в свою очередь, долгое

время оставался преимущественно кочевым, а потом стал частью Российской империи и Советского Союза. Более того, может сложиться впечатление, что пропасть между Турцией и Казахстаном складывается и в географическом отношении, ведь обе страны разделены Каспийским морем и не тюркскими Грузией, Арменией и Ираном. Однако это впечатление обманчиво. Хотя Турция и Казахстан, действительно в значительной мере отличаются друг от друга и даже отдалены друг от друга географически, оба государства имеют очень долгий период общей истории, который восходит еще к временам Тюркского каганата. Данный факт, при любом взгляде на всю последующую историю, делает оба государства прочно привязанными друг к другу исторически. Кроме того, как было указано в начале статьи, Казахстан и Турция также объединены тюркской природой своих языков, общей религией и рядом общих ценностей. Но и на этом связи между двумя государствами не заканчиваются. В качестве яркого примера можно взять знаменитого ученого и философа аль-Фараби. Хотя аль-Фараби и жил за долго до создания Османской империи и даже до переселения турок-сельджуков на территорию Малой Азии, его труды и идеи, создавшие восточный перипатетизм оказали значительное влияние на развитие философии в будущей Османской империи, которая будет активно перенимать знания, накопленные по всему Ближнему Востоку. Естественно, что кроме идей перипатетизма наследием аль-Фараби стали и другие труды. Например, политический труд «Трактат о взглядах жителей добродетельного города» или труд в области классификации наук «Книга об определении и классификации наук» [Ардакани, 2014:]. Таким образом, можно утверждать, что деятельность аль-Фараби в значительной степени способствовала процессу гармонизации объемного наследия античности и тюркской культуры турок-сельджуков.

Подводя итоги, можно утверждать, что Казахстан и Турция разделены своей географией и долгими годами раздельного существования, но при всех этих факторах, оба государства остаются частью единого тюркского мира и потому неразрывно связаны и едины. И Турция, и Казахстан используют языки, относящиеся к одной языковой группе, в обоих государствах доминирующей религией является ислам, ценности народов обоих государств очень схожи. Но главное, история и люди, сыгравшие огромную роль в ее написании. Исторической родиной обоих народов является земля Центральной Азии, где оба народа многие века жили совместно. Эту связь нельзя вычеркнуть из истории, она была, есть и будет, требуется лишь интерес ученых и граждан обоих государств. Относительно людей, укрепивших историческую связь между Турцией и Казахстаном, можно особо отметить уже упомянутых ранее аль-Фараби, Коркыта, Джалаладин Руми, Кожа Ахмеда Яссауи, Юнуса Эмре, Абая, аль-Кушчи, которые, будучи выходцами с общей исторической родины казахов и турок, сами того не зная, создали еще и научно-философские связи между народами. В связи со всем сказанным в статье, будет справедливо заключить, что, в рамках тюркского мира, Казахстан и Турция действительно едины и неразрывны, как неразрывен и весь остальной тюркский мир.

Библиография

1. Джавилидзе Э.Д У истоков турецкой литературы Юнус Эмре., Тбилиси из-во Мецниерба 1985 г.
2. А.В.Смирнов. Великий шейх суфизма. Москва, Наука (издательская фирма "Восточная литература"), 1993.
3. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. М., 1987;2.
4. Ибрагим Т.К. Философские концепции суфизма (обзор).– В кн.: Классический ислам: традиционные науки и философия. М., 1988;3.
5. Суфизм в контексте мусульманской культуры. М., 1989;4.
6. Chittick W.C. The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-ʿarabi̓s Metaphysics of Imagination. Albany, 1989;
7. Idem. The Self-Disclosure of God. Principles of Ibn al-ʿarabi̓ Cosmology. Albany, 1998.
8. Бартольд В. В. Турецкий эпос и Кавказ // Книга моего деда Коркута. —— Ашхабат: Туркменистан, 1990.

9. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. — Л.: Наука, 1974. — С.519.
10. Книга моего деда Коркута. — М., — Л.: Наука, 1962 (издание подготовили В. М. Жирмунский, А. Н. Кононов)
11. Лорд А. Б. Сказитель. Пер. с англ. и коммент. Ю. А. Клейнера и Г. А. Левинтона. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. — 368 с.
12. Анар Книга моего деда Коркута Международный клуб Абая Семей 2004 -147с
13. Клейн Л.С. Анатомия Иллиады Санкт- Петербургский университет 1998 год

Өмірбекова Ә.Ө., *философия ғылымдарының кандидаты,*
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ КЕМЕЛ АДАМ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Аңдатпа. Қазіргі әлемде өркениттік сын-қатерлер мен техногендік үдерістерге байланысты жаһандық өзгерістер орын алуда. Бірегей құндылықтар жүйесі бар әрбір мәдениет рухани дағдарысқа ұшырайды және тез өзгеретін шынайылықта құндылықтар да өзгеріп отырады. Қазақстан үшін өркениеттің заманауи сын-қатерлеріне жауаптардың бірі – мәдени мұраны жаңғырту. Осы тұрғыдан адғанда, өз бастауларына, атап айтқанда, түркі және орта ғасырлық ислам мәдениетінің мұраларына жүгіну өзекті және маңызды. Ортағасырлық мәдениет өкілдерінің – ойшылдардың, философтардың, ақындардың бай рухани-адамгершілік және интеллектуалдық капиталы қазіргі заманғы мәселелерді шешуде және қазақ халқының мәдениетін сақтауда идеологиялық қайнар болып табылады. Әл-Фараби мұрасы, оның идеалды қоғам, ізгі қала және кемел тұлға туралы тұжырымдамасы бүгінгі таңда ерекше және өзекті.

Түйін сөздер: Әл-Фараби, кемел адам, ортағасырлық мәдениет, түркі мәдениеті, әл-Фараби этикасы, ізгі қоғам, бақыт

Аннотация. В современном мире происходят глобальные изменения, обусловленные цивилизационными вызовами и техногенными процессами. Каждая культура с уникальной системой ценностей переживает духовный кризис, а в быстро меняющейся реальности меняются и ценности. Одним из ответов на современные вызовы цивилизации для Казахстана является модернизация культурного наследия. С этой точки зрения актуально и важно обращение к своим истокам, в частности, к наследию турецкой и средневековой исламской культуры. Богатый духовный, нравственный и интеллектуальный капитал представителей средневековой культуры – мыслителей, философов, поэтов – является идейным источником в решении современных проблем и сохранении культуры казахского народа. Наследие аль-Фараби, его концепция идеального общества, добродетельного города и идеального человека уникальны и актуальны сегодня. Al-Farabi's legacy, his concept of an ideal society, a virtuous city and an ideal person are unique and relevant today.

Ключевые слова: аль-Фараби, совершенный человек, средневековая культура, тюркская культура, этика аль-Фараби, добродетельное общество, счастье

Abstract. In the modern world, global changes are taking place due to civilizational challenges and man-made processes. Every culture with a unique value system is experiencing a spiritual crisis, and in a rapidly changing reality, values also change. One of the answers to modern challenges of civilization for Kazakhstan is the modernization of cultural heritage. From this point of view, it is relevant and important to turn to one's origins, in particular, to the heritage of Turkish and medieval Islamic culture. The rich spiritual, moral and intellectual capital of representatives of medieval culture - thinkers, philosophers, poets - is an ideological source in solving modern problems and preserving the culture of the Kazakh people.

Key words: al-Farabi, perfect man, medieval culture, Turkic culture, ethics of al-Farabi, virtuous society, happiness

Елеулі өзгерістер болып жатқан қазіргі әлемде жаһандану мен мәдениеттердің бірігу үдерістерінің маңызы арта түсуде. Осыған байланысты рухани жаңғырудың жолдарын іздестіру және дәстүрлі мәдениеттің бірегей және өзіндік іргелі рухани құндылықтарын сақтай отырып, одан әрі әдени дамудың басымдықтарын қайта бағалау мәселесі ерекше мәнге ие. Тәуелсіз Қазақстан үшін өткеннің мәдени мұрасын, әсіресе, түркі ойшылдарының гуманистік мұрасын ұғыну мен түсіну маңызды рөл атқарады.

Философия, мәдениет теориясы мен тарихындағы кемелдік және «кемел адам» мәселесі орталық және маңызды мәселелердің бірі. Мәдени-философиялық және антропологиялық концепциялардың барлығы дерлік кемелдік, идеал және абсолют туралы идеялар негізінде құрылған және бұл мәселе ғасырлар бойы әртүрлі көзқарастардың (метафизикалық, діни, эстетикалық) дамып келе жатқанына қарамастан, әлі де мәдени-философиялық дискурстағы ең өзекті мәселелердің бірі болып қала береді.

Әрбір дәуір мәдениеті адамның белгілі бір «идеалды» бейнесін қалыптастырады. Кемелдік және «кемел адам» идеясы адамзаттың дамуында және құндылықтар иерархиясында ынталандырушы идеялардың, кейіннен ұлт пен халықтың мәдени кодын қалыптастыратын ережелер мен дәстүрлерді реттеуде негізгі ұстанымдардың бірі болды.

Қазіргі әлемде өркениттік сын-қатерлер мен техногендік үдерістерге байланысты жаһандық өзгерістер орын алуда. Бірегей құндылықтар жүйесі бар әрбір мәдениет рухани дағдарысқа ұшырайды және тез өзгеретін шынайылықта құндылықтар да өзгеріп отырады. Қазақстан үшін өркениеттің заманауи сын-қатерлеріне жауаптардың бірі – мәдени мұраны жаңғырту. Осы тұрғыдан адғанда, өз бастауларына, атап айтқанда, түркі және орта ғасырлық ислам мәдениетінің мұраларына жүгіну өзекті және маңызды. Ортағасырлық мәдениет өкілдерінің – ойшылдардың, философтардың, ақындардың бай рухани-адамгершілік және интеллектуалдық капиталы қазіргі заманғы мәселелерді шешуде және қазақ халқының мәдениетін сақтауда идеологиялық қайнар болып табылады.

Әлемге мұрасы баға жетпес ұлы ғалымдарды тарту еткен түркі әлемі әрқашан назар аудартып, үлкен қызығушылық тудырып келеді. Түркі әлемінің мәдениеті бірегей синтез, профессор Ж. Алтаев атап өткендей: «Шартты түрде «араб» немесе «мұсылман» деп аталатын халифат мәдениеті көптеген мәдениеттердің, соның ішінде, Орта Азия мен Қазақстан халықтарының синтезі болып табылады» [1, 77 б.]. Түркі мәдениеті исламдық мәдени мазмұнмен қатар діни дүниетанымның исламға дейінгі қабатын бейнелеу арқылы әлемнің мәдени бейнесінің өзіндік ерекшелігін қамтиды.

Түркі мәдениетінің исламға дейінгі даму кезеңіне тоқталатын болсақ, оның таралу аймағы Еуразия құрлығында кең болғанын айта кеткен жөн. «Түріктер Еуразия кеңістігінде өмір сүрді. Олардың моңғол тілімен біршама тілдік қатынасы бар, өйткені көне Тұран-Алтай этникалық субстраты ортақ болған» [2, 16 б.]. Бірінші Түрік қағанаты (VI ғасырдың 2-жартысы) Еуразияның ұлан-ғайыр кеңістігін алып жатты, осы кезден бастап түркілер белгілі және құрметке ие болды. Рулық ұйым формасының артықшылығы туралы айта отырып, Әкімбеков С.М. «құрылымның тұтастығы және халықтың тайпалық өзін-өзі анықтауы көшпелі қоғамдарға оқшауланыуын сақтай отырып, жағдайларға икемді бейімделуге мүмкіндік берді» [3, 60 б.]. Орта ғасырлардағы түркі тілдес көшпенділер тарихта протоқазақтар деп аталады. Қазақ мәдениеті – өзіндік болмысы мен бірегейлігімен біртұтас, түркі әлемінің мұрагері.

Түркі мәдениетінің дамуы мен гүлденуінің өркениеттік шарықтауы Еуразия кеңістігінде орта ғасырларда болды. Түркі мемлекеттілігінің қалыптасуы бұл дамуға түрткі болды. 6 ғасырдың ортасында қазіргі Моңғолия жерінде Бумын қаған басқарған Түркі қағанаты құрылды. 630 жылы табғашылар оны 50 жылға тәуелсіздіктен айырды. Бүкіл қағандар басқарған азаттық үшін күрес ұзақ уақыт бойы түркілердің күшті мінезін айғақтайды. «Осындай қиын жағдайға қарамастан Білге Құтлұғ бастаған түркі қауымы батылдық пен кішіпейілділік танытып, мемлекетін қалпына келтірді. Күйреген елді қалпына келтірудегі қызметі үшін халық Құтлұғ қаганды Елтерес (қалпына келтіруші) деп атаған. Бұл ерекше

құрметтің белгісі ғана емес, түркілердің этносаяси санасының жоғары екендігін дәлелдеді. Таң әулетінің үстемдігіне Елтерестен кейін Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк күресті» [4, 4 б.]. Л.Н. Гумилев Қытай, Иран, Византия және Үндістан мәдениетіне қарсы тұра алатын ежелгі түркілер арасында «анық дамыған дүниетанымның» бар екендігін ерекше атап өтті. Орхон мәтіндері куәландыратындай, көршілестердің белсенді мәдени экспансияға, түркілерге рухани құндылықтарын таңуға ұмтылуы себеп болды: «Табғач халқының ... тәтті сөзі, жұмсақ асылдары (яғни сәнді, еркелететін) болды; тәтті сөзімен және сәнді әшекейлерімен еліктіре отырып, олар алыс тұратын халықтарды соншалықты қызықтырды. Олар көшіп келіп, өте жақын орналасып, сосын сонда өздеріне жақсы емес тұрмыс ұйымдастырды» [4, 336 б.]. Л.Н. Гумилев сондай-ақ біртұтас түркі этномәдени негізі бар еуразиялық кеңістікте тарих пен өркениет ағымында интеграциялану да, ыдырау үдерістері де тұрақты түрде жүріп жатқанын атап өтті. Бұл жерде халықтардың ұлы көші-қоны, Алтын Орда кезеңі, Кеңес дәуірі мысал бола алады.

Түркі қауымы үшін мәдени-географиялық шекараларды сақтау мәселелері түркі тайпалары мен халықтарының біртұтас әлеуметтік-мәдени кеңістігін қалыптастыру мен қолдауда, сол арқылы ортағасырлық дәуірдегі өркениеттік сын-қатерлерге жауап беруде маңызды рөл атқарды. Түркі қауымы үшін хабардар болу және сыртқы жаудан қорғану сол кездегі өркениеттік сын-қатерлерге жауап болды.

Түркілер мәдениетінде Баласағұн, Отырар сияқты орталықтардың ғылыми танымның дамуында өте маңызды рөл атқарғаны белгілі. Ұлы Жібек жолының орта ғасырлардағы қызметі Батыс пен Шығыс мәдениеттерінің диалогында маңызды рөл атқарды. Жібек жолы бойындағы қалалар мен халықтар белсенді дамып, өзінің шарықтау шегіне жетті, мұнда «пікір алмасу, бір-бірінен үйрену, философияның, ғылымның, тіл білімі мен діннің дамуына түрткі болған» [5, 15 б.]. Шаруашылық жағынан «түркілер негізінен шайыр, мақта, күнжіт өндірді, ағаш жинады, зәйтүн мен жеміс өсірді. Өнеркәсіп ауыл шаруашылығы сияқты маңызды орынға ие болды. Олар алюминий, темір, күміс, тұз, лазури өндірді» [5, 230 б.]. Біріншіден, жартылай отырықшы тайпалық қауымдар мен отырықшы қауымдар осы шаруашылық ұясын иеленді. Отырықшы және көшпелі қауымдардың әлеуметтік-экономикалық өзара іс-қимылы Орталық Азия аймағының экономикасының ерекшелігі болды, диалог пен мәдениеттердің өзара баюы бірін-бірі толықтырды. Еуропалық ғалым Стивен Старр Орталық Азияның ортағасырлық ғалымдарының маңызы туралы егжей-тегжейлі былай деп жазады: «Қазіргі күнге дейінгі көптеген (көп болмаса да) Батыс еңбектерінде Ибн Сина, Бируни, әл-Хорезми, Фараби, әл-Газали және т.б. арабтар деп атайды. Бұл өрескел қателікті философия мен ғылым тарихына қатысты ең беделді еуропалық және американдық еңбектердің өзінде де кездестіруге болады. Иә, бұл дәуірдегі Орталық Азия ойшылдарының көпшілігі араб тілінде жазған. Өздерінің көптеген еңбектерінің арқасында араб тілін жаңа ұғымдармен, терминдермен байытқан Орталық Азия ғалымдары болды. Бұл Батыста латын тілі өзінің әмбебап тіл мәртебесін жоғалтып, діндер тіліне айналған кездегідей болды» [6, 50 б.]. Жазба мәдениеттердің өзара әсер ету үдерісі екі жақты болды, мұнда араб тілінің келуі жергілікті мәдениеттерді байытып қана қоймай, түркі және иран тілдері де өзектілігін жоғалтпады.

Түркі мәдениеті кемел тұлға мәселесін пайымдаудың бірқатар аспектілерін ортаға салады. Адамның кемелдікке жету әдістері Әбу Наср әл-Фараби, Баласағұни, Қашқари және Қожа Ахмет Ясауи сияқты түркі әлемінің көрнекті өкілдерінің еңбектерінде көрініс тапты. Олардың әрқайсысының шығармашылығы түркі мәдениетіне де, әлемдік мәдениетке де қосылған орасан зор үлес ретінде бағаланады.

Әл-Фараби мұрасы, оның идеалды қоғам, ізгі қала және кемел тұлға туралы тұжырымдамасы бүгінгі таңда ерекше және өзекті. Қалай ұлы тұлға болуға болады, адамдарды жақсы ете алатын басты қасиеттер қандай? Қоғам қалай ізгі болуы мүмкін? Бұл мәселелердің барлығы әл-Фараби үшін маңызды болды. Соларға жауап іздеп, идеалды қоғам, кемел адам деген ұғымды дамытып, ғылымның барлық саласында қыруар ғылыми еңбектер қалдырды. Мухсин Махдидің айтуынша, әл-Фарабиді (Әбу Наср әл-Фараби, шамамен 870-950) Орта ғасырда Шығыс Исламдағы Авиценна және Батыс Исламдағы Аверроес сияқты ірі

философтар жоғары бағалаған. Әл-Фарабидің өмірі туралы мәліметтер аз, тек оның 950 жылы Дамаск маңында қартайған шағында қайтыс болғаны туралы мәлімет қана айтылады. Орта Азияның Фараб аймағында дүниеге келген және оқуын жалғастыру үшін Бағдадқа келгенге дейін Орта Азияда тұрып, білім алған деп болжауға болады [7, 1 б.].

Әл-Фараби философиясының орталығында адам тақырыбы, оның кемелдігі, еркіндікке, жеке және қоғамдық бақытқа жетуге ұмтылу, адамның жақсы болашағын іздеу, адамзат қоғамының пайда болуы мен қызметі мәселелері орын алған. Мемлекет, оның түрлері, басқару нысандары, құқықтың орны мен рөлі, ізгі мемлекеттік ұйымдардың принциптері, сонымен қатар, адамның (саяси көшбасшы ретіндегі) қажетті қасиеттері мен қабілеттері. Әл-Фараби үшін басты мәселе – адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынас, адамның мәнін, оның қоғамдағы орнын түсінуге ұмтылу. Бұл жерде бір жағдайды нақтылау керек – әртүрлі мәдени дәстүрлердегі белгілі бір философиялық мәселелердің шешімдерін салыстыру кезінде салыстыру пәнін және оның моральдық кемелдігі тұрғысынан адам мәселесінде осы немесе басқа ұқсастықтардың қаншалықты әділетті екенін нақты белгілеу қажет.

Әл-Фараби адамды рухани және тәндік бірлік ретінде түсінуді кемел адам теориясы тұрғысынан қарастырды. Әл-Фараби философиясында білімге негізделген кемел тұлға перипатетизмінің шығыс мәселесінің концептуалды пайымы бар. Бұл жеке тұлғаның үйлесімді дамуы, дене және психикалық қасиеттердің жиынтығы сау дене, таза ақыл, қиял, жақсы есте сақтау, мәнерлі сөйлеу, білуге құмарлық, нәпсі ләззатындағы зеректік, шындықты сүю, жанның тектілігі, байлыққа қарсы болу т.б. Әсіресе, әл-Фараби кемел адамда әділдік қасиетінің болуы қажет деп есептейді. Сондай-ақ әл-Фараби үшін кемелдіктің маңызды өлшемдері – білім, адамдық ізгілік, бақытқа ұмтылу [8].

Маджид Фахридің тұжырымы бойынша Шығыс перипатетизмінің өкілдері әл-Фараби, Ибн Сина, ибн Рушд адамгершілікті және кемел адам туралы ежелгі ойлар мен тұжырымдарды қабылдап, дамытқан. Олар рухани жетілдірудің терең рационалистік жолын көрсетті, оны жаратылыстың жүйелі элементі – микро және макрокосмосты байланыстыратын күштер деп түсінді, өйткені адам табиғаты тән, жан және рухани бірлікте жатыр [9, 79 б.]. Әл-Фараби «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» еңбегінде барлық адамдар мен адамзаттың теңдігін алға тартады. Бұл жерде ойшылдың пікірінше, адам табиғаты мен адамның парасаттылығы маңызды рөл атқарады. Әл-Фараби бойынша ізгілік этикалық және интеллектуалдық болып екіге бөлінеді. Ол ұстамдылықты, ерлік, тектілік пен әділеттілікті этикалық қасиет деп санайды., ал интеллектулдыққа – даналық, зерделілік пен ақылды жатқызады.

Олай болса, әл-Фараби этикасының негізгі элементтері – нағыз бақыт, осы ізгі қасиеттердің барлығына ие болу ұғымдары. Оған қоса ол табиғаттан азат ізгі адамдарды атайды. Әл-Фарабидегі кемел адам мұраты мемлекет басшысының мұратымен үндес болды, өйткені кемел адамға ғана адамдардың тағдыры сеніп тапсырылуы мүмкін, парасатты адам адамдарды парасаттылыққа үйрете алады, ізгі болса ізгі адамдарды тәрбиелейді, кім бақытты болса, адамдарды бақытты ете алады. Әл-Фараби жоғары кемелдікке қол жеткізген адам нағыз философ пен имамға тән қасиеттерді біріктіретінін айтқан. Туа біткен он екі қасиет туралы айта отырып, Әл-Фараби Платон идеясына сүйенеді.

Ең жоғары игілік пен кемелдікке, ең алдымен, «қала» қол жеткізе алады, бірақ «дамудың төменгі сатысындағы қоғам емес» деп санайды. Демек, әл-Фараби үшін «қала» адамзат қоғамы дамуының жоғары сатысы. Оның пікірінше, «табиғаты бойынша жануар тектес адамдар қала тұрғындары бола алмайды және олардың мүлдем қала қауымдастығы жоқ» [10, б. 126]. Қала типтерін зерттеу белгілі бір идеологиялық ұстанымды жүзеге асыру, өмір мен адам бақытының мәнін белгілі бір түсіну ретінде жүреді. Ізгі қала – әл-Фараби мұраты.

Әл-Фараби жалпыадамзаттық адамгершілік құндылықтарды нақты ізгіліктер, адам игілігі және ізгі қала тұрғындарының бақыты туралы идеялар түрінде өзгертеді. Ізгі қала – бұл кемелдікпен, толықтықпен және өзін-өзі қамтамасыз етумен сипатталатын адамдар қауымдастығы. Әл-Фараби философияны кемелдік пен бақытқа жетудің ең маңызды құралы

деп санайды, оны тек ізгі қалада ғана табуға болады. Ізгі қала болмаса нағыз адам болмайды. Қоғам неғұрлым кемел болса, адам соғұрлым кемел болады. Демек, әр адам өз мүддесі үшін өзі өмір сүріп жатқан қоғамның гүлденуі мен дамуына шынайы және лайықты үлес қосуы керек [10, 296 б.]. Адамның бақытқа жетуі, оған жетудің жолдары мен тәсілдері, жалпы әлеммен (адамзат кемел қауым ретінде) үйлесімді өмір сүре алуы әл-Фарабидің азаматтық философиясының (этикасының) алдында тұрған басты мәселе болып табылады. Бақыт – әл-Фараби этикасының орталық категориясы.

Қайырымды қаланың әрбір тұрғыны өзінің табиғи қабілеттеріне және қала иерархиясында алатын орнына байланысты бақыт үлесін алады. «Қала тұрғындарының алатын бақытының үлесі сапалық жағынан да, сандық жағынан да, іс-әрекет арқылы алатын кемелдіктердің қаншалықты жоғары болуына қарай бір-бірінен асып түсетіні анық», - деп атап көрсетеді әл-Фараби. [10, б. 34]. Әрбір адамның жеке бақыты ізгі қаланың барлық тұрғындарына тән жалпы білімнен (алғашқы ұстанымдардан) және оның қызметін жүзеге асыруға қажетті жеке білімнен тұрады. Ізгі қаланың әрбір иерархиялық деңгейінде бақытқа жетудің салыстырмалы тәуелсіз үдерісі жүреді, біріктіріледі, олар ортақ мақсатқа – бүкіл ізгі қаланың бақытқа жетуіне әкеледі.

Адам бақыты – абсолютті құндылық. Сондықтан ол барлық адамдардың ұмтылысының нысаны болып табылады. Ал бақыттан жоғары қоятын немесе ең болмағанда онымен салыстыратын құндылық жоқ. Аристотель жазғандай (әл-Фараби оны өзінің Ұстазы деп санаған), «бақыт – бұл ешкім ешқашан басқа нәрсенің құралы ретінде таңдамайтын мақсат» [11]. Сондықтан бұл мақсат ең жоғары, әмбебап, өзін-өзі қамтамасыз етеді. Бақыт идеясы, әмбебап мақсат ретінде, ең жоғары игілік ретінде, гуманизм мен еркіндіктің, әділдік пен өмірдегі мәнділіктің өзіндік белгісі ретінде әрекет етеді. Адамдар бақытты болу үшін шынайы бақыттың неден тұратынын біліп, ұтымды түсінуі керек, өйткені дұрыс емес шешімнің бағасы (надандық) қала) тым үлкен және адамның моральдық денсаулығына орны толмас зиян келтіреді.

Бақытқа жету үшін, ең алдымен, теориялық негіздеу қажет. Сондықтан әл-Фараби этика мен саясаттың (адамгершілікті жетілдірудің ішкі факторлары) таным теориясымен (ізгі қасиеттерді тану) органикалық байланысын көрсетеді. Оның әлеуметтік-этикалық мәселелерге арналған «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы» трактаты метафизиканың, космологияның, таным теориясының (сыртқы факторлар) жалпы мәселелерін де қарастырады. Бақытқа жету үшін философияның маңызы зор. «Сұлулық бойымызда, ал сұлулық философия өнерінің арқасында ғана біз бақытқа қол жеткізетіндіктен, біз бақытқа философияның арқасында қол жеткіземіз деген қорытынды шығады» [10, 35 б.]. Бұл жерде әл-Фарабидің ойынша, тамаша әрекеттерді орындау нәтижесінде дамыған жақсы мінез керек. Сондықтан, әл-Фараби әдетке адамның имандылығы мен рухани кемелдігін қалыптастыратын фактор ретінде үлкен мән береді.

Олай болса, ізгі қала – кемел қауым ретінде бақытқа жетудің қадамы, баспалдағы, сонымен қатар шарты. Қоғамдық мұратқа жетудің жолы, әл-Фарабидің пікірінше, тұрғындарды адамгершілік нормаларға, табиғи және әлеуметтік сипатқа сай тәрбиелеу. Екінші жол – идеалға, үлгіге еліктеу. Ізгі адамдарды бақылап, еліктеудің бұл жолы саналы немесе бейсаналық болуы мүмкін. Әл-Фараби ізгіліктердің төрт түрін бөлген: теориялық (назария), ақыл-ой (фикрия), этикалық (хулукия) және практикалық өнер (ассинаат әл-амалия). Теориялық ізгіліктер математикамен, физикамен және ішінара метафизикамен байланысты, яғни. барлық бар нәрселердің себептері мен бастауларын түсінуге ұмтылатын теориялық философия болып табылады. «Философиялық мағынада бар заттар туралы білім тек қана түсінікті» [10, 277 б.]. Теориялық ізгіліктер түпкі мақсатқа жетуде бір нәрсенің пайдалылығын анықтаумен байланысты психикалық ізгіліктердің негізінде жатыр. Этикалық ізгіліктер бір нәрсенің пайдалылық сипатын анықтайды және практикалық өнер арқылы жүзеге асады. «Практикалық өнерді» меңгеру, әл-Фарабидің айтуы бойынша, адам жанының ізгі қасиеті. Бұл ізгі қасиеттер оның пайымдау логикасына сәйкес теориялық ғылымдарда өз негіздерін табатын практикалық ғылымдармен байланысты [10, 179 б.]. Адамдар жасаған ізгі қасиеттер

де қайталанып, әдетке айналуы мүмкін. Адамның болмысының мәні – білімнің дамуы мен жүзеге асуында. Кемелдік дегеніміз бар нәрсені толық білу, даналық алу деп түсініледі. Кемел адам – адамның құмарлықтары мен эмоцияларын, тән қажеттіліктері мен ақыл-ойдың бейімділігін толығымен басқаруға мүмкіндік беретін, үнемі өзін-өзі тәрбиелеу үдерісінде болатын данышпан.

Сейтахметова Н.Л.: «Инсан әл-кәмил» идеясы мүміндердің шынайы білімі мен сенімін нұрландыру арқылы олардың жүректерін түсінуге бағытталған, өйткені инсан әл-кәмил ұғымының негізгі идеясы жетілдіру және білім. Өз кезегінде жетілдіру – білімнің ұзақ жолы, иманға жету жолы. Жақсартудың мәні неде? Адам екі негізгі нәрсені кемел түсінуі керек: дүниені абсолютті бірлікте түсіну және адам бойында адамгершіліктің қалыптасуына ықпал ететін ұлы, шынайы сенімге ие болу» [12, 106 б.]. Автор одан әрі ортағасырлық өлшемдегі кемел тұлға – рухани тұлға екенін атап өтеді. «Кәмәл» ұғымының полисемантикалық мағынасын сопылық, каламисттік және адаб әдебиетінде анықтауға болады. Сопылықта «инсан әл-кәмил» термині – кемел адам, фәлсафта – ізгі адам, ал шығыстың философиялық лирикасында – кемелдігі трагедиялық хикметте жатқан стоик, күмәншіл тұлға» [12, б. 105].

Әл-Фараби үшін басты мәселе – адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынас мәселесі, адамның мәнін, оның қоғамдағы орнын түсінуге ұмтылу. Бұл жерде бір жағдайды нақтылау керек, әртүрлі мәдени дәстүрлердегі белгілі бір философиялық мәселелердің шешімдерін салыстыру кезінде салыстыру пәнін және оның моральдық кемелдігі тұрғысынан адам мәселесінде осы немесе басқа ұқсастықтардың қаншалықты әділетті екенін нақты белгілеу қажет.

Кемел адам әл-Фараби бар күшін қоғам игілігіне жұмсап, қоғамдық мүддеге қызмет етуден бақыт табады. Кемел адам, шығыс перипатетиктер сенетіндей, әрқашан мейірімділік, ізгілік және әділеттілік әкеледі. Кемел адам өмірінің басты мақсаты – Алғашқы болмыспен кездесуге лайықты дайындық, өйткені ол ғана адамға жердегі тақуалық өмірінің шынайы сыйын бере алады. Кемел адамның ең басты қасиеттері – жанашырлық пен жомарттық, мейірімділік пен әділеттілік, кішіпейілділік пен төзімділік, жауапкершілік, еңбекқорлық пен жауаптылық.

Әл-Фараби философиясы адамның рухани-адамгершілік кемелдену идеясына бағындырылған ізгі қала тұрғындарын тәрбиелеу мен оқыту жүйесін көрсетті және ашты, бақыт үшін, әл-Фарабидің пікірінше, кемелдікке ұмтылған адам, адамгершілігі жоғары адам [13, 98 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алтаев Ж., Әмірқұлова Ж. Әл-Фараби және ислам философиясы: оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2012. - 162 б.

2. Тюркские народы: Энциклопедический справочник. / гл. ред. Б.Г. Аяган. - Алматы: ЗАО «Қазақ энциклопедиясы», 2004. - 384 с.

3. Акимбеков С.М. История степей: феномен государства Чингисхана в истории Евразии. - Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2-е издание, исправленное и дополненное, 2016. - 912 с.

4. Безертинов Р.Н. Тэнгрианство - религия тюрков и монголов. - Казань: Слово, 2004. - 448 с.

5. Қартабаева Е.Т. Ислам және ортағасырлық түркілер: монография / Е.Т. Қартабаева. - Алматы: Қазақуниверситеті, 2016. - 276 б.

6. Утраченное Просвещение. Золотой век Центральной Азии от Арабского завоевания до времени Тамерлана / Стивен Фредерик Старр. - Пер. с англ. - М: Альпина Паблишер, 2017. - 574 с.

7. Muhsin S.Mahdi. Alfarabi and the foundation of Islamic political philosophy. Chicago: The University of Chicago press, 2001. – 264 p.

8. Tanabayeva A., Massalimova A. Study of the Turkic code and analysis of al-Farabi's work and legacy // EJSaT - European Journal of Science and Theology. -2017. - Volume 13. - Issue 5. - P.59-69.

9. Fakhry M. A history of Islamic philosophy. Columbia University Press. New York & London, 1970. - 427 p.
10. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Социально-этические трактаты / пер. с араб. - Алма-Ата: Наука, 1973. – 400 с.
11. Аристотель. Никомахова этика / Сочинения: в 4 т. - М.: Наука, 1984. -Т. 4. – С. 106-107.
12. Сейтахметова Н.Л., Смагулов М. Концепция «инсан аль-камил» как модель совершенного человека и ее ценностная роль в образовательном процессе // Адам әлемі. - 2017. - №1 (71). – С.105-113.
13. Курмангалиева Г.К. Философия как коммуникация и путь обретения совершенства: диалог аль-Фараби и исламских мыслителей средневековья / Наследие аль-Фараби и современная философия взаимопонимания. Авторский коллектив: Г.К. Курмангалиева, А.Н.Нысанбаев, Г.Г.Соловьева, Н.Л.Сейтахметова. – Алматы, 2011. – 247 с.

Хаккулов Н.К., *преподаватель*
Самаркандский институт экономики и сервиса
Худжанд г., Таджикистан

КРУПНЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ФИЛОСОФИИ АБУ НАСРА ФАРАБИ

Аннотация. В данной статье рассматривается философия Абу Насра Фараби, культура и роль Центральной Азий.
Ключевые слова: Центральная Азия, культура, философия.
Аннотация. Бұл мақалада Әбу Насыр Фарабидің философиясы, Орталық Азияның мәдениеті мен рөлі қарастырылады.
Түйінді сөздер: Орталық Азия, мәдениет, философия.
Annotation. This article examines the philosophy of Abu Nasr Farabi, culture and the role of Central Asia.
Key words: Central Asia, culture, philosophy.

«Тот, кто работает только на себя, превращается в животное, набивающее себе брюхо; тот, кто трудится на благо человечества, становится избранником Всевышнего» (Абай)

Центральная Азия, важнейшая цивилизация, где восточная и западная культуры взаимодействовали и обогащали друг друга, как одна из колыбелей мировой истории, воплощает в себе современные черты мировой цивилизации и исторически занимает место центра высокой культуры и научных знаний. Этот регион имеет наследие, важное как для прошлого, так и для будущего науки и духовности народов Центральной Азии.

Особое значение имела эпоха повышенного внимания к развитию науки под влиянием сформировавшейся в Центральной Азии культуры ислама, а во-вторых, переплетение наследия великих мыслителей с традициями древних народов. Мы широко наблюдаем это в трудах таких великих учёных, как Ибн Сина, Беруни, Хорезми, Фараби, Руми, Рудаки, Фергани. Академик М.Хайруллаев отмечает, что «большинство мыслителей, известных миру под именем арабской культуры, арабской науки, арабской философии, были выходцами из Центральной Азии».

Предстоит большая работа по созданию новых сведений, источников путем изучения и анализа научных знаний, исторических источников о социально-экономических, мировоззренческих, духовно-нравственных основах формирования социально-философских знаний в Центральной Азии. В частности, в Институте востоковедения имени Беруни в Ташкенте имеется «Собрание трактатов ученых», включающее в общей сложности 107 трактатов («Маджмуат расаил Аль-хукамо», фонд рукописей, 2385- in) из произведений

философов Древнего Востока, в том числе 16 трактатов Фараби (на арабском языке). Эта уникальная рукопись имеет важное значение для изучения творчества Фараби. Трактаты Фараби в сборнике были переведены и изданы в 1975 г. (частично на узбекский язык)[1;62].

Сегодня одной из актуальных проблем является рациональное изучение истории нашего прошлого с новым мышлением, объективный анализ и творческое обогащение нашего культурного наследия в духе уважения и внимания к этому наследию, воспитание их в духе гуманизма, патриотизма и национальной гордости. При этом основным посвятивший свою основную научно-исследовательскую работу изучению истории философского мышления народов Центральной Азии, в частности Фарабийского мировоззрения, логики, этики, эстетики, духовности и теории культуры, является академик Академии наук Узбекистана, заслуженный ученый Узбекистана, заслуженный ученый Каракалпакстана, доктора философских наук, профессор, лауреат Государственной премии имени Абу Райхана Беруни, крупный организатор науки Хайруллаев Музаффар Мухитдинович.

Академик Хайруллаев, который был крупным ученым и страстным педагогом, делил знания и просвещение на пути воспитания совершенного поколения, обладал зрелыми человеческими качествами и внес большой вклад в философскую науку XX века.

17 ноября 1931 года Музаффар Мухитдинович Хайруллаев родился в Коканде в семье служащего. В 1947 году он с отличием окончил историко-филологический факультет Андижанского института. В 1951 году он с отличием окончил факультет логики и психологии Среднеазиатского государственного университета (ныне УзНУ). В 1949-1951 годах параллельно с учебой преподавал логику и психологию в школе Ташкента. В 1951-1954 годах он стал аспирантом Института языка и литературы Академии наук Республики Узбекистан. Окончил аспирантуру в Ташкенте, Москве и Самарканде. В 1956 году защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата философских наук. В 1955 году работал преподавателем философии в Самаркандском государственном университете имени Алишера Навои. В 1955-1956 годах работал преподавателем логики в Среднеазиатском государственном университете, а в 1955 году — старшим научным сотрудником Института истории Академии наук Узбекистана. В 1958 году работал директором Института философии и права Академии наук Республики Узбекистан.

В 1966 году он защитил диссертацию на степень доктора философии на тему «Мировоззрение Фараби и его значение в истории философии». Его научные труды посвящены истории, логике, вопросам культуры философской мысли народов Центральной Азии. Награжден государственными наградами в 1967-1968 годах. Он был избран членом-корреспондентом АН УзР. В 1969 году ему было присвоено звание профессора. В 1970 году он был награжден юбилейной медалью. В 1970-1975 годах возглавлял отдел культуры, науки и образовательных учреждений в ЦК Компартии Узбекистана. В 1972 году был удостоен почетной премии комитета солидарности с народами стран Азии и Африки. В 1973-1990 годах избирался председателем узбекского отделения Общества дружбы и культурных связей с арабскими странами. В 1975 году работал директором Института философии и права АН Республики Узбекистан. В 1976 году он был награжден Почетной грамотой Общества дружбы и культурных связей с зарубежными странами.

В 1979-1984 годах председатель Научно-методического совета по развитию философских знаний республиканского общества «Знание»; В 1980 году директор Института востоковедения АН Республики Узбекистан имени Беруни; В 1980 году работал заместителем председателя Узбекского отделения Ассоциации истории науки и техники. В 1981 году ему было присвоено почетное звание «Заслуженный деятель науки Узбекистана». В 1981-1988 годах председатель Узбекского отделения Всесоюзного общества востоковедения; В 1982-1987 годах заместитель председателя республиканского общества «Знание»; В 1987 году член Президиума АН Республики Узбекистан, ученый секретарь отдела общественных наук; В 1989 году заведующий отделом Института философии и права им. И. Муминова; В 1989 году избран академиком АН УзР; В 1991 году ему было присвоено почетное звание «Заслуженный деятель науки Каракалпакстана»; В 1992 году лауреат государственной премии имени Абу

Райхана Беруни; В 1993 году директор Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни; В 2003 году награжден Орденом Трудовой Славы; В 2004 году он был удостоен Международной премии, учрежденной Кувейтом[2;79].

Жизнь академика Музаффара Хайруллаева можно сравнить с могучей рекой. Можно убедиться, что его многогранные качества, желания и цели направлены на подготовку студентов, специалистов, развитие науки, развитие нашего общества. Он автор более 600 монографий, сборников, пособий и 80 научных статей на русском, узбекском и иностранных языках. Кроме того, им подготовлено множество студентов по истории философии, теории культуры, истории, источниковедению, этике и эстетике, под его непосредственным руководством защищено более 60 кандидатских и докторских диссертаций. В частности, к его перу принадлежат книги «Культурное наследие и история философской мысли», «Мировоззрение Фараби и эго значение в истории философии», «Фараби – крупный мыслитель Средневековья», «Фараби. Эпоха и учение».

По мнению академика М. Хайруллаева, большие заслуги мыслителей раннего Восточного Возрождения можно охарактеризовать следующим образом:

Во-первых, они сделали великие открытия в различных областях науки.

Во-вторых, созданные ими научные учения служат интересам всего человечества.

В-третьих, это были те, кто сделал служение человечеству главным смыслом своей жизни.

В частности, возникновение в Хорезме тысячу лет назад Хорезмской академии Маъмуна под названием «Дарул-хикма» является золотой страницей нашей истории как проявление восточно-мусульманского Возрождения. Хотя в Хорезмской академии Мамуна работали учёные из многих стран Востока и Запада, принадлежащие к разным национальностям и религиям, её основу составили такие учёные, как Абу Наср ибн Ирак, Абу Райхан Беруни, Ибн Сина, Махмуд Ходжанди, Ахмад ибн Мухаммад Хорезми, Фараби, Абу Али ибн Сина, Беруни, Фирдавси, Рудаки, Бухари, Ахмад Юнгнаки, Махмуд Кошгари, Замахшари являются вершиной культурного развития этого периода. Культура этого периода смогла подняться на высоту общечеловеческих ценностей своим сильным гуманистическим духом, гуманистическим дыханием, призывающим людей к взаимной дружбе, почитанию разума.

По исследованиям академика М. Хайруллаева, распространение социально-утопических взглядов на Востоке связано с именем Абу Насра Фараби (873-950). В своей плодотворной научной деятельности Фараби создал труды, связанные почти со всеми известными науками его времени, добился в них фундаментальных исследований и результатов, занимался всеми областями философии. конечной целью Фарабиского мировоззрения являются вопросы построения гражданского общества, в котором достигается приоритет коллектива, социальной сущности человека, его ожиданий, человеческих отношений, общечеловеческих ценностей [3;246].

Результаты реальной научной деятельности ученого по обеспечению развития науки и исследованию научных проблем привлекли внимание многих ученых. Кроме того, он привлек внимание широкой публики и читателей не только своим проектом по исследованию научных проблем, но и своими статьями, богатыми глубоким анализом и выводами. Публикация научных выводов и предложений на международном уровне, в зарубежных журналах, сборниках является признаком глубины научного потенциала учёного.

Следует отметить, что преподавание философии сильно отличается от преподавания других предметов. На самом деле это различие происходит от того, что философия является древней отраслью духовной культуры. Ведь мы знаем, что самобытная философия – это не только наука, но и высшая форма элитарной культуры, смотрящей на мир глазами мудреца, уникальный исторический тип мировоззрения. Поэтому преподаватель философии – это не человек, который может только дать знания (информацию) ученику, обогащая его разум, как обычные учителя, но и человек, который учит его секретам взгляда на жизнь мудрым

взглядом. В свою очередь такую черту мы видим в характере академика, доктора философских наук Музаффара Мухитдиновича Хайруллаева.

Библиография

1. Ma'naviyat yulduzlari / muharrir F. Hasanov. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2011. –B.62.
2. Рузматова Г.М. Музаффар Хайруллаев – Шарқ фалсафаси тарихининг йирик тадқиқотчиси // "Markaziy Osiyo Uyg'onish davri ilm-fan va madaniyatini tadqiq etishning dolzarb muammolari" mavzusidagi xalqaro ilmiy anjumani materiallari to'plami. –Guliston: Universitet, 2022. –B.78-79.
3. Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. - Тошкент: «Ўзбекистон», 1971. –Б.246.
4. Хайруллаев М. М. Фараби - крупнейший мыслитель средневековья. (К 1100 летию со дня рождения Абу Насра Фараби). – Ташкент.: «Фан», J973.
5. Haqqulov N.Q. Zamonaviy Markaziy Osiyo Falsafasinini Ikki Dahosi // Miasto Przyszłości. – 2023. – T. 43. – C. 6-9.
6. Jahon falsafasi qomusi. – Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2020, 2-jild. –B.510.

Shakenov D.P., *applicant,* ***Seitakhmetova N. L****. Doctor of Philosophy,, professor, Nas RK Corr.-member,* ***Sharonova E.M.****, PhD, associate. Professor, Institute of Philosophy, Political Science and religious studies of the SC MSHE, Almaty, Kazakhstan*

DISCOURSE OF ECOLOGICAL THINKING IN SUFISM

Abstract. This article analyses ecological discourse through the prism of Sufism. Sufism has a lot to offer to modern society, especially in the context of the formation of environmental thinking. Sufism emphasises the importance of ethics and morality in relationships and pays special attention to the concepts of harmony and balance. The principle of harmony and balance is the basis for developing more sustainable and responsible approaches to environmental management. The article concludes that the philosophy of Sufism can serve as a basis for developing new strategies to form harmonious relations between man and nature.

Keywords: Sufism, asceticism, pantheism, ecological thinking

Аңдатпа. Бұл мақалада экологиялық дискурс сопылық призма арқылы талданады. Сопылық қазіргі қоғамға, әсіресе экологиялық ойлауды қалыптастыру аясында көп нәрсе ұсына алады. Сопылық қарым-қатынастағы этика мен моральдың маңыздылығын атап көрсетеді, сонымен қатар үйлесімділік пен тепе-теңдік ұғымдарына ерекше назар аударады. Үйлесімділік пен тепе-теңдік принципі қоршаған ортаны басқарудың неғұрлым тұрақты және жауапты тәсілдерін әзірлеудің негізі болып табылады. Мақалада сопылық философиясы адам мен табиғат арасындағы үйлесімді қарым-қатынасты қалыптастырудың жаңа тәсілдерін жасауға негіз бола алады деген қорытынды жасалады.

Тірек сөздер: сопылық, аскетизм, пантеизм, экологиялық ойлау

Аннотация. В данной статье анализируется экологический дискурс через призму суфизма. Суфизм может многое предложить современному обществу, особенно в контексте формирования экологического мышления. Суфизм подчеркивает важность этики и нравственности во взаимоотношениях, а также уделяет особое внимание понятиям гармонии и равновесия. Принцип гармонии и баланса является основой для разработки более устойчивых и ответственных подходов к управлению окружающей средой. В статье делается вывод о том, что философия суфизма может послужить основой для разработки новых подходов к формированию гармоничных отношений между человеком и природой.

Ключевые слова: суфизм, аскетизм, пантеизм, экологического мышление

The article was prepared to finance the KN of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan (Guarantor No. AP19679139 Architectonics of Islamic tolerance in Kazakhstan: experience of communications and interfaith dialogue).

Introduction

The relevance of ecology in solving global problems of the 21st century is evident from urbanisation being one of the most significant factors of environmental change. Urbanisation affects not only local ecosystems but also regional and global ones through processes such as land use change, resource consumption, waste generation, environmental pollution, climate change, loss of biodiversity and social inequality. Urbanisation also poses many challenges to people's well-being, such as health, safety, justice, and quality of life. Ecological thinking can help solve these problems by providing a holistic way of solving the current situation in our shared home -- Mothe Earth.

Ecological thinking concept formed by Western scientists. The history of its development can be traced back to the 1970s when the first materials on this topic appeared. In the 1990s and 2000s, many textbooks and publications on this topic appeared. Ecological thinking is related to ecology, and the interdisciplinary nature of research characterises it. Ecological thinking relies on various disciplines, such as cultural thinking, geography, and sociology, to study the social aspects of the interaction between humans and nature [1]. The application of various disciplines indicates the complexity of the problem. Moreover, there is an opinion that ecological thinking is not a new idea but a synthesis and application of existing environmental knowledge to urban conditions.

In this article, with the existing synthesis of developed approaches to understanding, studying and developing solutions in urban ecology, it is proposed to add Eastern concepts of understanding the interaction of man and nature, cultivated in Sufism. This article will examine how Sufism reveals a harmonious relationship between man and nature. We will use domestic and foreign scientific articles and primary sources to provide the most accurate research.

Methodology

The methodological and theoretical basis of the research was related to theoretical approaches in the interpretation of various views on the understanding of ecological thinking in Sufism. A retrospective reference to the evolution of the ideas of asceticism in ecological thinking made it possible to identify the peculiarities of interpreting these concepts in the light of Sufism and highlight Sufism as primarily a social phenomenon that can make changes in the current ecological situation by paying attention to the potential of these religious and philosophical foundations to become a solid foundation for forming a balanced relationship between man and nature.

Discourse of Ecological Thinking in Sufism

Men have always sought to know the Absolute and have devised methods for its attainment. Using these methods and by the union of man with nature, the idea of perfection or a perfect degree of development t arose. Aristotle writes: When an object attains to a certain dignity inherent in it, then it is called perfect because then it is most by its nature as, for example, a circle becomes perfect when it becomes a circle in the most significant degree, and the best at that. Accordingly, things by nature contain a series of degrees towards their most perfect degree. Of course, the ideal nature of perfection has, in one way or another, been connected with the divine first principle, which in religious or philosophical systems appears as the supreme principle of being. In the dialogue, Phaedo Socrates says: The ideal character of perfection presupposed the attainment of perfection by the soul as the entry of man into a relationship with the divine first principle. The merit of Greek thought is the development of a philosophical approach to the consideration of the nature of perfection, namely, to the consideration of perfection as an ideal and raising the question of its attainability. Moreover, they have given us the idea that the full realisation of the design inherent like existence presupposes the fullness of the being of perfection. Consequently, without changing his ontological nature, man can experience the transcendent through unshakable certainty or a direct vision of the super-empirical world as it is [2].

Sufism is a movement within Islam that follows an individual moral responsibility; adepts go through a path of renunciation, asceticism, love, and knowledge [3]. Sufism has a significant impact on world culture. For example, Farabi and Ibn Sina were interested in Sufism and contributed substantially to the philosophical understanding of the religious teaching of Sufism and religious issues in philosophy in general [4].

Rumi believed that God created the material world as an arena for the activity of the crown of creation, man. The latter's creation is the ultimate goal and culmination of the divine plan. All of God's creatures yearn for their Creator. The symbol of this eternal aspiration is the trees that emerge from the darkness of the earth and immediately begin to stretch their branches towards the sun. Man is created in such a way that he constantly strives to rise above his material shell to achieve spiritual union with his Creator. For Rumy, a human is not just a body and a soul. The human organism consists of a physical body, a soul, a mind, and a subtle spirit upon which divine inspiration can descend from time to time [5, p100].

Today, especially in Kazakhstan, where the Islamic frame is enveloped with shamans in pre-Islamic cults, people's connection with nature is alive and interactive, connecting springs and landforms with mythical and historical beings [2].

Sufis are very fond of quoting the hadith of Qudsi, in which God explains the world's creation and its inhabitants: I was a hidden treasure and desired to be known, so I created people and spirits so that they could understand me. According to Muslim mystics, this divine statement proves that God can and should be known by his slaves.

Sufism is positioned as a critical form of mystical and ascetic currents in Islam. Exploring the problem of the origin and development of Sufism, Kerimov, G. M. connects the emergence of Sufism with socio-political crises, anti-feudal uprisings and mystical moods in the Muslim world in the IX—X centuries. According to the author, this and many other factors speak of the deep social roots of Sufism [6].

Volobuev, A.V. calls Sufism a folk religion [7, p. 29], and Kafarov, T. E. writes that Sufism, in addition to religious issues, covers many socially significant issues. Kafarov, T. E. writes that Sufism includes studying issues related to theoretical thinking, practical and socio-political life, science, culture, philosophy, ethics and aesthetics. Since the XV century, the tariqa Naqshbandiya has occupied a stable place in the religious world and Central Asia's political and socio-economic life. During this period, Naqshbandiya is considered a theological teaching and ideological, ethical, and legal worldview [8, p. 26].

The etymology of the term Sufism is not unambiguous. One may encounter many interpretations when trying to understand the etymological meaning of the word Sufism. Etymological hypotheses of the origin of the concept of Sufism characterise it as a mystical and ascetic trend in Islam. Bedritskaya, A. R. cites two primary roots from which the term Sufism can originate: “suf” – wool and “safa” – purity, as well as other possible meanings associated with the qualities, wisdom, selectivity or poverty of Sufis [9].

Kerimov, G. M. also points to the social roots of Sufism, which go back to the ascetic preaching of the first Muslim communities. Sufis strive for God through asceticism, oblivion and love without recognising earthly values. They believe that they are closer to God than other Muslims. The main difference between Islam and Sufism can be considered the latter's understanding of the essence of God, especially Sufis intimate to pantheism. Sufi pantheists claim that God penetrates all things and that a person can merge with God through asceticism and oblivion [6]. Through analysing such aspects of Sufism as asceticism and pantheism, the article's authors will try to reveal the social nature of Sufism, which has a solid foundation for forming ecological thinking.

Asceticism is the practice of self—discipline and self-denial, often used in religious and spiritual traditions to achieve spiritual enlightenment or closeness to God. In Christianity, asceticism is often associated with fasting, prayer and renunciation of material pleasures [10].

Asceticism in Sufism is closely related to the concept of “zuhd”, which refers to the ascetic beginning in Sufism and was formed under the influence of the “zuhd” movement of the first centuries

of Islam. Following ascetic principles, Sufis strive to renounce worldly pleasures and attachments to get closer to God [11].

It is important to note specific differences between asceticism in the Western European interpretation and the concept of asceticism in Sufism. Western asceticism is a form of renunciation of everything mundane, while in the teaching of Sufism, the world is a manifestation or reflection of God [6].

Kafarov, T. E. argues that historical data refute the absolute presence of such characteristics of Sufism as asceticism and mysticism [8]. Sufism is primarily a religious and moral path to God based on makamats, suhba and tawajuh. Bedritskaya, A. R. analyses the relationship between the concepts of wool and purity, often used to explain the etymology of the word Sufism, and concludes that they have an ordinary meaning of rejecting the material and striving for the spiritual.

Devout Muslims who practised an ascetic lifestyle often explained their choice by referring to a conversation between the Prophet Muhammad and his companion Haritha ibn Malik, in which the Prophet explained that by renunciation of the worldly (zuhd) one attains unshakable confidence (yaqin) in the divine world.

Knysh, A. D. (2015), in his article on Islam from a historical perspective, discusses the position of Marshall Hodgson on the causes of the emergence of Sufism. He argued that the success of a religious system depended on its ability to encompass the broadest possible range of human temperaments. If believers inclined to an ascetic way of life or mystical contemplation cannot find a niche for themselves in their religion, they will certainly look for it in another religion. In this regard, under conditions of religious competition, the early Muslims developed their faith in all directions that could satisfy the needs of different human temperaments [12].

According to Hodgson, this formed the basis for a new trend in Islam, characterised by ascetic piety. On this basis, Muslim asceticism (zuhd) and Sufism proper (tasawwuf) arose. Knysh, A. D. writes that the views of scholars are therefore at odds with Melchert, 1996, on the one hand, and Radtke, 2005, pp. 251-291, on the other, and he leads, though with weighty reservations, the validity of Hojson's opinion based on the origin of Sufism [13].

Emphasising the presence of controversial points in the position of Hodgson M., Knysh, A.D., with which we also agree, argues that world religions have been and will be very interested in attracting and retaining new adherents. Knysh, A. D. also speaks of the correctness of the assumption that people have different characters, which consciously or unconsciously makes them look for favourable conditions for realising their natural inclinations. If their spiritual needs are fully satisfied in Islam, they are more likely to remain their followers; otherwise, they may be attracted to another more appropriate religion. According to Knysh, A. D., Hodgson M. reasonably believed Islam absorbed ascetic elements to satisfy the natural inclinations and temperaments of certain groups of early Muslims [12].

The ideas of Sufism brought a certain spirituality to Islam, softening its theological rationalism, and formed a unique view of the place and role of man in nature and society: man as a creature created in the image and likeness of God, possessing a particle of the Divine soul. The moral and ethical ideals of Sufism are purity of heart and hands, social justice, the equality of all people before God, the struggle against evil, and the affirmation of goodness, conscientiousness, and brotherhood among people, in the opinion of J. According to S. Trimingham, these moral and ethical ideals were in tune with the spiritual needs of believers; they filled the lack of spirituality created in normative Islam and were so acutely felt in the Muslim society of that time [13].

J. S. Trimingham emphasises that this was not an unimportant reason because Sufism formed a new block of moral and ethical ideas in the depths of the official religion. It should be noted that moral and ethical ideas were accepted by the masses first and then formed into an official direction. According to J. S. Trimingham, this fact is doomed to complete failure, as is the struggle between state theocracy, normative theology, and Sufism. Sufism was characterised by its social plasticity, adopting traditional beliefs and folk cults. Many scholars of Islam, beginning with R. Nicholson, are inclined to see Sufism as a religious philosophy and a “mass religion of Islam” [13].

Sufism was held in high esteem not only by the masses but also by intellectuals and scholars. In this regard, one can recall such names as the Persian mystic philosopher al-Suhrawardi al-Maktul, the creator of the doctrine of oriental illumination, or Ibn al-Arabi, who developed the final version of the concept of a single being.

According to Knysh A.D. (2004), the doctrine based on the concept of a single being (wahdat al-wujud) is the most widespread trend in intellectual Sufism. Ibn al-'Arabi interpreted God as the supreme consubstantial reality through two aspects. The first is in a hidden, invisible and unknowable form (batin), which cannot be defined and does not admit any multiplicity. In the second, it manifests itself in an explicit form (zahir) of all the diversity and many beings. Since God is the sole creator who creates the world and people in His image, there can be no separate existence of God in nature and nature in God. However, God is unknowable and inaccessible to human understanding and comprehension [5]. Thus, for Ibn 'Arabi, existence manifests the one divine essence in the infinite and ever-changing images of the material world. Nature is a mirror of the Absolute, just as the Absolute itself is a cosmic mirror. Nature, reflected in this cosmic mirror, leads its reflection, and not the Absolute itself remains hidden from us just as the surface of a simple mirror is hidden by the images of objects reflected in it [14]. Ibn 'Arabi divides the universe into the Creator (haqq) and the creation (khalq). This impression of duality led to the fact that most Western and Russian specialists considered Ibn 'Arabi's teachings pantheistic. However, for Ibn 'Arabi, the world was one and not divisible [15].

For example, Aby Yazid al-Bistami did not consider austerity to be a way of approaching God. Abu Yazid al-Bistaṇi did not deny the positive aspects of asceticism; he attributed ascetics to righteous people who command respect by their God-pleasing deeds. For him, however, asceticism had nothing to do with realising the Absolute.

Yasawi's thoughts on nature and ecology are not directly documented in the scientific articles. However, we can infer his views based on the unity of nature and humanity principles deeply rooted in traditional wisdom [16; 17]. The Unity of Nature and Humanity is a conventional concept that encourages harmony between humans and nature. This concept is deeply ingrained in many traditional philosophies, including Yasawi's work [16].

In the early twentieth century, a rationale in ecology encouraged treating humans as separate from natural processes. This perspective could potentially align with Yasawi's teachings, suggesting a distinct role for humans in the ecological system. Yasawi's principles of the unity of nature and humanity provide a framework for understanding his potential views. These principles, which advocate for a harmonious relationship between humans and nature, will likely align with Yasawi's philosophical teachings.

Abu Bakr ibn al-Arabi's views are based on the principles of the unity of nature and humanity, which are deeply rooted in traditional wisdom. This conventional wisdom encourages a harmonious relationship between humans and nature. This concept is deeply ingrained in many traditional philosophies, including Ibn al-Arabi's. It promotes respect for nature, adherence to its laws, and protection of its resources [18]. Ecological rationale encourages treating humans as separate from natural processes [17]. This perspective could potentially align with Ibn al-Arabi's teachings, suggesting a distinct role for humans in the ecological system. Ibn al-Arabi's principles of the unity of nature and humanity provide a framework for understanding his potential views. These principles, which advocate for a harmonious relationship between humans and nature, will likely align with Ibn al-Arabi's philosophical teachings.

In nature, austerity can be associated with respect and care for nature. An ascetic approach may include moderate use of natural resources, respect for animals and plants, and the desire to live in harmony with the environment. The abovementioned issues may be especially relevant in modern environmental challenges like climate change and biodiversity reduction. Studying austerity can lead to new ecological thinking and natural resource management approaches. Moreover, this reflects a deep understanding of Sufi philosophy that everything in the world is a manifestation of the divine.

Sufism was born almost simultaneously with Islam itself. The relationship between Sufism and Islam as a whole was very complicated, sometimes leading to tragic conflicts and sometimes

coexisting in symbiosis [7, p.30]. The origin and essence of Sufism and whether Sufism was an independent phenomenon or the result of the influence of other religions and philosophies remains open. Krymskoy A. distinguishes two branches of Sufism: Western, close to Islamic orthodoxy, and Eastern, inclined to pantheism [6].

Sufism criticises the passivity and fatalism of orthodox Islam and strives for an active comprehension of God. For example, in Iqbal's interpretation, Sufism understands God as Will and Eternal Beauty, which can be recognised through purposeful actions and contemplation of God's reflection in the world. Influenced by European thinkers, Iqbal compares the Sufi concept of wahdat al-wujud with Neoplatonism, Vedanta and pantheism. It is important to note that there are specific differences between pantheism in Western European philosophy and the idea in Sufism. Volobuev, A.V. writes about the need for a deep study of Sufism within the framework of its terminological base. The researcher calls for the rejection of the use of the terms of European philosophy as mysticism, pantheism, and Neoplatonism to understand the complex and original concepts of Sufism [7].

Western pantheism is a form of deification of nature. At the same time, in the teaching of Sufism, the world does not exist in reality but is only a reflection or manifestation of God [6]. Moreover, Rashidov, Z. F. O. analyses the basic ideas and concepts of the doctrine of the unity of being (wahdat al-wujud) of this doctrine, such as the meaning (mana) and the image (surat) of God, the world as a mirror or illusion concludes that Wahdat al-wujud is a philosophical expression of Islamic monotheism (tawhid) which indicates the conformity of the positions of Sufism with the principles of Islam if it is understood in the context of “tasawwuf” [18].

Ideally, ecological thinking presupposes a balance between the social component of a person and his understanding of himself as an integral part of natural nature and the entire ecosystem [19]. Sufism can influence environmental thinking through its unique philosophy and practices. In Sufism, much attention is paid to purifying the heart from everything unconnected with God [20]. Mentioned above can offer a unique approach to nature management based on deep respect for nature as a manifestation of the divine.

Conclusion

Sufism can help achieve this balance through its philosophy of neopantheism and ascetic practices. A retrospective reference to the evolution of the ideas of asceticism in ecological thinking made it possible to identify the peculiarities of interpreting these concepts in the light of Sufism and highlight Sufism as primarily a social phenomenon that can make changes in the current ecological situation by paying attention to the potential of these religious and philosophical foundations to become a solid foundation for forming a balanced relationship between man and nature.

Sufism has a lot to offer to modern society, especially in the context of the formation of environmental thinking. Sufism emphasises the importance of ethics and morality in relationships and pays special attention to the concepts of harmony and balance. The principle of harmony and balance is the basis for developing more sustainable and responsible approaches to environmental management. The article concludes that the philosophy of Sufism can serve as a basis for developing new strategies to form harmonious relations between man and nature.

Sufism offers valuable lessons for modern society, especially in the context of environmental challenges. Sufism emphasises the importance of ethics and morality in the relationship between people and nature and also pays special attention to the concepts of harmony and balance. The principle of harmony and balance is the basis for developing more sustainable and responsible approaches to environmental management. However, this area requires further research. Studying Sufism could lead to new practices in ecological thinking and management of natural resources.

References

1. Shakenov, D. P. (2022). Ecological development of modern cities in the context of sustainable development: on the example of the cities of Tashkent and Almaty (Master's thesis).

2. Knysh, A.D. (2004). Muslim Mysticism: A Brief History Moscow - St. Petersburg.

3. Sala, R. Ahmed Yasawi: Life, Words and Significance in the Kazakh Culture. Journal of History, 89, 115-38.
4. Холмуминов, Д. М. (2022). Позиции Аль-Фараби И Ибн Сины в компромиссе между Философией и Суфизмом (Герменевтика). *Исследование Ренессанса Центральной Азии*, *3*(1).
5. Керимов, Г. М. (2009). Суфизм: мистическая ветвь в исламе. Вопросы религии и религиоведения, (1), 229-240.
6. Волобуев, А. В. (2016). Суфизм и модернизация в исламском мире. Вестник Московского государственного университета культуры и искусств, (4 (72)), 29-38.
7. Кафаров, Т. Э. (2011). Этические аспекты суфизма. Исламоведение, (4), 24-28.
8. Бедрицкая, А. Р. (2013). Философско-лингвистический анализ термина суфизм. Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика, 13(1), 7-9.
9. Елисеев, С. А. (2017). Аскеза-стержень духовной жизни христианина. Вестник Омской православной духовной семинарии, (3), 93-104.
10. Чепелева, А. В. (2014). Аскетизм и женский вопрос в суфизме. Вестник Ленинградского государственного университета им. АС Пушкина, 2(4), 170-180.
11. Knysh, A. D. (2015). Sufism and the Muslim Spiritual Tradition: Texts, Institutions, Ideas and Interpretations. St. Petersburg: St. Petersburg Oriental Studies.
12. Trimingham, J. S. (1998). The Sufi orders in Islam. Oxford University Press.
13. Knysh, A. D. (1984). The worldview of Ibn 'Arabp. (On the History of Sufi Teachings.) - *Religions of the World. History and Modernity*. P. 85-92.
14. Knysh, A. D. (2015). Islam in Historical Perspective: Initial Stage and Main Sources.
15. Ma, K., and Wei, F. (2021). Ecological civilisation: a revived perspective on the relationship between humanity and nature. National Science Review, 8(7), nwab112.
16. Inkpen, S. A. (2017). Demarcating Nature, Defining Ecology: Creating a Rationale for the Study of Nature's Primitive Conditions. Perspectives on Science, 25(3), 355-392.
17. Akkach, S. (1997). The World of Imagination in Ibn 'Arabi's Ontology. British Society for Middle Eastern Studies, 24(1), 97-112.
18. Рашидов, З. Ф. О. (2019). Учение о единстве бытия (вахдат ал-вуджуд) как философское выражение исламского единобожия (таухид). *Исламоведение*, *10*(3), 103-117.
19. Деменьшин, В. Н. (2017). Обзор зарубежных исследований экологического сознания. *Мир науки. Педагогика и психология*, *5*(5), 47.
20. Доронина М. В. (2016). Об особенностях экологического стиля мышлени *Аграрный вестник Урала* № 01 (143).

Эргашева С.С., Жабборова Д.Д. *доктор философии по пед. наукам (PhD), Гулистанский государственный педагогический институт, г. Гулистан, Узбекистан*

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ГАРМОНИЧНО РАЗВИТОГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается роль художественной литературы в нравственном воспитании гармонично развитого поколения.

Ключевые слова: Нравственное воспитание, художественнная литература.

Annotation. This article examines the role of fiction in the moral education of a harmoniously developed generation.

Keywords: Moral education, fiction.

Аңдатпа. Бұл мақалада үйлесімді дамыған ұрпақтың адамгершілік тәрбиесіндегі көркем әдебиеттің рөлі қарастырылады.

Түйінді сөздер: адамгершілік тәрбиесі, көркем әдебиет.

Нравственное воспитание – одна из сторон многогранного процесса становления личности, освоение индивидом моральных ценностей, выработка им нравственных качеств, способности ориентироваться на идеал, жить согласно принципам, нормам и правилам морали, когда убеждения и представления о должном воплощаются в реальных поступках и поведении.

Понятие «нравственность» по «Словарю русского языка» С.И. Ожегова определяется как внутренние, духовные качества, которыми руководствуется человек; этические нормы; правила поведения, определяемые этими качествами. В этом определении понятия «духовность» и «нравственность» во многом перекликаются. Кроме того, в научных источниках понятия «нравственность» и «мораль» часто раскрываются как тождественные. Нравственность отражает общечеловеческие ценности, а мораль зависит от конкретных условий жизни различных слоев общества. Меняется форма общественного устройства, меняется и мораль, а нравственность остается вечной категорией. Нравственное воспитание предполагает воздействие на личность с целью формирования нравственного сознания, развития нравственных чувств и выработки навыков и умений нравственного поведения.

Рассматривая содержание нравственного воспитания, отмечаем, что оно должно быть направлено на формирование у личности нравственных отношений к родине, труду, общественному достоянию, охране природы, к людям и самой себе. Но моральные отношения не возникают и не существуют сами по себе, они связаны с деятельностью человека и обуславливаются ею. Чтобы формировать у личности нравственные отношения, необходимо включать ее в соответствующие виды деятельности. Исходя из содержания нравственных отношений, необходимо включать учащихся в следующие виды деятельности: общественную, патриотическую, учебную, трудовую, в деятельность по сбережению материальных ценностей и охране природы, общения с другими людьми и др. В процессе активного участия в разнообразной деятельности у учащихся развивается понимание (осознание) того, как ее необходимо осуществлять, формируется чувства совести и ответственности, вырабатываются навыки поведения и укрепляется воля, что в своей совокупности и характеризует те или иные нравственные отношения. Без хорошо организованной практической деятельности и умелого педагогического стимулирования нельзя эффективно формировать нравственные отношения.

В числе гуманитарных дисциплин, с наибольшей силой влияющих на становление личности, находится литература, обладающая богатыми познавательными, мировоззренческими, педагогическими, эстетическими возможностями. Она представляет собой одно из важнейших средств нравственного воспитания. Литература, в качестве источника знаний и нравственно-эстетических норм, в качестве транслятора культуры и традиций общества во все времена считалась одним из базовых компонентов в воспитании и формировании полноценной личности.

Художественная литература, давая познание действительности, расширяет умственный кругозор читателей всех возрастов, дает эмоциональный опыт, выходящий за рамки того, что мог бы приобрести человек в своей жизни, формирует художественный вкус, доставляет эстетическое наслаждение, которое в жизни современного человека занимает большое место и является одной из его потребностей.

Но самое главное, основная функция художественной литературы – это формирование у людей глубоких и устойчивых обобщенных «теоретических» чувств, побуждающих их продумывать, выкристаллизовывать свое мировоззрение, определяющих это мировоззрение, превращающих его в действенную силу, направляющую поведение личности.

Художественная литература важное средство формирования личности ребенка и развития речи, средство эстетического и нравственного воспитания детей. Литература влияет на формирование нравственных чувств и оценок, норм поведения, на воспитание эстетического восприятия и эстетических чувств.

Роль художественной литературы во всестороннем воспитании детей раскрывается в

работах М.М.Кониной.

Основным положением её работы было следующее: художественная литература как специфический вид искусства занимает особое место в нравственном воспитании детей дошкольного возраста и требует применения особых методических приемов, которые способствуют усилению ее воспитательного воздействия на детей.

При проведении исследования она исходила из предположения, что необходимым условием использования художественной литературы в нравственном воспитании детей является органическая связь ее с теми конкретными задачами нравственного воспитания, которые ставит перед собой воспитатель той или иной группы детского сада. Мы считали правильным при подборе книг и разработке методики их использования в нравственном воспитании детей учитывать нравственные проявления определенного детского коллектива.

Эпизодическое чтение художественных произведений не дает воспитательного эффекта, даже если они оказывают на детей сильное воздействие при непосредственном восприятии. Когда чтение ценного в воспитательном отношении произведения не подкрепляется чтением других, близких ему по нравственной идее, первоначальное влияние произведения снижается, вытесненное другими впечатлениями, и работу нужно начинать вновь, опять пробуждая в ребенке те морально-эстетические чувства, которые были у него на начальной ступени и в известной степени угасли без соответствующего подкрепления.

Художественная литература показывает ребенку, «что такое хорошо и что такое плохо», прививает ему нормы нравственного поведения, но не в виде сухих навязчивых формул, а в виде ярких художественных образов, эмоционально воздействующих на него. В подлинно художественном произведении мораль логически вытекает из поступков и поведения героев. Такое произведение дает возможность читателю самому делать вывод. Но есть и произведения, в которых содержится прямое поучение. К ним относятся басни, нравоучительные сказки и рассказы. В других литературных жанрах нравственно прекрасное показывается через столкновение противоположных идей и образов. Особенно ярко это представлено в народных сказках, где добро и зло в борьбе и где всегда побеждает нравственно прекрасное.

Очень часто автор раскрывает свой идеал в образе положительного героя. Дети любят таких героев и хотят быть похожими на них. Художественная литература оказывает большое влияние на детей дошкольного возраста тогда, когда восприятие ее направляется и углубляется воспитателем. Воспитатель является посредником между писателем и детьми – слушателями, и его обязанность донести до детей идею художественного произведения, вызвать у них высоконравственные чувства. Очень важным является продуманный и целенаправленный подбор художественных произведений для осуществления задач нравственного воспитания детей.

При подборе художественных произведений следует учитывать те нравственные проявления и качества, которые имеются у детей. Как правило, следует заботиться о воспитании тех качеств, которые недостаточно развиты. Большое значение для формирования у детей нравственных представлений и понятий в связи с восприятием художественных произведений имеет беседа. Беседа должна помочь детям осмыслить мораль, заключенную в художественном произведении, вызвать повторные переживания, вновь возбудить те чувства, которые захватывали детей, когда они слушали рассказы или чтение взрослого, и сделать соответствующие выводы.

Знакомясь с художественной литературой, учащиеся знакомятся с такими нравственными понятиями, как добро, долг, справедливость, совесть, честь, смелость. С ней связываются большие возможности развития эмоциональной сферы личности учащихся, образного мышления, расширения кругозора учащихся, формирования у них основ мировоззрения и нравственных представлений. Через обучение происходит последовательное приобщение учащихся к нравственным, общечеловеческим ценностям.

Художественная литература может быть полноценным средством нравственного

воспитания детей только при условии органической связи её со всей воспитательной работай дошкольного учреждения. Недостаточно только прочитать художественное произведение, побеседовать о прочитанном, пересказать его. Важно связать художественные образы с различными моментами детской жизни, к случаю напомнить детям художественные образы, подсказать иногда правильное решение вопроса, тем более, что дети связывают художественные образы детских книг со своими поступками, с поступками своих друзей. Но все время стоит помнить о большой тактичности, осторожности при использовании художественных образов нравственными поучениями и нотациями. Так же не стоит забывать о произведениях писателей, рассказывающих о нашей чудесной природе. Следует отобрать нужные для чтения детей произведения. И через них воспитывать у детей любовь и бережное отношение к родной природе.

Анализ в ходе уроков проблем добра и зла, гуманизма подлинного и абстрактного, социальной справедливости и несправедливости вводит учащихся в сложный мир человеческих взаимоотношений, учит понимать и ценить идеи гуманизма, их общечеловеческий характер. Ребенок должен быть включен в сопереживание, соучастие. Признаки равнодушия, черствости не могут быть не замечены и не проанализированы педагогом. Кроме того, не следует забывать, что пример гуманного отношения учителя к ученикам наряду с детальным разбором произведения, биографии его автора обладает особой воспитательной силой.

Размышляя о нравственном воспитании учащихся средствами художественной литературы, русские методисты В. Виноградов и А. Балталон писали, что «Нравственное воспитание детей совсем не достигается путем рассуждения с ними о морали и добродетели... Нравственно-воспитательная задача при прочтении состоит в том, чтобы заставить детей насколько можно живее и полнее переживать нравственные настроения, чувства и поступки изображаемых лиц. Если эти нравственно-эмоциональные состояния пережиты в воображении учащихся, то воспитательная цель уже достигнута даже в том случае, если после чтения не последует никакой беседы на моральную тему».

Для того чтобы процесс воспитания личности искусством способствовал эстетическому отношению к действительности и самому себе, необходимо «опираться на самопознание: на познание самого себя благодаря способности персонифицировать себя в образах и ступать в диалог с создателем образов».

Помимо обращения к текстам литературных произведений на уроках литературы в школе обращается внимание на изучение биографий писателей, их творческой деятельности, жизненных принципов, нравственных поступков, что вызывает большой интерес у учащихся, стимулирует их поведение и деятельность.

З. И. Романовская отмечает, что особый вид деятельности, которым является восприятие художественного произведения, «надо рассматривать как длительный, постоянно расширяющийся и углубляющийся процесс, в котором отражаются развитие, духовный рост читателя». В исследовании З. И. Романовской, посвященном особенностям восприятия и понимания школьниками художественных произведений, критерием полноценности протекания этих процессов выступает уровень понимания и восприятия образной конкретности и образного обобщения, представляющих единство в художественном произведении.

Нравственные идеалы не являются раз и навсегда заданными, застывшими. Они развиваются, совершенствуются как образцы, определяющие перспективу развития личности. Идеалы связывают исторические эпохи и поколения, устанавливают преемственность лучших гуманистических традиций представителей разных народностей, что, несомненно, находит отражение в произведениях литературы. Поэтому важным является обращение не только к произведениям разных исторических периодов, но и разным с точки зрения культурной и географической отнесенности.

Библиография

1. Сухомлинский, В. А. «Избранные педагогические сочинения». Т. 2. – М, 1980. –

486 с.
2. Божович, Л. И. «О нравственном развитии и воспитании детей». // Вопросы психологии. – М.: Просвещение, 1975. – с. 225 – 326.
3. Васильева, З. Н. «Нравственное воспитание учащихся в учебной деятельности». – М.: Просвещение, 1978. – 354 с.
4. Jabborova, D. (2023). Psychological and pedagogical model of development of students'creative abilities in russian language and literature classes. Social science and innovation, 1(2), 84-89.
5. Жаббарова, Д. Д. (2015). Организация творческой деятельности учащихся на основе инновационных технологий. Молодой ученый, (10), 1157-1160.
6. Jabborova, D., & Zulfiya, X. (2023). Intertextual elements, their functions in the text (based on the novel" kys" by t. Tolstoy). Social science and innovation, 1(2), 90-98.
7. Jabborova, D. (2021). Formation of students' creativity in the classroom of the Russian language. Linguistics and Culture Review, 5(S1), 467-477.

4-СЕКЦИЯ. ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӨРКЕНИЕТІ
СЕКЦИЯ 4. АЛЬ-ФАРАБИИ КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ
SECTION 4. AL-FARABI AND KAZAKH CIVILIZATION

Ашилова М.С. *кандидат философских наук, доктор PhD,*
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Бегалинова К.К. *доктор философских наук, профессор,*
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан,
Нуржанова А.Б., *докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,*
г. Астана, Казахстан

ДУХОВНО-РЕЛИГИОЗНЫЕ АСПЕКТЫ ФИЛОСОФИИ АЛЬ-ФАРАБИ И АБАЯ: СОЗВУЧИЕ ИДЕЙ

Аңдатпа. Мақалада қазақ философиясының көрнекті өкілдері – әл-Фараби мен Абайдың идеяларының үндестігі қарастырылған. Бұл философтар әртүрлі уақытта өмір сүргеніне қарамастан, оларды Құдай-дүние-адам мәселелерін шешуде көп нәрсе біріктіреді. Олар өмірлік мәселелерді моральдық-этикалық тұрғыдан түсіндіруге ерекше мән берді. Авторлар әл-Фараби мен Абайдың гуманистік философиясы қазіргі интегралдық, тұтас дүниетанымның прототипі екенін көрсетеді.

Тірексөздер: руханият, имандылық, иланı шабыт, жасампаздық, қазақ философиясы, мұсылман мәдениеті, адам, бақыт, даналық, білім.

Аннотация. В статье речь идет о созвучии идей выдающихся представителей казахской философии – аль-Фараби и Абая. Несмотря на то, что эти философы жили в разное время, их объединяет многое в решении проблем Бога-мира-человека. Сущностное значение они придавали нравственно-этической трактовке смысложизненных проблем. Авторы показывают, что гуманистическая философия аль-Фараби, Абая является прообразом современного целостного, холистического мировоззрения.

Ключевые слова: духовность, нравственность, божественное вдохновение, творчество, казахская философия, мусульманская культура, человек, счастье, мудрость, знание.

Annotation. The article deals with the consonance of ideas of outstanding representatives of Kazakh philosophy - al-Farabi and Abai. Despite the fact that these philosophers lived at different times, they are united by many things in solving the problems of God-the world-man. They attached essential importance to the moral and ethical interpretation of life's problems. The authors show that the humanistic philosophy of al-Farabi and Abai is the prototype of a modern integral, holistic worldview.

Keywords: spirituality, morality, divine inspiration, creativity, Kazakh philosophy, Muslim culture, man, happiness, wisdom, knowledge.

Неоценимую роль в развитии казахской духовной культуры сыграли такие выдающиеся мыслители, как аль-Фараби, Абай. Они жили в разное время, но их объединяло многое, поскольку они изучали онтологические, гносеологические, духовно-религиозные проблемы, проблемы Бога, человека, мира, являющиеся вечными, актуальными во все эпохи. Они были своеобразными посвящёнными в божественную тайну, в хранилище духовности народа. И сегодня мы через творчество аль-Фараби, Абая познаём, как бы приоткрываем духовную кладовую народа. Это стало возможным благодаря обретению независимости нашим государством, которое предпринимает важные шаги по пути сохранения, использования и изучения духовного наследия наших великих мыслителей, ученых, в частности, в наши дни успешно реализуется программа «Культурное наследие».

Абу-Наср Мухаммад ибн-Мухаммад ибн-Тархан ибн-Узлаг аль-Фараби (870-950 гг.) - великий казахский (тюркский) мыслитель. Он, невзирая на весь тот огромный вклад в развитие мусульманской культуры, в его философию и науку, должен быть сегодня осмыслен как мыслитель казахского народа, который одним из первых на уровне интуиции, на уровне подсознания, на уровне своеобразной интеллектуальной интуиции, когда его разум выступал не простым рациональным постижением истины, а выступал воплощением космического разума, в эти минуты, в такие часы раздумий своей творческой деятельности смог осмыслить путь духовного развития казахского народа, увидеть в нём то, что отсутствовало в настоящем, что зыбко представлено как будущее, но это то, что идёт от этой кладовой, от этой тайны, в которую он был посвящён. В «Жемчужинах премудрости» аль-Фараби пишет: «Ты обладаешь в себе вуалью тела без одеяний. Заставь себя, однако, удалить эту вуаль и очиститься. Тогда ты придёшь, но не обращай внимания на то, что ты встретишь. Если ты страдаешь, ты теряешь, если ты спасёшься, то это рай. И тогда всё замирает в твоём теле, ты кажешься отдалённым бытием и принадлежишь духовному миру, где ты видишь то, что не видит никто, слышишь то, что никто не слышит и испытываешь то, что никакое сердце не воображает» [Аль-Фараби, 1970]. Это состояние аль-Фараби называет счастьем, суть которого сводится в приобретении особой, трансцендентной духовности.

Духовность народа он видел в особом отношении человека к миру, в особой роли, какую играет космос в его творчестве. И эта особая роль проявилась в том, что казахи понимают, осознают, имплицитно, изначально им присуще особая сверхощущающая роль космоса в жизни человека, предчувствие, сохранение этой связи с окружающим миром как главной доминантой в развитии народа. Это понял, это осознал аль-Фараби. И доказательством этого является его предсмертное ощущение близости с тем народом, из недр которого он вышел. Он не мог дать себе отчёт в том, почему его влечёт зов предков, зов крови. А это такой момент в его осознании человека и мира, когда перед ним открывается, приподнимается эта завеса, он понимает, что всё то, что он сотворил, создал, оставил людям - это шаги к большому - к познанию сущего. И эти шаги предусматривают признание божественного Абсолюта, органическую связь человека с миром, сохранение этого природного начала в социальной сущности человека. Все его мысли о мудром правителе, о мудрых гражданах будущего города - это стремление помочь человеку прийти в то будущее, в ту высокую духовность, которая изначально предназначена ему, человеку. Мы можем сегодня выразить сожаление, что обстоятельства сложились таким образом, что не позволили могучему разуму аль-Фараби завершить его духовные искания. Если бы это случилось, мы были бы читателями особого труда, сочинения нашего великого земляка.

Аль-Фараби является мыслителем вселенского масштаба, принадлежащего не только своему времени, но и вечности. Это означает, что его творчество питалось и отечественными корнями, впитывало все достижения мировой культуры. Именно это предопределило его место и роль в развитии арабской философии. Он - один из основоположников арабского перипатетизма, что означает: важную роль в становлении и развитии его философии сыграл Аристотель, творчество которого оказало влияние на онтологию и гносеологию аль-Фараби. Его онтология имела деистический характер, проблемы Бога и профетизма занимали в ней важное место.

Прежде всего это аристотелевское начало сказалось в трактовке субстанции, в решении вопроса иерхичности в стороении бытия и взаимозависимости всех ступеней этой иерархии при очевидном приоритете высшей ступени. Так, в трактате «Жемчужины премудрости» говорится о том, что высшая ступень, называемая им «Необходимо- сущее» - Бог - есть такая же сущность, что и мир, Универсум, но только в форме единства, а мир - есть такая же сущность, что и Бог, только в форме множества, т.е. по своей сущности они подобны, но по форме различны. Бога аль-Фараби называет первоначальным источником всякого истечения, причиной существования многообразия, причиной счастья.

Аль-Фараби считает, что счастье может быть достигнуто через активные действия человека на путях нахождения им своего предназначения и места в жизни. Безусловно,

действия, поступки человека могут быть добродетельными (имеются в виду разумность, мудрость, умеренность, справедливость и т.д.) или отрицательными. Все качества человека - долг и совесть, добро и зло, мера и умеренность и другие - являются производными от основной цели - достижения счастья. Отсюда следует, что понятие «счастье» в его философии имеет широкое значение, это не только этическая категория, но прежде всего онтогносеопраксеологическая категория. По мнению аль-Фараби, для достижения счастья необходимо теоретическое обоснование, т.е. знание философии.

Проблема человека рассматривается им обобщённо, как сложная проблема, включающая в себя онтологию, гносеологию, праксеологию, этику и другие аспекты философского знания. Человек у него есть совершенный. Для достижения этого совершенства требуются знания, усилия духовного, психофизического характера. Совершенный человек должен отличаться прекрасным пониманием и представлением сущности вещей, более того он должен быть сдержанным и стойким в процессе овладения науки, должен по своей природе любить и истину и её поборников, справедливость и её приверженцев, не проявлять своенравие и эгоизм в своих желаниях, не быть жадным в еде, питье, от природы презирать страсти, дирхемы и динары и всё подобное этому, говорил мыслитель. Он должен соблюдать гордость в том, что порицается людьми, быть благовоспитанным, легко подчиняться добру и справедливости и с трудом поддаваться злу и несправедливости, обладать большим благоразумием. На первое место ставится мудрость, которая важнее и приоритетнее всех остальных качеств совершенного человека.

Отсюда следует, что аль-Фараби придаёт огромное значение нравственно-этической трактовке сущности человека. Подобное понимание человека вытекает из сути его философии. Если мир он рассматривает с позиции пантеизма, т.е. целостного мировоззрения, сочетающего в себе духовное и материальное начала, то и человек у него выступает природно-духовным существом, субстанцией которого является сердце, душа, душевно-духовная чистота. Именно подобная трактовка человека и мира соответствует не только потребностям современной духовной ситуации, она была востребована и во времена Абая. Отсюда мы видим созвучие учений аль-Фараби и Абая. Философское мировоззрение Абая, как и аль-Фараби, складывается как целостное, универсалистское, центром которого является сердце, душа, духовность. Следует отметить, что тюркская философия и во времена Абая отличалась космоцентризмом, пониманием Космоса как единства материального и духовного, а человек представлялся микрокосмосом. Философия была открыта миру, а мир - человеку - своеобразный пантеизм, целостное мировоззрение. Те изменения, которые в философии связаны с именем Абая, касаются дальнейшей разработки категориального аппарата, доказательства целостности мировоззрения, определения места человека в системе культуры, т.е. это изменения, которые диктуются духовной ситуацией в Казахстане в XIX - XX веках.

У Абая, как и другого равного ему мыслителя, больше мыслей, чем слов, очень многое он излагает с божественным вдохновением и страстностью, скорее в большей степени возбуждения чувств, нежели сообщая готовую мысль. Создаётся впечатление, что он обладал даром видеть то, что мыслил, Образы его творчества, его философии зрительны, зримы, зрячи. При этом конкретность, логичность, абстрактность, иррациональность, мистика, эмоциональная лиричность уживаются в нём одном. Хотя богатое подсознание, глубокая интуиция, возможно, перевешивали в нём сознательное и дедуктивное, но ведь его время - вечность (сейчас и всегда), место пребывания там (здесь и везде), а там ничто не отвлекает от Блага и Красоты.

Категориальный аппарат его философии можно представить следующим образом. Исходным, субстанцией у Абая выступает Природа, в которой растворён Бог (Аллах). Это своеобразный пантеизм. Сама Природа выступает Вселенной, Космосом, обладающим собственной активностью, самодостаточностью, саморепродукцией. Природа вместе с Божественным порождает человека, который несёт в себе природно-надприродное начало. Человеку, этому космическому существу, свойственны три способности познания - Ум,

Чувства, Воля. Анализ этих способностей свидетельствует о том, что они не только способы познания, но и атрибутивные свойства человека, присущие ему изначально.

Само творчество Абая, поэта и мыслителя, включало в себя чувственное, рациональное, иррациональное, мистическое и магическое. И именно это - магия взаимной симпатии и любви - соединяет единичное (человека) и целое (Природа, Космос, Бог), т.к. истинная магия внутренне присуща целому.

Гуманистическая философия аль-Фараби, Абая является прообразом современного целостного, холистического мировоззрения. Она доказывает, что человек и мир связаны между собой, что эта связь, их единство зиждятся на взаимном притяжении, что и Человек, и Космос, Мирпредставляют собой единство духовного и материального, что порождает гуманизм человека, требует благоговейного отношения к Природе по принципу «не навреди». И даже та активность, к которой призывают эти мыслители, пронизана духом добра и красоты. Аль-Фараби – представитель средневековой эпохи, Абай - свидетель уходящей культуры кочевья, детского, трепетного взаимоотношения человека и мира. Каждый из них, являясь сыном своего времени, решал в специфической форме проблемы Бога, человека, мира. Но неизменной субстанциональной основой их учения оставалось духовно-нравственное, религиозное начало, свойственное казахской философии. Это сущностное в казахской культуре, философии проходит через всё их творчество, придавая казахской философии целостный характер.

Библиография

1. Аль-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата. – Ғылым, 1970.

Барлыбаева Г.Г., *доктор философских наук, ассоциированный профессор*
Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК
г. Алматы, Казахстан

ЭТИЧЕСКОЕ ФИЛОСОФСТВОВАНИЕ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ И ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация. В статье анализируется актуальный вопрос – проблема тюркских истоков философского наследия аль-Фараби, с одной стороны, а с другой стороны, роль самого мыслителя в формировании и развитии философской традиции на мусульманском Востоке вообще и, в частности, в становлении тюркской и казахской философской мысли. Автор подчеркивает, что этика, или «этическое искусство», согласно аль-Фараби, – это наука о нравственных качествах и интеллектуальных способностях человека, она изучает правила и нормы поведения людей, а самое главное, способы достижения человеком красоты и счастья.

Ключевые слова: наследие, мыслитель, культура, аль-Фараби, творчество, этика, проблема, человек, Абай, счастье.

Аңдатпа. Мақалада әл-Фараби философиялық мұрасының түркілік бастаулары жайлы өзекті мәселе талданады, сонымен қатар, мұсылмандық Шығыста философиялық дәстүрді қалыптастыру мен дамытудағы ойшылдың орны, оның ішінде түрік және қазақ философиясы қалыптасуындағы рөлі қарастырылады. Автор, әл-Фарабиге сәйкес этика және «этикалық өнер» - бұл адамның адамгершілік қасиеттері мен интеллектуалдық мүмкіндіктері жайлы ғылым, ол адамдардың мінез-құлық нормалары мен ұстанымдарын, ең бастысы, адамның бақытқа және сұлулыққа жету әдістерін зерттейді деп тұжырымдайды.

Тірек сөздер: мұра, ойшыл, мәдениет, әл-Фараби, шығармашылық, этика, мәселе, адам, Абай, бақыт.

Annotation. The article analyzes the actual question - the problem of Turkic origins of the philosophical heritage of al-Farabi on the one hand, and on the other hand, the role of the

philosopher in the formation and development of the philosophical tradition in the Muslim East in general and, in the development of Turkish and Kazakh philosophy, in particular. The author emphasizes that ethics, or "ethical art", according to al-Farabi is the science of moral qualities and intellectual abilities, she learns the rules and norms of behavior, and most importantly, ways to achieve human beauty and happiness.

Key words: heritage, thinker, culture, al-Farabi, creativity, ethics, problem, person, Abay, happiness

** Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования AP19677167 «Проблемы духовного формирования личности в условиях целостного переформатирования общества».*

Наследие Абу Насра аль-Фараби, впитавшего в себя и ассимилировавшего идеи эллинистических, арабо-персидских и тюркских философских традиций, прочно вошло в сокровищницу духовной культуры Казахстана, став национальной гордостью истории и культуры страны. Великий средневековый мыслитель-энциклопедист и яркий политический философ, достаточно широко и глубоко осознавший смысл и события своего времени, принадлежит не только своему времени, но и вечности, ученый не принадлежит только одному государству или даже одному континенту: его научное и философское творчество – достояние всего человечества. «Мыслитель в разноголосице явлений, в жестокости и трагизме повседневности, в величии свершений и смелости замыслов угадывает ему понятную и им прочувствованную гармонию, «музыку времени», – верно отмечал выдающийся казахстанский философ и фарабиевед А.Х. Касымжанов [1, с. 5].

Творчество аль-Фараби, получившего признание еще при своей жизни, получило широкое распространение в мире. Оно изучается во многих странах и переведено на различные языки. Философские трактаты мыслителя, ставшие важнейшими элементами мировой культуры, хранятся в библиотеках Бейрута, Каира, Тегерана, Исфагана, Стамбула, Лондона, Берлина, Мадрида, Братиславы, Ташкента и других.

«В своих исследованиях ученые Ирана, Пакистана и Турции пытались объективно определить место Фараби в мировой философии. Они доказали, что восточные философы, в том числе аль-Фараби, не только сохранили ценнейшие открытия греческих мыслителей, но и существенно развили их, оказав серьезное влияние на развитие науки и философии как на Востоке, так и на Западе. Подобная оценка, на наш взгляд, вполне соответствует исторической истине», – справедливо утверждает академик НАН РК Ж.М. Абдильдин [2, с.20].

В самом деле, в силу все еще присутствия европоцентристской концепции бытует мнение, согласно которому философы и ученые мусульманского Востока имеют перед мировой культурой только ту заслугу, что изучали, исследовали и переводили на арабский язык древнегреческих мыслителей, так как были посредниками в передаче их наследия Европе. Однако в области культуры не бывает простого заимствования идей, мыслей и их простой передачи. Адекватному пониманию исторической роли восточных мыслителей далеко не в полной мере отвечают такие слова как «переводили» и «комментировали». «При таком понимании, – пишет Ж.М. Абдильдин, – предается забвению самое главное, исторический подвиг, действительное развитие философами и учеными мусульманского Востока философии и научных идей греческих авторов» [2, с.18].

Большими событиями стали Международная научная конференция, посвященная 1100-летию аль-Фараби, и создание в Институте философии и права АН КазССР творческой группы по изучению наследия мыслителя. В дальнейшем члены этой группы, переросшей в отдел фарабиеведения, начали систематически исследовать труды Фараби, перевели на казахский и русский языки его философские и научные трактаты и тем самым создали широкую научную базу для изучения творчества мыслителя. В частности, ярким событием в казахстанском фарабиеведении стала публикация 10-томного издания Собрания сочинений аль-Фараби на

казахском языке в рамках Государственной программы «Культурное наследие» и издание на казахском языке «Большой книги о музыке» мыслителя.

«Основная проблема, с которой, можно сказать, начинается развитие этической мысли аль-Фараби, – писал А.Х. Касымжанов, – это проблема достижения человеком красоты и счастья, умения жить в гармонии с мировым целым» [1, с.152]. Действительно, высшей категорией этики мыслителя является счастье, потому что в нем концентрируется благо, как таковое, высшее благо, которое предпочитается не ради чего-нибудь, а только ради самого себя. Именно в этом пределе смыкаются космология и этика, общефилософская конструкция и ее практический смысл, «поскольку без философии, без постижения общей гармонии мира, красоты его устроения не может быть обеспеченно подлинное счастье» [3, с.26].

В трактате «Указание пути к счастью» аль-Фараби раскрывал возможности, которые лежат перед человеком для достижения его цели – счастья. Высказывая мнения по различным этическим вопросам, мыслитель постоянно предостерегал человека от плохого выбора, противопоставляя добро и зло, добродетели и пороки, прекрасное и безобразное. «Счастье – это цель, к которой стремится каждый человек, ибо оно является неким совершенством», – утверждал аль-Фараби [4, с.3].

Этика, или «этическое искусство», согласно аль-Фараби, – это наука о нравственных качествах и интеллектуальных способностях человека, она изучает правила и нормы поведения людей, а самое главное, способы достижения человеком красоты и счастья. Под достижением счастья мыслитель подразумевал все активные действия человека на путях нахождения им своего предназначения и места в обществе, будь он земледельцем, ученым, ремесленником и т.д. Бесспорно, люди представлялись ученому личностями, действующими сообразно велениям разума. В своих этических рассуждениях философ постоянно проводил мысль об активности и свободе выбора. Хотелось бы отметить также, что разрабатывая этику, аль-Фараби часто пользовался методами противопоставления и сравнения. Он полагал, что противопоставляя противоположные качества, представляется возможность более ярко показать положительное на фоне отрицательного. Таким образом, как и во многих других сферах философской науки, у истоков передовых идей в средневековой этике мы находим Абу Насра аль-Фараби, оказавшего огромное влияние на формирование облика средневековой философской культуры как на Востоке, так и на Западе.

Народная молва гласит: гении рождаются на одной и той же земле раз в тысячу лет. Так, между уроженцем Отрара, великим аль-Фараби и Абаем, в чьем этическом учении заключена квинтэссенция казахской философской мысли, как раз десять веков.

На наш взгляд, арабская культура, арабо-мусульманский Восток и тюркские корни – это те общие духовные источники, которые являются связующей нитью между ними и создают определенное созвучие, а также перекличку некоторых их идей. Если вопрос достижения человеком красоты и счастья является основным в этике аль-Фараби, то именно с рассмотрения проблемы человека и его счастья берет начало и этическая концепция Абая. Кроме того, академик НАН РК А.Х. Маргулан совершенно правильно отмечал, что наследие Абая «характеризуется стремлением к прекрасному, составляющему суть творчества великого поэта» [5, с.68].

Связующей нитью между этими двумя философами, подчеркивал А. Машанов, инициировавший фарабиеведческие исследования в Казахстане, является мусульманский мыслитель Шахабутдин Багаутдинулы Маржани, подробно рассматривавший в своих трудах трактаты аль-Фараби по философии, музыке, естественным наукам [6, с.92]. Есть сведения, что Абай много читал и изучал труды Ш. Маржани, так как ученики татарского мыслителя преподавали юному Абаю в годы его учебы в медресе. Хотелось бы особое внимание обратить на древнетюркский пласт культуры, вне всяких сомнений, оказавший огромное влияние и на жившего до двадцатилетнего возраста в г. Отраре Абу Насра аль-Фараби, и на Абая, никуда не выезжавшего из родной Казахской степи.

И аль-Фараби, и Абай призывали людей вырабатывать в своей душе все наиболее возвышенное и благородное: храбрость, щедрость, умеренность, дружественность и другие

подобные качества, которые не только облагораживают обладателя их, но и благотворно влияют на других при общении с ним. И Абу Насру, и Абаю характерно благожелательное отношение к человеку, их воззрениям присущи толерантность и гуманность. На наш взгляд, философия обоих мыслителей жизнеспособна именно потому, что она дает ответ на вопрос о смысле человеческой жизни, не редуцируя его к другим вопросам.

Идейные искания обоих мыслителей были направлены на познание сложного, противоречивого мира и его глубинных проявлений. И аль-Фараби, и Абай стремились понять внутренний смысл эпохи, которую они переживали, ее духовную и общественную ориентацию. И Абу Насра, и Абая сближает их становление в результате диалога культур. В своих этических размышлениях оба мыслителя концентрированно выражали главные тенденции философских поисков общества своего времени, раскрывали все богатство духовного мира человека, его религиозные искания, надежды и страдания. Абу Наср аль-Фараби и Абай – это глашатаи нового мировоззрения, нового мироотношения и нового понимания человека в казахской философской мысли. Они смогли воплотить в своих творениях думы и чаяния народа, выразить философию жизни человека своего времени, его понятия о бытии, морали, этике.

Взгляды любого мыслителя нельзя рассматривать без связи с условиями эпохи, в которую он жил, но при этом нельзя анализировать их и вне связи с мировоззренческими идеями той культуры, из которой он вышел. Человек как представитель своего этноса несет в себе архетип этой культуры, который, собственно, и дает возможность реализации его как в собственной культурной среде, так и в межнациональном культурном пространстве. Н.Г. Аюпов, известный философ и тюрколог, подчеркивал, что часто сознательно или бессознательно, оставляется в тени наличие собственно тюркских мировоззренческих и философских традиций в творчестве Абу Насра аль-Фараби. «Идет лишь констатация факта, что аль-Фараби тюркского происхождения и родом из города Фараба, – отмечал исследователь, – хотя, прежде всего, нужно говорить о присутствии и затем трансформации тюркских мировоззренческих и философских традиций в творчестве аль-Фараби под воздействием ислама и античности» [7, с.381].

На наш взгляд, это верная постановка вопроса, потому как доминирующие в тюркском мировоззрении идеи полноты жизни и оптимизма, свободы духа и героики, добра и щедрости, несомненно, присутствуют в воззрениях Абу Насра. Кроме того, мыслитель в своем творчестве, опять же следуя тюркским традициям, развертывает одну из главных этических проблем – проблему человеческого счастья. «В тенгрианстве как мировоззрении, – писал Н.Г. Аюпов, – одним из центральных понятий является понятие «құт» – счастье. «Бақыт берсін» – один из главных мировоззренческих символов тюркских народов» [7, с.385].

Таким образом, проблема тюркских истоков философского наследия аль-Фараби, с одной стороны, а с другой стороны, роль самого мыслителя в формировании и развитии философской традиции на мусульманском Востоке вообще и, в частности, в становлении тюркской и казахской философии, – важный и актуальный вопрос.

Можно с полным правом утверждать, что Абу Наср аль-Фараби стал символом богатой и уникальной культуры Казахстана и выразить надежду на то, что еще не одно поколение казахстанских ученых будет открывать новые страницы его творчества и находить отзвуки его идей в духовном наследии казахского народа.

Библиография

1. Касымжанов А.Х. Пространство и время великих традиций. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 301 с.

2. Абдильдин Ж.М. Аль-Фараби и мировая философия // Наследие аль-Фараби и мировая культура. Материалы Международного конгресса «Наследие аль-Фараби и мировая культура». – Алматы: КИЦ Института философии и политологии МОН РК, 2001. – С. 17-25.

3. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. О социально-этических воззрениях аль-Фараби // Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – С. 8-32.

4. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 400 с.

5. Маргулан А.Х. В начале творческого пути // Мухтар Ауэзов – классик советской литературы. Алма-Ата: Наука, 1980. – С. 64-77.

6. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.

Аюпов Н.Г. Доисламские традиции тюркской философии в творчестве аль-Фараби // Наследие аль-Фараби и мировая культура. Материалы Международного конгресса «Наследие аль-Фараби и мировая культура». – Алматы: КИЦ Института философии и политологии МОН РК, 2001. – С. 381-385.

Бегалинова К.К. *доктор философских наук, профессор,*
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Ашилова М.С. *кандидат философских наук, доктор PhD,*
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Бегалинов А.С. *кандидат философских наук, доктор PhD,*
Международный университет информационных технологии,
г. Алматы, Казахстан

ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫЕ ПРИНЦИПЫ КАЗАХСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Аңдатпа. Мақалада қазақ философиясының космоцентризм, тұтастық, әмбебаптық, адамның дүниеге және адамға әлемге ашықтығы, «зиян келтірме» қағидасы бойынша табиғатқа құрметпен қарау және т.б. сияқты негізгі рухани-адамгершілік ұстанымдары ашылады. Қазақ ойшылдарының, жырауларының, ақындарының, атап айтқанда Қожа Ахмет Ясауидің, Абайдың және басқалардың ілімдерін мысалға ала отырып, қазақ философиясының рухани-адамгершілік қағидаларға негізделген өмірлік мәні бар мәселелері талданады. Жыраулар мен ақындар философиясы онтоэтика ретінде сипатталады, бұл философияның космоцентризммен үйлесетін антропологизмі көрсетіледі. Рухани-адамгершілік ұстанымдардың, қазақ руханиятының көрнекті өкілдерінің шығармашылығының арқасында бұл философия бүгінгі күнге дейін сақталып келеді.

Тірексөздер: қазақ философиясы, мәдениеті, рухани-адамгершілік ұстанымдары, жыраулар мен ақындар философиясы, онтоэтика, космоцентризм, тұтастық, «зиян келтірме» қағидасы және т.б.

Аннотация. В статье раскрываются основные духовно-нравственные принципы казахской философии, как космоцентризм, целостность, универсализм, открытость человека миру и мира человеку, благоговейное отношение к природе по принципу «не навреди» и другие. На примере учений казахских мыслителей, жырау, акынов, в частности, Кожа Ахмет Йасауи, Абая и других, анализируются смысложизненные проблемы казахской философии, в основе которых лежат духовно-нравственные принципы. Философия жырау и акынов характеризуется как онтоэтика, показывается антропологизм этой философии, который гармонично сочетается с космоцентризмом. Благодаря духовно-нравственным принципам, творчеству выдающихся представителей казахской духовности, эта философия дошла до наших дней.

Ключевые слова: казахская философия, культура, духовно-нравственные принципы, философия жырау и акынов, онтоэтика, космоцентризм, целостность, принцип «не навреди» и другие.

Annotation. The article reveals the basic spiritual and moral principles of Kazakh philosophy, such as cosmocentrism, integrity, universalism, openness of man to the world and the world to man, reverent attitude towards nature according to the principle of "do no harm" and others. Using the example of the teachings of Kazakh thinkers, zhyrau, akyns, in particular Kozha Akhmet Yasaui, Abai and others, the life-meaning problems of Kazakh philosophy, which are based on spiritual and moral principles, are analyzed. The philosophy of the zhyrau and akyns is characterized as ontoethics; the anthropologism of this philosophy is shown, which is harmoniously combined with cosmocentrism.

Thanks to spiritual and moral principles, the creativity of outstanding representatives of Kazakh spirituality, this philosophy has survived to this day.

Keywords: kazakh philosophy, culture, spiritual and moral principles, philosophy of the zhyrau and akyns, ontoethics, cosmocentrism, integrity, the principle of "do no harm" and others.

Казахская философия своими истоками восходит к тюркской, а еще раньше к скифской эпохе и отличается такими духовно-нравственными принципами, как целостность, открытость, космоцентризм. Целостное, универсалистское мировоззрение - магистральная линия в развитии духовности человечества. Она явно проявила себя уже на этапе мифологического мировоззрения. Тот факт, что человек на ранних этапах исторического развития материальное и духовное представлял себе в органическом единстве есть не результат неразвитости народов этого этапа, а это есть имплицитно присущее народу мировоззрение, которое не имеет ещё никакой предыстории, никаких ограничений, оно выступает в чистом виде, оно изначально несёт в себе душу и духовность такого человека, который ещё не отделяет одно от другого. Целостное мировоззрение у казахского народа было тесно связано с космоцентризмом, основным способом жизнедеятельности наших предков – кочевничеством, номадизмом, который сформировал особое мироощущение – «нераздельную слиянность», слитность человека с космосом. Результатом этого стало одухотворение природы, наделение каждого предмета, вещи, явления душой. Отсюда, в казахской философии причудливым образом сочетались мифологические, тенгрические и мусульманские представления о человеке как части космоса и божественного существа. Думается, эту философию справедливо было бы определить как онтоэтику, как нравственно-экологическую философию, сущностными духовно-нравственными принципами которой были: «ориентированность на экологическую целесообразность, отсутствие противопоставленности человека и природы, приятие природных объектов как полноправных субъектов, партнёров по взаимодействию человеком, баланс прагматического и непрагматического взаимодействия с природой» [Бегидова С.Н., Макрушина И.В., 2022].

Представителей данной философии можно назвать нравственно - чистыми Личностями, мыслителями. Боговдохновенная, пронизанная высокой духовностью, гуманизмом поэзия Жырау и Акынов призывала людей к великодушию, любви к Богу, к духовному совершенствованию, которые открывают путь к постижению Абсолюта, Аллаха, ибо Он находится в сердце человека. Так мыслители - жырау, акыны приходили к выводу о единстве между Богом и человеком. Поэтому, главную цель своих учений Джаухари, Аяз-би, Жиренше-шешен, Асан-Кайгы, Казтуган, Доспамбет, Шалкииз и многие другие казахские мыслители, подобно Кожа Ахмету Иасауи, видели в совершенствовании человека, его души. Они воспевали любовь к Богу как любовь к природе, к окружающему. Основной идеей их творчества являлось то, что всё в Универсуме совершенно и взаимосвязано, начиная от простейших и кончая человеческим разумом. Номадический склад мышления этих мыслителей особенно сказался в их трактовке человека как родового существа. Если оседлая цивилизация делала акцент на индивидуальности человека, его неповторимости и личностном аспекте, то номадическая культура не отрывала человека от рода, от общины, что было её специфической чертой, которая имела как слабые стороны - не выделяла человека, не показывала его как самость, самосознание, так и сильные - не отрывала человека от космоса. В этой философии человек показывался как синтез Универсума, который вобрал в себя всё богатство и совершенство Космоса, став ликом Аллаха на Земле.

Своеобразие кочевой культуры заключается в том, что не всегда письменность, которая у казахов была приобретена в древние века, выступала единственным способом, через которое материализовалось духовное. В этом плане огромна, неоценима роль, которую сыграли творчество жырау, акынов. Они воспевали свою страну, родную степь, народ, населяющий эти степи, лучшие народные традиции, которые складывались веками и передавались из уст в уста, из поколения в поколение. Конечно, их творчество позже записывалось, но оно рождалось как фольклорное. Оно сохранилось, благодаря ему не прерывалась связь времён, нить, связующая

настоящее и прошлое в духовном развитии народа. Поэтому, многие авторы выделяют это творчество как самостоятельный, своеобразный этап в становлении казахской философии, казахской духовности. И это своеобразие заключается в том, что они утверждают о единстве материального и духовного, небесного и земного, души и тела, духовного и материального. Их память сохраняет самое лучшее, что сложилось в образе жизни народа. Поэтому, через их творчество память казахского народа сохранила представление о героизме, патриотизме, сохранила не только память о героях-батырах, но и простых людях. Благодаря их творчеству духовная жизнь казахского народа предстаёт внутренне богатой, многообразной, а человек рассматривается существом чрезвычайно многоаспектным, многоуровневым, включающим в себя и доброе и злое начала, способное на высокое и низменное в поведении. И, безусловно, эти мотивы в казахском фольклоре определили тенденцию в развитии дальнейшей духовности.

Великие казахские мудрецы аль-Фараби, Кожа Ахмет Йасауи, Абай, Шакарим и носители казахской традиционной культуры выступают таким вместилищем, которая не просто сохранила изначальную целостность казахской духовности, но и развивала и обогащала её дальше. Каждый человек, по Кожа Ахмету Йасауи, должен стремиться «соединиться с Богом», стать богочеловеком. Это конечная цель познания Бога. Одним из существеннейших условий на пути приближения к Богу Кожа Ахмет Йасауи считал воспитание в суфие таких морально-этических качеств, которые способствовали бы ему быть достойным «познания» Бога. К их числу он прежде всего относил человеколюбие, великодушие, мудрость, справедливость, честность, доброту, которые мудрец рассматривал через призму веры. Шакарим первейшей потребностью души называет совесть. «Человеческую скромность, справедливость, доброту в их единстве я называю русским словом - совесть… Сердце человека, так и не поверившего в это, не смогут очистить ни одна наука, никакое искусство, ни один путь и никакой закон… Но, если человек в полной мере уверует в то, что совесть - это первейшая потребность души, ничто не сможет сделать его сердце чёрным и чёрствым», - говорил Шакарим [Шакарим Кудайбердыулы, 1991:51]. Он является одним из немногих мыслителей, которые рассматривали Совесть не просто как нравственно-этическую, а как важнейшую философскую категорию, являющуюся субстанцией, основой мироздания. В этом плане она первична, существует до человека, она эквивалентна Космосу и, появляясь на свет, человек соприкасается с такой Совестью, вбирает её в себя. Как видим, философия казахских мыслителей высвечивала сущностную грань целостного мировоззрения. Человек есть не просто космическое, природное существо, а личность, основу которой составляет нравственность, Совесть. Это не просто божий или космический дар, это внутренняя работа каждого человека, который делает себя сам самостоятельно. Уже в XIX веке казахские философы предвосхитили экзистенциальные мотивы, которые будут представлены в западной философии только в XX веке. Причём антропологизм этой философии сочетается с космоцентризмом, человек рассматривается не только продуктом природы, но результатом космического развития, который изначально, имплицитно вбирает в себя живительные соки, мудрость Космоса, что позволяет ему находиться в гармонии, в равновесии с природой, окружающим миром, что позволяет ему плавно перейти из кочевой цивилизации к новой, техногенной цивилизации XX-XXI веков. Эта философия была такой формой духовности, которая органически в себя включала разумное начало в единстве с психоэмоциональным, чувственным сторонами. Рационализм соединялся с антропологизмом и космизмом.

Опыт единения человека с Богом - Бытием - Истиной свидетельствует о том, что эта Истина, Мудрость открываются человеку через Веру, которая есть даруемое свыше знание, дар, исходящий не от человека, а от стонущего и страждущего в своей покинутости человеком бытия, привлекающего к себе человека не хлебом, а откровением Истины, познавая которую человек зажигается пламенем веры, призванной разрешить драму бытия. Неспособность человека соединить в себе Тайное и Явное говорит о его духовной незрелости, которая множит

страдание пребывания в разорванности. Но человека не покидает Надежда, ведущая его к высотам духовности, устремлённости к горнему, а не дольнему.

Безусловно, именно такая философия и может представить всю полноту мировоззрения и широко раздвинуть горизонты внутреннего пространства. Подобное не встречается в партикулярной философии.

На современном этапе эта философия получает своё дальнейшее развитие через исследования творчества современных казахстанских философов, которые сущность этого мировоззрения дают преломлённым через собственное мировидение, стараются его донести до современного читателя в таком виде, в каком он пребывал изначально. Эта духовность окутывает как аура весь современный Казахстан, являясь его талисманом, амулетом, оберегающим его от всех ударов, катастроф, которые встречаются на пути современного Казахстана. Как никогда фраза о том, что духовный фактор является одним из ведущих, определяющих факторов духовного развития, подтверждается современным этапом социально-культурного развития Казахстана. И глобалистские тенденции его развития, ощущения человеком своего бытия как части мирового сообщества, трансформировались через региональное, особенное в современном развитии.

Казахская философия никогда не умирала и дошла до наших времён благодаря литературным памятникам, устному народному творчеству жырау и акынов, философским трактатам мыслителей, исторической памяти народа. Она сохранила такие черты этой философии, сформированные в эпоху мифологической предфилософии, которые оказались доминирующими на протяжении всей истории философии казахского народа. Это - космоцентризм, открытость человека миру и мира человеку, благоговейное отношение к природе по принципу «не навреди», особое чувственно-предметное взаимодействие человека с космосом, миром и др. И казахстанская философия должна сохранить эти замечательные черты как субстанциональную основу духовности нового III миллениума XXI века.

На современном этапе у нас в республике господствует плюрализм, свобода духа, философы проявляют толерантность, терпимость к различным точкам зрения. Это настоящая свобода духа, через которую только и может существовать такой феномен как философия, выступающий квинтэссенцией духовности, одним из субстанциональных факторов обновления современного казахстанского общества.

Библиография

1. Бегидова С.Н., Макрушина И.В. Структура экологического сознания. Ж-л «Общие проблемы педагогики», 2022 // https://cyberleninka.ru /article/n/ struk-tura-ekologicheskogo -soznaniya#:~:text

2. Шакарим Кудайбердыулы. Ұш анык. – Алма-Ата, «Жазушы». - 1991, 11 стр.

Бекболат А.Е., *ізденуші,* ***Қаңтарбаева Ж.У.,*** *филос.ғ.к.,*
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ДІНИ ИДЕНТИФИКАЦИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Қазақ әйелдерінің діни идентификациясының ерекшеліктерін анықтауға арналған мақалада діни идентификацияның психологиялық, әлеуметтік аспектілері жан жақты қарастырылады. Қазақ әйелдерінің діни болмысы мен қалыптасу кезеңдерін анықтай отырып, қазіргі Қазақстан жағдайындағы әйелдердің діни идентификациясының ерекшеліктерін анықтау бағытында зерттеулер жасалынды. Зерттеу жұмысының тәжірибелік бөлімінде қазақ әйелдері арасында әлеуметтік сауалнама жүргізіліп, алынған жауаптарға талдау жасалынды. Әйелдердің діни, әлеуметтік ,психологиялық, сауаттылық жағдайы, олардың белсенділігі жалпы аталып өтеді. Сонымен қатар зайырлы мемлекетте жаңа діни ағымдардың пайда болуы, оның құрамында қазақ әйелдерінің болуы да діни

бірегейлікке де ұлттық бірегейлігіміздің дамуы барысында өзгеріске ұшырауына тікелей байланысты. Сол себептен қазақ әйелдерінің діни идентификациясын зерттеудегі жұмыстар аса маңызды.

Тірек сөздер: идентификация, зайырлы, дін, қазақ әйелі.

Аннотация. В статье, посвященной выявлению особенностей религиозной идентификации казахских женщин, подробно рассматриваются психологические, социальные аспекты религиозной идентификации. Были проведены исследования по выявлению особенностей религиозной идентичности женщин в условиях современного Казахстана с определением этапов становления и религиозной идентичности казахских женщин. В практической части исследовательской работы был проведен социологический опрос казахских женщин и проведен анализ полученных ответов. Отмечается состояние религиозной, социальной ,психологической, грамотности женщин, их активность в целом. В то же время появление новых религиозных течений в светском государстве, наличие в его составе казахских женщин напрямую связано как с религиозной идентичностью, так и с тем, что наша национальная идентичность претерпевает изменения в процессе развития. Поэтому очень важна работа по изучению религиозной идентичности казахских женщин.

Ключевые слова: идентификация, светская, религия, казахская женщина.

Annotation. The article, devoted to identifying the features of the religious identity of Kazakh women, comprehensively examines the psychological and social aspects of religious identity. Research was carried out to identify the features of the religious identity of women in modern Kazakhstan, identifying the stages of religious identity and formation of Kazakh women. In the practical part of the research work, a sociological survey of Kazakh women was conducted and the answers received were analyzed. The state of religious, social ,psychological, literacy of women, their activity is generally celebrated. At the same time, the emergence of new religious movements in a secular state, the presence of Kazakh women in it, is directly related to both religious identity and changes in the course of the development of our national identity. Therefore, the work on the study of the religious identity of Kazakh women is of great importance.

Keywords: identity, secular, religion, Kazakh woman.

Қазіргі таңда әйел адамның әлеуметтік өмірдегі рөлі, қоғамда өзің-өзі танытуы, мүмкіндігі мен қабілетін жүзеге асыру мәселесі, діни көзқарасы мен сакралды құбылыстарға деген қарым-қатынасы гуманитарлық және әлеуметтік ғылым өкілдері үшін ұзақ уақыт бойы зерттеу нысаны болып келді. Соңғы жылдардағы әлеуметтік зерттеулер әйелдердің белсенді діндарлығын бірнеше рет растады және оны нәзік жандылардың ерекше психоэмоционалды және физиологиялық күйімен түсіндірді.Олардың діни бірегейлігі қоғамда аса маңызды фактор болып табылады.Қазақстан өз алдына көптеген тарихи оқиғалардан сүзгіден өтіп қазіргі мемлекетті құрды.Сандаған жылдар бойы өзгерістердің арқасында мемлекетіміз көп ұлт пен этностың, әсіресе діндердің бір арнада тоғысушысына айналды. Сол аралықта қазақ әйелдерінің тарихи және қазіргі болмысы өзгергені анық. Ал бірегейлік мәселесі осы тұста аса маңызды болып табылатыны анық, себебі қазақ санасында әйел ұлттың бастаушысы,ел тәрбиесінің түзеушісі болып табылады. Демек қазақ әйелдерінің бірегейлігі ,соның ішінде діни идентификациясы қазіргі уақытта аса көңіл бөлінуі керек мәселе. Озық заманда дін тақырыбына байланысты ақпараттар өте көп , күнделікті жаңарып отыруда.

Қазақ әйелдерінің діни мәселесінің бір тұсы, әйелдердің экстремисттік және террористік актілерді жасауы, дін жолында адасып өзге елге кетуі болып отыр.Қазақстандық эксперт А.Әбдірасылқызының пікірінше, экстремистік идеяларға жақын әйелдерге келесілер тән: Әртүрлі үндеулер, интернет-порталда радикалды қоғамдастықтар құру, қарулы қақтығыс аймақтарында болу, жараланған лаңкестерге көмек көрсету, балаларды радикалды жағдайда тәрбиелеу және т.б. Бұл әрекеттердің барлығы экстремистік деп танылады. Бірақ негізінен әйелдер террористердің жаңа буынын тәрбиелеп, балаларының бойына радикалды көзқарастарды сіңіреді. Олар балаларында зайырлы мемлекеттің мызғымас негіздеріне сыни

көзқарастарды қалыптастырады, балаларды орамал тағуға мәжбүрлейді, ал баланың ата-анасынан бас тартуға құқығы жоқ. Сондай-ақ, балалардың түрлі спорттық немесе шығармашылық секцияларға бару құқығын шектеп, мектептегі идеологиясына қайшы келетін сабақтарға баруға, тіпті үй тапсырмасын орындауға да тыйым салады. Сонымен қатар, көзқарастары ұқсас адамдар дінге қарсы деп санайтын бірқатар тарихи факторларды жоққа шығарып, балаларының бойына сіңіреді. Негізінде мұндай ұйымдар әйелдерді интернетте де, отбасында да үгіт-насихат құралы ретінде пайдаланады. Тағы бір үлкен мәселе - өзіңізді де, балаларыңызды да вакцинациялаудан бас тарту. Олардың дәстүрлі емес діни ағымдарды ұстанушылардың өмір салтын насихаттайтын жеке жамағаттары бар екені белгілі. Олардың пікірінше, қазіргі өмірдің барлық негіздері шайтандық. Бұған қоса, олар Қазақстандағы мұсылмандардың көпшілігін сынға алады, олардың көзқарастары олар мұсылмандыққа сәйкес келмейді. Радикалды исламды ұстанатындардың барлығы дерлік өздерін қоғамның қазіргі зайырлы негіздерінің құрбандары санайды. Сонымен қатар:

1) Дәстүрлі емес жамағаттың әйел ізбасарлары балаларын дәстүрлі емес көзқарастар аясында тәрбиелеп, олардың құқықтары мен бостандықтарын белгілі бір деңгейде шектейді.Бұл қыз балаларын қинап хиджаб кигізуінен,балаларының кейбір мектептік пәндерге (биология, сурет, өзін-өзі тану) қатысуына рұқсат бермеуінен, дене шынықтыру, өнер, би үйірмелеріне қатыстырмауынан, зайырлы білім беру жүйесіне сыни көзқарасты қалыптастыруынан, вакцинациядан бас тартуынан көрініс табады.

2) Дәстүрлі емес діни отбасылардың әйелдері төмендегідей іс-әрекеттерге қатысады:

– оқшауланған (салафиттік) жамағат мүшелерінің арасында дәстүрлі емес діни ағым жақтастарының көзқарастарына негізделген өмір салтын дәріптеу;

– зайырлы өмір салтын және зайырлы тәрбиені қабылдамау және оларды діни өмір салтының антиподы ретінде қарастыру;

– жамағат мүшелері арасында дәстүрлі емес көзқарастарды насихаттау;

– өз діни көзқарастарына сай келмейтін Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының қағидаларын қабылдамау;

– шариғат заңдарына негізделмеген зайырлы мемлекетке қатысты сыни көзқарастарды қалыптастыру;

3) Діни экстремизм үшін сотталған адамдардың әйелдері түрмеде отырған күйеулерінің жамағатпен байланысын дамыту мен жалғастыруда басты рөл атқарады. Бұған дәстүрлі емес діни ағымдағы жамағат өкілдерінің сотталған адамның отбасы мүшелеріне материалдық көмек көрсетуі ықпал етеді.

4) Сонымен бірге Сириядағы соғыс зонасына кеткен адамдардың әйелдері экстремизмнің жаһандық феминизациясы нәтижесінде пайда болған іс-әрекеттерге қатысады [1].

Ал ресейлік эксперт В.А.Сосиннің пікірін ше, әйелдерді суицидтік терроризмге үгіттеу үшін олардың діни сауатсыздығы, олардың исламның «уахаббистік» тұжырымдарын дұрыс деп тануға негізделген примитивті діни көзқарастары қолданылады. Сонымен бірге ғалым әйелдерді діни террористік актіге итермелейтін себептерге ол әйелдердің негативті біртектілігінен айырыла алмай, қоғамға қайта оралу мүмкіндігінен жоғалтуына байланысты өзінің ар-ожданын құтқарудың жалғыз жолы ретінде суицид арқылы «әулие азаптанушы» мәртебесіне өту қарастырылады.

Экстремисттік Риколфидің дифференциялау үлгісінің негізінде өзіміздің үш топтан құралған модельді ұсынамыз:

1) Өздерін таңдаулылар ретінде қарастыратындар. Олардың мотивациясының түп-тамырын өзін Құдаймен таңдалғандар (Жаратушы азап шегушілерді таңдайды) және азаптану трансценденталды марапаттарға жетудің ең қысқа жолы ретінде қарастыруы құрайды.

2) Кек алуға тырысушылар. Бұл топтың басты мақсаты террористік актілерде немесе әскери іс-қимылдарда қаза тапқан туыстары үшін кек алу болып табылады.

3) Саяси режимнен көңілі қалғандар. Бұл топқа саяси жүйені тек революция жолымен ғана өзгертуге болатындығына сенімді адамдарды жатқызуға болады [2].

Қазіргі таңда деструктивті, кей жағдайда тіпті радикалды исламдық ағымдардың белсенді әрекеті елдің ұлттық өзіндік ерекшелігінен айырылып қалу қаупіне апарып соғуы мүмкін. Ол ең алдымен діндар жұртшылықтың біздің төл қазақ дәстүрлерінен бас тартып, оны жоққа шығарып, фундаменталды және радикалды идеялардың күшеюінен көрінісін табады. Сондықтан да мемлекеттің алдында тұрған басты мақсаттардың бірі - қоғамымызда діни процестердің саясаттануына жол бермеу. Осы орайда, маңызды болған мәселенің бірі, бұл – дәстүрлі емес діни қозғалыстардың қызметтерін ретке келтіру. Себебі, олардың әрекеттері қоғамда кереғар көзқарастар туғызып келеді. Өйткені, қазіргі таңда ұлт және дін, тарих және дін, дәстүр және дін мәселесі де терең байыпталмай келеді. Дінді салтпен, дәстүрмен шатастырушылар көбейді [3]. Гуманитарлық зерттеу орталығының (ГЗО) мәліметі бойынша 4% құрайтын «дәстүрлі емес» діндерді ұстанушылар санының аздығына қарамастан аса белсенді болып келеді [4].

Радикалды идеология ықпалына түскен әйелдерді әлеуметтік бейімдеу және психологиялық оңалту шаралары Дін істері комитетінің әдістемелік жетекшілігімен барлық өңірлік Дін істері басқармалары тарапынан жүргізіледі. Әйелдер аудиториясымен жүргізілген ақпараттандыру және қайта бейімдеу жұмыстарына аймақтық Дін істері басқармаларымен қатар «Аңсар» ақпараттық-талдау орталығы (Ақтөбе облысы), «Жайық» деструктивті ағымдардан жапа шеккендерге көмек көрсету орталығы (Батыс Қазақстан облысы.), «Насихат» қоғамдық қоры, «Сана» дінтанулық ақпараттандыру және кеңес беру орталығы (Ақмола облысы.), «Шапағат» деструктивті ағымдардан жапа шеккендерге көмек көрсету орталығы (Атырау облысы.), «Конфессияаралық қатынастарды талдау және дамыту орталығы» ЖШС (Павлодар облысы.) секілді қоғамдық бірлестіктер белсене атсалысуда. Кеңінен атқарылып жатқан жұмыстардың басым бағыттары төмендегідей: – Діни экстремизм мен терроризмнің алдын алудың тиімді әдістерін ойластыру үшін мемлекет тарапынан әлеуметтік зерттеулер жүргізу; – Әйелдер мен жастар арасында радикализмнің алдын алу шараларын ұйымдастыруда оңтайлы әдіс-тәсілдер пайдалану; – Дін саласы бойынша әйелдер арасындағы сауаттылықты арттырудың жаңа тәсілдерін қарастыру; – Діни экстремизмнің алдын алу жұмыстарында қоғамдағы әйелдердің позициясын арттыру; – Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы мен үкіметтік емес ұйымдар біріге отырып, діндар әйелдердің әлеуеті мен жауапкершілігін арттырып, оларды жас ұрпақтың патриоттық рухта тәрбиеленуін жандандыратын, радикалды идеологияның таралуына төтеп беретін күш ретінде пайдалану [5].

Қазақ әйелдерінің діни мәселелері тек ислам діні аясында ғана емес екені анық.Қоғамдағы үлкен қателіктің бірі тек ислам бағытындағы проблемалармен күресу ,ал басқа діни ағымдар елеусіз қалып жатқаны үлкен қатер.Солардың бірі мемлекетімізде пайда болып жатқан жаңа діни ағымдар. Жаңа протестанттық ұйымдардың миссионерлік қызмет атқаруда олардың механизмдері өте көп. Соның бірі ол-қайырымдылық. Қайырымдылық акцияларын өткізуге бағытталған діни ұйымдардың күш-жігері қоғамдық санада,қазақ әйелдерінің соцалды өмірінде олардың оң имиджін қалыптастыруға және қарым-қатынас орнатуға, оның ішінде мемлекеттік құрылым өкілдерімен қарым-қатынас орнатуға ықпал етеді. Соңғысы діни бірлестіктің беделін арттырып, онымен байланыста болған әйелдер арасында үлкен сенім тудырады. Нәтижесінде көптеген діни топтар, ең алдымен, қайырымдылық акциялары арқылы өздерін жариялай бастайды. Жалпы қайырымдылық жесір әйелдерге, көп балалы аналарға , мүгедек балаларға, жағдайы төмен отбасыларға, аналар үйі,балалар және қарттар үйіне көмек көрсету арқылы жүзеге асады. Сонымен қатар, жаңа протестанттық ағымдар мәдени-ағартушылық үгіт-насихат, спорттық секциялар, гуманитарлық көмек көрсету және туризм арқылы жүргізеді. Миссионерлер адамдарды аспаздық курстарға, Інжілді зерттеу топтарына, тұлғаны өзін-өзі дамыту курстарына, кино көруге, емдеуші дәрігерге, әйелдердің кездесуіне және пикниктерге шақырады.Ондай жиналыстарға үйде жұмыссыз отырған,отбасынан қолдау таппаған,қоғамнан алыстап қалған

әйелдер қызыға баратыны анық. Және де музыкалық концерттер, дәрістер, көрмелер ұйымдастыра отырып әйелдерді өздерінің ұйымдарының қатарына қосуға асығады. Орыс сектологы А.Л.Дворкин айтқандай, «Ешкім Жаңа діни ағымға келмейді, адамдарды бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен, басқа адамдар, діни әдебиеттерді тарату арқылы және т.б. тәсілдер арқылы. Миссионерлер өздерін сенімді, сабырлы ұстайды, сенімді сөйлейді. Прозелиттер көшеде, кафелерде, дискотекаларда, кинотеатрлар мен станцияларда адамдармен байланыс орнатуға тырысады, әңгімелесушілерді қызықтырады, олардың сенімдеріне кіре отыра, шіркеудегі қызметке баруға көндіреді» [5]. Миссионердің негізгі мақсаты ол өз миссиясын шүбәсіз орындау және сендіре білу болып табылады. Олардың ерекшеліктері адамдардың ойын, рухани-мәдениетін құптай отыра өздерінің ұстанымдарын, идеяларын, ілімдерін барынша еркін ұсынады.

Олардың ерекшеліктері жайында Қ.М.Борбасова, А.А.Сағындықов өз мақалаларында жазған болатын. Қазіргі таңда жаңа протестанттық ағымдарының қолданып отырған үгіт насихат тәсілдерінің ең бастыларын келтірілген болатын:

• Адамды дүниеден, қоғамнан және жақындарынан алыстату. Бұған қол жеткізу үшін олар қоғамдағы әділетсіздік, теңсіздік сияқты экономикалық, әлеуметтік және саяси дүрбелеңдерді, табиғи апаттарды пайдалады;

• Мемлекет пен елдердегі әділетсіздік, кедейлік пен жоқшылық, тұрмыстыққиындықтар, бір елде бірге өмір сүріп жатқан халықтар арасына жік салу, адамдарды үмітсіздікке, рухани дағдарысқа итермелейтін сөздер айту;

• Осы қиындықтардан құтылудың жолы өз ұйымдарына кіру болып табылатындығын айтып сендіру;

• Жас қыздар мен жігіттерді жинап алып, жастық желік пен нәпсіқұмарлықтарды пайдалану арқылы өздеріне бағындыру;

• Тоқтамастан баса сөйлеп, қарсысындағы адамның аузын аштырмай, рухани тұтқынға айналдыру;

• Ағымға кірген кісіге сенімдерінің қыр-сырын оқыту, өз журнал-газеттерін ғана оқытқызу;

• Христиандық және Қасиетті Кітап жайлы адамның естігісі келген сөздермен жеткізу;

• Бұл дүниеде қауіпсіз және тыныш өмір сүру үшін өздері сияқты күшті де сенімді бір ұйымға кіру керектігін айту;

• Халыққа жұмыс беру, ақша беру, айлық беріп шет елдерге саяхатқа жіберу арқылы өздеріне тарту;

• Шет елдерге конференцияға шақырып алып, сол мүмкіндікті пайдалана отырып үгіттеу;

• Адамдарға дос болу, достық атмосфера құру;

• Сұхбаттарда дауыс көтермеу, оқыс мінез көрсетпеу, жылы жүзді, сабырлы болуды пайдалану;

• Адамның жағдайын, рухани халін біліп алып, соған сай әрекет ету;

• Насихат ісіне бір әйел екі еркек немесе бір әйел, бір еркек болып бару;

• Жас қыз, келіншектерді пайдалану;

• Тегін газет, кітап, журналдар тарату;

• Апталық, айлық жиналыстар, саяхаттар, конференциялар, жарыстар және көрмелер ұйымдастыру;

• Барған жерлерінде сол мемлекеттің тілінде үгіт жүргізу;

• Үйлерді, кеңселерді, кітапханаларды үгіт-насихат мекені ретінде пайдалану;

• Адамдарға тіл үйрету, мамандық алуына, интернет қолдануына жағдай жасай отырып, жастардың сеніміне кіру;

• Үйлерді аралап, қоғамдық жерлерге барып адамдармен араласа отырып, үгіт жүргізу;

• Оқу орындарында тегін сабақ беріп, конференциялар өткізу;

• Материалдық және рухани проблемалары барларға көмектесу.

• Ғылыми жаңа көзқарастарды жақтайтын білімді, көзі ашық кісі болып көріну;

• Қасиетті кітап сабақтарын беру;

• Көшелерде, саябақтарда, адамдардың көп жүретін жерлерінде өткен-кеткенге дін, өмір туралы сұрақтар қойып сұхбат құру [6].

Сонымен қоса С. Хизметли өз еңбегінде миссионерлік қызмет терминін анықтай отырып, протестанттық жаңа діни ұйымдардың миссионерлік әдістерін қарастырған болатын. Оның еңбегінен протестанттық ағымдарға тән барлығына ортақ мынадай миссионерлік әдістерін көрсетуге болады:

• Әлеуметтік және экономикалық қиындықтар мен көмекке зәрулік;

• Діни сауатсыздық және мәдениетсіздікті пайдалану;

• Теледидар, радио, баспасөз құралдарында, интернет, әлеуметтік желілерді үгіт-насихат жүргізу;

• Құтылудың жолы өз ұйымдарына кіру болып табылатындығын айтып сендіру;

• Халыққа жұмыс беру, ақша беру, айлық беріп шет елдерге саяхатқа жіберу арқылы өздеріне тарту;

• Қасиетті кітап сабақтарын беру;

• Материалдық және рухани проблемалары барларға көмектесу;

• Барған жерлерінде сол мемлекеттің тілінде үгіт жүргізу [7].

Бұл жағдайға қатысты мемлекеттер заңдар қарастырылған.Қазақстан Республикасында мемлекеттік конфессионалды қарым қатынастардағы бірнеше маңызды тұстарын белгілеп өту қажет:

- Қазақстан Республикасында қызмет ететін шетелдік діни қорлар мен олардың бөлімдерінің саны белгісіз, діни бірлестіктердің шет елден қаржыландырылуы көлемдері айқын емес (оңан қоса, олардың қызметтерінің нәтижелері белгісіз);

- біз Қазақстан үшін жаңа діни бірлестіктердің барлығын біле бермейміз,діни тәрбиелеудегі олардың жетістіктері мен кемшіліктері жайлы ақпарат жоқ (жекелеген жағдайда олардың шығу тегі мен мемлекетімен арақатынастары,әсіресе осы діни топтардың заңға қарсы әрекеттері көрініс тауып, оларға қарсы сот процесстері жүргізілдіме);

- діни және қоғамдық бірлестіктердің араласуы орын алады, ол қажет кезінде өз мәртебесін өзгертуге мүмкіндік береді [8]. Дін атын жамылып, өз қызметтерін кеңінен әрі интенсивті атқарыпжүрген кейбір жалған діни ұйымдар мен бірлестіктер мемлекет тарапынан жүргізіп отырған саясаттың қағидалары мен шарттарына мойынсұнбай, түрлітамал-тәсілдерді қолдана отырып қызмет етуі көп кездеседі. Мемлекетте атқарып отырған қызметтерін қарқынды түрде жүзеге асыру үшін қолданатын психологиялық әсер етуші алдын ала дайындалған бағдарламаларымен қатар діни ұйымдарына мүшелікке келушілерге ұсынылатын оқулықтар,брошюралар, үн таспа, презентациялардың және т.б. көрнекіліктерінен қаржыландыру көзінің де есепсіз екенін байқауға болады “Ешкіммен, еш жерде тіркелмеген әр түрлі миссионерлік діни ұйымдардың, секталар мен діни мектептердің қызметтері бағаланудан тыс қалып, кейбір ұйымдар діни ұйым болып тіркелмейді де оқу орталықтары,денсаулық сақтау және сауда ұйымдары ретінде қызмет жасайды. Олардың қаржылық жағдайы есепке де, бақылауға да түспейді, бұл секталардың еліміздегі діни жағдайға әсері және адамдардың ақыл-ойына әсер етіп, үгіттеу әдістері сарапталмайды” [9].

Қазақ әйелдерінің діни ақпарат алу деңгейі заманауи технологиялармен қатар қарқынды жүруде.Қазақстанның өзінде ислам дінін уағыздайтын «Асыл арна» телеарнасы, Құран мен Сүннетті түсіндіретін веб-сайттар ашылды, мысалы: www.muftyat.kz, www.fatua.kz, www.azan.kz, www.mazhab.kz, www.ummet.kz, www.nasihat.kz, www.taglym.kz және т.б. Интернетте ақпараттық ресурстар мен желілерді құрумен қатар, оны діни тауарлар мен қызметтердің нарығы ретінде пайдалану да жолға қойылған. Kaspi.kz қосымшасында пітір садақа беру мүмкіндігі соның бір дәлелі іспеттес. Бұл мысалдар діннің бастапқыда өз аясына жатпайтын салаларды игеру арқылы кең көлемді әлеуметтік процестердің дирижерына айналып, социогенез факторы ретінде әрекет етіп жатқанын аңғартады [10].

Әлеуметтік желі діни ақпарат тару үшін ең үлкен қаруға айналды.Әсіpіce « Instagram » желісінде діндар әйелдер өз бизнестерін жүргізіп ,әйелдердің діни сұрақтарына жауап беретін

курстар өткізіп, олармен онлайн-оффлайн жиындар өткізуде. Діни ақпаратпен бөлісуші әйелдер өздеріне “ұстаз” лауазымымен атап діни белсенділіктерін көрсетуде. Діндар әйелдерді қоғамдық өмірдің әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени-тарихи алғышарттарының ықпал етуіне байланысты біртұтас топ деп санауға болады. Бірақ постмодернистік құндылықтар (индивидуализм, кәсіпқойлық, өзін-өзі жүзеге асыру), әйелдердің эмансипациясы, гендерлік революция, көпмәдениеттік дәуірінде әйел адам жеке тұлға ретінде дәстүрлі бағдарын түзетуі, сыртқы әлеммен қарым-қатынастың өзіндік моделін құруы және ішкі жан дүниесінде үйлесім табуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әбдірасылқызы А. (2016). Қазақ орамал тағуды құптайды // Президент және халық.
2. Болысбаева А.К. Социальный портрет казахской мусульманки: ретроспектива и современное состояние. Вестник КазНУ Серия "Философия, культурология, политология" КУЛЬТУРОЛОГИЯ.
3. Трофимов Я.Ф., Канаев С.З.. О некоторых проблемах противодействия религиозному экстремизму. Караганда. Болашак-Баспа 2013. 8 б
4. Косиченко А.Г. Курганская В.Д., Нысанбаев А.Н., Бегалиев Н.К. Взаимодействие религий в Республике Казахстан.- Алматы: Центр гуманитарных исследований, Издательство «Искандер», 2006, 46 б.
5. Берік Арын. Діни экстремизмнің алдын алудағы әйелдер ұйымдарының рөлі | Қазақстандағы Ислам [Электронный ресурс].Режим доступа: https: //kazislam.kz/dini-ekstremizmni-aldyn-aluda-y-ajelder-jymdaryny -roli/
6. Қазақстан Республикасының 2009 жылғы Ұлттық халық санағының қорытындылары [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://stat.gov.kz/api/getFile/?docId=WC16200032708
7. Малашенко А.В. и Филатова С.Б., Религия и глобализация на просторах Евразии. – М.: Московский Центр Карнеги, 2005. – С. 90-125
8. Хизметли С. Орта Азия түрік республикаларындағы зиянды ағымдар және миссионерлік. – Алматы: ЖШС «Эверо», 2006. – 256б.
9. Мчедлов М.П. Политика и религия. М. 1987.
10. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік – конфессионалдық қатынастар проблемасы мен қайшылықтары. // Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік – конфессионалдық қатынастардың өзекті мәселелері: материалдар жинағы. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия және саясаттану институты, 2012
11. Baskynbayeva N. Aljanova, N. Проявления женской религиозности в социальной сети Instagram**.** Вестник КазНУ, Серия Религиоведение, [S.l.], v. 29, n. 1, mar. 2022. ISSN 2521-6465.

Кудерина А.Н., *аға оқытушы,*
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІК ӨРКЕНИЕТ ӨМІРШЕҢДІГІНІҢ КЕПІЛІ

Андатпа. Бұл мақалада қазақ қоғамындағы жаһандық жаңашылдық мәдениетінің тенденциялары мен қазақ қоғамының бай мәдени мұрасын бір мәдени кеңістікте болашақ ұрпаққа жеткізудегі сабақтастық қарастырылған.

Кілт сөздер: құндылықтар, жаһандану, бірегейлік

Анотация.В данной статье рассматриваются тенденции глобальной культуры новизны в казахском обществе и преемственности в передаче богатого культурного наследия казахского общества будущим поколениям в одном культурном пространстве.

Ключевые слова: ценности, глобализация, уникальность.

Abstract.This article deals with the trends of the global culture of novelty in the Kazakh society and continuity in the transfer of the rich cultural heritage of the Kazakh society to future generations in one cultural space.

Key words: values, globalization, uniqueness.

Қазақстанның бай мәдени-тарихи мұрасы, ұлт мәдениетін дамытудың сарқылмас ресурстары болып табылады. Бүгінгі таңда мәдениет пен мәдени әлеуетті дамыту, әлемнің көптеген халықтары мен мемлекеттерінің маңызды әрі басымдық жолдарының бірі болып табылады. Әрбір дамушы мемлекеттің жетістікке жетудің ең маңызды критерийлерінің біріне мәдениеттің даму деңгейі жатады, мәдени институттардың тиімді жұмыс істейтін инфрақұрылымының болуы, ұлттық және әлемдік мәдени мұраны сақтаумен байытуды қамтамасыз ететін прогрессивті механизмдердің болуы, құндылықтарды тарату мен тұтыну жолдары, тұлғаның өзін-өзі рухани-шығармашылық деңгейде жетілдіру әр өркениетті елдің басты ұстанымы болып табылады. Бүгінгі күні мәдениет саласындағы жетістіктер, тек ведомстволардың жұмысымен, мәдени мекемелері, статистиканың сандық көрсеткіштері және танымал есімдердің болуымен өлшенбейді. Кез-келген мемлекеттің мәдениетінің даму деңгейін, сол мемлекеттің мүшелерінің адамгершілік категориялары мен сапалық сипаттамаларымен анықтайды. Мәдениеттің деңгейін, қоғамның үйренген әдеп пен моральдық құндылықтарымен және сол құндылықтарды құруға қатысқан адаммен де анықтайды. Мәдени құндылықтарды қалыптастыратын, рухани іргетасының бірі, адамзаттың өмір сүру ережесі, заңнамасы, қоғамда реттеуші функцияны орындайтын салт-дәстүрді айтуға болады. Кезекте Еліміздің мәдени жетістіктерінің деңгейін көрсететін және көтеретін, функционалдық жағынан маңызды рөлді орындайтын мәселелерге көңілді аударсақ, мысалға: Қазақстан мемлекетінің мәдени тарихи бай мұрасы, отандық өнер туындыларында, соның ішінде; балаларға арналған анимациялық мультфильмдерінде, сапалы тарихи кинофильмдерде, әдебитетте, ғылыми-танымдық документалды фильмдерде, театр, музей, туризмде көрініс таппай жатқанын байқаймыз. Мәдени мұра мәселесі он жыл бұрын актуалды мәселе етін, бүгінде оның актуалдылығы түскен жоқ. Он жылдың төңірегінде уақыт өтседе, сол уақытта көтерілген сұрақтар, яғни бұқаралық ақпарат құралдары есептелетін сфераларда төл мәдениетімізді дәріптейтін насихаттау жұмыстары әліде толықтыруларды талап етеді. Сонымен қатар ұлттық рухани құндылықтар мен бағдарларды бейнелейтін заманауи өнер туындыларының аздығы байқалып; заманауи әдеби шығармалар, анимация, бейнелеу өнері, кино және театр, музей және тб. салалардың бүгінгі күйі алаңдатады. Отандық тәлім тәрбие беретін телебағдарламалардың аздығы, ұлттық салт-дәстүрді дәріптейтін жобалардың рейтингісінің төмендігі, ұлттық мәдениетімізді дәріптейтін қазақ тіліндегі мультфильмдердің тапшылығы, ұлттық каллоритті тасмалдайтын қолөнердің даму қарқыны бүгінде көңіліміздің шықпайтыны рас. Осы атап өткен сфералар, кез келген мемлекеттің басты мәдени шығармашылық образдары, бүгінгі күнде бұл сфералар мәдениетті тасмалдайтын және таратын ең басты құралдар емес па? Әлемдік мәдениеттің тәжірбиесіне жүгінсек, ағылшын тілінің статусы, жапон мәдениетінің құндылықтары, корей поп музыкасы және тб., кең етек жайюына яғни әлемдік деңгейге өтуіне үлкен көмек еткен жоғарыда атап кеткен сфералар.

XXI ғасырда әлеммен бірге, қатар аяқ басу үшін бізге жоғарыда атап кеткен сфералардың, яғни кино және медиа, әдебиет және өнер, театр мен музей қызметін ілгері дамыту қажет. Әсіресе, нүктесін басып атап кететін жері, бүгінгі күнде ұлттық рухани құндылықтарды әлеуметтік желілер, интернет ресурстары арқылы әлемге танытатын, заманауи саланың бірі, өнер саласы екенін естен шығармауымыз қажет. Мәдениетіміздің ұлттық құндылықтардың рейтингісін көтеретін өз елімізде шығаратын ұлттық сувенирлердің, ұлттық нақыштағы ойыншықтардың, салт-дәстүрді дәріптейтін телебағдарламалардың, дәстүрлі этникалық ерекшелігімізді көрсететін ұлттық киімдердің стилінің өзгеруі және оның жоқтығы алаңдататын мәселе. Жаһандану заманында әлемдік мәдениетке айналу менің ойымша өте оңай, ең бастысы әлемдік мәдениет деңгейіне жеткен мемлекеттердің

тәжірбиесіне үңілсек, нені байқауға болады? Батыстық Еуропа немесе Шығыстық мұсылман мемлекеттеріне өз мәдениетінен қымбат, өз мәдениетінен қызық, әрі құндылығы жоғары мәдениет жоқ! Оларға өздерінің төл мәдениетінен жоғары әрі жетілген мәдениет жоқ, соның нәтижесі «Еуроцентристік көзқарастың» қалыптасуы, туризмнің Шығысқа арабия елдеріне ығысуы дәлел. Жаһандық прогресстен бас тарту мүмкін емес, дамушы мемлекет үшін жаһанданудан бас тарту абсурд, сол себепті жаһандық үдерістен өзімізге тиімді жақтарын алып, үйреніп, жаһанданудың құралдары мен тәсілдерін пайдаланып, ілгері даму басты ұстанымыз болуы тиіс.

Мәдениет адамзат тарихының өнімі болып табылады, онда халық тәжірибесінің жетістіктері бекітіліп, беріледі. Ол материалдық және рухани еңбек өнімдерінде, әлеуметтік нормалар жүйесінде жүзеге асырылады. Қоғам дамуының әр кезеңінде мәдениет күрделі құрылымды және көп қырлы құбылыс екенін білеміз. Ол адамның маңызды күштерін қалыптастырудың, көрсетудің және материалданудың барлық салаларын қамтиды. Сондықтан "мәдениет-адамның, оның рухани әлемінің дамуының сапалық сипаттамасы" [1. 4б.] Белгілі француз ғалымы К. Леви-Стросс мәдениеттің қоғамдық өмір нормаларымен ажырамас байланысы фактісін былай білдірді: "Мәдениет ережелерден басталады ..."демекші, әлемдік прогресстің күші жетпеген, мыңдаған ғасырлар бойы қалыптасып, атадан балаға өзгеріссіз беріліп келе жатқан ережелер жиынтығы, өмір сүру моделі болып сіңген, құндылық ол – салт-дәстүр.

Дәстүр мәдениеттің бастапқы құрылымдық ірге тасы, негізгі өзегі, өмір сүру заңнамасы, десек асыра сілтегендік болмайды. Жер бетінде бүгінгі күнге дейін өмір сүріп, мәдениеті сақталған, әр-түрлі ұлт өкілдерін ерекшелендіретіні ол – тілі, діні, діні, наным-сенімдері, рәсімдері, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері және т.б. Ұлттық ерекшелікті сақтау не үшін қажет десек? бұл адамдардың әлемді, қоршаған ортаны, адамзатты танып білудегі қызығушылықты арттырып, өмірін мән мен мағынаға толтыру үшін қажет деп ойлаймын. Егер жер бетіндегі мәдениеттердің ұлттық мәдени мұрасы болмаса, өмір сүрудің еш қызығы болмайтын тәрізді. Әрине ұлт бар жерде оның мәдениетін қалыптастыратын салт-дәстүр орын алады, ал олар тек қоғам бар жерде ғана қалыптасады. «Ұлт тарихи –мәдени фактор болғандықтан кез-келген мәдениеттің негізін құрайды» [2. 56,]. Мәдениет ол – тек қана керемет өнер шығармалары ғана емес, сонымен қатар ол қоғамның рухани өмірі, өнер мен ғылымның дамуы, тәлім - тәрбиесі, жеке тұлғаның қалыптасуына ықпал ететін өмір сүру ережесі, яғни салт-дәстүрі. Әр-бір салт-дәстүр, негізінде белгілі бір топтың өмірінің көрсеткіші, ал бұл көрсеткіштің пайда болуы қоршаған ортаның шынайылығын рухани және эмпирикалық түрде танып білуіне байланысты. Басқа сөзбен айтқанда әдеп-ғұрып пен салт-дәстүр ол – халық өмірінің теңізіндегі, өмірлік шынайылықты тәжірбиелік және рухани тұрғыда танудың қорытындысы ретінде ғасырлар бойы жинақтаған інжу маржан. Қандай да бір салт-дәстүрдің түбірін зерттей келгенде, біз мынандай қорытындыға келеміз, яғни толық зертелмегендік пен ескіліктің түбінде тірі ақыл-ойға жүгінген өнім бар. Қандай да бір халықтың әдеп–ғұрыпы мен салт-дәстүрі, бұл жер бетінде өмір сүретін адамзаттың үлкен жанұясына кірудегі «жолдамасы». Әр-бір этнос өзінің тіршілігімен оны байытып жетілдіреді. «Мәдениет жүйесінде артық ештеңе жоқ, бәрі бір бірімен функционалды байланысты.»[3. 19 б.] Дәстүр (латынша -жалғастыру) тарихи қалыптасқан қоғамға ұрпақтан-ұрпаққа беріліп және белгілі уақыт аралығында сақталып отыратын адамзат тәжірбиесінің жалғастығы мен жиынтығы, ал мәдени мұрасы ретінде мыналарды жіктесе болады: әдет-ғұрыптар, ырымдар, жүріс-тұрысы мен тәртіптері, үрдістер, жөн-жоралғылар, мейрамдар және т.б. Негізі адамзат қажеттілігін өтейтін барлық құндылықтар-материалдық, әлеуметтік және рухани құндылықтар-дәстүрді құрайды. С.А. Артюнов Халықтар мен мәдениеттер атты еңбегінде «Салт-дәстүр–тіл мен мәдениет бастауларының анасы» деп дәстүрдің терең мағынасын бір ауыз сөзбен тамаша жеткізген. Дәстүр бұл ұрпақтан ұрпаққа ұзақ уақыт бойы белгілі бір қоғамдастықта сақталатын әлеуметтік және мәдени мұраның элементтері. Дәстүр – бұл заңды қағидалар мен реттелетін, қоғамдық көзқарас күші мен қолданатын, қазіргі ұрпаққа берілген таптың, қоғамның және идеологиялық (саяси, өнегелік діни, эстетикалық) қатынастық

өмірінде қалыптасқан тәсілдерді беру формалары яғни мәдениет тарихы. Мәдениет тарихы дегеніміз ол жалпы әлеумет тарихы деген сөз [4. 19 б.]

Мақаламның басында айтып кеткенімдей, қазақ елінің сарқылмас мәдени мұрасы ол – дәстүрі, адамның әр-бір іс-әрекетін дәстүр қадағалап отырмайды, ол әр-бір іс-әрекетті рухани тұрғыдан шешуге тырысады. Әрине бұл әрекеттердің бәрі қоғамдық өмір мен жеке өмірдің тәртібін түзейді. Осыдан біз мынандай мәселені байқаймыз, яғни дәстүр бүткіл әлеуметтік жүйелерді қамтыған және қоғамдық іс-әрекеттерде өз қызметін атқарып, әр қазақ атты адамның қандай да бір әрекетіне түсініктеме берері хақ. Осыдан алар түйіндіміз, дәстүр жалғасын тауып, нығайту арқылы әр түрлі әлеуметтік тәжрибені қолдап сонымен қатар ұрпақтар арсындағы рухани байланысты айқындайды. Дәстүр ол адамның материалдық және рухани қажеттіліктерін өтеуге негізделіп, сол себепті ол заман талаптарына сай өзгеріске түсіп жаңартылып отырады. Жаңашылдық пен дәстүршілдік арақатынасы кез-келген халықтың әлеуметтік–мәдени динамикасында, әртүрлі қоғамдарда күрделі және қайшылықты мәселелердің бірі болып табылады. Негізі жаңашылдыққа қарсылық көрсетіп, оны теріске шығарып, ескі тәртіппен өмір сүруге болады, немесе жаңашылдыққа бейімделе отырып ескіні жоққа шығарып та өмір сүруге болады, бірақ ондай қадам прогресске емес, регресске әкеледі. Дәстүрдің екі әлеуметтік қызметі бар: қазіргі қоғамдағы нығайған қатынастардың тұрақтылығын сақтайтын құралы ретінде және де осы қатынастардың жаңа ұрпақ өмірінде орнын табуға ықпалын тигізеді. Дәстүрдің осы қызметтерінің жүзеге асу жолдары: дәстүр адамның рухани әлемі мен тығыз байланысты, тұрақтандыру ролін атқарып, қоғамдық қатынастарда рухани әрекетшілдікті талап етеді.

Бүгінгі күнде «діни дәстүршілдік» үрдістің кеңінен таралғанын байқаймыз, әсіресе ислам дәстүршілдерін заманның өзгеріп бұрынғы өмір салты мен дәстүрлі құндылықтар жүйесі бұзыла бастаған өтпелі қоғамдарда көрініс табатын тенденция деп өзін танытуда. Дәстүршілдер жаңашылдықтарды қабылдамай, өтіп кеткен қоғамдық құрылыстарды пір тұтып, оны қайтадан қалпына келтіруге ұмтылады [5. 277 б]. Діни дәстүршілдер типіне қоғамдық жағдайының тұрақсыздығын өзінің ұлттық дәстүрін күшейткісі келетін аз ұлт өкілдері жатады. Діни дәстүршілдік пен халықтың яғни этникалық дәстүршілдік айырмашылығы бар. Халықтық дәстүршілдік ол белгілі мәдениет өкілдерінің ерекше мінез құлқы мен өмір сүру заңдылығын, ережесін білдіретін құбылыс. Салт-дәстүрдің мәні мен әлеуметтік маңызы оның қоғам өміріндегі атқаратын қызметтері өте зор: сараптаушы, әлеуметтік, коммуникативтік, идеялық – тәрбиелік және т.б. Дәстүр мен әдет-ғұрыптардың құрылымына саяси, адамгершілік, эстетикалық, діни, ережелер, нормалар мен приципте, тұлғаның рухани қасиеттері, көзқарасы, сезімі, қажеттілігі мен идеалдары кіреді. Бұл жағдайда қоғамда дәстүршілдік, архаистік, жаңашылдық, батысшылдық және т.б. тенденциялар пайда болады. Т.Х.Ғабитовтың айтуынша: дәстүр арқылы индивидуумдардың белгілі бір ұжымы мұрагерлік бойынша өзін-өзі дамыту және өмір сүру үшін қажетті білімді береді. Яғни, бұл терминді ұжымдық коммуникацияның белгілі бір тетігі ретінде түсіндіруге болады.

Бірақ кез келген дәстүр өзінің консерватизміне және орнында нық тұрғанына қарамастан, әлсірей бастайды. Қоғамның даму процесінде дәстүр қосымша күштермен толықтырылып (идеология, құқық, дін, саясат және руханилықтың басқа түрлері), мәдениеттің нығайуына себепші болып, төл мәдениетіміздің сақталуына зор үлесін қосатыны хақ. Мәдениеттің диалектикалық түрде дамитын процесстердің тұрақшыл және дамушы жақтары бар. Қазіргі жаһандану кезеңінде, орын алып жатқан жаңашылдық дәстүрге сай формаларға бейімделмегендіктен қоғамда мәңгүрттену немесе маргиналдану үрдісінің етек жайғанын байқаймыз. Сол себепті қазақ қоғамын рухани дағдарыстан сақтап қалар, ұлттық мәдениеттке деген немқұрайлықтан алып шығатын жол, ол мәдени кодымызды сақтап әрі дәріптеуден басталады. Қазақстанның қазіргі жағдайындағы жаһандану Ғ.Телебаевтың пікірінше, күштілер тарапынан «қажетті-болмас» түріндегі мәдени агрессия түрінде өтеді. Америка-центристік жаһанданудың рөлі ерекше атап өтіледі, ол біртұтас бұқаралық ақпарат құралдарының, әдебиеттің, өнердің, фильмдердің, поп-мәдениеттің және т.б. салалларында көрініс табатын адами құндылықтар мен мәдениетті әмбебаптандыруда көрінеді. Бұл

агрессияның салдары әлемді біркелкі ету, адамдардың өмірін бірдей принциптерге, ортақ құндылықтарға, әдет-ғұрыптар мен мінез-құлық нормаларына сәйкес ұйымдастыру ниеті, белгілі бір нәрсеге тән этникалық мәдени құндылықтарды қоса алғанда, бәрін әмбебаптандыруға ұмтылу мүмкін. этникалық топ және әлем мәдениетінің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. [7, .6 б.].

Ұлттық мәдениеттің тұрақты жағы - ол тарихтағы адамзат тәжрибесінің жинақталып ұрпаққа таралуы болып табылады. Дәстүршіл қоғамда адам жаңа мәдениетті қабылдай отырып, дәстүрдің шеңберінен шықпай халқының мәдени бай мұрасын піріндей қастерлеп, мәдениеттің басқа сфераларындағы прогрессивті жаңашылдықты бірге ұштастыра алуы тиіс. Мысалаға Жапон мәдениетінің ерекшелігін айтар болсам, ол ең прогрессивті өркениеттердің бірі, ғылыми техникалық жетістіктерімен қатар ұлттық мәдени мұрасы да тең дамып жалғасын тауып келеді. Халықтық салт-дәстүрі культтық деңгейге жеткен, тек өз ұлтты үшін ғана емес, өзге ұлттарға қызығушылықты оятқан Жапон мәдениетін, барі қастерлеп тануға асық. Жапон мәдениетінде дәстүр шығармашылықтың үстінен қарайды. Қандай да жаһандық жаңашылдықты дәстүр шеңберінен шығармайды. Ал шығармашылықтың бастауы, адам өзін мәдениеттің субьектісі ретінде қалыптастырғаннан кейін пайда болады.

Осындай тұрақты мәдени дәстүр адамзат ұжымдарының рухани тіршілік етуіне қажет құнылықтардың бірі екені сөзсіз. Көзіміздің жеткені, адамзат дәстүршілдіктен бас тарта алмайды, себебі дәстүр мәдени бірегейліктің кепілі болып есептеледі. Кез келген мәдениет дәстүрсіз өмір сүрмейді. Сонымен қатар, бүгінігі қоғамның заманауи талаптарына сай, мәдени досуг, яғни көңіл көтеру контеттерін, әлеуметтік желілер, интернет ресурстарын, кино және медиа сферасын, әдебиет және өнер, театр мен музей мәдени кеңістіктерін заманауи талапқа сай, жоғарғы деңгейде жетілдіріп, қазақ әлеуетін дамыту біздің басты назарымызда болуы тиіс. Бұқаралық ақпарат құралдары бұқаралық сананы қалыптастыратыны барімізге мәлім, мақсат, ақпарат құралдары арқылы, кино және анимация арқылы, ұлттық мәдени мұраны, салт-дәстүрімізді, әдет-ғұрыптарымызды тынымсыз насихаттау қажет. Егер мемлекеттік деңгейде жүйелі түрде, саяси бағдарға айналса, көп күттірмей, еліміз үлкен рухани табыстарға жетері ақиқат. Қазақстан мемлекетінің зайырлы саясатының басты ұстанымы дәстүрлі мәдениетімізді сақтау әрі дәріптеу. Бүгінгі күнде дәстүрді қайта жаңғырту және оны жаңарту өзекті мәселелердің бірі болып отыр, және бұл мәселе өз актуалдылығын жоғалтпайды. Біздің басты міндетіміз ұлттық дәстүрді заман талабына қарамастан сақтай отырып, жаңашылдықты дәстүрге қарай бейімдеп, модернизацияны ұлттық мәдениетке қауіпсіз жол мен жүзеге асыру қажет. Негізінде мәдени жаңашылдықты қадағалап, бұқаралық медиа кеңістікте, яғни әлеуметтік желілер; фейсбук, инстаграм, тик ток, вконтакте платформаларында халық назарына, мәдени бай мұрамызды үлгі өнеге тұрғысынан насихаттап отырсақ, кеңінен талқыға салып, таратып, сараласақ, ортамызды түзетер едік. Егер біз осы принцип пен бастан ұстанып дамыған болсақ, мүмкін бізде осындай көкей-кесті мәселелер азаятын ба еді. Салт-дәстүр ол тек мәдени мұра болып қана қоймай, өмір сүру моделі болуы керек. Орысша айтқанда: «Традиции и обычаи это не только культурное достояние, это образ жизни Народа!»

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Габитов Т.Х. Культура и этнокультура. Алматы – 2014.
2. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983.
3. Заковоротная М.В. Культурная антропология: история и современные проблемы. Ростов на Дону 2009.
4. Каган, М. С. Введение в историю мировой культуры: в 2 кн. / М. С. Каган. – Санкт-Петербург : Петрополис, 2003. – Т. 1. – 383 с.; Т. 2. – 320 с.
5. Артюнов С.А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие.-М.: Наука, 1990
6. А. Г. Карабаева, З. Н. Исмагамбетова. КазНУ имени аль-Фараби. Современные проблемы развития цивилизации и культуры. Том 63 № 1 (2018): Вестник КазНУ Серия "Философия, культурология, политология" Опубликована: 2018-06-15
7. Телебаев Г., Шайкенова А., Омирсеитова А. Казахстанская культура сегодня: ценности, потребности, институты. – Астана: Елорда, 2002. – 324

Қабаева Ж.А., *д.ф.н., профессор*
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г.Алматы, Казахстан

СОСТАВЛЯЮЩИЕ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аңдатпа. Қазақ халқының рухани мұрасының құрамдас бөліктерінің бірі әл - Фараби мұрасы болып табылады. Араб - мұсылман ортағасырлық философиясының өкілі ретінде Әл - Фараби мұрасын зерттеу қажеттілігін түсініп, соңғысын кеңірек зерттеуді түсіну маңызды. Осы бағытқа қозғалыс жасау маңызды. Еуропалық мәдениетке және ол арқылы әлемдік өркениетке үлкен әсер еткен араб - мұсылман ортағасырлық фальсафаның, ғылымның, мәдениеттің мұрасын зерттеудің маңыздылығы оны бағалауының жеткіліксіздігінде жатыр. Мәдениет, ғылым, философия құндылықтарына қалыптасқан еуроцентристік көзқарастан бас тартуды жүзеге асыру маңызды.

Тірексөздер: Еуроцентризм, фарабитану, араб өркениеті, мұра, мәдениет, философия

Аннотация. Одним из составляющих духовного наследия казахского народа является наследие аль- Фараби. Осознавая необходимость изучения наследия аль- Фараби, как представителя Арабо- мусульманской средневековой философии, важно понимание более широкого исследования последнего. Сделать движение в эту сторону. Важность исследования наследия Арабо- мусульманской средневековой фальсафа, науки, культуры, оказавших огромное влияние на европейскую культуру, а через нее и на мировую цивилизацию, заключена в неадекватности ее оценки. Важно осуществление отхода от укоренившегося европоцентристского подхода к ценностям культуры, науки, философии.

Ключевые слова: Европоцентризм, фарабиеведение, арабская цивилизация, наследие, культура, философия

Annotation. One of the components of the spiritual heritage of the Kazakh people is the heritage of al-Farabi. Realizing the need to study the heritage of al-Farabi, as a representative of Arab-Muslim medieval philosophy, it is important to understand the broader study of the latter. Make a movement in this direction. The importance of studying the heritage of the Arab-Muslim medieval falsafa, science, and culture, which had a huge impact on European culture and through it on world civilization, lies in the inadequacy of its assessment. It is important to move away from the entrenched Eurocentric approach to the values of culture, science, and philosophy.

Keywords: Eurocentrism, Farabi studies, Arab civilization, heritage, culture, philosophy

Аль Фараби, являющийся представителем арабо- мусульманской средневековой философии, оказал большое влияние на всю европейскую мысль. Его вклад в изучение различных наук, начиная с физики и заканчивая логикой, огромны. Его комментарии к работам Аристотеля значимы.

Исследователи наследия аль Фараби находятся во всех научно-философских ареалах мира: в Центральной Азии, в Европе, США, Ю.Корее, и др. В Казахстане начало фарабиеведения связано с именем ученого Акжана Машани (1960-е гг.). Далее на протяжении многих лет в Казахском национальном университете им. аль-Фараби успешно функционирует Центр «Аль-Фараби», где учеными были изданы монографии, осуществлены переводы трудов аль-Фараби и опубликованы материалы многочисленных научных конференций, к одной из которых относится и нынешняя. Результатом такой работы явилось то, что творчество аль Фараби вошло в духовное наследие культуры исторического прошлого, что оно стало контентом общественное сознания нашего общества. Духовное наследие прошлого вместе с наследием аль Фараби включает в себя арабо- мусульманскую средневековую философию, науку, в целом культуру, на которую ислам оказал огромное влияние.

Сама исламская цивилизация глобальна и широка. Пройдемся фрагментарно.

С появлением ислама появляются новый образ мышления, новый образ жизни. «Эта культура оказала большое влияние на становление европейской культуры, а через нее — на

мировую культуру в целом. Это влияние проявилось в области художественной культуры, естественнонаучного знания, философии, медицины» (Швиндт, 2014:331).

Расцвет арабской культуры, включая науку и философию, приходится на 8 – 12 вв.; она оказала огромное влияние на всю Европу, на мир в целом. В это время общепризнанным научным языком был арабский язык, как сейчас английский. Научные труды писали на этом языке. Влияние и роль арабской науки были неоспоримы в европейском части Евразии. Об этом периоде расцвета арабо –мусульманской культуры в целом и в общих чертах известно. Об этом хорошо написано в энциклопедиях, научных трудах. А широкомасштабно? Ведь это также относится к нашему историческому прошлому. «Значительный вклад в арабскую культуру внесли народы, которые, приняв ислам, сохранили национальную, а затем возродили и государственную самостоятельность (народы Средней Азии, Ирана, Закавказья)» (Швиндт, 2014:332). Даже у людей с высшим образованием представления о науке, философии, культуре того времени и вообще об исламской цивилизации, мизерны.

Об этой объективной данности с удивлением констатируют даже специалисты. О месте арабской культуры в истории мировой культуры читаем: «Сейчас это кажется невероятным, но на стыке первого и второго тысячелетия нашей эры, когда Европа была населена полудикими разноязычными варварами, исламские страны —после успешных войн и завоеваний — переживали блестящий многосторонний культурный расцвет. В течение нескольких столетий арабский и персидский мир рождал замечательных ученых, поэтов, философов, врачей, которые оказали заметное цивилизующее влияние и на европейцев» (Швиндт, 2014:331). Какая предстает огромная разница: Европа была «населена полудикими разноязычными варварами», а в это время был «блестящий многосторонний культурный расцвет» исламского мира, который оказал «цивилизующее влияние». Этот расцвет описан историком искусства П. П. Гнедичем следующим образом: «Роскошь и блеск азиатской неги были привиты арабами Европе. Их жилища с балконами из полированного мрамора, висевшими над померанцевыми садами, каскады воды, цветные стекла – все это представляло такую резкую разницу с дымными хлевами Франции и Англии, где ни труб, ни окошек не делалось.

Арабы были первые садоводы в Европе, все самые ценные фрукты были перенесены в Европу ими…трудно назвать страну, где не было бы поклонников Омара Хайяма (1048–1122 гг.).» (Гнедич,1996:223). Средневековая арабо-мусульманская культура всю интеллектуальную сферу подняла на новый уровень. Много научных открытий было совершено в ту эпоху в данном регионе, об этом в большей степени известно специалистам, но не широкой общественности. Древний Восток стал колыбелью современной цивилизации.

При посещении Альгамбры в г. Гранаде (Испания) – архитектурно-паркового ансамбля, включающего дворцы, сады мусульманских правителей, просто поражаешься их изяществу и красоте. Это туристический центр Испании. Воочию видишь, соприкасаешься с величайшими достижениями архитектуры средневекового арабского Востока.

Более того целые новые науки, как тригонометрия, алгебра, оптика и др. знаменитая арабская астрономия (Марагинский и Самаркандский обсерватории и др.) были созданы арабами. Существуют объективные научные данные того периода.

Восточный перипатетизм оказал огромное влияние на средневековую европейскую мысль. Восточные перипатетики, в первую очередь аль Фараби, донесли величайшее учение Аристотеля, сохраненное ими и переработанное, до европейского христианского мира. И, как подчеркнуто Р.Д.Коллингвудом (“The Idea Of History” (1946)), арабы не просто распространили научное и философское знание в Европе, а главное, они научили мыслить европейцев. Это самая высокая и кульминационная оценка влияния арабской культуры, арабского фальсафа, арабской науки на европейское общество: научили мыслить!

А великие арабские медицина, непревзойдённая поэзия, архитектура, искусство и т.д.?!!

Это был настоящий Ренессанс. Современное общество имеет большой пробел (белое пятно) в представлении об этом историческом периоде. Важно разворачивать все это широко и доказательно.

Важно осмысление поднять на новый уровень. Как Кант поднял философию на новый уровень, что повлияло на развитие философского мышления. Это была точка бифуркации. И далее пошли волны изменений.

Общепризнанно, что европейская наука, философия, в целом культура определили направленность общечеловеческого прогресса, что адекватно отразилось в образовательной сфере. Современное образование имеет европоцентристскую направленность. Постсоветское наследие в науке, философии и образовании также было и является европоцентристским. Нужны изменения в подходе.

Вспомним, как у народа майя изменились общественное сознание, национальная самоидентичность, их мировосприятие, когда они узнали подлинную свою историю; будет соответственно произошло изменение в восприятии мировым сообществом культуры майя.

По аналогии широкое и глубокое знание о средневековой мусульманской философии, науке, культуре Востока повлияет на общественное сознание мусульманских народов, и не только. Важно более широкое включение основ арабо-мусульманской цивилизации в духовную культуру народов мусульманских стран. Поднять его статус. Такие дела делаются в обществах, заинтересованных в этом. Ныне мы заинтересованы в этом и важно восстановление исторической справедливости.

Общественное сознание формируется и зависим от государственной идеологии, политической воли власти, что находит свое отражение и в области образования и науки.

Когда идет процесс перезагрузки ОП (образовательных программ), важно учесть это положение. В программах по философии в колледжах, вузах совершенно мало информации об этом этапе мировой цивилизации. Осознавая значимость арабского Ренессанса, будет правильно включать в тематику дипломных проектов бакалавриата, в сферу научных магистерских, докторских исследований темы по арабо-мусульманской науке, философии, культуре.

Еще один аспект – это соотношение религии ислама и науки. Ислам способствовал развитию науки того времени. В силу того, что в последнее время религиозные учения востребованы, но идет неоднозначный процесс, отметим такой важный момент связи ислама с философией: «…о счастливой судьбе учения Ибн-Сины, ведь он едва ли первым попытался гармонизировать аристотелевскую философию с исламом…» (Реале, 1994:122). Особенно в наше время актуально знание связи ислама с наукой, философией.

Таким образом, отметив, что исследование наследия аль Фараби находится на должном уровне и огромная роль в этом принадлежит Институту философии, политологии и религиоведения КН МОН РК и центру имени аль-Фараби в КазНУ и, оттолкнувшись от этого, перейти к тому, что нужно поднять на соответствующий уровень исследование и распространение объективных знаний о роли и значении арабо-мусульманской философии, науки, культуры в истории общемировой цивилизации. В образовательной сфере желательны соответствующие изменения. Все это приведет к изменению контента общественного сознания, к корректировке общественного мировоззрения, а в целом к обогащению духовной культуры казахского народа, и не только.

Библиография

1. Швиндт Е.В., Некрасов С.Н. Роль арабо-мусульманской культуры в истории мировой культуры и феномен исламского фундаментализма в XXI веке. С.331 https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/63416/1/978-5-8295-0576-9_2018_059.pdf .

2. Гнедич П. П. Всемирная история искусств. М.: Современник, 1996. С. 230–233. Подробнее на livelib.ru: https://www.livelib.ru/book/177677/readpart-istoriya-mirovyh-tsivilizatsij-vladimir-fortunatov/~19///.

3. Реале Дж, Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Том 2. Средневековье. - С.-Пб: Петрополис, 1994. – 368 с.

***Симұқанова Г.С.**, докторант*
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ., Қазақстан

МУЗЫКАНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ (ӘЛ-ФАРАБИ МЕН А.СЕЙДІМБЕК ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Многогранный мыслитель-философ Аль-Фараби написавший трактат под названием «Великая книга музыки» о происхождении музыки в истории человечества, ее структуре и путях развития. Профессор А. Сейдимбек написал множество фундаментальных трудов об этико-эстетическом мире, искусстве и обычаях древних казахов, в том числе кочевников. Особенно обширны его исследования по истории кюя, которые являются результатом реальных исследований. В статье автор рассматривает представления о музыке в творчестве Аль-Фараби и А.Сейдимбека, а также упоминает в их исследованиях влияние музыки на природу человека и ее общее мировоззрение.

Ключевые слова: музыка, этический и эстетический мир, искусство, кюй, эстетическое мировоззрение, духовное бытие.

Annotation. The multifaceted thinker-philosopher Al-Farabi wrote a treatise entitled «The Great Book of Music» on the origin of music in the history of mankind, its structure and ways of development. Professor A.Seidimbek wrote many fundamental works on the ethical and aesthetic world, art and customs of ancient Kazakhs, including nomads. Especially extensive are his studies on the history of kyuy, which are the result of real research. In the article the author considers the ideas about music in the works of Al-Farabi and A.Seidimbek, and also mentions in their studies the influence of music on human nature and its general outlook.

Keywords: music, ethical and aesthetic world, art, kyu, aesthetic worldview, spiritual being.

Аңдатпа. Көп қырлы ойшыл-философ Әл-Фараби адамзат тарихындағы музыканың пайда болуы, оның құрылымы мен даму жолдары туралы "Музыканың ұлы кітабы" атты трактат жазған. Профессор А. Сейдімбек ежелгі қазақтардың, соның ішінде көшпенділердің этикалық-эстетикалық әлемі, өнері мен әдет-ғұрыптары туралы көптеген іргелі еңбектер жазды. Оның күй тарихы туралы зерттеулері нақты зерттеулердің нәтижесі болып табылады. Мақалада автор әл-Фараби мен А. Сейдімбектің шығармашылығындағы музыка туралы түсініктерді қарастырады, сонымен қатар олардың зерттеулерінде музыканың адам табиғатына және оның жалпы дүниетанымына әсері туралы айтады.

Тірек сөздер: музыка, этикалық және эстетикалық әлем, өнер, күй, эстетикалық дүниетаным, рухани болмыс.

Профессор Ақселеу Сейдімбек деректеріне қарағанда орта ғасырдағы, әсіресе Түркі Қағанаты кезінде (*VI-VIII ғг.*) көшпелілердің музыкалық мәдениеті туралы құнды деректер Жапонияның Нара қаласындағы Императорлық қазына қоймасы Сесоинде сақталған. Сол заманда Шығыс Түркістаннан әкелінген музыкалық аспаптар оркестрін жапондар «ГАГАКУ» десе, осы аспаптарда ойнау тәсілін «били» атапты. Ол өзінің бұл ойын белгілі мамандардың еңбектеріне сүйене отырып былайша саралайды. «Га» - ресми, «Гаку» - саз, музыка деген мағына береді(Сисаури, 1975: 43). Осы негізде, А.Сейдімбек «бұл сөздер өзінің мағыналық жағынан да, қолданылу аясы жағынан да күні бүгінге дейін қазақ тілінде қолданылатын «ГӘККУ», «биле» сөздерін еске түсіреді, Үкілі Ыбырайдың өзінің тұтас бір әндер цикліне «Гакку» - деп ат қойғаны да бізге ой салады» (Сейдімбек, 2010: 36) – дейді.

Белгілі өнер зерттеушісі Орта Азиядағы түркі тілдес халықтардың, соның ішінде қазақ халқының орта ғасырдағы музыкалық мәдениеті сөз болғанда, ең алдымен сол заманнан бүгінгі күнге дейін жеткен музыкалық мұраларға нақты айғақ – деректер ретінде айрықша назар аудару қажет деп есептейді.

Профессор А.Сейдімбектің пайымдауынша, терең тамырлы музыкалық дәстүр түркі тілдес халықтардың орта ғасырдағы төл жазба ескерткіштерінде де, тарихи, ғылыми және әдеби еңбектерінде де молынан көрініс тапқан. Бұл ретте ол Әл-Фараби, М.Қашқари, Ж.Баласағұн, ибн-Мараги, Ахмади еңбектерін атап өтіп, солардың ішінде Әл-Фарабидің «Музыканың ұлы кітабы» атты трактатының мән-маңызының ерекше екеніне тоқталады.

Ғалым – зерттеуші аталған еңбекте музыка теориясы, оның пайда болуы мен қалыптасу тарихы, музыканы жүрекке қондыра қабылдаудың психологиясы, музыкалық шығармаларды орындаудың әдіс – тәсілдері сияқты өзекті мәселелер терең ғылыми-танымдық деңгейде сөз болатынын жазады(Сейдімбек, 2010: 38). Әл-Фарабидің 1992 жылы Алматыда орыс тілінде басылып шыққан «Трактаты о музыке и поэзии» еңбегіне сүйеніп, Әл-Фарабидің өнер философиясына қатысты ойлары мен іргелі эстетикалық идеялары кейінгі ғасырлардағы эстетикалық теориялардың ілгері дамуына тұғыр болды»-деген тұжырым жасайды(Сейдімбек, 2010: 38).

Профессор Ақселеу Сейдімбектің осы тұжырымдарын басшылыққа алып, Әл-Фарабидің «Музыканың ұлы кітабы» еңбегін зерделесек оның бұл ойының негізсіз еместігіне көз жеткіземіз. Алдымен айтарымыз Әл-Фараби жан-жақты ғалым болуымен қатар, орта ғасырдағы музыка теориясына қатысты да еңбектер жазған өнер зерттеушісі. Оның музыка іліміне, теориялық негіздеріне арналған бірнеше еңбектері болған. Солардың бастылары – «Музыканың ұлы кітабы», «Музыка ғылымы туралы пікірлер», «Ғылымдар классификациясы», «Ырғақтар классификациясы туралы кітап». Әл-Фарабидің музыкалық мұралары біраз зерттелген, тарихи – теориялық сипаттағы еңбектері де жарық көрген. Оларда авторлар Әл-Фараби мұрасын ортағасырлық музыка мәдениетімен тығыз байланыста зерттейді. А.Сейдімбек Әл-Фарабидің жоғарыдағы еңбектерімен таныса келе, ойшылдың шығармаларында көне түріктерге тән тұжырымдардың бар екендігіне көз жеткізеді және оның теорияларының көшпелілердің эстетикалық әлеміне де, бай фольклорлық мұраларына да қатысы бар - деп есептейді (Сейдімбек, 2010: 39).

Профессор А.Сейдімбектің бұл ойы ақиқаттан алшақ емес. Өйткені, ғалым-зерттеуші өзінің саналы ғұмырының басым бөлігі осы көшпелілер болмысын тұтас тұрғыдан зерттеуге арнады. Осы ізденісі барысында көшпелілердің әсемдік (*эстетикалық-Г.С.*) әлеміне, салт-сауығына, әсіресе айтыс, күй айтысқа т.б. ерекше назар аударды. Олардың басқа іргелес жатқан елдердің, алыс – жақын шет елдердің салт – сауығымен, өнерімен салыстыра келіп, өзіндік ерекшеліктерін де, баршаларына ортақ тұстарын да көрсетеді. Соның нәтижесінде, қазақтың дәстүрлі рухани мәдениетінің бір саласы айтыс, күй, қара өлең сарыны күні кешеге дейін өз сипатын бұзбай жалғасып келеді деп тұжырымдайды. Тәуелсіздік жылдарында А.Сейдімбек осы рухани құндылықтарымызды оралтуға да, ұлтымызды рухани тұрғыдан оятуға да орасан зор үлес қосты. Қазақтың күй өнерінің сонау көне көшпелілер заманындағы бақсылар сарынан бастап, Қорқыт пен Кетбұғаға, одан Тәттімбет пен Құрманғазыға, біздің заманымыздағы Ахмет Жұбановқа дейінгі үзілмеген үрдісін, өзінің «Қазақ күй өнері» шығармасында жан-жақты баяндап берді.

Ғұлама Әл-Фараби кезінде «Музыканың ұлы кітабы» трактатын жазып, әлем ойшылдары ішінде алғашқылардың бірі болып музыка ғылымын, музыка теориясын жан-жақты талдаса, ұлт болмысын терең түсінетін зерттеуші А.Сейдімбек қазақ өнерін, оның бір парасы – күй өнерін өз ұлтының ерекшеліктерін, өмір сүру, еңбек ету болмысын, ділін қаперге ала отырып талдайды. Көшпелілер тарихының білгірі профессор А.Сейдімбек қазақ музыкасының тарихнамасын этнографиялық тұрғыдан пайымдап, күй аңыздарға, байырғы күйлерге, халық күйлеріне сараптама жасап, жаңа заман күйлері мен күйшілерінен де мол деректер береді.

Ғалымның музыка саласындағы зерделі зерттеулерін оқи отырып, оның бұл жұмысты жазуда көптеген ғалымдардың еңбегін оқып, танысып, олардың жалпытанымдық жағына ерекше көңіл аударғанын көреміз. Олар: Ибн-Синаның «Айығу кітабы» және «Арылу кітабы», Әл-Хорезмидің «Ғылымдар кілті», Абдулқадыр Марағидің «Музыка ғылымындағы әуендер жинағы», Ахмадидің «Музыкалық аспаптар айтысы», Дәруіш Әлидің «Музыкалық трактаты» т.б. Осылардың ішінде ғалымның назарын өзіне ерекше аударғаны Әл-Фарабидің «Музыканың ұлы кітабы» трактаты. Себебі, ол біздің Ұлы Дала болмысымен тағдырлас тұлғаның еңбегі ғана емес, әлем мойындаған ойшылдың ой-пайымдары. Оны Ақселеу өз зерттеулерінде кеңінен қолданғаны еңбектің өн бойынан көрініп тұрады.

Әл-Фараби жан-жақты ғалым, философ болумен қатар орта ғасырдағы музыка теориясына қатысты еңбектер жазған өнер зерттеушісі де. Оның музыка іліміне, теориялық, негіздеріне арналған бірнеше еңбектері болған. Солардың бастылары жоғарыда біз айтқан «Музыканың ұлы кітабы», сондай-ақ «Музыка ғылымы туралы пікірлер», «Ғылымдар классификациясы», «Ырғақтар классификациясы туралы кітап»(Қоңыратбаев, 1991: 283)-деген еңбектер де жазған.

Әл-Фараби жоғарыда аталған еңбектерінде бір ғана Шығыс (*араб*) музыкасының теориялық һәм тәжірибелік мәселелері емес, Аристотель, Платон, Птоломей, Аристоксендер негізін калаған ежелгі грек (*Рим*) мәдениеті, Таяу Шығыстағы Соғда, Хорасан, Сасанид, Кушан, одан қалды Орта Азия мен Қазақстан жерін мекендеген *көшпелі тайпалардың* тұрмыс-тіршілігі туралы да көптеген құнды деректер келтіреді. Бұл елдердің өзара мәдени байланысы туралы тоқтала келіп, Әл-Фараби: «Бұл халықтарда ас-ауқат, нан-су, өмір табиғи құбылыс болып саналады. Олардың оңтүстік қапталында алыста жатқан (*Эфиопия мен Судан елдері сияқты*) халықтар, Шығыстағы солтүстікке қарай созылған көшпелі түркі тайпалары, батыстағы солтүстікке қарай орналасқан славян (*сакалиба*) елдері бұл дәстүрден сырт жатады. Бұлар түр-түсі, ас-суы, үй-тұрғыны, музыкалық аспаптары мен әуендері өте ұқсас халықтар»(Қоңыратбаев, 1991: 284) – деп жазады. Ғалым-этнограф, өнертанушы А.Сейдімбекті де қызықтыратыны Әл-Фараби еңбегінің осы тұстары болса керек.

Әл-Фарабидің музыка ілімі туралы негізгі ойлары «Ғылымдар классификациясы» (Қоңыратбаев, 1991: 286) деген еңбегінде айқын көрінеді. Әл-Фараби музыка өнерін тәжірибелік және теориялық деп екіге бөледі. Музыка әуені мен оның қоғамдық қызметі туралы тоқтала келіп, адамды ләззатқа бөлейтін әуен, әдеби текстпен (*өлеңмен*) байланысты әуен және белгілі бір эмоциялық әсер туғызатын әуен деп үшке бөледі.

Әл-Фараби толық жетілмеген аспаптарды кемеліне келмеген музыкалық аспаптар ретінде атайды. Соған қарамастан бұлардың бәрі де адам сезіміне әсер етіп, оған белгілі бір деңгейде көңіл-күй сыйлайды.

Адам құлағына жағымды әуендер, олардың түрлері, музыкалық тондардың орналасу ерекшеліктері, әуен, оның негізі, әуенді әсемдей, көркемдей түсетін қосымша өзгерістер сөз болады. Сонымен қатар дыбыстардың табиғи ерекшеліктері (*биік немесе төмен орналасуы*), музыкалық әуенді кемелдендірудің жолдары мен принциптері, уд аспабының тондарын (*басқыштарын*) бөлу, сезім арқылы қабылдауға жататын интервалдар мөлшері, жалпы музыка теориясының негіздері туралы да көптеген құнды теориялық мағлұматтар келтіріледі. Автор музыка тәжірибесіне тоқтала отырып, он түрлі әуезді әуендерге анықтама береді. Атап өтерлік бір жай, Әл-Фараби музыка мен поэзия арасындағы табиғи бірлікті мойындайды. Мұның өзі ғалымның өнердің синкреттік сипатынан хабардар болғандығын дәлелдесе керек. Ал өнердің синкретті сипатын ашу арқылы ұлт болмысын да болжауға болады. Өз еңбектерінде А.Сейдімбек бұған ереше назар аударған.

Бұл айтылғандардан Әл-Фарабидің музыка теориясына жетік болғаны, оны аса жоғары бағалағаны байқалып тұр. Бұл айтқанымызға ғалымның мына сөздері де куә: «Теориялық музыка ілімі ой-сана мен ақылға негізделген дарындылық көрінісі болмақ. Ондай қабілеттілік музыканы білуді және оның біздің көңілімізде бұрын туған нағыз ақиқат бейнеге сәйкес мағынасын қамтиды... Теориялық дарындылық (*қабілеттілік*) екі арнада әрекет жасайды: ол біздің бұрын біліп, бірақ толық, немесе, жартылай ұмытқан мәселелерімізді есімізге салады.

Болмаса бұрын білмеген нәрселерді танып білуімізге жол ашады» (Матьякубов, 1986:180) - дейді Фараби.

Әл-Фарабидің орындаушылық өнер туралы айткан пікірлері де ойлы. Бұл тұстағы теориялық топшылаулары ғалымның музыка іліміне берген жалпы бағасымен (*теориялық және тәжірибелік*) сабақтасып жатады. Мысалы, орындаушылық өнердің өзін бірнеше салаға бөле отырып, Әл-Фараби былай деп көрсетеді: «Музыкалық орындаушылық дарын екі түрлі болып келеді, бірі – адам даусы арқылы естілетін кемел әуенді орындау, екіншісі – музыкалық аспаптарда ойнау. Соңғысы аспаптардың түрі мен сипатына байланысты әр түрлі болып келеді. Мысалы, лютня, тамбур (*домбыра*) және осы тектес дыбыс шығаратын басқа да аспаптарда ойнау» (Матьякубов, 1986:182).

Әл-Фараби еңбектеріне сүйене отырып бұл ойды ары қарай да өрістете беруге болады. Алайда бұл жалпы теория. Ғалым-зерттеуші А.Сейдімбекті өзінің ұлттық музыкасы ерекше қызықтыратыны сонша, ол туралы бар ынтасымен отандық әдебиеттерді де кеңінен зерделейді. Өйткені, шет елдік әдебиеттерде қазақ болмысымен үндесіп жатқан зерттеулер жоқтың қасы. Ал ғалымды қазақ музыкасының еркіндік, демократиялық сипаты қызықтырады. Шын мәнінде де қазақ музыкасының ханның да, қараның да ортасында ойналатын демократиялық сипаты оның белгілі бір басқосудағы ас-дәмнен кейін «ауылдың алты ауызы» немесе «қонақ кәде» деген рәсім түрінде көрініс табатыны, сондай-ақ әрбір тартылатын күйдің ел өмірімен қойындасқан шежірешіл сипаты, міне, осының бәрі де қазақтың музыкалық дәстүрінде ертеден-ақ қалыптасқан төлтума қасиеттер екенін профессор А.Сейдімбек жақсы біледі. Сондықтан ол көрнекті ғалым, қазақ тіл білімінің ғылыми-теориялық негізін салушылардың бірі Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың (1399-1938) Қызылорда қаласында 1936 жылы «Қазақ музыкасындағы күй жанрының пайда болуы жайлы» атты кітапшасына назар аударады. Көлемі шағын болғанымен, бұл еңбекте қазақтың ең бір арқалы өнері – күй туралы салыстырмалы-тарихи, тілдік-этимологиялық, әуендік-құрылымдық және қолданбалы-кәделік қасиеттеріне қатысты төмендегідей тың тұжырымдар жасалғанын үлкен ғылыми-танымдық жетістікке балайды. Қазақ музыка шығармаларының ішіндегі ең ірі жанрдың бірі – күйлер. Композиция жағынан, музыка мәдениетінің басқа өлшеулері жағынан қарағанда да күйлер халық музыкасының жетіскен ірі тарауы екендігіне дау болмауы керек. Қазақтың өзі де күйді артықша бағалайды, онда айтып тұрған әңгіме, сөйлеп тұрған сөз болмаса да, күйлердің өзінің музыка тілі халыққа сондай жақын, сондай түсінікті, оны сол тілсіз түрінің өзінде жақсы таниды, бұл біздің ұлттық ерекшеліктеріміз. Музыка шығармаларының барлығы да тек әндер ғана болып, күй сияқты жанрларды білмейтін елдер де бар, әрине олар оны түсіне алмайды.

Күйлер – халық музыкасында сирек ұшырайтын нәрсе. Бұл – осы күнгі Еуропаның симфониясы тәрізді. Мұндай дәрежеге жету үшін халық музыкасы жақсы дамыған болуы керек. Сондықтан «күйлерді қазақ музыкасының ең жоғарғы түрінің үлгілері деп білуіміз керек» (Жұбанов, 2010: 273-278). «Ескі жазба белгілердің ішінде бұл сөз *(күй)* ең әрідегі нұсқалардан Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғатат-түрк» деген XI ғасырдан қалған кітабында ұшырайды...» (Сейдімбек,2010: 65) – деп жазады А.Сейдімбек.

Профессор А.Сейдімбектің пайымдауынша, Қ.Жұбановтың аталмыш еңбегі қазақтың күй өнерін кешенді қалпында зерттеудің бағдарламасы сияқты. Мұнда сөз болатын өзекті мәселелер қазақтың бұрын туындаған, болашақта туындайтын күй мұрасын танып-түсінуде, жорып-саралауда бағдаршы боларлық мән-маңызын жоймақ емес. Әсіресе, күй тілінің «халыққа сондай жақын, сондай түсінікті» екенін қадап айтқан ойларының астарында көп мән бар. Қазақтың күй тілін жоруға жатжұрттық, әсіресе еуропалық музыкатану тәсілдері сай келмейді, яғни қазақ күйлерін танып-жоритын төл талғам-тәсілдер бар, ондай талғам-тәсілдердің өзі ғылыми жүйелеуді, айғақтауды қажет етеді, қазақ музыкатануындағы ең іргелі проблемалардың бірі осы екенін атап өткеніміз жөн (Сейдімбек,2010: 66).

Ойымызды қорыта келе айтар болсақ, біз үшін Әл-Фарабидің еңбектері аса қымбат тарихи және мәдени мұра. Онда Шығыс, Орта Азия халықтарының орта ғасырлардағы музыкалық мәдениеті, теориялық ой-санасы ғана емес, көшпелі түркі тайпаларының далалық

мәдениетіне қатысты деректер де бой көрсетіп отырады. Сол себепті мұндай құнды мұраларымызды дәріптеу, жас ұрпақтың санасына сіңіру алдағы уақыттарда да өз жалғастығын табуы керек. Осы тұрғыдан алғанда А.Сейдімбектің көне қазақтардың әсемдік әлемінің бір үлкен бөлігі ұлттық музыка өнері туралы зерттеулері бүгін де, болашақта да маңызды бола бермек. Әсіресе, оның қазақ халқы рухани болмысының, ұлттық мәдениетінің, әсемдік әлемінің, эстетикалық ой-пайымы мен дүниетанымының үлкен бір бөлігі күй туралы жазған ғылыми-зерттеу еңбегі «Қазақтың күй өнері» монографиясының орны ерекше. Оны дүниетанымдық тұрғыдан пайымдау егемен, тәуелсіз еліміздің ұлттық болмысын қалыптап, ұлттық санасын орнықтыру үшін де қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Аль-Фараби. Естественно - научные трактаты. –Алма-Ата: Наука, 1987. 496 с.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Атамұра, 2010. – 608 б.
3. Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т., Көне мәдениет жазбалары. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 400 б.
4. Матьякубов О., Фараби об основах музыки Востока. –Ташкент, 1986. – 86 с.
5. Сейдімбек А. Шығармалары. *Алты томдық.* Т.3. – Астана: Фолиант, 2010. 820 б.
6. Сисаури В.И. Процесс формирования и генетические связи Японской инструментальной музыки ГАГАКУ. –Ленинград, 1975. –196 с.

Тайжанов А.Т., *филос.ғ.д., профессор*
М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан

РУХАНИ-ТАНЫМДЫҚ САБАҚТАСТЫҚ ҮЛГІСІ (ӘЛ-ФАРАБИ, АБАЙ, М.ӘУЕЗОВ)

Аннотация. В истории человечества важна роль продолжения традиции и духовной преемственности. Если мы посмотрим на историю страны, то станем свидетелями преемственности культур отдельных нации и народов. Особенно это отражается на наших связях в области духовности, литературы и искусства, сочетаниях и продолжениях общественно-философских мыслей. В статье автора учитывая вышеизложенное отмечается духовная преемственность жившими в Великой Степи между известным всему миру Аль-Фараби, мудрым Абаем и мыслителем М. Ауэзовым. В результате делается вывод о том, что сформировавшиеся на казахской земле традиционные уклады жизни целостны и непрерывны.

Ключевые слова: духовность, преемственность, гармония, культура, взаимосвязь, образность, преемственность традиции, культурная связь.

Аңдатпа. Адамзат тарихында дәстүр мен рухани сабақтастықты жалғастыру рөлі маңызды. Егер ел тарихына көз жүгіртсек, жекелеген ұлттар мен халықтар мәдениеттерінің сабақтастығына куә боламыз. Бұл әсіресе руханият, әдебиет және өнер саласындағы байланыстарымыздан, әлеуметтік-философиялық ойлардың үйлесімі мен жалғасынан көрінеді. Автордың мақаласында жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, Ұлы Далада өмір сүргендердің әлемге әйгілі Әл-Фараби, дана Абай және ойшыл М.Әуезов арасындағы рухани сабақтастығы атап өтіледі. Нәтижесінде қазақ жерінде қалыптасқан дәстүрлі өмір салты біртұтас және үздіксіз деген қорытынды жасалады.

Тірек сөздер: руханият, сабақтастық, үйлесімділік, мәдениет, өзара байланыс, бейнелілік, дәстүр сабақтастығы, мәдени байланыс.

Annotation. In the history of mankind the role of continuation of tradition and spiritual continuity is important. If we look at the history of the country, we will witness the continuity of cultures of individual nations and peoples. This is especially reflected in our ties in the field of spirituality, literature and art, combinations and continuations of social and philosophical thoughts.

In the article of the author taking into account the above mentioned, the spiritual continuity between the world-famous Al-Farabi, wise Abay and thinker M. Auezov, who lived in the Great Steppe, is noted. As a result, it is concluded that the traditional ways of life formed on the Kazakh land are integral and continuous.

Keywords. spirituality, continuity, harmony, culture, interconnection, imagery, continuity of tradition, cultural connection.

Тарихқа неғұрлым терең үңілген сайын біз жеке ұрпақтардың, тайпалар мен ұлттардың мәдениеті мүлде «оқшау дамиды» деген теорияның негізсіздігін соғұрлым айқын көріп отырмыз. Дүние жүзі қоғамдық-философиялық ойының, адамзаттың рухани – мәдениетінің дамуында із қалдырған аса көрнекті тұлғалар шын мәнінде адамзат мәдениеті мен рухани өркендеулері арасында бірлік бар екенін паш етіп келеді. Әл-Фараби осындай дүние жүзілік тарихи тұлғалардың санатына қосылады. Ол туған елінің мәдени байлығын, иран, үнді, антика мәдениеттерінің жемістерін бойына дарытқан ойшыл. Сондықтан да ол тайыз ұғымдар мен керітартпа сенімдерден де, пайымдардан да жоғары көтеріле білді, өзінің ойлау жүйесін сындарлы да икемді ете білді. Әл-Фараби өз заманындағы өнер-білімнің ең асылын таңдап, өз дәуірінің шынайы энциклопедиясын жасап берді. Оның терең мағыналы пікір айтпаған, жете зер салмаған, данышпандық болжам жасамаған бірде-бір білім мен ғылым, руханият саласы жоқ деуге болады.

Бұл айтылған ой дана Абай мен ойшыл Мұхтар Әуезовке де қатысты. Абай заманы, Әл-Фарабиден әлде қайда кейін. Сондықтан олардың өмір мәнді ойлары мен пайымдарының мазмұны да, баяндаулары мен пайымдаулары да өзгеше болулары заңдылық. Олардың әлеуметтік орталары да, қауымдасулары да өзгеше. Алайда, Әл-Фараби секілді Абай да өз заманындағы әлеумет пен қоғам болмысын түгел түсініп игерген адам екеніне ешкім күмән келтіре қоймас. Абай өз заманындағы әлеуметтік келеңсіздіктерді сынаумен ғана шектелмей, кейінгі ұрпағын оқуға, білімге, өнерге, ғылымға үндеді. «Қара сөздерінде» осы айтылғандар туралы пайымдар жасап, «қалың елі қазағының» әлемдік ұлы көштен қалмауын көздеді. Жастарды парасатты, пайымды, саналы, инабатты, талапты, еңбекқор, іскер болуға шақырды. Өзінің жеке басымен де, артына қалдырған рухани мұраларымен де үлгі бола білді.

Ал Мұхтар Әуезовтің заманы Әл-Фарабиден әлде қайда қашық, өмір сүрген қоғамы да өзгеше, ол Абайды көре қалғанымен, бір қауымдастықта өмір сүрген жоқ. Соған қарамастан, ол өткен өмір жолында бір емес, үлкен үш дәуірді басынан өткізгендей әсерде болғанын, өз өмірбаянында былайша жазып қалдырған: «Мен өз өмірімде үш түрлі қоғамдық формацияны бастан кешірдім. Олар феодализм, капитализм, социализм... Кейбір ретте мен өзімше жастық шағы мен бүгінгісінің арасында ғасырлар жатқан шежіреші адам бола алар едім деймін. Көргенім, бастан кешіргенім, байқағаным жөнінен XX ғасырдың орта шеніне, тіпті сонау Еуропаның да емес, одан әрман Азияның орта ғасырынан келген адам сияқтымын» (Әуезов,1979: 9) - деп бекер айтпаған.

Осылайша, тарихи асуларда қос қыртыс өмір сүріп екі заманның кепілі болушылық Мұхтар Әуезовтің дүние тануымен қатар творчествосына да тиісті әсер, ықпал жасады. Ол халқының арғы, бергі тарихына үңілді. Арысы көшпелілер заманын да, кейінгі түркі әлемін де М.Әуезов жатсынбады. Керісінше, зор қызығушылық танытты, соның салдары болар, ол өз заманында бүкіл Кеңестер Одағына танымал фольклортанушы атанды, ұлтының өткенін ауыз әдебиеті арқылы танып – білу мақсатында, орасан зор істер тындырды. Өзіне жақын заманның бірегей тұлғасы дана Абайды шығармашылығына арқау етті. Ол Абайды ғылыми және өмір мәнді тұрғыдан зерттеп, Абайға да, өзіне де мәңгілік ескерткіш орнатып, ұлтымыздың рухани қазынасы – «Абай жолын» қалдырды. Халқы М.Әуезовті тек жазушы, ғалым ғана емес, ұлтының ғасырлық шежіресін жазған ойшыл деп таниды.

Ал тұлғалар сабақтастығына, рухани үндестігіне келетін болсақ, бұл әлемдік әдебиетте де, қоғамдық – философиялық ойда да бұрыннан бар үрдіс. Әл-Фараби де, Абай да, Мұхтар Әуезов те түрік тектес этностың өкілдері, үшеуі де Ұлы Даланың ұлдары және ұлт руханиятына зор үлес қосқан тұлғалар. Сондықтан олардың арасында дүниетанымдық

тұрғыдан сабақтастықтың болуы заңдылық. Біз өз мақаламызда осы мәселені қарастыратын боламыз.

Жалпы адамзат баласының қоғамдық-философиялық ой тарихының дамуында тұтастық, жалғастық құбылыстарының бар екендігін әлем қоғамтанушылары мен қоғам тарихшылары жоққа шығармайды. Бұны өз шығармаларында арғысы Аристотель мен Әл-Фарабиден бастап бүгінгі өз арамыздағы Қазақстандық қоғамдық философиялық ойдың танымал өкілдері де растайды. Міне, сондықтан да біздің ойымызша, белгілі ғалым F. Есімнің «Хакім Абай» кітабының бірінші бөлімі шын мәнінде осы мәселеге арналып, Анахархистен Абайға дейінгі 2,5 мың жылдық, немесе, XXV ғасырлық қоғамдық философиялық ой жалғастығының күрделену, толығу диалектикасы көрсетілген (Есім, 2012: 12). Олай болса, Әл-Фарабиден Мұхтар Әуезовке дейінгі рухани сабақтастықты көрсетуімізді қоғамдық-философиялық ойдың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыруын түсіндіруге жасалған қадам деп ұққанымыз жөн.

Біз Әл-Фараби мен Абайдың, одан М. Әуезовке дейінгі аралықтағы сабақтастықтарды олардың Шығыс пен Батыс, адам бойындағы танымдық күштер, бақыт, парасат, қабілет, зерде, ізгілік, өнер, білім, тәрбие тағы басқалары туралы ой толғаныстарындағы үндестіктен ұғамыз. Енді осы ұстаныммен тақырып мазмұнын ашып көрелік.

Әл-Фараби Шығыс пен Батыстың ғылымы мен ежелгі мәдениетін таныстыруда үлкен рөл атқарды. Ол Шығыс пен Батыстың арақатысы туралы өз көзқарастарын жүйелей келіп Шығыс және Батыс мәдениеттерінің даму заңдылықтарында белгілі ұқсастық бар, өркениеттерінде бірлік бар, сондықтан біз мәдениеттердің сабақтастығы мен астарластығы жайында әңгіме ете аламыз дейді.

Әл-Фараби да, Абай да, Мұхтар Әуезов те өз замандастарының тынысын өте нәзік сезінген ойшыл - адамдар, тарихи тұлғалар. Олар адамдар қызметінде ақыл-парасаттың рөлін өте жоғары көтеріп, халықтар арасындағы түсініспеушілік, тартыс-ұрыстардың орынсыз, мағынасыз нәрсе екенін айта келіп, адамдар өз ақыл-парасатының арқасында келісімге келіп, жер бетінде тыныштық орнатып, бақытқа тек ақыл парасат, білім мен бірлік арқылы ғана жетуге болады, ненің жақсы-жаман екенін адам парасаттылығы арқылы ғана шешуге болады, - деп адамдардың мүмкіндігін, күш-жігерін өте жоғары бағалаған.

М.Әуезовтің де мол рухани мұрасының үлкен бір бөлігі адамзаттың тарихи бірлігі мен мәдениеттердің бір - біріне өзара ықпалына арналған. Өйткені, «дүниеде бірімен-бірі байланыссыз», өзімен - өзі жеке дара тұрған ешбір құбылыс жоқ. Бірде - бір мемлекет, бірде - бір ұлт еш уақытта тек қана өзімен - өзі басқа дүниемен байланыссыз өмір сүрген емес. Бір ұлттың саяси ахуалы, салты, әдет-ғұрпы, тұрмыс жағдайы, жалпы мәдениеті мен өркениетінің екінші ұлтқа әсер етуі заңды құбылыс» (Тайжанов, 1998: 204).

Әл-Фараби философиялық және қоғамдық ой-пікірлерді белгілі бір халықтың, этностың рухани мәдениеті тұрғысынан да алып қарауға болатындығы туралы пікір білдірген. Осы нысанды ұстансақ бүкіл түрік әлемі ойшылдарының білім, таным, тағылым, пайымдауларындағы ортақтық пен сабақтастықты ерекше атаған жөн. Ал М.Әуезов болса, бүкіл Шығыс халықтарының мәдени – тарихи дамуын бірлікте алып қарайды. Олардың экономикалық, саяси – рухани, мәдени дамуларын зерттей келіп, өзара ұқсастық пен бірлік табады. Шығыс халықтарының бүкіләлемдік өркениеттің негізін салғанын, сол арқылы адам баласы прогрессіне зор үлес қосқанын, қазіргі жетістігімізді оларсыз елестету мүмкін емес екендігін айтады (Ауэзов, 1960: 2-3). Сондай-ақ, Әл-Фараби философиясының тарихи негіздері оның өз заманындағы жағдайлармен және идеологиялық күреспен байланыстылығын көрсетіп берсе, Әуезов біздің өлшемдегі идеологиялық, таптық таным мен жалпыадамзаттықты ұштастыруға әрекеттенген ойшыл.

Әл-Фараби адам бойындағы танымдық күштерді үшке бөледі, солардың бірі ішкі рухани күштер. Философиялық ілім ретінде алғанда ол парасатқа, ақылға сүйенген ілім. Бұл ілім Фараби философиясының аса маңызды жетістіктерінің бірі. Ол парасатты: әрекетшіл және пәрменді - деп бөледі. Бұның екеуі де Аристотельдің потенциалды парасат туралы ілімінің дамыған түрі болса, Абайда парасат адам атаулының бәріне бірдей, ал М. Әуезовте

бұл жалпыадамзат ой-пікіріне еншілес келіп, «атаның баласы болмай адамның баласы болуға» ұмытылыспен түсіндіріледі *(«Абай жолы»*).

Әл-Фараби таным мен тағылымда, жұмбақ сырлардың көп болатындығының үш түрлі себебін айтады: «Бірінші-оқушының табиғи қабілетін сынап, үйретуге тұратынын, тұрмайтынын айыру; екінші - философия ғылымын көрінген адамның бәріне бірдей рәсуа қылмай, оны алып жүре алатындарға ғана пайдаландыру; үшінші- ғылым іздеу жолында адам бейнеттеніп, ой-пікірін шынықтыруы керек» (Әл-Фараби, 1973: 13).

Бұндай пікірді кейінірек Абай да айтқан. Ол өзінің 18-ші сөзінде: «Шын мәніндегі ақылдылық - адамға тәңірінің берген сыйы, тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрселермен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық», «өлең сөздің патшасы, сөз сарасы, қиыннан қиыстырар ер данасы», «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, теп-тегіс жұмыр келсін айналасы» (Абай, 2005: 72) - деп қазақ поэзиясын көрінгеннің қолына бермей, көркемдіктің биік шыңына көтеруге ат салысу, тек қана табиғи дарынның ғана қолынан келетінін айтқан еді.

Әл-Фараби ақындарды үш топқа бөліп қарайды. *Бірінші топқа* суырып салма ағып тұрған табиғи дарындарды жатқызады, бұлардың көңілі түскен тақырыпты теңеу, метафоралармен әсем мүсіндеп бере алатын қасиетіне тоқталады. Ғұламаның бірінші топқа берген бағасы біздің қазақ халқының айтыс ақындарына келетін сияқты; *екінші топқа* өлең түрлеріне, қағидаларына жетік, поэтикалық құралдардың қисынын кемел келтіретін ойшыл ақындарды қосады. Бұл топта ендігі жазбаша ақындар поэтикасының мінезі бар екендігі хақ; *үшінші топқа* еліктеушілерді тізеді. Алдыңғы екі топтағы қасиеттің еш бірі бұлардың поэзиясынан ұшыраспайды. Не табиғи таланты, не ізденімпаздығы, ойшылдығы жоқ дейді.

Арадағы өткен он ғасырға қарамастан Әл-Фарабидің поэтика жөніндегі еңбегі бүгінгі поэзияға қойылып отырған талап, тілектермен терең үндесіп жатыр. Кезінде поэзияға дана Абай да жоғары талап қойған. Ол:

«Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы
Қиыннан қиыстырар ер данасы» (Абай, 2005:72) - деп ескертіп, ары қарай жоғарыда Әл-Фараби көрсеткен не табиғатында таланты жоқ, талабы мен іздемпаздығы да жоқтарға қаратып:

«Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап»(Абай, 2005:72-73) - деп сынап алғанымен, болашақтан үміт үзбейді, ақындардың сөздері ұстанымды, келісті болғанын армандап:

«Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?»(Абай, 2005:73)-дейді.

Бұл тұрғыдағы М. Әуезов ойы да осы екі ғұламаның пікірлерімен сабақтасып жатыр. Алайда ол оны ғылыммен, таныммен байланыстыра қарайды. Ол «ғылымдар тарауының түйіскен жері философия» деп есептеп, оны терең ойдың ғылымы, адамның ақыл аймағын кеңейтетін, ақиқатқа жетуге жол көрсететін, адам санасы мен танымын дамытатын ғылым деп түсіндіреді(Әуезов,1984:11). Ғылымның дамуын адамзаттың даму жолдарымен диалектикалық байланыста алып қарап, адамның тілек-талабынсыз, бағдар-мақсатынсыз, тер төгіп еңбек етпейінше ғылым жолында өрге басу мүмкін емес» (Әуезов,1984:12) - дейді. Сөйтіп, бұл айтылғандардан арада он ғасырдан астам уақыт өтсе де даналардың пікірінің үндестігін, Әл-Фараби – Абай – М.Әуезов ойлары мен танымдарындағы тарихи сабақтастықтарды көреміз.

Әл-Фарабидің пікірінше, ғылым мен философия адамы болу үшін қойылатын ең басты талап – ол адамның жан тазалығы, ар тазалығы, бүкіл адамға, өз халқына деген таза махаббаты, ғылым мен білімге деген қалтқысыз құштарлығы мен берілгендігі. Бұл шарт орындалмаған күнде адам философия мен ғылымды үйрене де алмайды, үйрете де алмайды, бұл барып тұрған бақытсыздық, әурешілдік. Осы тұрғыдағы ойды Мұхтар Әуезов те айтқан.

Мұхтар Әуезов философияның өмір үшін аса қажеттілігін дәлелдей келіп, оны «адамның ақылын тәрбиелейтін ғылым» деген тұжырым жасайды. Әрине, философия ғылым болған соң ол адамның ақылына тікелей қатысты, бірақ философия тек ғылым ғана емес, одан да биік нәрсе. Сондықтан Мұхтардың «ол күнде философия бар ғылымның қазығы болып тұрды» (Әуезов,1984:14) - дегені шындық. Философия әлі де осы ғылымдардың қазығы қасиетінен айырылған жоқ. Осы мәнде, ол дінге қызмет етпей, керісінше, діни сананы менгеруде методологиялық қызмет атқарады. М.Әуезовтің философия мен діннің ара қатынасын ашуға талпынуы, әсіресе, дін ауқымының кеңдігін, оның ақылдан бұрын жүректі тәрбиелейтініне, мінезділікке үйрететініне оқырман назарын аударуы танымдық тұрғыдан да құнды. «Философия жайынан» мақаласында ол философияның мынандай бөліктері мен тарауларын қарастырады: гносеология, логика, психология, философия тарихы, метафизика, онтология, рационалдық теология, рационалдық космология, рационалдық психология деп бөледі. Әрі қарай философия тарихын: ескі және жаңа философияға бөліп, қазақ танымына ыңғайлап, өз мақаласын «философия адамшылық жолындағы қараңғы қалтарыста қолға ұстайтын шамшырақ» (Әуезов,1984:15) - деп аяқтайды.

Әл-Фараби: «Шын бақытқа жету үшін адам өзін үнемі жетілдіріп отыруы тиіс, тек ізденіс, білімнің арқасында ғана адамдар шын бақытқа ие бола алады» (Аль-Фараби,1987:8-9) десе, М. Әуезов: «ғылым жолында тартыспен түскен, бейнетпен келген табыс қана – шын мәніндегі қымбат табыс...», «халық пен халықты, адам мен адамды теңестіретін нәрсе - білім» (Әуезов,1987:184,222) - дейді.

Әл-Фарабидің қоғамдық философиялық пайымдауларының ең құнды жақтары *парасат* жайындағы ілімінен туындайды. Оның пайымдауынша, жалпы алғанда қабілет барша жұртқа ортақ мүмкіндік, алайда оның дамуы, жетілуі қажет. Бұл адам тәрбиесі мен танымынан ажыраусыз дүние. Парасатты адамдарға білімпаздық, біліктілік, қайырымдылық, ізгілік, кішіпейілділік тән. Осындай адамдардың жаны өлмейді, осы пәни дүниеде істеген істері олардың атын мәңгілік етеді, ал надан адамдардың жаны өлімді келеді - деп түсіндіреді(Әл-Фараби,1973:334).

Қоғамдық-философиялық ой тарихымызға көз жүгіртсек осы түсінік ғасырларды бойлай өтіп бізге жеткен. Мысалы, Фараби ойын Абай: «Өлді деуге сия ма ойлаңдаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған» (Абай, 2005: 161) - деп жалғаса, М. Әуезов: «Дүниеде болып өткен нелер ұлы жандар бар, олардың ішінде даналары да аз емес-ті. Көбінен қалған дарынды кітап, ұлы шығармалар саналы тірлігіңде үнемі есіңе түсіп, қатарыңда ілесіп жүргендей болады. Біз оларды керегіне қарай пайдаланамыз» (Әуезов,1962: 254) - деп жазады.

Тарихи процестегі әмбебап-адами идеялар мен құндылықтарға, маңыздылықтар мен мағыналылықтарға назар аударып, олардың өз заманына ғана емес, келер ұрпаққа да өзектілігі зор екенін атап көрсетіп отыратын әмбебап тұлғалар болады. Солардың қатарында түркі әлеміне ортақ ойшыл, көрнекті философ Әл-Фараби де бар. Ол ғылым мен білімдегі, адам мен әлемдегі ең терең байланыстарды, қасиеттерді, сипаттарды құндылық ретінде өрнектей білген. Сондықтан да біз Әл-Фарабиді энциклопедист-ғалым деп танимыз. Себебі, ғұламаның өзіндік рефлексиясы орта ғасырлық ерекше ділдің, қоғамдық болмыстың сипаттарын да қамтыған. Сонымен қоса, ол көптеген еңбектерінде болашақ қоғамдағы әлеуметтік проблемалардың туындауы жөніндегі пікірлерін де білдіреді. «Мемлекет қайраткерінің афоризмдері», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» деген трактаттарында Әл-Фараби өз заманында сирек кездесетін ойлар айтады, тіршілік пен ой-пікірдің тарихи негіздерін қайта құру тұрғысынан алғанда аса маңызды қағидалар ұсынады: мұнда адам қоғамының тегі туралы, мемлекеттік құрылыс туралы, қоғамдық тіршіліктің түрлі формалары, адамның этикалық және басқа жағымды, жағымсыз мінез-құлықтары, әділдік туралы баяндалады(Әл-Фараби,1973: 36) .

Бұндай мәселе кезінде Мұхтар Әуезовті де ойландырған. Ол бұл туралы: «Әділеттік жоқ жерде ұрлық, жала, зорлық көбейеді, көптің азға, күштінің әлсізге көз алартуы туады, бұлар ел ішіне жік салып жұртты қоздырады. Бұған басшылардың жуандық құмар, жем құмар мінездері қосылады, оларды қоршаған жағымпаздар пайда болады, осыдан барып екінші

партия (*жік*) шықпасына ешкім кепілдік бере алмайды»-дейді. Біз бүгінгі күні бұның куәсі болып отырмыз. М.Әуезовтің пайымдауынша, осы жікшілдікке қарсы қоятын үш түрлі құрал бар. *Біріншіден*, ел басындағы кісі әділ, оқыған, кез-келген істі тез бітіретін, жауапкершілігі зор адам болуы керек; *екіншіден*, кәсібі жоқ, жұмыссыз жүрген адамдарға жұмыс тауып беріп, оларды жалыныштылықтан құтқаруы керек; *үшіншіден*, жұмысшының еңбегі бағалы болсын, бұл оны еңбекке ынталандырады, жемісін көрсетеді. Бұл айтылған мәселе де біздің бүгінгі қоғамымызда бар және шешімін толық тапты деп айта алмаймыз.

Әл-Фараби жердегі адамдардың бәрі қосылып ұлы қоғамды құрайтынын айтады. Сонымен қатар олардың орташа қоғам, кіші қоғамға бөлінетіндігін, әр қайсысының өзіндік ерекшелігі бар екеніне тоқталады. Әсіресе, ғұлама адами құндылықтар әлемін өркениеттің өзіндік үлгісі болған (*шынайы, немесе, жалған*) қалалардан іздейді. Мәселен, ғұламаның мынандай тұжырымдары кездеседі: «Адамдар бірлестігі шынайы бақытқа жеткізетін істерде өзара көмектесу мақсатын қойған қала қайырымды қала болып табылады, ал адамдары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын қоғам қайырымды қоғам. Барлық қалалары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын халық - қайырымды халық. Егер халықтар бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын болса, бүкіл жер жүзі осылайша қайырымды болмақ» (Әл-Фараби,1973: 324).

Адам өмірін жәй ғана сүрмей, үнемі қайырымдылық жасауға, ізгілікке, жақсылыққа қарай ұмтылуы кажеттігін ескертеді ойшыл, сонымен қатар қоғамдағы ең негізгі рухани құндылықтарға «өзара көмектесуді» жатқызады. Әлеуметтік қатынастарға руханилық құбылысы араласқанда, нәр бергенде ғана шынайы құндылықтар қалыптасатынына меңзейді. Ал, енді осындай қоғамды, қаланы басқарушы адамның көпшілік алдында жауапкершілігі көп екендігін ескеріп, оған көптеген шарттар мен талаптар қояды. Сөйтіп, қайырымды қаланы қайырымды адамның басқарғанын қалайды. Бұны кезінде Абай «билемесе бір кемел» деп жалғастырғаны көпке мәлім.

Ондай сапалы өзгерістер алдымен азаматтардың дүниетанымында, зердесінде жүзеге асуы тиіс. Осыған орай ойшыл қоғамдық болмыс үшін тәрбиенің, ақыл-парасаттың маңыздылығын үнемі айтып отырады. Қоғамдағы рухани құндылықтармен ерекше идеялардың ішінен әл-Фарабидың атап көрсететін ерекше ұғымы – «қайырымдылық» феномені болып табылады. «Қайырымдылық екі түрлі болады, - дейді ғұлама: этикалық және интеллектуалдық». *Интеллектуалдық* - жанның ақыл-парасаттық жағына жататын қайырымдылық, мәселен, даналық, парасат ақыл-ойдың тапқырлығы мен өткірлігі, ұғымталдық. *Этикалық қайырымдылық* - жанның ұмтылу жағына жататын қайырымдылық, мәселен, ұстамдылық, батылдық, жомарттық, әділдік. Жаман қылықтар да осылайша бөлінеді» (Әл-Фараби,1976: 195-196). Бұл жерде этикалық қайырымдылықтардың нағыз рухани құндылықтар екенін атап өтуге болады. Сонымен қатар осы қасиеттердің тұрақтануы үшін көп рет қайталануы және соған үйренуі қажет екендігі айтылады. Жалпы Әл - Фарабидің негізгі әлеуметтік концепциясы гуманизм принципіне сүйенген (Сатыбекова, 1975: 127-138).

Бақыт ұғымы, бақыт идеясы Әл-Фараби философиясының өзегін құрап тұр. Бұл феноменнің адам үшін құндылығы аса зор екендігі үнемі ескертіліп отырылады. Бақыт мәселесін жан-жақты қарастырған ойшыл мынандай тұжырымдарды келтіреді: «Бақыт бұл өзі үшін ғана ізделетін қайыр, жақсылық. Бақытқа жетуге көмектесетін ерікті әрекет — бұл әдемі әрекет. Оларды тудыратын адамгершілік пен әдеттер — бұл қайырымды нәрселер» (Әл-Фараби,1976:289). Сөйтіп, гуманизм мәселесі негізінен адам болмысының түптамырын құрайтын - қайырымдылық, әділеттілік, бақытқа ұмтылу, ақыл-парасаттылық құбылыстарымен байланыстырыла отырып қарастырылады. Бұл ортағасырлық Шығыс философиясы үшін үлкен теориялық жетістік болатын. Әсіресе, «бақытқа жетудің жолы философиямен айналысу» деген тұжырымы бұл азаматтарды білімге, оқуға, ағартуға шақыруының белгісі (Әл-Фараби,1976: 35). Әл-Фарабидің бұл ойын Абай да, Алаш зиялылары да, М.Әуезов те айтып кетті. Өйткені, олар болашақта төр оқығандардікі екенін түсінді.

Ақыл-парасатқа жүгіну, оның қоғамдағы конструктивті ролін айқындау және әлемге оны паш ету Әл-Фарабиден кейін қазақ даласында (*кеңірек алғанда түркі елдерінде*) кең қанат

жая бастады. Мәселен, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінде» адамға қажетті құндылықтар қоғамның ішінен, адамның болмысынан табуға болатындығы суреттеледі. Жүсіп Баласағұнның құндылықтар жүйесінде этикалық ұғымдар — Ақыл-ой, Әділдік, Бақыт және Теңдікке ерекше мән берілген. Адам мен қоғамның үйлесімділігін жоғарыда аталған игіліктер атқарады деген пікірді, идеяны білдіреді. Бұл ой-тұжырымдардан біз Жүсіп Баласағұнның этикалық концеппиясында Әл-Фарабимен көп ұқсастықтар бар екенін байқаймыз. Осындай ұқсастықты біз Абай шығармаларынан да көптеп табамыз.

Нағыз рухани мәдениет калыптасуы үшін, рухани құндылықтарды далалық өркениетке сай өрнектеу үшін осындай алғашқы жолбастаушылар қажет-ақ еді. Міне, сондықтан өмір қажеттілігі мен мұқтаждығын игеру үшін, олқылығының орнын толтыру үшін, ұрпақтар сабақтастығын биік деңгейде жалғастыру үшін тарихи процесте осындай ғұламалар көрініс беретін сияқты. Әрине, Әл-Фараби ислам дінінің этикасын жоққа шығармайды, керісінше, ділдік тазалық, адамдарға деген қайырымдылық, әрбір істегі парасаттылық қажеттігі туралы ойларымен адамдардың қарапайым тіршілігіне жақындата түседі. Моральдік абсолюттердің адамның бойына жинала қойылуы оңай емес екендігін, онын бір актілі процесс еместігін терең түсінген ойшыл өзінің жеке басының ісімен де қоршаған әлеуметтік ортаға үлгі болуға тырысады. Оның кейінгі ұрпақтарға қалдырып кеткен барлық жұмыстарынан, философиялық трактаттарынан өте ізгілікті жанның интенциясы, шабыты, шығармашылығы, ықыласы сезіледі. Бұл Әл- Фарабидің даналығының белгісі, әлемді, адамдарды, табиғатты сүйгендігінің көрінісі. Бұл ғұламаның келесі ұрпақты руханилыққа шақырған, рухани құндылықтарды бағалауға итермелеген әрекеті деп түсінеміз.

Әл-Фарабидің адамның зердесіне көңіл бөлу жөніндегі ойы - тұлғаның бойынан шығармашылықтың қайнар көзін, субстанциясын, белсенділіктің түптамырын іздеуі болып табылады. Ал, өмір болса шексіз таным процесі іспетті және осы тынымсыз үрдісте адам жетілуге тиісті. Осы ауқымы кең процестен шеттеп қалған адам үнемі қайшылықтар мен қиындықтарға тап болады, өмірдегі шынайы құндылықтар жүйесінен алыстай түседі. Сөйтіп, потенциалды зерденің нақты, әрекетшіл зердеге айналуы жеке бастың ерекше белсенділігіне телінеді. Бұл жердегі жауапкершілік әркімнің өзінде. Ал, оны үйлесімді жүйеге түсіру процесінде философияның ерекше құдыреті бар деген ойға жетелейді.

Ойшыл, барлық тұлғалық дамуды білімнің көкжиегін кеңейтуден бастау керек екендігін жақсы түсінеді. Міне, сондықтан осы іске өзі де белсене араласып ғылымның әр түрлі саласы туралы еңбектер жазады, ешқандай халықтың өкілдерін, мәдениеттерді бөле жармай, жалпы адамзатқа өз шығармашылығының нәтижелерін ұсынады. Міне, сондықтан да болар Әл-Фараби ілімінің жалпы рухани мұра, қазына ретіндегі құндылығы барлық мәдениеттерге ортақ игілік, ешкімді бөле жармай әмбебап үйлесімділікті іздеуі - қазіргі кезең үшін де маңызды. Бұның барлығы қазіргі ұрпаққа да үйренуге тиісті парасатты өнеге, тағылымды тәлім.

Тарихи процестегі аса танымал тұлғалардың атқарған қызметтері мен ұшан-теңіз еңбектері шын мәнінде мәдени-дүниетанымдық тұрғыдан үлкен секірісті білдіреді. Әлеуметтік кеңістік пен уақыт терең мағына мен мәнге толғанын көрсетеді, келесі соған ұқсас тарихи тұлға үшін нағыз рухани үлгіге өте жақын қабылдайтын адам және іс жүзінде қолданатын кісі рухани даму жолында болады. Ал, адамның мәдени болмысы бұл әлемде айқын көрініп, өзінің сол тарихи кезеңге тән бейнесі мен типін ғана емес, болашаққа да тән қасиеттерді, әрекеттерді жаңаша таныта бастайды.

Адамның әлеуметтік кеңістік пен уақыттағы өзінің тиісті орнын алуы, сол кезеңнің құндылықтарын мойындауымен ғана шектелмейді. Кез-келген жетілу, даму жолына түскен адам тарихта қордаланған және болашақта болуға тиіс рухани құндылықтарды игеруге ұмтылады. Сөйтіп, ол өзінің іс-әрекеті арқылы әмбебап-адамдық қызметтерді атқару жолында болады, яғни тарихи процесті біріктіре, тұтастандыра түседі. Сонымен мәдени әмбебап идеялар қатарына жататын жалпыадамзаттық құндылықтар әрбір ұлттық мәдениетте өзінше ерекше формада көрініс береді. Ал, оларды тасымалдаушы, паш етуші рольді атқарушылар жеке тұлғалар болуы мүмкін, бірақ оның ұғымдық сипат алатын кездері де болады. Сондықтан

«тарихты жасайтын халық» деген қанатты сөз бар. Өйткені, қарапайым адал тіршілігімен қайырымды қоғамды құруға ат салысып жүрген қоғам мүшесінің жалпы халықтық, халықаралық бірлікті нығайтудағы рөлін төмендетуге болмайды. Қоғамдық ортаның үйлесімділігі сол қоғамда өмір сүретін барлық адамдардың дүниетанымымен, өмір сүру тәсілімен байланысты. Тарихи тәжірибе көп нәрсеге үйретеді, адамның тағдыры басқалардың да тағдырымен астасын жататындығын дәлелдейді. Сондықтан халқымыздың ұлттық болмысындағы құндылықтар жүйесін игеру, түсіну, зерттеу және оны келер ұрпаққа мирастау маңызды да, игілікті іс болып табылады. Ол сонымен қатар рухани-танымдық сабақтастықтың да көрінісі, қазақ топырағында қалыптасқан ғақылиятты ой кешу үрдісінің тұтастығының да дәлелі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.1. Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2005. – 296 б.
2. Аль-Фараби. Естественно - научные трактаты. –Алма-Ата: Наука, 1987. 496 с.
3. Ауэзов М.О. На пороге шестидесятого. // Современный Восток. I960. №1.
4. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. –Алматы: Ғылым, 1973. – 446 б.
5. Әл-Фараби. Әлеуметтік – этикалық трактаттар. –Алматы: Ғылым, 1976. – 429 б.
6. Әуезов М.О. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т.1. –Алматы: Жазушы, 1979. –456 б.
7. Әуезов М.О. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т.15. –Алматы: Жазушы, 1984. –328 б.
8. Әуезов М.О. Уақыт және әдебиет. –Алматы, 1962. –254 б.
9. Даналардан шыққан сөз. – Алматы: Мектеп, 1987. –260 б.
10. Есім Ғ. Хакім Абай. – Астана: Фолиант, 2012. – 400 б.
11. Сатыбекова С.Х. Гуманизм аль-Фараби. –Алма-Ата: Наука, 1975. 138 с.
12. Тайжанұлы А. Мұхтар Әуезов - ойшыл, ғалым, ұстаз. –Алматы: Ғылым, 1998. – 304 б.

5-СЕКЦИЯ. ӘЛ-ФАРАБИДІҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ, ЖАРАТЫЛЫСТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫ
СЕКЦИЯ 5. МАТЕМАТИЧЕСКОЕ, ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНОЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ АЛЬ-ФАРАБИ
SECTION 5. MATHEMATICAL, NATURAL SCIENCES AND PEDAGOGICAL HERITAGE OF AL-FARABI

Ақжолова А.А., *магистр,* ***Бидайбеков Е.Ы.,*** *п.ғ.д., профессор,*
Камалова Г.Б., *п.ғ.д., доцент,* ***Умбетбаев К.У.,*** *магистр*
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

АУДАНБЕК КӨБЕСОВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ КОНТЕКСІНДЕГІ ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ТРИГОНОМЕТРИЯСЫ

Аңдатпа. Әбу Насыр әл-Фараби (870-950жж.) – ұлы ойшыл, «Шығыстың Аристотелі» атанған әлемге әйгілі ғалым, ортағасырлық Қазақтанның тумасы – өз ұрпағына философияда ғана емес, мол ғылыми мұра қалдырған. Ғалымның қызығушылықтары жан-жақты болған, оны философиямен қатар логика, әлеуметтану, этика, медицина, психология, педагогика, математика, математикалық жаратылыстану және музыканың математикалық теориясы да қызықтырған. Бұл оның үлкен жетістіктерге қол жеткізген және көптеген еңбектерде жетістіктерін көрсететін ғылымдардың бір бөлігі ғана.

Ұлы ғалымның бай ғылыми мұрасын зерттеу, оның әлемдік ғылымның дамуындағы орны мен рөлін анықтау әрқашан ғылым тарихшыларының назарында болды және бүгінгі күнге дейін өзекті болып қала береді.

Әл-Фарабидің ғылыми мұрасын зерттеуде ислам Шығысы ғылымының тарихы мен педагогикасы бойынша белгілі қазақ ғалымы Ауданбек Көбесовтің еңбегі зор. Ол 200-ден астам ғылыми, ғылыми-көпшілік еңбектер мен ұлы ғалымның көптеген еңбектерінің араб тілінен аударылған аудармасын жариялады. Олардың арасында кеңінен танымал «Әл-Фарабидің математикалық мұрасы» (1974), ғалымның математикалық трактаттарының араб тілінен аударған аудармалары, оның «Алмагестке «түсініктемесі»» және т.б. (Кубесов, 1974: 246), (Кубесов, 1972: 324), (Комментарии к «Альмагесту» Птолемея, 1975), бұл еңбектерінен әл-Фарабидің тек философ-ойшыл ғана емес, сонымен қатар математик ғалым болғандығы көрінеді.

Ғалымның тригонометрия бойынша мұрасы ерекше қызығушылық тудырады. Онда адамның практикалық іс-әрекетінде маңызды мәселелерді шешудің ерекше алгоритмдері келтірілген. Олардың барлығы қазіргі заманғы мектеп және жоғары педагогикалық білімге енгізуге, ғалымның ғылыми жетістіктерімен оқытудың мазмұнын байытуға, өскелең ұрпаққа ғылымның білімі мен жауһарларына деген қызығушылықты оятуға және оларды осы саладағы ғылыми-әдістемелік зерттеулерге тартуға лайық екені сөзсіз.

Ғалымға тән математикалық есептерді шешудің алгоритмдік тәсілі оларды компьютерге енгізуді айтарлықтай жеңілдетеді, бұл оқушылардың оқуға деген ынтасын және олардың оқу сапасын арттыруға, оқытуда заманауи ақпараттық білім беру технологияларын пайдалануға мүмкіндік береді.

Бұл жұмыстың мақсаты – әл-Фарабидің тригонометриясын қазіргі заманғы мектеп және жоғары педагогикалық информатика және математикалық білім беру жүйесіне енгізу және оқытудың барынша тиімді болуына ықпал ететін заманауи цифрлық білім беру технологияларын пайдалану мүмкіндігін негіздеу болып табылады.

Тірек сөздер: әл-Фарабидің тригонометриясы, цифрлық білім беру технологиялары, GeoGebra, алгоритмдік тәсіл

Аннотация. Абу Насыр аль-Фараби (870-950гг.) – великий мыслитель, ученый с мировым именем, известный как «Аристотель Востока», уроженец средневекового Казахстана – оставил потомкам богатейшее научное наследие и не только по философии. Интересы ученого были разносторонние, его привлекали наряду с философией и логика, и социология, и этика, и медицина, и психология, и педагогика, а также математика, математическое естествознание и математическая теория музыки. Это лишь некоторые из наук, где он добился больших успехов и отразил свои достижения в многочисленных трудах.

Исследование богатого научного наследия величайшего ученого, определение его места и роли в развитии мировой науки всегда было в центре внимания историков науки и продолжает оставаться актуальным и сегодня.

Большая заслуга в изучении научного наследия аль-Фараби принадлежит известному казахстанскому ученому по истории и педагогике науки исламского Востока Ауданбеку Кубесову. Им опубликовано более 200 научных, научно-популярных работ и переводов с арабского языка многих трудов великого ученого. Среди них широко известные «Математическое наследие аль-Фараби» (1974), переводы с арабского языка математических трактатов ученого, его «Комментарий к «Альмагесту»» и др. (Кубесов, 1974: 246), (Кубесов, 1972: 324), (Комментарии к «Альмагесту» Птолемея, 1975), из которых видно, что аль-Фараби был не только философом-мыслителем, но еще и ученым-математиком.

Особый интерес вызывает наследие ученого по тригонометрии. В нем приведены уникальные алгоритмы решения задач, важных в практической деятельности человека. Несомненно, все они достойны осмысления и внедрения в современное школьное и высшее педагогическое образование, обогащая содержание обучения научными достижениями ученого, прививая подрастающему поколению интерес к знаниям и шедеврам науки и привлекая их к научно-методическим исследованиям в этой области.

Алгоритмический подход к решению математических задач, присущий ученому, существенно облегчает их компьютерную реализацию, что позволяет использовать в обучении современные информационные образовательные технологии для повышения мотивации учащихся к обучению и качества их усвоения.

Целью данной работы является обоснование возможности внедрения тригонометрии аль-Фараби в современную систему школьного и высшего педагогического информатико-математического образования, и использования при этом современных цифровых образовательных технологий, способствующих наиболее эффективному их обучению.

Ключевые слова: тригонометрия аль-Фараби, цифровые образовательные технологии, GeoGebra, алгоритмический подход.

Annotation. Abu Nasir al-Farabi (870-950) - a great thinker, a world–renowned scientist, known as the "Aristotle of the East", a native of medieval Kazakhstan – left his descendants a rich scientific heritage and not only in philosophy. The scientist's interests were diverse, he was attracted along with philosophy and logic, and sociology, and ethics, and medicine, and psychology, and pedagogy, as well as mathematics, mathematical natural sciences and mathematical theory of music. These are just some of the sciences where he achieved great success and reflected his achievements in numerous works.

The study of the rich scientific heritage of the greatest scientist, the definition of his place and role in the development of world science has always been in the focus of attention of historians of science and continues to be relevant today.

A great merit in the study of al-Farabi's scientific heritage belongs to the famous Kazakh scientist on the history and pedagogy of science of the Islamic East Audanbek Kubesov. He has published more than 200 scientific, popular scientific works and translations from Arabic of many works of the great scientist. Among them are the well-known "Mathematical Legacy of al-Farabi" (1974), translations from Arabic of mathematical treatises of the scientist, his "Commentary on the Almagest", etc. (Кубесов, 1974: 246), (Кубесов, 1972: 324), (Комментарии к «Альмагесту»

Птолемея, 1975), from which it can be seen that al-Farabi was not only a philosopher-thinker, but also a scientist-mathematician.

Of particular interest is the legacy of the trigonometry scientist. It contains unique algorithms for solving problems that are important in human practice. Undoubtedly, all of them are worthy of understanding and implementation in modern school and higher pedagogical education, enriching the content of teaching with scientific achievements of a scientist, instilling in the younger generation an interest in knowledge and masterpieces of science and attracting them to scientific and methodological research in this field.

The algorithmic approach to solving mathematical problems inherent in a scientist significantly facilitates their computer implementation, which makes it possible to use modern information educational technologies in teaching to increase students' motivation to learn and the quality of their assimilation.

The purpose of this work is to substantiate the possibility of introducing al-Farabi trigonometry into the modern system of school and higher pedagogical computer science and mathematics education, and at the same time using modern digital educational technologies that contribute to their most effective learning.

Keywords: al-Farabi trigonometry, digital educational technologies, GeoGebra, algorithmic approach

Әл-Фарабидің араб тілінен аударылған және ислам Шығысы ғылымының тарихы мен педагогикасы бойынша белгілі қазақстандық ғалым Ауданбек Көбесовтің редакциялаған ең бай математикалық мұрасының ішінде оның математикалық астрономия мен географияның әртүрлі мәселелерін шешуге байланысты жасаған және «Алмагестке «қосымшалар»» кітабында ұсынылған тригонометрия туралы жұмысы ерекше қызығушылыққа ие (Кубесов, 1972: 324). Әл-Фараби ежелгі грек ғалымының жұмысында келтірілген математикалық есептеулерді түсінуді жеңілдету және оларды практикада қолдану, есеп шығару кезінде дәлірек нәтижелерді қамтамасыз ету үшін Птолемейдің тригонометриялық аппаратын жетілдіреді.

Белгілі болғандай, грек математиктері тригонометрияны бұрыштарды бағындыратын хордаларға негіздеді. Әл-Фараби, ең алдымен, хордаларды синустармен ауыстырады және синусты екі еселенген доғаның хордасының жартысы ретінде анықтайды.

Кейінірек «Алмагестке «қосымшалар» кітабын» ұсынғанда, ол барлық жерде 2α доғасының хордасын α доғасының синусымен ауыстырады. Бұл Клавдий Птолемейге түсініктеме бергендегі синустың алғашқы анықтамаларының бірі.

Мұндай ауыстырудың өзі соншалықты маңызды емес, бірақ хордадан синусқа (жартылай хордаға) ауысу гректердің хордалық тригонометриясын синус пен косинус тіліне аударуға мүмкіндік берді және шеңбердегі тікбұрышты үшбұрыштың қабырғалары мен бұрыштарымен байланысты әртүрлі тригонометриялық функцияларды іс жүзінде кеңінен енгізуге ықпал етті.

Тригонометриялық функциялардың кестесін құруға арналған бір градустағы синустың сандық мәнін анықтау маңызды болады. Ортағасырлық Шығыстың ғалымдары оны табуға үлкен мән берді. Әл-Фараби Шығыста алғашқылардың бірі болып оның мағынасын анықтады.

Әл-Фараби бір градустағы хорданы есептеуде Птолемейдің «Алмагестіне» сүйенеді (Птолемей, 1998: 672) және шеңбердің төрттен бір бөлігінің, үштен бір бөлігінің, шеңбердің оннан бір бөлігінің және бестен бір бөлігінің хордасының шамасын, сондай-ақ, алдын-ала белгілі доғаның хордасына сәйкес толықтауыштың хордасының шамасын анықтауға арналған бірқатар есептер келтіреді; екі доғаның қосындысы мен айырмасының хордасының формулаларын және т.б. дәлелдейді.

Олардың әрқайсысы «Алмагестке «түсініктемелермен»» қатар «Қосымшалар кітабының» жеке тарауында көрсетілген және тригонометриялық функциялар кестесін құрудағы маңызды кезеңдердің бірі болып табылатын бір градустағы синустың сандық мәнін табуға қажет болады. Ол қолданған бір градустағы хорданы есептеу әдісі негізінен

Птолемейдің әдісімен бірдей болғанымен, әл-Фарабидің алпыстық бөлшектерден жоғары есептеу техникасын жетілдіру арқылы Птолемейдің есептеу дәлдігін едәуір жақсартады. Оның бір градустағы синус үшін тапқан ондық бөлшектердегі мәні дәл 6 ондық таңбаға дейін болды және ол 0,017452389-ға тең болды.

Әрі қарай әл-Фараби бір градустан кейін барлық басқа бұрыштарға арналған синус кестесін құру алгоритмін сипаттайды.

ҚР мектептік білім беру жүйесінде тригонометриялық функциялармен алғашқы танысу 8-сыныптың геометрия курсында өтеді. Тригонометрияны жүйелі түрде меңгеру алгебра курсының 9-сыныбынан басталады. Типтік оқу бағдарламасы бойынша алгебра курсының 9-сыныбында тригонометрия бойынша тұтастай бір бөлім қарастырылған (Типовая учебная программа по учебному предмету «Алгебра», 2017: 26). Бағдарламының мазмұнын талдау барысында әл-Фарабидің тригонометриялық мұрасында берілген тапсырмалардың барлығы дерлік оқу бағдарламасына кіретінін көруге болады. Сондықтан әл-Фарабидің тригонометрия бойынша есептерін алгебраның міндетті курсы аясында қарастыруға және оларды бағдарламалық материалмен бірге оқуға болады, сонымен қатар элективті курс түрінде де қарастыруға болады.

Оқушыларды оқыту барлық қарастырылған тригонометриялық формулалардың практикалық құндылығын түсінуге, білім алушылардың пәндік білім жүйесін кеңейтуге, тригонометриялық формулаларды дәлелдеудің ықтимал тәсілдерін, сондай-ақ, тригонометриялық есептерді шешу тәсілдерін және оларды саналы түрде ұғыну туралы түсініктерін кеңейтеді. Бұл білім алушылардың оқу материалын тереңірек меңгеруге мүмкіндік береді. Бұл әл-Фарабидің тригонометриялық мұрасында әрбір жаңа ұғымды, әрбір жаңа тұжырымды, әрбір тригонометриялық формуланы зерттеудің қажеттілігі айқын болатындығымен түсіндіріледі, себебі олардың барлығы синус кестесін құру мәселесін шешудің қажетті бөлігі болып табылады және басқа да тригонометриялық функциялардың үлкен қолданбалы мәнге ие екендігін көрсетеді.

Сондай-ақ, әл-Фарабидің сфералық тригонометрия саласындағы жетістіктерін де зерттеуге тұрарлық екенін атап өткен жөн. Онда тригонометрияны астрономияда қолданудың классикалық мысалдарын шешудің бірегей алгоритмдері ұсынылған (аспан сферасындағы жарық шамдарының экваторға, эклиптикаға және көкжиекке қатысты орнын анықтау, олардың қозғалыс теңдеулері және т.б.), оларды кейінгі ұрпақтың ғалымдары кеңінен қолданды және керемет дамытты.

Әл-Фарабидің жазық және сфералық тригонометриясын оқытуда арнайы GeoGebra бағдарламалық ортасын және цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану оқу үдерісін қызықты етеді және оқушылардың ынтасын арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әл-Фарабидің еңбектерінде нақты әрекеттер тізбегі түрінде берілген барлық есептердің тұжырымдары мен олардың шешімдерін осы бағдарламалық ортада бейнелеу оларды жақсы түсінуге мүмкіндік береді, бұл оларды оқытудың тиімділігі мен сапасын арттырады (Rushan Ziatdinov, Valeriy M. Rakuta, 2012: 93), (Камалова, Бостанов, Умбетбаев, 2017: 32).

GeoGebra интерактивті ортасы барлық тапсырмаларға дәл визуалды сызбаны жасауға ғана емес, оны динамикада көруге мүмкіндік береді. Компьютердің тышқанын басу арқылы сызбаның жаңа элементтерінің кезең-кезеңімен пайда болуы және оқушылардың түсінуі үшін «салу қадамдарын» орнатуға болады.

Бұл GeoGebra бағдарламалық ортасында әл-Фарабидің енгізген синус анықтамасына негізделген екі еселенген бұрыштың жарты хордасы ретінде көптеген құралдар жиынтығы бар, онда синустар кестесін құру процесін көзбен көруге болады (Сурет1).

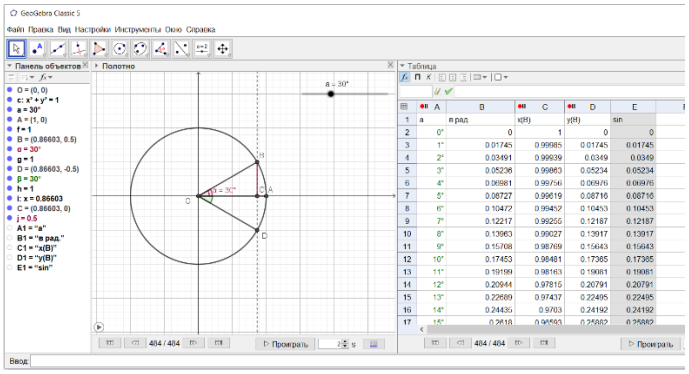

Сурет 1. – GeoGebra бағдарламалық ортасында синустар кестесін құру

Әл-Фараби бойынша тригонометриялық кестелерді құру алгоритмін іске асыруды қазіргі заманғы технологиясыз елестету мүмкін емес.

Бағдарламалау тілдері арқылы дербес цифрлық ресурстарды әзірлеу оқушылардың бағдарламалау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Сонымен қатар, әл-Фарабидің тригонометриясындағы кез-келген есепті шешу үрдісіндегі әрекеттер тізбегін қарастыра отырып, кейбір алгоритм ретінде бұл есептерді тек математика курсында ғана емес, сонымен қатар алгоритмдеуді оқытуда информатика курсының мазмұнды материалы ретінде де қолдануға болады. Оларды шешу барысында мұғалім оқушылардың алгоритмдік мәдениетінің элементтерін тиімді түрде қалыптастыруына және олардан жүйелі түрде негізгі құрылымдардың нақты дәйектілігін талап етуіне болады.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің оқытушылары әл-Фарабидің математикалық мұрасын меңгеру бойынша жүргізіп жатқан ғылыми-әдістемелік зерттеудің шеңберінде геометрия және информатика, алгебра және информатика бойынша интеграцияланған элективті курстардың бағдарламаларын әзірлеп, қарамағындағы мектептерге енгізді және осы курстарды қолдау мақсатында оқу-әдістемелік құралдар дайындалды (Акжолова, Бидайбеков, Камалова, 2024: 110), (Акжолова, Бидайбеков, Камалова, 2024: 108).

Жоғарыда айтылғандардың негізінде әл-Фарабидің тригонометриялық мұрасын заманауи білім беру жүйесіне енгізу оқушылардың пәндік даярлық сапасына айтарлықтай әсер ететінін атап өткен жөн. Ұлы ғалымның бай математикалық мұрасының әлеуметтік мәнін ұғындыру арқылы ғылыми дүниетанымды, патриоттық және интернационалдық сезімді, сондай-ақ, оқудың басқа да қоғамдық құнды мотивтерін қалыптастыруға және дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың заманауи құралдарын пайдалану оқу үрдісін қызықты етеді және оны меңгерудің тиміділігі мен сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кубесов А. Математическое наследие аль-Фараби.- Алма-Ата: Наука, 1974. - 246 с.
2. Кубесов А. Аль-Фараби. Математические трактаты. - Алма-Ата, 1972. – 324с.
3. Комментарии к «Альмагесту» Птолемея / пер. с араб. А. Кубесова и Дж. аль-Даббаха. Алма-Ата: Наука, 1975.
4. Птолемей К. Альмагест: Математическое сочинение в тринадцати книгах: Пер. с древнегреч. И.Н. Веселовского /Ин-т истории естествознания и техники РАН: науч.ред.Г.Е.Куртик. – М.: Наука. Физматлит, 1998. – 672с.
5. Типовая учебная программа по учебному предмету «Алгебра» для 7-9 классов уровня основного среднего образования по обновленному содержанию // Утверждена приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 25 октября 2017 года, №545. – Астана, 2017. - 26 с.
6. Rushan Ziatdinov, Valeriy M. Rakuta. Dynamic Geometry Environments as a Tool for Computer Modeling in the System of Modern Mathematics Education //European Journal of Contemporary Education. (Scopus) – 2012. – Vol. (1), № 1. – P.93-100.

7. Камалова Г.Б., Бостанов Б.Г., Умбетбаев К.У. Об использовании программы GeoGebra при решении задач из математического наследия аль-Фараби // Научно-методический журнал Информатика и образование. - 2017. - №2(281). – С.32-38.

8. Акжолова А.А., Бидайбеков Е.Ы., Камалова Г.Б. Әл-Фарабидің тригонометриясы: цифрландыру дәуіріндегі мұра. – Алматы: Алгорифм, 2024. – 110 б.

9. Акжолова А.А., Бидайбеков Е.Ы., Камалова Г.Б. Тригонометрия аль-Фараби: наследие в эпоху цифровизации. – Алматы: Алгорифм, 2024. – 108 с.

Алпысбай М.А. *докторант,* ***Утебаева Д.С.*** *и.о.доцента, PhD*
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

СОЦИОЛОГИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ КОНВЕРСИИ

Аннотация. В статье рассматривается современный социологический анализ религиозной конверсии на трех уровнях: микро, мезо и макро. Исследования показывают, что помимо индивидуальных процессов, важную роль играют социальные институты и глобальные факторы.

Ключевые слова: религиозная конверсия, макро, микро, мезоуроень, новая парадигма.

Аңдатпа: Мақалада діни конверсияның заманауи социологиялық талдауы үш деңгейде қарастырылады: микро, мезо және макро. Зерттеулер жеке процестерден басқа әлеуметтік институттар мен жаһандық факторлардың маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

Кілт сөздер: діни конверсия, макро, микро, мезодеңгей, жаңа парадигма.

Abstract: The article examines modern sociological analysis of religious conversion at three levels: micro, meso, and macro. Research shows that social institutions and global factors play an important role in addition to individual processes.

Keywords: religious conversion, macro, micro, meso level, new paradigm.

Современный социологический анализ конверсии выходит за рамки классической модели Лофланда-Старка, уделяя внимание различным уровням анализа – микро, мезо и макро. Модель Лофланда-Старка, когда-то доминировавшая в исследовании религиозной конверсии, фокусировалась преимущественно на индивидуальных и малых группах, то есть на микроуровне. Однако недавние исследования демонстрируют значимость социальных институтов, таких как общины, ритуалы и воплощенная религия, в процессе конверсии. Переход от микроуровневого анализа к более комплексным моделям включает рассмотрение религиозной экономики и влияния социальных, культурных и глобальных факторов. Эти макроуровневые аспекты, такие как социальный контекст, культура и глобализм, играют важную роль в процессе конверсии и могут быть решающими для понимания этого явления в различных обществах. Китай служит ярким примером значимости макроуровневого анализа. Рост христианства в Китае характеризуется как массовое движение, что подчеркивает важность учета широких социальных и культурных факторов при изучении религиозной конверсии. Таким образом, современные исследования конверсии включают три уровня анализа:

Микроуровень – акцент на индивидуальные процессы и взаимодействия в малых группах. Мезоуровень – изучение социальных институтов, таких как общины и ритуалы. Макроуровень – анализ социальных, культурных и глобальных факторов, влияющих на массовые движения и процессы конверсии. Каждый из этих уровней предоставляет свои преимущества и позволяет более глубоко понять сложные механизмы религиозной конверсии в современном обществе.

Социологические исследования религиозной конверсии действительно претерпели значительные изменения с 1960-х по 1980-е годы. В этот период основной акцент делался на

микроуровне анализа, который сосредотачивался на личных мотивациях и обстоятельствах, побуждающих индивидов к изменению религиозной принадлежности. Исследователи стремились понять, какие типы людей склонны к конверсии и каким образом они приходят к этому решению. Основные вопросы касались психологических и социальных факторов, влияющих на личные религиозные изменения, таких как влияние семейной среды, личных кризисов и межличностных взаимодействий.

С 1990-х годов и в начале двадцать первого века социологические исследования религиозной конверсии стали учитывать и более широкие контексты, такие как факторы мезоуровня (социальные группы, организации, общины) и макроуровня (социальные, культурные и политические структуры). Это позволило лучше понять, как религиозные изменения происходят в рамках более крупных социальных систем и как они связаны с динамикой общества в целом.

До 1980-х годов в социологии религии преобладала парадигма секуляризации, утверждающая, что по мере модернизации общества религиозность неизбежно снижается. Религиозная конверсия в этом контексте рассматривалась как отклоняющееся поведение, противоречащее общему тренду уменьшения религиозного интереса. Исследователи, приверженные этой парадигме, часто упускали из виду устойчивость и адаптивность религиозных практик в условиях современности. Они не учитывали, что религия может сохранять свою значимость и влиятельность, адаптируясь к изменениям в обществе.

Начиная с 1990-х годов, социологи начали более тщательно исследовать, как религиозные институты и практики продолжают оставаться жизнеспособными и значимыми в современных обществах, несмотря на процессы секуляризации. Это привело к более комплексному пониманию религиозной конверсии как явления, связанного не только с индивидуальными выборами, но и с более широкими социальными и культурными контекстами.

Широко распространенное мнение о том, что люди становятся менее религиозными по мере того, как они становятся более современными, действительно не соответствовало условиям в Соединенных Штатах. Несмотря на высокий уровень модернизации, США сохранили значительный уровень религиозного участия. Это наблюдение стало вызовом для традиционной парадигмы секуляризации и привело к формированию альтернативных объяснительных моделей.

Одной из таких моделей стала «Новая парадигма» Р. Стивена Уорнера. В рамках этой парадигмы постулируется, что религиозный плюрализм и конкуренция между религиозными группами способствуют повышению качества религиозных предложений, что, в свою очередь, поддерживает высокий уровень религиозной жизнеспособности. Согласно Уорнеру, в условиях плюралистического религиозного «рынка», как в США, конкуренция между различными религиозными группами стимулирует их к улучшению своей деятельности, что привлекает и удерживает верующих.

Это объяснение отличается от ситуации в многих европейских странах, где национальные религии часто имеют почти монопольное положение. В таких условиях отсутствует стимулирующая конкуренция, что может приводить к снижению религиозной активности и участию [1, с. 133].

В рамках «Новой парадигмы» возникло несколько теорий и подходов, которые оказали значительное влияние на социологические исследования религии. Одним из ключевых направлений стала теория религиозного рынка, рассматривающая религию как продукт, который предлагается различными религиозными организациями. Эта теория предполагает, что религиозные организации, подобно бизнесам, должны адаптироваться к потребностям своих «потребителей» для выживания и процветания.

Другой важный подход в рамках «Новой парадигмы» – это теория субкультурной идентичности, которая утверждает, что религиозные группы предоставляют своим членам не только религиозное содержание, но и важные элементы социальной и культурной идентичности. Это способствует поддержанию и укреплению религиозной жизнеспособности,

так как религия продолжает играть значимую роль в жизни людей, обеспечивая им чувство принадлежности и поддержку [2, с. 379].

Эти новые теоретические рамки привели к активному развитию эмпирических исследований, направленных на изучение различных аспектов религиозной жизни и динамики в современных обществах. Благодаря этому удалось глубже понять механизмы и факторы, способствующие сохранению и развитию религиозной жизнеспособности в условиях модернизации и секуляризации.

Сохранение жизнеспособности религии – это лишь одна сторона медали. Другая важная тенденция заключается в увеличении вероятности изменения людьми своей религиозной ориентации и принадлежности. Люди могут переходить между различными религиозными конфессиями, основными религиями, или вообще изменять своё отношение к религии, включая как обращения в религию, так и выходы из неё.

На мезоуровне религиозных институтов недавние исследования конгрегаций предоставляют уникальную и важную информацию об этих изменениях. Конгрегации, как правило, являются основными местами, где происходит религиозное обращение или отступление от веры. Несмотря на то, что термин «конгрегация» часто ассоциируется с христианскими общинами, современные исследователи используют его в более широком смысле, относя его к любым группам, регулярно собирающимся для религиозных обрядов, независимо от их вероисповедания.

Конгрегационные исследования рассматривают такие общины как сообщества коллективных ритуалов, в которых общая религиозная идентичность является ключевым элементом. В таких сообществах ритуальные и субкультурные практики играют важную роль в процессе привлечения новых членов и их социализации. Эти практики включают в себя коллективные молитвы, обряды, социальные мероприятия и другие формы взаимодействия, которые способствуют укреплению чувства принадлежности и идентичности среди членов общины [3, с. 28].

Таким образом, исследователи конгрегаций подчеркивают значимость ритуалов и субкультурных практик в привлечении новообращенных. Они также изучают, как религиозные общины адаптируются к изменяющимся условиям и привлекают новых членов, а также как они поддерживают интерес и участие своих текущих последователей. Эти исследования помогают понять, каким образом религиозные общины остаются жизнеспособными и активными в условиях современного общества, несмотря на процессы секуляризации и изменения религиозных предпочтений [4, с.198].

С 1960-х годов наблюдается заметное сокращение числа членов основных христианских конфессий, тогда как консервативные церкви привлекли новых последователей. Теоретики рационального выбора объясняют эту тенденцию влиянием строгости церковной доктрины на вербовку и обращение. Они утверждают, что теологически консервативные и морально строгие церкви предъявляют своим членам более высокие требования в отношении времени, десятины и общей преданности делу. Это уменьшает потенциал появления «безбилетников» – людей, которые пользуются благами общины, не внося свой вклад, – и привлекает тех, кто готов более активно участвовать, видя в этом значительные вознаграждения.

Консервативные церкви предлагают не только социальные выгоды от принадлежности к преданной общине, но и духовные выгоды, такие как уверенность в спасении и ясные моральные ориентиры. Например, новообращенные китайцы в США и Китае часто присоединяются к евангелическим церквям, которые известны своей теологической консервативностью и строгими моральными стандартами. Эти церкви предоставляют своим последователям большую уверенность в спасении и чёткие моральные ценности, что особенно важно в условиях кардинальных изменений в обществе и личной жизни.

Тем не менее, теория рационального выбора вызывает споры. Критики утверждают, что требования церквей могут варьироваться и что не всегда можно однозначно связать строгость требований с успешностью вербовки. Некоторые считают, что успех консервативных церквей

может быть также связан с другими факторами, такими как социокультурные и исторические условия, а также эффективные методы миссионерской деятельности и адаптация к современным условиям [5, с.18].

В дополнение к этим факторам, исследования показывают, что религиозные общины, предлагающие сильное чувство принадлежности и поддержку, могут быть более успешными в привлечении и удержании членов. Такие общины способны удовлетворять потребности своих последователей не только в духовной сфере, но и в социальной, предоставляя им чувство уверенности и стабильности в мире, который постоянно меняется.

На макроуровне объяснение феномена крупномасштабных конверсионных движений или «массового обращения» требует учета социальных и культурных контекстуальных факторов. Под «массовым обращением» подразумевается явление, когда многие люди в обществе обращаются в новую религию за относительно короткий период времени. Это происходит добровольно, а не по принуждению властей или социальных лидеров, как это иногда было в средневековой Европе и других досовременных обществаxx [6, с 261].

Примеры таких массовых обращений включают рост христианства в Корее и Китае, а также подъем пятидесятничества в Латинской Америке. Эти случаи указывают на значительные изменения на уровне коллективов и требуют социологического анализа обращения как социального движения. На макроуровне необходимо учитывать следующие факторы:

1. Социальные условия: Массовые обращения часто происходят в периоды социальных перемен и нестабильности. Например, быстрое экономическое развитие, урбанизация и связанные с ними социальные изменения могут создавать условия, при которых традиционные социальные структуры и религии теряют свою устойчивость, создавая пространство для новых религиозных движений.
2. Культурные факторы: Культурные изменения, такие как возросшая открытость к новым идеям и глобализация, могут способствовать религиозным обращениям. В контексте глобализации информация о новых религиозных движениях распространяется быстрее и шире, что способствует массовым обращениям.
3. Религиозные движения как социальные движения: Массовые обращения можно рассматривать как форму социального движения, где религиозные лидеры и организации играют активную роль в вербовке и мобилизации новых последователей. Эти движения часто предлагают ответы на текущие социальные и личные проблемы, обеспечивая чувство принадлежности и цель в жизни.
4. Транснациональные связи: В условиях глобализации религиозные движения могут распространяться через транснациональные сети. Миссионерская деятельность, миграция и современные средства коммуникации способствуют распространению религиозных идей и практик между странами и континентами [7, с. 224].

Таким образом, исследование макроуровневых факторов массового обращения требует внимания к широкому спектру социальных, культурных и экономических контекстуальных факторов. Религиозные конверсии необходимо рассматривать в рамках глобализации, космополитизма и транснационализма, что помогает понять, почему и как религиозные движения набирают массовую поддержку в различных частях мира.

Заключение

В данном исследовании рассматриваются три основных уровня анализа религиозной конверсии: Микроуровень, который акцентируется на индивидуальных процессах и взаимодействиях в малых группах. Мезоуровень, где изучаются социальные институты, такие как общины и ритуалы. Макроуровень, включающий анализ социальных, культурных и глобальных факторов, влияющих на массовые движения и процессы конверсии. . Социальные институты и ритуалы играют значительную роль в процессе конверсии. Исследования подчеркивают значимость ритуалов и субкультурных практик в привлечении новообращенных. Религиозные общины адаптируются к изменяющимся условиям, привлекая новых членов и поддерживая интерес текущих последователей. Эти аспекты помогают понять,

как религиозные общины остаются активными и жизнеспособными в условиях современного общества. Важно учитывать макроуровневые аспекты, такие как социальный контекст и культура, при изучении религиозной конверсии, потому что они играют ключевую роль в процессе конверсии и могут быть решающими для понимания этого явления в различных обществах. Например, рост христианства в Китае характеризуется как массовое движение, что подчеркивает важность учета широких социальных и культурных факторов при изучении религиозной конверсии.

Библиография

1. Lofland, John, and Norman Skonovd. Conversion Motifs. Journal for the Scientific Study of Religion, Vol. 20, No. 4, 1981, pp. 373-376.
2. Lofland, John, and Rodney Stark. Becoming a World-Saver: A Theory of Conversion to a Deviant Perspective. American Sociological Review, Vol. 30, No. 6, 1965, pp. 862-854.
3. Исаева, В. Б. (2013) Социологические исследования религиозной конверсии в зарубежной научной традиции: класси-ческие концептуальные модели // Научное обозрение. Серия 2. Гуманитарные науки. – No 6. – 28 с.
4. Мартинович, В. А. (2006) Интеллектуальный тип конверсии // Религия и общество - 2: актуальные проблемы современ-ного религиоведения: сборник научных трудов. – Могилев: МГУ им. А. А. Кулешова. – 198 с.
5. Huber St. Religion Monitor 2008: Structuring Principles, Operational Constructs, Interpretive Strategies // What the World Believes: Analysis and Commentary on the Religion Monitor 2008. Verlag Bertelsmann-Stiftung, 2009. P. 17–20.
6. Greil, Arthur L., and David R. Rudy. Social Cocoons: Encapsulation and Identity Transformation Organizations. Sociological Inquiry, Vol. 54, No. 3, 1984, pp. 260-262.
7. Bainbridge, William Sims. The Sociology of Conversion. In The Oxford Handbook of Religious Conversion, edited by Lewis R. Rambo and Charles E. Farhadian. Oxford University Press, 2014, pp. 221-225.

Бекмағамбетова Р.К., *доктор пед. наук, профессор*
Казахский национальный педагогический университет им.Абая
г.Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ АЛЬ-ФАРАБИ

Аңдатпа. Ұлы ғалым-ойшыл энциклопедист Әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы өшпес тарихи, жалпыадамзаттық құндылық ретінде күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ және қазіргі педагогикада қолданыс таба алады. Ойшылдың идеялары бүгінгі күні де өмір сүріп келеді, сондықтан әл-Фарабидің педагогикалық идеяларын зерделеу және түсіну жас ұрпақты тәрбиелеу мен оқытудың заманауи мәселелерін жақсы түсінуге көмектеседі. Оның ойынша, тәрбиенің мақсаты жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады, бұл тұжырым қазіргі жастар тәрбиесіне қойылатын талаптарға сай келеді, сондықтан оның педагогикалық ой-пікірлері жаңаша сипат алуда деп сенімімен айта аламыз.

Осыған орай қазіргі таңда болашақ ұстаздарға Әл-Фарабидің педагогикалық мұрасын үйретудің тиімді жолдарын іздестіру жұмыстары жүргізілуде. Біздің ойымызша, білім беруді цифрландырудың қазіргі жағдайында оқушыларды Әл-Фарабидің педагогикалық мұрасымен таныстыру ақпараттық технологияларды қолданбай мүмкін емес. Ақпараттық технологиялар ұлы ойшылдың педагогикалық көзқарастарына қызығушылықты оятуға көмектесіп, оқу үдерісін қызықты әрі тартымды етеді.

Ойшылдың педагогикалық мұрасын зерделеу барысында компьютерлік құралдардың алуан түрлерін қолдануға болады, атап айтқанда: мультимедиялық презентациялар,

программалық симуляторлар, интерактивті электронды оқулық, оның ішінде ұлы ойшыл туралы мәліметтер, оның өскелең ұрпақты тәрбиелеу мен оқытуға көзқарасы, тұлғаны қалыптастырудағы мұғалімнің рөлі, студенттердің өздік жұмысына арналған тапсырмалар блогы туралы мәліметтер бар ақпараттық бөлім. қарастырылатын мәселе және оқылатын тақырып бойынша тесттер, шығармашылық тапсырмалардан тұратын бақылау бөлімі.

Жоғарыда келтірілген компьютерлік құралдар ұлы ойшылдың педагогикалық мұрасын зерделеуді жеңілдетеді, мұғалімнің жетекшілігімен немесе өз бетінше оқу материалын зерделеуге, қарастырылып отырған мәселені меңгеру деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: ақпараттандыру, ақпараттық технологиялар, жеке веб-сайт, электронды оқулық, презентация, тренинг тренажерлары, бейнелекциялар.

Аннотация. Педагогическое наследие великого ученого-мыслителя и энциклопедиста Аль-Фараби как непреходящая историческая, общечеловеческая ценность не утратило своего значения до настоящего времени и может найти применение в современной педагогике. Идеи мыслителя продолжают жить и сегодня, поэтому изучение и осмысление педагогических идей Аль-Фараби поможет глубже осознать современные проблемы воспитания и обучения подрастающего поколения. По его мнению, целью воспитания является формирование всестороннее развитой личности, именно это высказывание созвучно с требованиями, которые предъявляются к воспитанию современной молодежи, поэтому с уверенностью можем сказать, что его педагогические идеи приобретают новый облик.

В связи с этим, в настоящее время идет поиск эффективных способов обучения будущих учителей педагогическому наследию Аль-Фараби. На наш взгляд, в современных условиях цифровизации образования приобщение студентов к педагогическому наследию Аль-Фараби немыслимо без использования информационных технологий. Информационные технологии будут способствовать пробуждению интереса к педагогическим взглядам великого мыслителя, сделают процесс обучения интересным и увлекательным.

При изучении педагогического наследия мыслителя возможно применение различных видов компьютерных средств, в частности, таких как: мультимедийные презентации, программные тренажеры, интерактивный электронный учебник, включающий информационную часть с информацией о великом мыслителе, его взглядах о воспитании и обучении подрастающего поколения, о роли учителя в формировании личности, блок с заданиями для самостоятельной работы студентов по рассматриваемому вопросу, и контролирующую часть, содержащую тесты, творческие задания по изученной теме.

Вышеуказанные компьютерные средства облегчат изучение педагогического наследия великого мыслителя, дадут возможность под руководством преподавателя или самостоятельно изучить учебный материал, выявить уровень усвоения рассматриваемой проблемы.

Ключевые слова: информатизация, информационные технологии, персональный сайт, электронный учебник, презентация, обучающие тренажеры, видеолекции.

Annotation. The pedagogical heritage of the great scientist-thinker and encyclopedist Al-Farabi as an enduring historical, universal value has not lost its significance to this day and can find application in modern pedagogy. The thinker's ideas continue to live today, so studying and understanding the pedagogical ideas of Al-Farabi will help to better understand the modern problems of educating and training the younger generation. In his opinion, the goal of education is the formation of a omprehensively developed personality; this statement is in tune with the requirements for the education of modern youth, so we can confidently say that his pedagogical ideas are taking on a new look. In this regard, a search is currently underway for effective ways to teach future teachers the pedagogical heritage of Al-Farabi. In our opinion, in modern conditions of digitalization of education, introducing students to the pedagogical heritage of Al-Farabi is unthinkable without the use of information technology. Information technologies will help to awaken interest in the pedagogical views of the great thinker and will make the learning process interesting and exciting.

When studying the pedagogical heritage of the thinker, it is possible to use various types of computer tools, in particular, such as: multimedia presentations, software simulators, an interactive electronic textbook, including an information part with information about the great thinker, his views on the upbringing and training of the younger generation, the role of the teacher in the formation of personality, a block with tasks for independent work of students on the issue under consideration, and a control part containing tests, creative tasks on the topic studied.

The above computer tools will facilitate the study of the pedagogical heritage of the great thinker, will provide an opportunity, under the guidance of a teacher or independently, to study educational material, and to identify the level of mastery of the problem under consideration.

Keywords:informatization, information technology, personal website, electronic textbook, presentation, training simulators, video lectures.

Педагогическое наследие великого ученого-мыслителя Востока и ученого - энциклопедиста, выходца из тюркского племени Аль-Фараби как непреходящая историческая, общечеловеческая ценность не утратило своего значения до настоящего времени и может найти применение в современной педагогике.

Одним из первых исследователей педагогического наследия аль-Фараби был Ауданбек Кубесов. Мы с уверенностью можем сказать, что именно он был первым исследователем педагогического наследия аль-Фараби, так как до него педагогические идеи Аль-Фараби не были предметом специального изучения, хотя надо заметить в трудах отдельных ученых, таких как С.Н. Григорян, М.М. Хайруллаев, Б.Г. Гафуров, А.Х. Касымжанов, рассматривавших философские взгляды великого мыслителя, частично, затрагивалась данная проблема.

Нельзя не упомянуть немецкого историка К. Шмидта, который в своей монографии «История педагогики» раскрыл некоторые аспекты педагогических идей аль-Фараби, в докладе А. Саади «Педагогические мысли Востока» также рассмотрены отдельные идеи аль-Фараби о воспитании.

В работах И. Хусанходжаева, М.М. Хайруллаева излагаются общие взгляды аль-Фараби о воспитании, обучении, формировании личности.

Х.Х. Тллашов сравнивает педагогические идеи аль Фараби с воззрениями мыслителей Ближнего и Среднего Востока средневековья.

Как видим частично педагогические идеи мыслителя рассматривались отдельными учеными, но целостного подхода к данному вопросу не было. Аль Джинди Назих Ахмад отмечал, что именно первую попытку обобщить педагогические идеи Аль-Фараби предпринял А. Кубесов, при этом он подчеркивал, что автор в своем исследовании, посвященной анализу творчества мыслителя, уделяет большое внимание изложению его философских, социальных взглядов, а также он разработал дидактические положения педагогической концепции философа. Это высказывание Аль Джинди Назих Ахмада наглядно свидетельствует о том, что именно А. Кубесов впервые сделал попытку раскрыть педагогические идеи Аль-Фараби.

Заслуга А. Кубесова заключается в том, что он систематизировал педагогические идеи аль-Фараби, изложенные в различных трактатах, так как специального труда о воспитании, обучении подрастающего поколения, дидактических взглядах у мыслителя не было. Идеи мыслителя продолжают жить и сегодня, поэтому изучение и осмысление педагогических идей Аль-Фараби поможет глубже осознать современные проблемы воспитания и обучения подрастающего поколения.

В условиях модернизации национальной системы образования проблема совершенствования процесса воспитания и обучения подрастающего поколения весьма злободневна. В этой связи раскрываются широкие возможности использования богатого педагогического наследия величайшего мыслителя, которое вполне можно применить в современных условиях. По его мнению, целью воспитания является формирование всестороннее развитой личности, именно это высказывание созвучно с требованиями, которые

предъявляются к воспитанию современной молодежи, поэтому с уверенностью можем сказать, что его педагогические идеи приобретают новый облик.

Мы хорошо понимаем, что будущий педагог должен хорошо знать педагогическое наследие ВЕЛИКОГО УЧИТЕЛЯ, умело использовать его идеи в своей профессиональной деятельности. Педагогические идеи Аль-Фараби включены в содержание дисциплины «История педагогики» и элективного курса «Педагогическое наследие Аль-Фараби».

В КазНПУ имени Абая проводится целенаправленная работа по изучению наследия великого мыслителя. В 2018 году в университете открыт Центр «Аль-Фараби». Цель Центра – разработать методологические основы для внедрения наследия Аль-Фараби в учебный процесс вуза.

В связи с этим, в настоящее время идет поиск эффективных способов изучения в вузе педагогического наследия Аль-Фараби. Те методы и приемы изучения педагогического наследия великого мыслителя, которые применялись в предыдущие годы, в настоящее время они устарели.

Одним из недостатков при ознакомлении с педагогическим наследием Аль-Фараби было отсутствие творческих заданий обучающимся, слабая методическая оснащенность курса по изучению рассматриваемой проблемы, не осуществлялась ориентация студентов на применение педагогического наследия великого мыслителя в профессиональной деятельности.

Основная цель современной подготовки будущего педагога не только заключается в подготовке конкурентоспособного специалиста, а обеспечение процесса профессионального становления личности будущего педагога через приобщение его к педагогическому наследию великого педагога.

На наш взгляд, для приобщения студентов к педагогическому наследию Аль-Фараби необходимо использовать информационные технологии. Инновационные технологии значительно расширят возможности для глубокого изучения педагогического наследия великого мыслителя.

Под инновационными технологиями мы подразумеваем использование на занятиях компьютера, Интернета, видео, аудиовизуального оборудования и т.д.

Информационные технологии будут способствовать пробуждению интереса к педагогическим взглядам великого мыслителя, сделают процесс обучения болеем интересным и увлекательным.

При изучении педагогического наследия мыслителя мы предлагаем применять различные виды компьютерных средств, в частности, таких как: сайт, презентации, обучающие тренажеры, электронный учебник, который будет состоять из трех разделов:

- 1 раздел – информационная часть, включающая информацию о великом мыслителе, его взглядах о воспитании и обучении подрастающего поколения, о роли учителя в формировании личности,
- 2 раздел – самостоятельная работа студентов по рассматриваемому вопросу,
- 3 раздел – контролирующая часть будет включать тесты, творческие задания по изученной теме.

Создание персонального сайта педагогом даст возможность студентам самостоятельно получить информацию о педагогических идеях Аль-Фараби.

На персональном сайте педагога можно открыть следующие страницы сайта:

1 страница сайта – Копилка высказываний великого мыслителя

2 страница сайта – Вклад Ауданбека Кубесова в раскрытии педагогического наследия Аль-Фараби:

– Философские и социально-этические предпосылки педагогики Аль-Фараби

– Общепедагогические идеи Аль-Фараби

– Проблемы дидактики у Аль-Фараби

– Применение и реализация общепедагогических идей Аль-Фараби в его математических трудах

3 страница сайта – Роль великого мыслителя в развитии педагогики

4 страница сайта – Педагогические идеи Аль-Фараби и современность

5 страница – Миссия педагога в трудах Аль-Фараби

6 страница сайта. Источники по теме «Педагогическое наследие Аль-Фараби»

7 страница сайта. Задания студентам

Организацию работы по материалу персонального сайта можно осуществить индивидуально или в группах, задания могут быть самые разнообразные:

– подготовка докладов и презентации по каждой теме,

– разработка тестов по каждой теме,

– защита проектов,

– составление проблемных вопросов по каждой теме,

– разработка схем и таблиц,

– анализ источников по вышеназванной теме.

Персональный сайт педагога – это рабочий инструмент педагога, предоставляющий студентам новую информацию о великом мыслителе, помогающий проконтролировать их знания.

Презентации облегчают процесс ознакомления с педагогическими идеями великого мыслителя.

Тематика презентации о педагогическом наследии Аль-Фараби:

1. Педагогические труды Аль-Фараби: Большая книга музыки; Комментарий к «Алмагесту»; Книга приложений к Алмагесту; Комментарий к «Физике» Аристотеля; Что правильно и что неправильно в приговорах звезд; О необходимости искусства алхимии; о возвращении Галену; О происхождении наук; О вакууме; Указания пути к счастью; О достижении счастья.

2. Первый исследователь педагогического наследия Аль-Фараби – Ауданбек Кубесов: его вклад в раскрытии педагогических взглядов великого мыслителя, создании облика методолога педагогики и методиста.

3. Ученые, частично затронувшие проблему педагогического наследия Аль-Фараби.

4. Аль-Фараби о педагогике

– Педагогика – это искусство управления волей и желанием воспитуемого человека в определенном направлении соответствующими средствами, методами, а правитель – педагог (Кубесов А., 1989).

– Великий мыслитель о методологии педагогики: о целях, идеалах педагогики

5. Аль-Фараби о воспитании и обучении:

Система воспитания человека по Аль-Фараби, в основе которой лежит самосовершенствование и человеческое достоинство, возвеличивание роли воспитания в формировании личности, процесс воспитания необходимо начинать с раннего детства, важно научить ребенка побеждать в себе отрицательные черты характера и способствовать формированию положительных черт, крайне важно в основу теории познания окружающего мира ставить **разум**, только разумный человек может получить новые знания, становление личности человека происходит на основе разума, и лишь при правильном воспитании и обучении человек становится разумным.

Великий мыслитель в тесной связи рассматривал воспитание и обучение, при этом акцентировал внимание на то, что воспитание зависит от окружающей среды, воли и желания воспитанника. Аль-Фараби акцентировал внимание на индивидуальном подходе в воспитании личности.

Великий мыслитель в системе воспитания человека ведущее место отводил нравственному воспитанию, которое сопровождается другими видами воспитания, такими как интеллектуальное, трудовое, физическое, патриотическое, эстетическое. Педагогические идеи великого Учителя отличаются гуманистической направленностью, его гуманизм основан на признании человека высшей ценностью общества**,** именно современная педагогическая наука опирается на его взгляды, ставя в центр воспитания и обучения обучающегося. Человек

должен всегда стремиться к совершенству, а для этого он должен учиться, развить разум, воспитать нравственные качества, быть счастливым.

6. Аль-Фараби о счастье

Аль-Фараби в трудах «Указание пути к счастью», «О достижении счастья», отмечает, что истинное счастье достигается посредством овладения знаниями, истинное счастье наступает тогда, когда устранено зло, человеческая душа и разум в познании достигают наивысшего уровня своего совершенства. Ключевыми моментами в учении великого мыслителя, являются то, что каждый человек благодаря воспитанию и обучению должен быть счастливым, счастье – это достижение совершенного знания и высоких нравственных норм, которые даже после смерти отдельного человека или исчезнувшего данного поколения могут служить человечеству. Аль-Фараби считает, что счастье каждый человек видит по-своему: для кого-то счастье – богатство, другие видят счастье в чем-то другом, основным путем достижения счастья является обучение, сопровождаемое умственным воспитанием и тесно связанное с нравственным воспитанием личности. По мнению Аль-Фараби, каждый человек – кузнец своего счастья, каждый человек может достичь счастья только сам при помощи свершения добрых дел, лучшие его деяния будут бессмертными. По его убеждению, человека делают счастливым его духовное богатство и хорошие качества характера, плохой нрав – это душевная болезнь, хороший нрав и сила ума – это главные человеческие достоинства, они вырабатываются при умеренных действиях.

Таким образом, анализируя труды великого мыслителя, можно заключить, что знание должно быть результатом упорного, последовательного, систематического труда ученика, учеба, обучение трудны, но они посильны.

7. Дидактические взгляды Аль-Фараби: великим мыслителем раскрыты глубоко вопросы дидактики, затронуты проблема содержания предмета, формы, методы и средства обучения, психологические основы обучения.

Особый акцент в трудах великого мыслителя делается на развитие логического мышления в процессе обучения. К основным приемам развития логического мышления аль-Фараби относит абстрагирование, анализ и синтез, индукцию и дедукцию, аналогии, обобщение, конкретизацию, а к принципам обучения: научность, наглядность, последовательность, систематичность, сознательность, доступность.

6. Великий мыслитель о музыкальном и литературном образовании, о их влиянии на формирование личности ребенка.

Аль-Фараби особое значение придавал музыке и музыкальному воспитанию. В труде «Большая книга музыки» по Аль-Фараби «полезна в том смысле, что умеряет нравы тех, которые потеряли равновесие, делает совершенными тех, которые еще не достигли совершенства, и сохраняет равновесие у тех, которые находятся в состоянии равновесия».

По Аль-Фараби музыка положительно воздействует на человека через мелодии, улучшают психологическое состояние человека, развивает эмоции, формирует личность. Музыка развивает воображение и фантазию. Аль-Фараби раскрывает большие возможности музыки в формировании личности.

7.Аль-Фараби о роли учителя в формировании личности: воспитание разумного человека происходит только благодаря учителю, его усилиям в процессе воспитания ученика. Воспитание должно осуществляться опытным педагогом. Великий мыслитель предъявляет к нему высокие требования: учитель должен хорошо знать основы педагогики и психологии, обладать педагогическим талантом, интеллектом, быть целеустремленным, трудолюбивым, владеть запасом знаний, уметь объяснять и растолковывать поэтические и музыкальные произведения, главная задача учителя воспитать подрастающее поколение, привить ученикам уважение к моральным ценностям, учитель должен заботиться о детях как их родители, испытывать к детям добрые чувства.

Применение презентации облегчают процесс запоминания учебного материала, позволяет сделать образовательную деятельность более динамичной и яркой. Для ознакомления студентов с педагогическим наследием Аль-Фараби можно применить

обучающие тренажеры, включающие тесты и задания по следующим темам: 1. Аль-Фараби о роли учителя в формировании личности; 2. Аль-Фараби о сущности воспитания личности; 3. Дидактические взгляды Аль-Фараби; 4. Аль-Фараби об эстетическом воспитании подрастающего поколения; 5. Аль-Фараби о счастье; 6. Аль-Фараби о нравственном воспитании личности; 7. Аль-Фараби о влиянии музыки на формирование личности; 8. Роль Аль-Фараби в развитии педагогической науки

По каждой теме предусматривается 25 тестов с одним правильным ответом. Кроме тестов в обучающий тренажер включаются задания творческого характера, решение педагогических ситуаций, контекстные задания. Обучающие тренажеры позволяют закрепить изученный материал и выявить уровень знаний студентов по рассматриваемой проблеме. Тренажеры позволяют учитывать индивидуальный темп работы студента, который сам регулирует учебный процесс, повышает мотивацию обучения.

Видеолекции способствуют качественному усвоению учебного материала, их длительность 10-15 минут. Тематика видеолекций: 1. Педагогические идеи Аль-Фараби; 2. Аль-Фараби о назначении учителя; 3. Сущность и содержание воспитания по Аль-Фараби; 4. Проблемы дидактики у Аль-Фараби; 5. Роль музыки в формировании личности; 6. Аль-Фараби о счастье

Вышеуказанные компьютерные средства облегчат изучение педагогического наследия великого мыслителя, дадут возможность под руководством преподавателя или самостоятельно изучить учебный материал, выявить уровень усвоения рассматриваемой проблемы.

Библиография

1. Кубесов А. Педагогическое наследие аль-Фараби – Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 152с.

Ирисбоева У.Б., ***Жабборова Д.Д.***, *PhD*
Гулистанский государственный педагогический институт
г. Гулистан, Узбекистан

РАЗВИТИЕ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ В СТАРШИХ КЛАССАХ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие письменной речи в старших классах на уроках русского языка.

Ключевые слова: процесс обучения, потенциальные возможности учащихся, обогащение, и активизация словаря выразительные, красочные описания, овладение письменной описательной речью.

Аңдатпа. Бұл мақалада жоғары сыныптарда орыс тілі сабақтарында жазбаша тілдің дамуы қарастырылады.

Түйінді сөздер: оқу процесі, оқушылардың әлеуетті мүмкіндіктері, байыту, және сөздікті белсендіру экспрессивті, түрлі-түсті сипаттамалар, жазбаша сипаттамалық сөйлеуді меңгеру.

Annotation. This article examines the development of writing in high school in Russian language lessons.

Keywords: learning process, potential opportunities of students, enrichment, and activation of vocabulary expressive, colorful descriptions, mastery of written descriptive speech.

Развитие письменной речи в старших классах на уроках русского языка является важным аспектом обучения, поскольку письменная речь играет ключевую роль в выражении мыслей, идей и обмене информацией. Вот несколько методов и стратегий, которые могут быть использованы для развития письменной речи:

Литературное чтение и анализ текстов: Чтение литературных произведений различных жанров помогает ученикам расширить свой кругозор, обогатить словарный запас и улучшить понимание структуры и стиля письменного текста.

На письменную речь, к сожалению, не обращается достаточного внимания. Специальные исследования, проведенные В.Я.Ляудис и И.П. Негурэ, показали, что наиболее успешно овладение письменной речью идет в условиях продуктивной (творческой) деятельности учащегося. При этом необходимо организовать деятельность учащихся как сотрудничество с учителем и другими учениками. Учитель активно включается в творческий процесс, выполняя наиболее трудные действия на пути получения продукта.

Авторы, разрабатывая методику обучения детей письменной речи в условиях творческого сотрудничества их с учителем, использовали опыт таких выдающихся педагогов, как Л. Толстой, М. Монтессори, С. Френе, В. Сухомлинский, Я. Корчак и др.

На основе проведенного исследования авторы выделили ряд важных методических принципов. Во-первых, использование не репродуктивной, а творческой деятельности, которая заканчивается получением продукта. Это означает, что предпочтение надо отдавать не диктанту, а сочинению. Во-вторых, сотрудничество между учениками и между учителем и учениками. При этом сотрудничество должно быть основано на уважении ребенка, доверии к нему, протекать в атмосфере непринужденности и раскованности, без чего творческой деятельности не может быть. В-третьих, необходимо создать условия, которые требовали бы естественного использования письменной речи. Другими словами, необходимо обеспечить мотивацию деятельности учащихся, открыть им личностный смысл использования письменной речи. В-четвертых, письменная речь должна формироваться как единство действий порождения смыслового содержания текста и его выражения. В школе единство не соблюдается. В силу этого работа над словом выступает как не имеющая для ученика жизненного смысла.

М. Монтессори, создавая игровые ситуации, использовала письменную речь как средство общения: дети писали короткие тексты на карточках. Содержание текстов было весьма разнообразным, но соответствовало возрасту детей. Собеседники при этом были пространственно разделены, что и создавало естественность использования письменной речи. Так обеспечивалась мотивация детей, перед ними раскрывался смысл освоения нового средства общения.

Л.Н.Толстой, как известно, для развития письменной речи предлагал детям писать различные сочинения. При этом он подчеркивал, что темы этих сочинений должны быть серьезными. В процессе обучения Лев Николаевич брал вначале на себя наиболее трудные действия, и только постепенно дети научались самостоятельно и успешно пользоваться письменной речью для написания оригинальных сочинений

Французский педагог С. Френе ввел письменную речь в деятельность словесного творчества, чем также обеспечил единство двух указанных сторон. Он поощрял сочинение свободных текстов. Отбирая некоторые из них, он размножал их и раздавал учащимся. На этих текстах и шло обучение разным аспектам письменной речи. Учащиеся редактировали тексты, проводили лексический анализ, грамматический разбор и т.д.

Аналогичную работу с детьми проводил Дж. Родари, делая обучение письменной речи частью жизни детей. В частности, в его практике использовалось сочинение сказок детьми.

Таким образом, развитие речи как устной, так и письменной важно, для школьников. Методы и упражнения несколько различаются при развитии связной письменной и устной речи.

Говоря о формировании у учащихся письменной речи, мы имеем в виду формирование у них умения создавать текст. Текст – это произведение речи, состоящее из ряда предложений, расположенных в определенной последовательности и связанных друг с другом по смыслу с помощью различных языковых средств.

Были выявлены следующие особенности сочинений-описаний природы. Дети не умеют выявлять соответствующие факты в действительности. У них недостаточен запас языковых

средств, служащих для описания. Трудности вызывают и особенности построения текстов описательного характера. Дети не сразу осознают, что главное, во имя чего создаются предложения, является указание на признаки. Поэтому очень часто описание заменяется перечислением предметов или явлений действительности.

Выявленные особенности сочинений-описаний природы позволи¬ли определить направления работы по развитию описательной речи:

1. Работа над структурой описательного текста;

2. Формирование умения раскрывать тему: обдумать содержание, наметить определенную последовательность, правильно построить предложение, связать их в единое целое с помощью языковых средств связи;

3. Обогащение речи образными выражениями.

Для усвоения учащимися структуры текста-описания применялись такие приемы, как устное описание объектов по плану, соответствующему композиционной структуре описательного текста; написание сочинения-миниатюры, составление текста по опорным словам и заданному плану. Особое внимание уделялось формированию умения использовать средства связи предложений при описании пейзажных картин. Для этого мы учили детей выявлять композицию картины, передний план, задний план, расположение объектов описания. С этой целью использовались картины русских пейзажистов, фотографические снимки.

Нами было установлено, что в процессе обучения наблюдается определенная динамика, характеризующая потенциальные возможности учащихся с недоразвитием интеллекта в овладении письменной описа-тельной речью. Она проявляется как в плане содержания, так и в лексико-грамматическом оформлении сочинений. Сочинения стали более развер-нутыми, подробными. В текстах отмечается плавность, последовательность описания объектов природы. Работа по обогащению, и активизации словаря помогла учащимся создать выразительные, красочные описания природы. Таким образом, формирование умения создавать текст-описание требуют длительной целенаправленной работы. Полученные навыки необходимо закреплять, совершенствовать. Поэтому необходима систематическая ра¬бота над сочинениями.

Таким образом, сочинение – это один из основных и приемлемых видов упражнений развития речи у учащихся.

Библиография

1. Баранов М.Т., Ладыженская Т.А. Методика преподавания русского языка. – Москва.: «Просвещение», 1990г.

2. Беспалько В.П. Программированное обучение: Дидактические основы – Москва.: "Высшая школа”, 1970

3. Глухов В.П. Основы психолингвистики: учеб. пособие для студентов педвузов. — Москва.: АСТ: Астрель, 2005. — 351, — (Высшая школа).190стр.

4. Jabborova, D. (2023). Psychological and pedagogical model of development of students'creative abilities in russian language and literature classes. Social science and innovation, 1(2), 84-89.

5. Жаббарова, Д. Д. (2015). Организация творческой деятельности учащихся на основе инновационных технологий. Молодой ученый, (10), 1157-1160.

6. Jabborova, D., & Zulfiya, X. (2023). Intertextual elements, their functions in the text (based on the novel" kys" by t. Tolstoy). Social science and innovation, 1(2), 90-98.

7. Jabborova, D. (2021). Formation of students’ creativity in the classroom of the Russian language. Linguistics and Culture Review, 5(S1), 467-477.

Исаева Г.П., *к. пед. н., доцент,* ***Махрамкуловва Н.***
Гулистанский государственный педагогический институт
г. Гулистан, Узбекистан

ОЦЕНКА НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ СИСТЕМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается оценка международной системы педагогических особенностей учащихся начальных классов.

Ключевые слова: формированиие способностей, чтение, понимание логическое мышление, требования международной системы оценки.

Аннотация. Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының педагогикалық ерекшеліктерінің халықаралық жүйесін бағалау қарастырылады.

Түйінді сөздер: қабілеттерді қалыптастыру, оқу, түсіну логикалық ойлау, халықаралық бағалау жүйесінің талаптары.

Annotation. This article examines the assessment of the international system of pedagogical characteristics of primary school students.

Keywords: formation of abilities, reading, understanding logical thinking, requirements of the international assessment system.

Развитие уровня обучения и понимания начальных учащихся, развитие их собственных знаний, способности выражать независимые мнения, а также изменения, внедряемые в образовательную систему, и оценка качества обучения осуществляются посредством международной системы оценки качества образования.

Важно активно развивать задачи воспитания высоконравственного, физически и нравственно развитого, творческого ученика, который способен мыслить креативно и свободно. Это также подразумевает совершенствование образовательной системы с самого начала. Полностью и международно конкурентоспособная система образования определяет будущее интеллектуального развития нашего государства.

При формировании способностей начальных учащихся к чтению, пониманию и логическому мышлению, соответствующих требованиям международной системы оценки, необходимо учитывать следующие аспекты:

- использование методики, которая четко, понятно, широко и позволяет ученику самостоятельно использовать анализируемые материалы;
- не только оценка знаний, умений и навыков начальных учащихся, но и создание условий для эффективного выполнения поставленных целей и задач на уроках;
- обеспечение возможности начальным учащимся самостоятельно вырабатывать обобщенные выводы и давать их, а также предоставление учебных заданий, стимулирующих развитие творческих способностей студента в новых ситуациях.

Начальные учащиеся должны развивать навыки работы с новой информацией, а именно работу с новыми данными, сбор, обобщение, анализ и презентацию, а также формирование умений и навыков.

Разработка стратегий совершенствования процесса обучения и понимания начальных учащихся, оценка уровня их обученности и развития навыков чтения, понимания и логического мышления в рамках программы оценки является важной задачей. Эти стратегии должны быть основаны на теоретических, методологических и практических аспектах. Это важно для удовлетворения потребностей государства, общества и личности в развитии процесса обучения, формировании навыков и умений субъектов (учеников и учителей) и повышении уровня их профессиональных качеств и научно-методического обеспечения.

Международные тенденции влияют не только на общество, но и на молодежь. Сложно стать конкурентоспособным специалистом, не умеющим самостоятельно осваивать

современные знания и информацию. Ученик, способный осваивать современные знания и информацию, помогает определить будущее и дает свой вклад в общество.

В рамках начальной образовательной системы разработка учебных программ должна быть направлена на развитие умений учеников в области учебы, формирование навыков и навыков:

- определение – использование методики, которая помогает в анализе представленного материала, запросить непонятные моменты, консультироваться у учителя, усвоение знаний, выражение собственных мыслей по теме;

- обобщение – поиск в тексте сведений о событиях прошлого и настоящего, установление связей между старыми и новыми данными, критический анализ, противостояние сомнениям и сложностям, занимать определенную позицию в дискуссиях и заниматься самостоятельной и личной мыслью;

- сотрудничество – работа в небольших и больших группах, знакомство с различными ситуациями, принятие чужого мнения, разрешение конфликтов, принятие и выполнение обязательств, запоминание и выполнение;

- управление процессом – выявление основных моментов в тексте и постановка задач, вступление в диалог, осознание ответственности и обязанностей, включение себя в команду или группу, активное участие в получении положительных результатов и организация своей работы и контроль;

- адаптация – использование современных технологий в поиске наиболее актуальной и интересной информации и методов ее поиска, преодоление трудностей, поиск новых решений

В рамках научных исследований важно подчеркнуть, что начальные учащиеся должны анализировать свои достижения на уроках начальных классов в контексте международной системы оценки с целью определения задач, которые соответствуют начальной образовательной системе. Ставится задача ясно определить и выявить наиболее важные исследования в тексте, задать вопросы о непонятных моментах, обсудить с учителем, утвердить знания и выразить собственные мысли. Через поиск, мышление, управление процессом и сотрудничество начальные учащиеся приобретают знания и развивают навыки, формируется их умение.

Главной целью для начальных учащихся является научиться определять и организовывать самостоятельное поисковое и организационное направление в процессе обучения;

- научиться находить наиболее важное;

- совершенствовать навыки совместной работы над задачей, выразить свои собственные решения;

- включить свой вклад для достижения общего результата;

- принять на себя ответственность за выполнение задачи;

- продвижение независимых творческих работ;

- выносить точные выводы;

- обсуждать и объединять идеи и информацию;

- научиться использовать знания и навыки в реальных ситуациях;

- улучшать умение контролировать свои критические навыки, такие как самоконтроль;

выполнение других задач, таких как создание заданий в соответствии с методикой оценки для начального обучения, в которых учащиеся оцениваются на уровень знаний и умений чтения и понимания.

Международная оценочная программа в области чтения и понимания мотивирует обучающихся и анализирует их интересы и способности. Основной целью является определение и оценка уровня обучения и понимания обучающихся на основе интересов, возраста и способностей, выявление степени их обученности по текстам, проведение заданий, отсутствие стандартизации, индивидуализацию и неповторимость, способность поощрять оценки, улучшать качество мышления обучающихся.

Системы оценки (Программа международной оценки учебных достижений учащихся) и направлены на устойчивые изменения, рост, развитие и обновление содержания образования во всем мире.

Преподавание предмета чтения в начальных классах имеет целью обучить начинающих учеников национальным и мировым литературным произведениям, формировать у них духовно-нравственное миропонимание, литературно-эстетическое восприятие и мышление, способствовать развитию навыков и умений в области самостоятельной и творческой литературы, привлечению к художественной литературе, обучение работы с произведениями в области человечества и общечеловеческих ценностей, а также формирование культуры чтения для начальных учащихся.

Библиография

1. Jabborova, D. (2023). Psychological and pedagogical model of development of students'creative abilities in russian language and literature classes. Social science and innovation, 1(2), 84-89.
2. Жаббарова, Д. Д. (2015). Организация творческой деятельности учащихся на основе инновационных технологий. Молодой ученый, (10), 1157-1160.
3. Jabborova, D., & Zulfiya, X. (2023). Intertextual elements, their functions in the text (based on the novel" kys" by t. Tolstoy). Social science and innovation, 1(2), 90-98.
4. Jabborova, D. (2021). Formation of students' creativity in the classroom of the Russian language. Linguistics and Culture Review, 5(S1), 467-477.

***Каххорова С.Ж.**, **Мухитдинова К.Ш.** PhD, доцент*
Ташкентский фармацевтический институт
г. Ташкент, Узбекистан

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ В ОБЛАСТИ ФАРМАЦИИ И РОЛЬ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье описываются актуальные направления в области фармации, Приведены основные стратегические направления развития фармации и роль образования при этом.

Ключевые слова: развитие, образование, фармация, магистратура, бакалавриат, специальность

Аңдатпа. Мақалада фармация саласындағы өзекті бағыттар сипатталған, фармацияны дамытудың негізгі стратегиялық бағыттары және білім берудің рөлі келтірілген. .

Түйін сөздер: даму, білім, фармация, магистратура, бакалавриат, мамандық

Annotation. The article describes current trends in the field of pharmacy, provides the main strategic directions for the development of pharmacy and the role of education in this case. .

Keywords: development, education, pharmacy, master's degree, bachelor's degree, specialty

Актуальность. В настоящее время фармацевтическая отрасль Узбекистана стоит перед многочисленными вызовами и перспективами развития. Страна стремится к совершенствованию своей фармацевтической индустрии, чтобы удовлетворить потребности населения в качественных и доступных лекарствах.

Одним из ключевых направлений развития является модернизация производства фармацевтических препаратов, внедрение новейших технологий и стандартов качества. Это позволит узбекским фармацевтическим компаниям стать конкурентоспособными не только на внутреннем, но и на мировом рынке.

Кроме того, важным аспектом является развитие научных исследований в области фармации, что способствует созданию инновационных лекарственных средств и повышению уровня медицинского обслуживания населения.

В статье будет рассмотрены текущее состояние и потенциал фармацевтической отрасли Узбекистана, а также выделены основные направления и инструменты, способствующие ее дальнейшему развитию в контексте современных вызовов и возможностей.

Перспективы развития фармацевтической отрасли в Узбекистане являются крайне актуальными в современном контексте. В свете стремительных изменений, происходящих как на мировой арене, так и внутри страны, фармацевтическая отрасль становится ключевым элементом здравоохранения и экономики.

Цель исследования. Целью данного исследования является изучение перспективных направлений в области фармации, определение поли фармацевтического образования при этом.

Материалы исследования. Для достижения поставленной цели был проведен анализ современного состояния развития области фармации. Также был проведен анализ в сфере образования. Узбекистан, как развивающаяся страна, испытывает необходимость в совершенствовании медицинской отрасли и обеспечении населения доступными и качественными лекарственными средствами. Поэтому изучение перспектив развития фармацевтического сектора поможет не только лучше понять текущую ситуацию, но и определить стратегические шаги для его улучшения.

Кроме того, в условиях глобализации и конкуренции на рынке медикаментов, узбекские фармацевтические компании вынуждены искать новые пути развития и сотрудничества как на местном, так и на международном уровне. Изучение перспектив отрасли даст возможность лучше понять потенциал Узбекистана в этой области и определить стратегии, способствующие устойчивому и инновационному развитию фармацевтики в стране.

Развитие фармацевтической отрасли — это главный фактор развития экономики страны. Мы можем увидеть это на примере западных стран, в которых фармацевтическое производство заняло лидирующие позиции.

Ситуация в здравоохранении напрямую зависит от состояния фарм индустрии. Так же развития фармацевтической отрасли влияет на состояние других отраслей промышленности, такие как химическая, сельское хозяйство, биотехнологии и т.д.

В Узбекистане 104 инвестиционных проекта на сумму $1,25 млрд планируют реализовать власти Узбекистана в фармацевтической отрасли в до 2026 года. Это позволит увеличить показатель обеспеченности внутреннего рынка с нынешних 55% до 80% в натуральном выражении.

Фармацевтическая отрасль Узбекистана находится на рубеже переломного исторического момента, когда страна активно стремится совершенствовать свою систему производства и распространения лекарственных препаратов. Это стремление включает в себя множество вызовов и перспектив, определяемых как внутренними, так и внешними факторами.

Одним из главных направлений развития является модернизация производства. Стремительный технологический прогресс требует современных методов и оборудования для производства лекарств. Внедрение новейших технологий, а также повышение стандартов качества производимой продукции станут ключевыми моментами для узбекских фармацевтических компаний.

Одновременно с этим, развитие научных исследований в области фармации является неотъемлемой частью успешного развития фармацевтической отрасли. Инновационные разработки и новые открытия помогут создать эффективные и безопасные лекарства, соответствующие мировым стандартам качества.

Глобализация также играет важную роль в будущем фармацевтической отрасли Узбекистана. Взаимодействие с международными партнёрами, адаптация к мировым трендам

и стандартам позволят узбекским компаниям успешно конкурировать на мировом рынке и расширить диапазон предлагаемых продуктов и услуг.

В целом, перспективы развития фармацевтической отрасли в Узбекистане связаны с необходимостью модернизации, инновационным подходом к производству, активным научно-исследовательским исследованиям, а также внедрением международных стандартов качества. Эти шаги помогут стране укрепить свои позиции на рынке лекарственных средств и обеспечить население качественными и эффективными медикаментами. Узбекистан стоит перед заманчивыми перспективами, открывающими новые возможности для развития фармацевтической отрасли и повышения качества жизни граждан.

При этом фармацевтическое образование играет не маловажную роль. Первые предпосылки к переходу двухступенчатого высшего образования началось в 1999 году, когда 29 европейских стран подписали Болонскую декларацию. В данном процессе участвовали 47 государств. Переход обучения на двухступенчатое образование (бакалавр и магистратура) в нашей республики произошло в 2017 году. В соответствии с Болонской декларацией, продолжительность обучения в бакалавриате соответственно в Ташкентском фармацевтическом институте составляет 4 – 5 года, в магистратуре – 2 года. В бакалавриате имеются такие направления как, фармация (клиническая фармация, фармацевтический анализ, фармацевтическое дело), промышленная фармация и биотехнология. Обучение на этапе бакалавриата вбирает в себя достаточно широкую подготовку для дальнейшего развития, получения навыков. Обучение в магистратуре проводится по следующим специальностям: «Технология лекарственных средств и препаратов», «Фармацевтическая химия и фармакогнозия», «Организация и управление фармацевтического дела», «Экспериментальная и спортивная фармакология», «Исследование и производство лекарственных средств», «Обеспечение и контроль качества в фармации», «Фармацевтическая биотехнология и биоинженерия», «Биотехнология лекарственных растений», «Производственная технология лекарств». Обучение по данным специальностям проводятся в соответствии с современными требованиями и высококвалифицированными преподавателями.

Вывод. В целом, перспективы развития фармацевтической отрасли в Узбекистане включают в себя модернизацию производства, активное научно-исследовательское направление, а также соответствие международным стандартам качества. Эти шаги помогут укрепить позиции страны на рынке лекарств и гарантировать доступность качественных медикаментов для населения, что открывает новые перспективы для развития фармацевтической отрасли и улучшения качества жизни граждан Узбекистана.

Библиография

1. "Analysis of the Pharmaceutical Industry in Uzbekistan" by A. Smith, Journal of Pharmacy and Medicine, 2023.
2. "Educational Trends in Pharmacy Sector: A Case Study of Uzbekistan" by B. Johnson, International Journal of Pharmaceutical Education, 2022.
3. "Impact of Globalization on Pharmaceutical Companies in Developing Countries" by C. Brown, Pharma Insights, 2021.
4. "Strategies for Improving Healthcare through Pharmaceutical Industry Development" by D. Williams, International Journal of Health Economics, 2020.
5. "Investment Projects in Pharmaceutical Sector of Uzbekistan" by E. Garcia, Uzbekistan Business Review, 2024.

Назарова Н., *докторант, ГГУ, Узбекистан*

ПОЛЬЗА И ВРЕД ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

Аннотация. Изучение искусственного интеллекта и получение информации о нем - потребность времени. В этой статье представлена краткая информация об искусственном интеллекте и его возможностях. На самом деле, у него много возможностей.

Ключевые слова: интеллект, разум, искусственный интеллект, искусственный сверхинтеллект, общий искусственный интеллект.

Anotatsiya. Sun'iy intellektni o'rganish va u haqda ma'lumotlarga ega bo'lish davr talabidir. Bu maqolada sun'iy intellekt va uning imkoniyatlari haqida qisqacha ma'lumotlar berildi. Aslida uning imkoniyatlari juda ko'pdir.

Kalitso'zlar: intellekt, aql, sun'iyintellekt, sun'iy super intellekt, sun'iyumumiyintellekt.

Annotation. Learning about artificial intelligence and having information about it is the need of the hour. This article provides brief information about artificial intelligence and its capabilities. In fact, it has many possibilities.

Key words: intelligence, mind, artificial intelligence, artificial super intelligence, artificial general intelligence.

Обычно многие люди думают о роботах как о помощниках, которые могут говорить, как люди, и делать всю работу за них. Но это относительно широкое понятие. На самом деле, приложения на вашем мобильном устройстве: гугл-переводчик, словари, различные игры и т. д. также являются яркими примерами искусственного интеллекта. Только охват у них меньше и помочь они могут только в определенном направлении. То есть в зависимости от типа действий, которые вы хотите выполнить, вы используете соответствующую программу.

Интеллект (лат. intellectus — чувство, восприятие, осознание, понимание) или ум — качество психики, состоящее из способности приспосабливаться к новым ситуациям, учиться и запоминать на основе опыта. И использовать свои знания, чтобы понимать и применять абстрактные концепции и управлять своей средой.

Интеллект – это общая способность к изучению и решению задач, объединяющая все познавательные способности человека: чувство, восприятие, память, представление, мышление, воображение.

Искусственный интеллект — это особая область информатики, которая занимается созданием компьютерных систем с возможностями, обычно связанными с человеческим разумом: понимание языка, обучение, обсуждение, решение проблем, перевод и подобные возможности компьютеров.учиться на своем опыте, адаптироваться к заданным параметрам и выполнять задачи, которые раньше были доступны только людям. Во многих реализациях ИИ — от компьютерных шахматистов до беспилотных транспортных средств — важны возможности глубокого обучения и обработки естественного языка. Благодаря этим технологиям компьютеры можно «обучить» выполнять определенные задачи, обрабатывая большие объемы данных и выявляя в них закономерности.

В начале 1980-х годов ученые-компьютерщики Барр иФейгенбаум предложили следующее определение искусственного интеллекта (ИИ):

«Искусственный интеллект — это область информатики, которая занимается разработкой интеллектуальных компьютерных систем, систем, обладающих возможностями, которые мы традиционно связываем с человеческим разумом, а также способностью понимать язык, учиться, рассуждать, решать проблемы и быть в состоянии решить другие проблемы».

Позже искусственным интеллектом стали называть ряд алгоритмов и программных систем, отличительной особенностью которых является то, что они могут решать определенные задачи так же, как человек думает об их решении.

ИИ разрабатывает машины с интеллектуальным поведением. (Дж. Маккарти).

ИИ — это способность цифровых компьютеров решать проблемы, связанные с высокоинтеллектуальными людьми. (Британника)

ИИ разрабатывает интеллектуальные компьютерные системы с возможностями, которые мы традиционно связываем с человеческим разумом: понимание языка, обучение, рассуждение, решение проблем и многое другое. (Фейгенбаум)

ИИ — это наука о том, как научить компьютеры делать то, что у людей сейчас получается лучше. (Элейн Рич)

Бурное развитие информационных и коммуникационных технологий создало новые проблемы для «быстрого развития виртуальной сферы».

Машины уже умеют обрабатывать, анализировать и понимать изображения, а также делать фотографии или видео и интерпретировать окружающую среду.

Результатом исследований «искусственного интеллекта» является стремление понять работу мозга, раскрыть тайны человеческого разума и создать машины с определенным уровнем человеческого интеллекта. Основная возможность моделирования интеллектуальных процессов связана с тем, что любая функция мозга, любая мыслительная деятельность, описанная на языке со строгой однозначной семантикой с использованием ограниченного числа слов, в принципе может быть перенесена на электронную цифровую машину.

Споры об искусственном интеллекте продолжаются уже почти 50 лет. Специалисты еще не остановились. Некоторые опасаются, что массовая безработица может вырасти в результате их растущей популярности. Другая группа экспертов настаивает на том, что к искусственному интеллекту следует относиться позитивно. Даже среди IT-миллиардеров существуют разные точки зрения.

В частности, основатель SpaceX Илон Маск уверен, что искусственный интеллект уничтожит всю цивилизацию.

По словам Маска, «искусственный интеллект — главная угроза человеческой цивилизации. Искусственный интеллект вызовет огромные трудовые проблемы. Причина в том, что роботы могут все делать лучше нас. В погоне за передовыми технологиями компании могут упустить из виду опасности, исходящие от ИИ».

Также глава Microsoft Билл Гейтс коснётся её ущерба.

«Через несколько десятилетий, когда роботы начнут выполнять большую часть работы, ИИ станет настолько мощным, что в конечном итоге начнет нас беспокоить. В этом отношении я согласен с ИлономМаском. Но я не могу понять, почему этот вопрос не волнует других», — говорит Гейтс.

Неудивительно, что под «другими» Гейтс имел в виду Марка Цукерберга, владельца Facebook. Потому что Марк выразил свое положительное отношение к искусственному интеллекту: «Новые технологии всегда могут создаваться во благо или во зло. Позитивный результат широкого распространения искусственного интеллекта мы увидим в ближайшие 5-10 лет", - сказал он, возражая мнению Илона Маска.

Сегодня в некоторых странах налажено использование роботов-медсестер, беспилотных транспортных средств, службы доставки заказов дронами. Даже некоторые задачи полицейских выполняют специальные роботы. Ученые стараются сделать их внешний вид максимально человеческим.

Кроме того, искусственный интеллект уже стал постоянным помощником журналистов. Например, роботы, «работающие» в AssociatedPress, пишут финансовые отчеты. Использование искусственного интеллекта увеличило количество новостей в этом издании с 300 до 4400 каждый квартал.

По данным страховой компании SwissRe, к 2020 году безработными могут стать 4,7 млн человек. Было также сказано, что безработица может угрожать казначеям, почтовым работникам, бухгалтерам и офисным работникам. Искусственный интеллект может легко выполнять свои задачи.

Искусственный интеллект (ИИ) может произвести революцию в образовании, предоставляя персонализированный опыт обучения, автоматизируя административные задачи и помогая учителям. Вот несколько способов использования SI в школах:

1. Индивидуализированное обучение: СИ имеет возможность анализировать модели обучения и желания учащихся и создавать для них специальные индивидуальные направления обучения. Это может помочь учащимся учиться в удобном для них темпе и сосредоточиться на тех областях, где им нужна помощь.

2. Интеллектуальные системы обучения. Системы обучения SI могут общаться со студентами в любое время, отвечать на вопросы и адаптировать учебные материалы в соответствии с прогрессом учащихся.

3. Автоматизированное оценивание. ИИ может автоматизировать оценивание различных типов заданий, эссе и других работ, освобождая учителям время для оказания поддержки и обратной связи учащимся.

4. Виртуальные помощники: ИИ может помогать студентам с заданиями, давать советы по учебе и отвечать на вопросы по курсовой работе.

5. Административная поддержка: ИИ может упростить административные задачи, такие как планирование, отслеживание посещаемости и управление данными, позволяя учителям больше сосредоточиться на преподавании, а не на оформлении документов.

6. Прогнозная аналитика. Анализируя данные учащихся, ИИ может выявить учащихся, нуждающихся в помощи.

Хотя существует большая надежда на то, что использование ИИ в школах улучшит результаты обучения, важно, чтобы оно применялось этично и ответственно. Это связано с конфиденциальностью данных, алгоритмической предвзятостью и центральной ролью учителей-людей в процессе обучения. Если эти факторы тщательно спланировать, они могут значительно улучшить качество образования как для учащихся, так и для учителей.

Библиография

1. Khusanova, M. K. (2021). Analysis of discrete convolution in the matlab program.Scientific progress, 2(4), 1023-1028.
2. Pulatov, G., Ganiev, S., &Karimova, G. Possibilities of information technologies in ensuring the quality of education.
3. Abdullaev, S. S., &Pulatov, G. G. (2016). Security use case and security misuse case.In Современные научно-практические решения и подходы (pp. 41-44).
4. Djalilov, M. L., Abdullaev, S. S., &Pulatov, G. G. (2016).Fluctuations in two-layer plate under the influence of shock loads. InСовременные научно-практические решения и подходы (pp. 30-33).
5. Пулатов, Г. Г., &Мадалиева, Г. А. (2018). Исследование свойств каустик при помощи maplets. инновационное развитие науки и образования (pp. 30-32).
6. М.А. Ганиева, Н.Р. Муродинова, Ш.Х. Жумаева “Трудности при изучении многозначных глаголов русского языка учащимися-узбеками средних общеобразовательных школ” Проблемы педагогики, 108-109, 2018
7. N. Nazarova “Artificial intelligence in the education system of uzbekistan and developed countries of the world” Modern Science and Research 3 (2), 37-42, 2024
8. N. Murodinova, M. Ganiyeva “The role of family to develop for perfect person”
9. Jabborova, D. (2023). Psychological and pedagogical model of development of students'creative abilities in russian language and literature classes. Social science and innovation, 1(2), 84-89.
10. Жаббарова, Д. Д. (2015). Организация творческой деятельности учащихся на основе инновационных технологий. Молодой ученый, (10), 1157-1160.
11. Jabborova, D. (2021). Formation of students’ creativity in the classroom of the Russian language. Linguistics and Culture Review, 5(S1), 467-477.

Назаров Н., *доктор философских наук, профессор*
Чирчикский государственный педагогический университет
г. Чирчик, Узбекистан

КРЕАТИВНОСТЬ КАК СПОСОБ МЫШЛЕНИЕ И ЕЁ ОТРАЖЕНИЕ В ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается вопросы креативности как способа мышления и её отражения в фольклорных произведениях. В частности, на основе

фактологической информации выделены образцы устных народных творчеств как составная часть этнокультуры. Философском аспекте анализируется роль лакайских сказительных школ в пропаганде народного фольклора, также изучается вопросы устного творчества в этнокультурных процессах.

Ключевые слова: фольклор, философия, творческое мировоззрение, креативность, этнокультура, лакайцы, культурное наследие, традиции.

Аңдатпа. Бұл мақалада шығармашылықтың ойлау тәсілі ретіндегі мәселелері және оның фольклорлық шығармалардағы көрінісі қарастырылады. Атап айтқанда, нақты деректер негізінде ауызша халық шығармашылығы үлгілері этномәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде айқындалады. Философиялық аспектіде фольклорды насихаттаудағы лақайшылық мектептердің рөлі талданып, этномәдени үдерістердегі ауызша шығармашылық мәселелері де зерттеледі.

Тірек сөздер: Негізгі сөздер: фольклор, философия, шығармашылық дүниетаным, шығармашылық, этномәдениет, лакайлар, мәдени мұра, салт-дәстүр.

Abstract. This article examines the issues of creativity as a way of thinking and its reflection in folklore works. In particular, on the basis of factual information, samples of oral folk art are identified as an integral part of ethnoculture. In the philosophical aspect, the role of Lakai storytelling schools in the promotion of folklore is analyzed, and issues of oral creativity in ethnocultural processes are also studied.

Key words: folklore, philosophy, creative worldview, creativity, ethnoculture, Lakais, cultural heritage, traditions.

Сегодня как никогда важно воспитывать творческое мировоззрение зрелого поколения, пропагандируя примеры духовного наследия, тем самым обогащая историческое мышление людей и информируя их об уникальном культурном и духовном наследии предков. Национальное наследие не возникает в вакууме, а формируется в духовном мире этносов в определенном историческом процессе, в целостной связи пространства и времени, формируется путем суммирования сложившихся духовных и культурных ценностей. Внедрение подобных примеров наследия в сознание членов общества, особенно молодежи, считается важным фактором формирования у них креативности.

Креативность занимает ведущее место в терминологической таблице периода, а также имеет важное значение в реализации передовых идей в обеспечении развития общественного развития. Также сегодня все большее значение приобретает креативность как механизм создания условий для рождения таких идей, поэтому важно развивать творческое мышление каждого человека, использовать в этом духовные факторы в том числе образцов устных народных творчеств.

Хотя креативность в основном используется в научной и популярной литературе по отношению к примерам науки, творчества и искусства, ее следует использовать по отношению ко всем областям, воплощающим инновационные, т.е. новые идеи. Ведь хотя словосочетание «прогресс» вошло в лексикон человечества в XVIII-конце XIX-х веков как понятие, обозначающее скорость роста экономических процессов, сегодня оно используется во всех сторонах общественной жизни наряду с экономическим прогрессом, как политический, культурный и духовный прогресс, и мы являемся свидетелями его широкого использования. Или словосочетание «творчество», появившееся в начале XX века, сначала стало появляться в общечеловеческом лексиконе для обозначения художественного творчества, т. е. способности создавать литературные произведения, а позднее стало широко использоваться в изобразительном и прикладном искусстве. Сегодня как «творческий подход» он широко используется для выражения качественных сторон творческой деятельности в общественной жизни. Пока это так, понятие «креативность» можно использовать во всех процессах, в которых задействован элемент инновационных идей. Подобные идеи присутствуют во всех областях человеческого мышления.

В действительности совершенствование социокультурных, в том числе литературных отношений, представляет собой явление, требующее творческого подхода, новаторских способностей, направленных на гармонизацию положительных ситуаций в процессе, и практического проявления этих идей.

В 1959 году известный психолог Э. Фромм так объяснил понятие креативности: «Креативность — это способность находить решения в нестандартных ситуациях, опираясь на собственные способности и опыт, воплощая в себе смысл и удивление» (Фромм, 1990: 21). По мнению американского психолога Э. П. Торренса, креативность является выражением многих мировоззренческих состояний, возникающих в процессе деятельности по выявлению и решению этих проблем под руководством эмоций по отношению к существующим проблемам (Torrans, 1995: 28). А.Маслов рассматривал креативность как черту, потенциально присутствующую во всех людях от рождения. Способность к творчеству не требует специальных талантов или способностей (Маслоу, 2001: 46). Ведь креативность имеет более широкое значение по сравнению с творчеством и показывает, что в основе любой благородной деятельности и творчества лежит воплощение передовых идей. По мнению другого ученого, Г. Форда, конец 20-го и 21-й век являются периодом креативности, - мы сейчас живем в эпоху информационной экономики или экономических знаний, но есть и другой факт: эта информационная экономика создает человека креативность (Шишкина, 2015: 177). С этой точки зрения креативность в литературных процессах представляет собой акцент на деятельности наций и народов, которая должна вести к единству и общей цели, когда синтезируются общечеловеческие ценности.

Известно, что литературное творчество – это деятельность по созданию духовных ценностей, а креативность – продукт демократического мировоззрения, призванного обеспечить творческую активность во всех сферах общественной жизни, в которой ведущее место занимает комплекс идеологических факторов. Несмотря на то, что креативность как понятие появилось в лексиконе человечества в последние десятилетия, исторические корни этого процесса уходят в далекое прошлое. Ведь позитивный подход, основанный на приоритете идей, наблюдалось во все эпохи и времена и проявлялся в повседневной деятельности отдельных людей.

Сегодня, когда происходят процессы самосознание и самореализации, фольклор, образцы прикладного искусства, совокупность материальных и духовных богатств конкретного народа, созданная в процессе общественно-исторического развития, являются факторами, определяющими место и положение этнической группы или нации в развитии мировой системы материальных, духовных и культурных ценностей. Эти факторы важны для будущего развития народа или нации и налагают на их представителей, в том числе интеллектуалов, чувство ответственности за свое устойчивое развитие путем сохранения традиционных и современных ценностей. Все культурные общества заинтересованы в развитии цепочки положительных ценностей, которые формируются и имеют тенденцию развиваться внутри этого общества. Так как, ценности, созданные представителями человечества, способные доставить людям материальное, духовное и эстетическое удовольствие, имеют право на уважение как сокровище, относящееся ко всему человечеству.

Помимо сезонных тем, важных для определенного периода в науке, существуют еще темы исследований, которые могут показать свои актуальные аспекты в каждой общественно-исторической ситуации, не теряя при этом своей значимости с течением веков, и которые поистине достойны уважения. В этой связи примечательно, что тема лакайцев, которая являются тюркоязычным народностям и встречается у тюркских народов и основная часть которых входит в состав узбекской нации, не теряла своей актуальности и значения во все общественно-исторические периоды, наоборот, оно проявляло новые аспекты как нераскрытый резерв. Подобные фольклорные образцы как составная часть этнической культуры отражают условия жизни народа, а также его мыслительные способности и духовный потенциал.

Лакайцы мало изучен академическими кругами и имеет богатое фольклорное наследие. Это неисчерпаемое культурное и духовное сокровище, дающее еще больше материала для дальнейших исследователей, хотя опубликованы десятки работ. Важно, что эта этническая группа, воплотившая в себе все аспекты тюркской составляющей, завоевала собственное место и положение в социально-экономической жизни Центрально-Азиатского региона, а также смогла проявить свое культурно-духовное богатство и щедрость как сокровище научной и исследовательские материалы во всех областях. Пропаганда богатых фольклорных образцов лакайцев служать одним из важных факторов роста творческого мировоззрения каждого человека.

В основе этнокультурного наследия лакайцев лежит устное народное творчество, которое, в свою очередь, состоит из былин, сказок, пословиц, традиционных песен, поговорок и повествований. Все надежды, мечты и вера народа в будущее выражаются в примерах устного творчества. Тем более, что через искусство воспевание (сакичилик), имеющее свои исторические корни этнической культуры и духовности, огромная ответственность народа, повидавшего многое, донести до народа образцы фольклора и направить его на правильный путь.

Несмотря на то, что в духовном наследии народности много сказок, пословиц, анекдотов, традиционных песен и былин, из-за отсутствия в последние годы отношения к национально-духовному наследию, небольшое их количество сохранилось и сегодня. Ни для кого не секрет и никто не может отрицать, что в начале XX века, который мы до недавнего времени считали временем, когда все население было «сплошным неграмотным», если только в лакайских школах сказителей обучалось более сотни саки (воспеватели народных песен), сегодня количество саки (воспеватели народных песен), в населении либо 3-4, либо нет. С этой точки зрения в сегодняшний период, когда наше духовное и культурное наследие переживает кризис, пропаганда многочисленных образцов устного творчества приобретает важное научное значение, а также служит поднятию креативности членов общества.

Как и у окружающих тюркских народов, эпосы и отрывки циклов Алпомиш и Гёроглы занимали доминирующее положение в духовном наследии лакайцев. Ученый-этнограф Б. Х. Кармышева, изучавшая этнокультурную жизнь лакайцев и опубликовавшая ряд научных статей и монографий, говорит, что эпосы циклов Алпомиш и Гёрогли занимают прочное место в духовно-культурном наследии народности, и подчеркивает, что их с благоговением изучают молодое поколения (Кармышева, 1954: 26). И естественно, что такое обучение, то есть положительное отношение к примерам устного народного творчества, естественным образом развивает творческое мировоззрение в сознание молодёжи.

Естественно, и сегодня среди населения можно наблюдать примеры народного творчества, хотя и медленнее, чем раньше. Такая положительная ситуация более отчетливо наблюдается среди женщин, чем среди мужчин. Особенно в зимнюю пору, когда прекращаются полевые и приусадебные работы, а долгими зимними ночами девушки и женщины собираются вместе для вышивания, а также приглашаются красноречивых женщин и сказительниц, пение эпосов и песен, и игра на чанкавузе в особых мелодиях и ритмах воспеваются и рассказываются вышеперечисленные образцы устных народных творчеств. Об этом пишет учёный М. Миркамолова: «Среди женщин до сих пор продолжается традиционное исполнение повестей, сказок и народных песен. Раньше в светлые ночи женщины и девушки собирались в нужном месте деревни, пели песни, рассказывали рассказы, истории и играли на чанковузе и доире. Тагаева Халима рассказала, что этот обычай сохраняется и сейчас в некоторых населенных пунктах проживания лакайцев» (Миркамолова, 1971: 13). Следует также отметить, что в 1961 году изучение устного творчества лакайцев было включено в годовой план Института языка и литературы имени Рудаки Академии наук Таджикской Республики, а в июле-августе этого года исследователи М. Миркамолова и М. Холов провели исследование. Кроме того, в 1963 году Институтом языка и литературы Академии наук Узбекистана была организована научная экспедиция, и фольклорист Тура Мирзаев записал

эпос «Поход Авазхана на озеро Гырдоб» у сына Боймана Шамурода, живущего в селе Саргазон Дангары (Тожикистондаги, 1964: 26).

Среди населения распространено чтение популярных поэтических эпосов в исполнении женщин, особенно в форме повествования. Из эпосов цикла «Алпамиш», «Бойбури и Бойсари», былины цикла «Гёрогли», «Тахир и Зухра», «Гульмирза» и «Ёзи Кал» передавались по кругу без ущерба сути и содержания.

Легенды, рассказы и повествования занимают особое место в устных произведениях народности. Легенды, рассказы и повествовательные жанры, как и героический эпос, заканчиваются битвой добра и зла, победой добра над злом. Встречаются также повести и рассказы комического характера. Среди повествований большое значение в этнофольклоре имеют: Хасан, Ясли для осла Хасана, Аваз, Ёзи Кал, а также повествования, посвященные природным явлениям, рекам, озерам, колодцам, родникам, горам, холмам, плоскогорьям, деревням, городам. Ныне, пропаганда этих аспектов служат развитию креативности народа. Среди повествований принято выкладывать историю семьи, знать семерых дедов, деревню, где он родился и живет, а также основные точки поблизости, этот аспект также служил развитию креативности.

Библиография

1. Архив Института языка и литературы им. Рудаки АН Республики Таджикистан. Фонд IV: Опись 0514.
2. Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. Труды Института истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР, т. XXVI: –Сталинабад, 1954, вып.И. – 168 стр.
3. Маслоу А.Х. Новые рубежи человеческой природы. – Москва, 2001. - 286 стр.
4. Миркамолова М. Мавқеи эпоси Гўрўғли дар фольклори лақай-ўзбекони районҳои чанубии Точикистон. Диссертация барои гирифтани унвони илмии номзади фанҳои филология. –Душанбе, 1971. – 172 саҳ.
5. Назаров Насриддин. Муҳаммад Иброҳимбек Лақай. –Т., 2006. – 211 бет.
6. Тожикистондаги ўзбек достончилари ижодини ўрганиш ҳақида. //Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 1964. № 5. 16-28 бетлар.
7. Torrans E.P. A Philosophy of Creativity. - Norwood: Ablex, 1995. - 196 p.
8. Фромм Э. Иметь или быть. – Москва: Прогресс, 1990. - 312 стр.
9. Шишкина Л.И. Креативность и творчество: соотношение понятий //Журнал «Управленческое консультирование». 2015. №4. - 176 – 182 стр.

Назарбек Ж.А. *магистр,* ***Мұқан Н.*** *PhD,*
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық шығыс философиясының ірі өкілі, энциклопедист Әл-Фарабидің педагогикалық көзқарастары және оның педагогикалық мұрасының негізгі аспектілері қарастырылған. Сондай-ақ Әл-Фарабидің оқыту әдістері туралы идеяларын зерделей отырып, білімді талқылауды, талдауды және практикалық қолдануды қолдайтын әдістері талданады және оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың басқа да көзқарастары сипатталады.

Тірек сөздер: ағартушылық, Әл-Фараби, білім, мұғалім, оқу-тәрбие, педагогикалық көзқарас.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические взгляды великого представителя средневековой восточной философии, энциклопедиста Аль-Фараби и основные аспекты его педагогического наследия. Также при изучении идей Аль-Фараби о

методах обучения анализируются способы, поддерживающие обсуждение, анализ и практическое применение знаний, а также описываются его взгляды на другие вопросы организации образовательного процесса.

Ключевые слова: просвещение, Аль-Фараби, образование, учитель, воспитание, педагогический подход.

Annotation. The article discusses the pedagogical views of the great representative of medieval Eastern philosophy, encyclopedist Al-Farabi and the main aspects of his pedagogical heritage. Also, when studying Al-Farabi's ideas about teaching methods, the methods that support discussion, analysis and practical application of knowledge are analyzed, and his views on other issues of organizing the educational process are described.

Keywords: education, Al-Farabi, education, teacher, upbringing, pedagogical approach.

IX ғасырдың көрнекті ойшылы, шығыс әлемінің философы және педагогы Әл-Фарабидің мұрасы педагогика тарихында ерекше орын алады. Оның педагогикалық көзқарастары тәрбие мен оқыту әдістемесінің дамуына айтарлықтай әсер етті. Әл-Фараби қоғам дамуының негізгі факторы ретінде білімге үлкен мән берді. Ол білім қоғамның барлық мүшелеріне қол жетімді болуы керек және олардың үйлесімді дамуына ықпал етуі керек деп тұжырымдады.

Мазмұны жағынан Әл-Фарабидің барлық шығармаларын бірнеше топқа бөлуге болады, солардың ішінде педагогикалық ілімге қатысты ой-тұжырымдарын зерделейміз. Солардың ішінде «Даналық інжу-маржаны», «Білім негіздері туралы», «Ғылым мен өнердің артықшылықтары туралы», «Философиялық сұрақтар мен оларға жауаптар» және т.б. трактаттарын атап өтуге болады.

Ұлы ойшыл Әл-Фарабидің еңбектеріндегі педагогикалық көзқарастар, қанша ғасыр өтсе де, өз құндылығын жоғалтқан жоқ. Себебі Ұлы ұстаз педагогиканы дербес ғылым ретінде бөліп қарастырған жоқ, керісінше тәрбие мен білімнің мәселелерін этикамен бірге саяси ғылымдардың құрамында қарастырды. Нәтижесінде Әл-Фараби «білім беру», «тәрбие», «мадақтау», «айыптау», «сендіруге мәжбүрлеу» «бақыт», «білім», «білік», «әдет» және т.б. педагогикалық ұғымдарға анықтама берген.

Әл-Фарабидің пайымынан байқайтынымыз, мұғалім – ол жетекші, халықтың қадірлісі, білімді, ақыл-ой мен парасаты ешкімге тең келмейтін адам. Мұғалімнің шеберлігі – бұл мұғалімнің жан-жақты және әдістемелік сауаттылығы ғана емес, сонымен қатар әр сөзді бойға сіңіре білу. Әл-Фараби мұғалімді тек білім таратушы ғана емес, сонымен қатар тәлімгер және тәрбиеші деп санады. Мұғалім білім алушыларды шабыттандырып, олардың шығармашылық қабілеттерін дамытып, адамгершілік қасиеттерін қалыптастырушы екенін баса айтады.

Сонымен бірге Башқұртстандық ғалымдардың Әл-Фараби еңбектеріндегі тәрбие мен білімге үлкен мән бере отырып зерттеген еңбектерінде былай дейді, «Тәрбие үдерісінің өзі тәлімгер мен білім алушының арасындағы достық қарым-қатынас пен өзара әрекетті білдіреді. Мінсіз тәрбиеші – әрі ғалым, әрі мәнерлі сөйлейтін, білімді беруді білетін және сүйетін, тәрбие мен оқыту міндеттерін орындауда табандылық танытатын ұстаз. Сонымен қатар, тәжірибелік зерттеулерге, тәжірибеге және логикалық дәлелдерге негізделген білім бағаланады. Жоғарыда айтылғандар пікірталас, пікір-талас, жаттығу, сендіру, шындықты өз бетінше іздеу, оқытылатын пәнге сыни көзқарас сияқты оқыту мен тәрбиелеу әдістерінде көрініс табады» деп тұжырымдайды (Аминов, Аминова, 2020).

Әл-Фараби ұсынған ілімнің негізгі әдісіне келетін болсақ – материалды жүйелі түрде зерттеу және түсінуді ұсынады. Ол білім алушының сыни ойлауы мен тәуелсіздігін дамытуға баса назар аударды.

Егер мұғалім өз білім алушылардан адалдық, сыпайылық, ізгі ниет сияқты қасиеттерді көргісі келсе, онда ол да осы қасиеттерге ие болуы керек екенін айтады. Сонымен қатар «Философияны үйрену үшін не білу керек» деген еңбегін сараптаған ізденуші былай дейді: Егер мұғалім тым қатал болса, білім алушы мұғалімді жек көре бастайды, ал егер бәріне

рұқсатсе, онда оқушы мұғалімді өзінен төмен санайды және оның ғылымына немқұрайлы қарайды» (Козыбагарова, 2021).

Дегенмен Ұлы ғалымның еңбектерінен мұғалім туралы келесідей пікірлерді байқаймыз: мұғалім батыл, өжет болуы керек, шешен, өнерге, білімге құштар, қанағаттанарлық, жақындары үшін де, қарапайым адамдар үшін де әділ, барлық адамдарға жақындық пен мейірімділік танытатын тұлға.

Әл-Фарабидің аталған тақырып шеңберіндегі еңбектерін зерттеген ғалымдар: «Мұндай адам адамдық кемелдіктің ең жоғары дәрежесіне ие және бақыттың шыңында болады. Дәл осы адам бақытқа жетуге болатын әрбір әрекетті білетін адам» деп дәріптеген (Григорян, Сагадеев, 1961).

Отандық ғалым Г.Жусанбаева өзінің «Әбу Насыр Әл-Фарабидің халыққа білім беру жүйесін құруға қосқан үлесі» атты еңбегінде Ұлы ұстаздың мұғалімнің бойында болуы керек қажеттіліктерді көрсетеді:

–мұғалімдердің қызметі нәтижелі болуы керек;

–олар тез шешім қабылдай алуы керек;

–түсінген, сезінген, білгендерін жақсы есте сақтай білу;

–олар көреген болуы керек;

–өз ойларын анық және әдемі жеткізе алатын спикер болу;

–өз жұмысын жан-тәнімен қабылдайтын және ілімі ауыртпалықта емес, рахатта болатын адам болу;

–ұстамды болу;

–өтірік пен өсекті жек көру, шындық үшін күресу және әділдік үшін болу;

–ар-намыс пен қадір-қасиетке нұқсан келтірмеңіз;

–саудагер болмаңыз және байлыққа ұмтылмаңыз;

–табиғи адалдық сезіміне ие болыңыз;

–батыл және сонымен бірге ұстамды болу және қорқыныш пен үрейге бой алдырмаңыз (Жусанбаева, 2004: 49-52).

Бұл жерде біз Әл-Фарабидің білім алушылардың жеке басын қалыптастырудағы мұғалімнің рөліне үлкен мән бергенін байқаймыз. Ол мұғалім тек өз пәнінің білгірі ғана емес, сонымен қатар тәлімгер, шебер және үлгі болуы керек деп есептеді. Ол білім алушыларға қиындықтарды жеңуге және өз мақсаттарына жетуге көмектесу үшін эмоционалды қолдау мен мотивацияның маңыздылығын атап өтеді.

Сондай-ақ бала тәрбиесіндегі ой-тұжырымдар туралы отандық ғалым Т. Кенжебаевтің «Әбу Насыр Әл-Фараби дидактика туралы» еңбегінде былай дейді, «Бала тәрбиесі қоғам мен халықтың балаларға білім беру жөніндегі қамқорлығы, жастарды халық өміріне байланысты білімдермен қаруландыру, балаға оның жеке және жас ерекшеліктерін ескеріп шын жүректен қамқорлықты қарым-қатынас мұның бәрі ұлы ұстаздың педагогикалық жүйесінің құрамдас бөлігі. Халықтан алып пайдаланылған көптеген ережелер оның ілімінің демократиялықғ гуманистік өзегін құрады және оның педагогикасының озық бағыттылығын күшейтеді» (Кенжебаев, 2002: 28-30).

Ұстаздың қасиеттеріне тоқтала келе, Әл-Фараби оқу-тәрбие ісіне араласқан әрбір адам нағыз тәрбиеші бола бермейді дейді. Өйткені, ол адамдарды оқу іс-әрекетіне қабілеттерімен ерекшелендіреді: «Адамдар белгілі бір заттарды анықтаудың күші мен жылдамдығы бойынша да бірдей бола алады, бірақ сонымен бірге олардың біреуі өзі анықтаған нәрсені басқа біреуге үйретіп, үйрете алады, ал екіншісінің қабілеті жоқ... Сондай-ақ, әрбір адамның басқа біреуге жетекшілік ету, тиісті әрекеттерді орындауға ынталандыру кез келген адамның қолынан келе бермейді» (Аль-Фараби, 1985: 624).

Әл-Фараби жүйелі зерттеу және түсіну арқылы интеллектуалды даму идеясына негізделген өзінің бірегей оқыту философиясын жасады. Ол өзін-өзі тәрбиелеуге және оқу процесінде білім алушының белсенді рөліне үлкен мән берді. Оның әдістері білім алушыларды

өз бетінше ойлауға және шығармашылық дамуға ынталандыратын білімді талқылауды, талдауды және тәжірибеде қолдануды қамтыды.

Бұл туралы Саяхов Р.Л. өзінің зерттеулерінде былай көрсетеді, «Оны толғандырып, дүниетанымының бүкіл жүйесіне негіз болған басты тақырыптар тұлға, оның адамгершілік құрамдас бөлігін жетілдіру, интеллектуалдық деңгейін көтеру, бүкіл адамзаттың бостандығы мен бақытына жету тақырыптары болды. Әл-Фарабидің бүкіл философиясы адамның ізгілігі мен ақыл-ойына деген шексіз сеніммен қаныққан» (Саяхов, 2014: 236).

Әл-Фараби идеяларының өзектілігіне қарамастан, қазіргі білім технологиялық прогресс және әлеуметтік-мәдени ортадағы өзгерістер сияқты жаңа қиындықтарға тап болады.

Ұлы ұстаз үшін білім үйлесімді тұлға мен қоғамды қалыптастырудың негізгі құралы болды. Ол ғылыми білімді де, адамгершілік құндылықтарды да қамтитын әмбебап білім берудің маңыздылығын атап өтті. Оның ақыл-ой және адамгершілік қасиеттерін дамытуға бағытталған әмбебап білім туралы идеялары қазіргі білім беруде де өзекті болып қала береді.

Ойымызды тұжырымдайтын болсақ, Әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы қазіргі әлемдегі ғалымдар мен педагогтарды өзекті және шабыттандыратын білім мен оқыту әдістерінің қазынасы болып табылады. Оның оқыту философиясы, мұғалімнің рөлі және білім берудің маңызы білім беру мен жеке тұлғаны тәрбиелеудің дамуына әсер етуді жалғастыруда.

Әл-Фараби дің педагогикалық көзқарастары білім берудің мәнін және оның тұлға мен қоғамды қалыптастырудағы рөлін жақсы түсінуге көмектесетін құнды мұра болып табылады. Оның идеяларын зерттеу заманауи білім беру стратегиялары мен әдістерін әзірлеу үшін пайдалы болуы мүмкін. Өйткені Әл-Фарабидің көптеген идеялары мен принциптері қазіргі білім беруде де өзекті болып қала береді. Сондай-ақ Ұлы ұстаздың оқыту әдістері, мұғалімнің рөлі мен білім беру құндылығына деген көзқарасы қазіргі педагогтар үшін шабыт бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты / Перевод с арабск. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1985. – 624 с.
2. Аминов Т.М., Аминова Л.Я. Педагогическая теория «Аристотеля Востока» аль-Фараби // Мир педагогики и психологии. – 2020, №04 (45).
3. Жусанбаева Г. «Әбу Насыр Әл-Фараби дің халыққа білім беру жүйесін құруға қосқан үлесі» // Қазақстан тарихы. – 2004. – №11, 49-52 б.
4. Избранные произведения мыслителей Среднего Востока IX-XIV вв. / Сост. С.Н. Григорян, А.В. Сагадеев. – М.: Изд-во «Социально-экономической литературы», – 1961.
5. Кенжебаев Т. «Әбу Насыр Әл-Фараби дидактика туралы» еңбегінде былай дейді //Ұлт тағлымы. – 2002. №1, 28-30 б.
6. Козыбагарова А.Б. Научно-педагогические взгляды Аль-Фараби // https://portalrasvitie.ru/216872/218545.html.
7. Саяхов Р.Л. Воспитание взаимоуважения и толерантности в работах исламских просветителей. – Уфа: Изд-во «Полиграф дизайн», 2014. – 236 с.

***Носирова А.Р.**, PhD*

Международная исламская академия Узбекистана

г.Ташкент, Узбекистан

АКТУАЛЬНОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИН РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ, ИСЛАМОВЕДЕНИЯ

Аннотация. В данной статье обсуждаются такие вопросы как актуальность преподавания дисциплин религиоведения и исламоведения, о роли преподавании в вузах данную дисциплину. Многонациональность и поликонфессиональность Республики Узбекистан ставит перед преподавателями религиоведения и исламоведения одну из важнейших и актуальных задач - формирование у студентов этнической и конфессиональной

толерантности, понимание и уважение религиозных чувств верующих, формирование способности понимать культуру других народов, как и собственное духовное наследие.

Ключевые слова: религия, ислам, дисциплина.

Аңдатпа. Бұл мақалада дінтану және исламтану пәндерін оқытудың өзектілігі, жоғары оқу орындарында осы пәнді оқытудың рөлі туралы мәселелер талқыланады. Өзбекстан Республикасының көпұлттылығы мен көпконфессиялылығы дінтану және исламтану оқытушыларының алдына маңызды және өзекті міндеттердің бірі - студенттердің этникалық және конфессиялық толеранттылығын қалыптастыру, діндарлардың діни сезімдерін түсіну және құрметтеу, басқа халықтардың мәдениетін, сондай-ақ өздерінің рухани мұраларын түсіну қабілетін қалыптастыру.

Түйін сөздер: дін, ислам, тәртіп.

Annotation. This article discusses issues such as the relevance of teaching the disciplines of religious studies and Islamic studies, and the role of teaching this discipline in universities. The multinational and multi-confessional nature of the Republic of Uzbekistan poses one of the most important and urgent tasks for teachers of religious and Islamic studies - the formation of ethnic and confessional tolerance among students, understanding and respect for the religious feelings of believers, the formation of the ability to understand the culture of other peoples, as well as their own spiritual heritage.

Keywords: religion, Islam, discipline.

За годы независимости в Узбекистане существует возможность по-новому взглянуть на религию и отреагировать на нее. В результате чего возникли такие наука как теология, религиоведение, исламоведение которые являются для страны относительно новыми. Эта наука, в отличие от более раннего атеизма, направлена не на то, чтобы критиковать религию, изолируя ее от общества, а на то, чтобы подходить к ней как к направлению национальной духовности, ставя перед собой цель ее объективного изучения.

С первых дней независимости в Узбекистане начали приниматься конкретные и принципиальные меры на основе восстановления ценностей, созданных великими предками, в соответствии с важным местом религии в жизни общества. Новое отношение государства к религии было определено на основе четкого убеждения в том, что "человек не может жить без веры"[1:34].

Религия является социокультурным феноменом, связанным с традициями и культурой различных народов, национальностей. Изучение религиоведения, исламоведения способствует познанию культурных и исторических корней многих явлений в истории человечества и современном мире. В современных условиях религиозный фактор играет все возрастающую роль как в мировой политике, так во внешней и внутренней политике Республики Узбекистан. Изучение религиоведения предусматривает усвоение студентами основных этапов развития религий народов мира.

Религиоведение - мировоззренческая дисциплина, предназначенная помочь отыскать каждому человеку собственные ориентиры в духовных, религиозных поисках. Поэтому ее изучение так необходимо в современном обществе. Это должны понимать как педагоги, преподающие основы религиоведческих знаний, так и сами студенты. Поэтому с самого первого лекционного занятия необходимо заинтересовать студенческую аудиторию, внеся в изложение материала элементы эмоциональности и включить самих студентов в обсуждение смысла понятия «религия». Важно объяснить студентам, зачем им нужны знания в данной области. Узбекистан - многонациональное демократическое государство, в котором закон предусматривает свободу слова и вероисповедания, и сохранить мир между культурами и конфессиями, а также знать и уважать собственные традиции - долг каждого человека[2:64].

Исламоведение – научная дисциплина, изучающая ислам, его догматику, историю, культуру, право мусульманских народов и связанные с исламом общественно-политические организации и религиозно-правовые системы и школы в прошлом и настоящем.

Исламоведение как наука служит источником непредвзятой информации об исламе, духовных ценностях и ориентирах его последователей.

Студенты овладевают умениями самостоятельно анализировать основные виды религии, её места в обществе, истории, культуре, её объективной роли на протяжении тысячелетий и в современном мире. В рассматриваемой дисциплине даётся объяснение сущности и происхождения религии, её влияния на другие сферы общественной жизни. Содержание основ религиоведения, исламоведение предусматривает развитие толерантного отношения к представителям разных конфессий, на основе овладения знаниями, необходимыми для понимания и оценки социальных функций религии, ориентации человека в современном мире[3:42].

Многонациональность и поликонфессиональность Республики Узбекистан ставят перед преподавателями религиоведения, исламоведения одну из важнейших и актуальных задач - формирование у студентов этнической и конфессиональной толерантности, понимание и уважение религиозных чувств верующих, формирование способности понимать культуру других народов, как и собственное духовное наследие.

Методика и ее функция. В педагогической практике, в соответствии с традицией, под методом понимается метод регулируемой деятельности, используемый для достижения образовательных целей воспитания. В данном случае подчеркивается, что методы учебной деятельности учителя и методы читательской деятельности учащегося взаимосвязаны[4:31].

Если при проведении урока не выбран правильный метод, то теоретически он не даст ожидаемого результата, независимо от высокого уровня знаний учителя. Эффективно организовать образовательный процесс возможно только тогда, когда знания учителя сочетаются с педагогическими навыками. Для этого необходимо знать различные методы организации образовательного процесса и их применение. Именно на эту цель направлена методика (methodology) преподавания религиоведения, исламоведения.

Методика изучает формы, методы, правила организации образовательного процесса. Методика с одной стороны, отражает достижения в изучаемой науке, а с другой, с развитием педагогической науки, обогащается, развивается. По мере развития науки возрастает роль методов обучения. Цели, поставленные без методов, не могут быть достигнуты. Трудно улучшить качество образования, пока не уделяется достаточного внимания методическим навыкам учителя, овладению новыми методами преподавания[5:84].

Методика – это составляющая педагогики, науки о системной деятельности, направленной на достижение конкретной цели в формировании личности, а также о содержании, форме и методах обучения и воспитания. Другими словами, методика - это набор различных приемов, которые осуществляют реализацию требований, предъявляемых к учителю при проведении урока[6:73].

В то время как методология (греч. от слов метод и логия) - это учение о составе, логической структуре, методах и средствах деятельности. Методологические знания возникают, во-первых, в форме привычек и норм, которые включают содержание и последовательность определенных видов деятельности, а во-вторых, как результат деятельности, осуществляемой на практике. В литературе настоящего времени, когда называется методология, прежде всего, понимается методология научного познания, то есть формы и методы научной познавательной деятельности. Методология, учение о методах изучения, преподавания определенной дисциплины[7:39].

Методика преподавания религиоведения, исламоведения является - подготовка студентов к практической работе, связанной с проблемами, решаемыми в области религии, формирования у них умений и навыков структурирования курса религиоведения, непосредственной преподавательской деятельности на лекциях, семинарах, практических занятиях со студентами.

Библиография

1. Дунё динлари тарихи. Ўқув қўлланма / Тузувчилар: С. Агзамходжаев, Д.Раҳимжонов, Н.Муҳамедов ва б. – Т.: ТошДШИ, 2011. – 262 б.

2. Мен А. История религии. – М.: 1994. – 294 с.
3. Петер Антерс. Религии современности. История и вера. – М.: Прогресс-Традисия, 2001. – 228 с.
4. Алимова М.Муҳамедов Н. Диншуносликни ўқитиш методикаси. Ўқув қўлланма. – Т.:ТИУ 2017. – 311 б.
5. Голиш Л., Файзуллаева Д. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш: Ўқув услубий қўлланма/ Таълимда инновацион технология серияси. – Т.: ТДИУ, 2010. – 149 б.
6. Сайидахмедов Н.С. Дидактик жараён лойиҳасининг интерфаол методлари. – Т.: Университет, 2005. – 205 б.
7. Щукина Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике. – Москва, 2001. – 352 с.

Сартабанов Ж.А., *ф.-м.ғ.д., профессор,*
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан

ФАРАБИ МҰРАСЫМЕН ҰЛТТЫҚ МЕКТЕПТЕРДІ АҚПАРАТТАНДЫРУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Математикалық ғылымның қалыптасуы біздің дәуірімізге дейінгі VI ғасырда бабыл және мысыр жерінде гректік ғалымдардың жетекшілігімен басталып, осы дәуірдің IX-XV ғасырлары аралығындағы ортаазиялық хорезмдік отырарлық–бағдаттық елдер төңірегінің ғұламаларының шоқ жұлдыздарының еңбектерімен аяқталатындығы негізделеді. Тарихтан аттары өшіріле бастаған ғұламалардың мұраларының ұлттық мемлекеттердің жалпы білімдік мектептеріне енгізіп, дәріптеу–тәлім-тәрбиенің табиғи көзі екендігі тұжырымдалады.

Тірек сөздер: Бабыл-мысырлық математикалық өнердің гректік ғылымға айналуы; ортаазиялық скифтердің ғылымға қатысы; ортағасырлық ортаазиялық математикалық ғылымның еуропалануы; тарихи ғұламалар мұраларының ұлттық оқулықтардағы орны; мұралар – ұлттың құндылықтары.

Аннотация. Обосновывается тот факт, что становление математической науки начинается в VI веке до н.э. на вавилонской и египетской земле под руководством греческих ученых и заканчивается трудами ученых из окрестностей среднеазиатских хорезмско отырарских-багдадских стран в период с IX по XV века нашей эры. Из истории следует, что наследие ученых, имена которых стали стираться, было внесено в общеобразовательные школы национальных государств и утверждается, что прославление-естественный источник воспитания.

Ключевые слова: превращение Вавилонско-египетского математического искусства в греческую науку; отношение среднеазиатских скифов к науке; европеизация средневековой среднеазиатской математической науки; место исторического наследия ученых в национальных учебниках; наследие – ценности нации.

Annotation. The fact is substantiated that the formation of mathematical science begins in the VI century BC on the Babylonian and Egyptian lands under the guidance of Greek scientists and ends with the works of scientists from the vicinity of the Central Asian Khorezm Otyrar-Baghdad countries in the period from the IX to the XV centuries AD. It follows from history that the legacy of scientists whose names began to be erased was introduced into the secondary schools of national states and it is argued that glorification is a natural source of education.

Keywords: the transformation of Babylonian-Egyptian mathematical art into Greek science; the attitude of the Central Asian Scythians to science; the Europeanization of medieval Central Asian

mathematical science; the place of the historical heritage of scientists in national textbooks; heritage – the values of the nation.

Кіріспе

Алғашқы математикалық деректер тіршілікке байланысты алдымен бабылдықтардың, сосын мысырлықтардың және олардың төңірегіндегі арабтық, парсылық, ассириялық,түркілік елдердің ортақ тарихи құндылықтары болғаны тұжырымдалады. Кейін, мысырлықтарды гректіктер жаулап алып, бабылдық-мысырлық математикалық өнерді гректік ғылымға айналдырғаны баяндалады. Гректіктердің орнына келген римдік-феодалдық дәуірде математикалық ғылым дамуын еуропалық қайта өрлеу заманына дейін тоқтатқанына көңіл аударылады. Осы кезеңде *ортаазиялық – бабылдық – мысырлық өркениетте* математикалық ғылым өз ауанымен дамып, исламдық дәуірде математиканың қарқындай қанат жайған *арабтық алтын заманына* тоқталынады. Еуропада капиталистік қоғамның дамуына байланысты араб тілінен математика жаппай латын тіліне аударылып, ортаазиялық түркі – араб – парсы – мысыр өркениеттігінің ғылымы азиялық емес, тек грек – рим – еуропалық ғылым ретінде көрсетіледі. Мақалада 1)буддалық, иудалық, христандық және исламдық діндер сияқты математикалық ғылымда *азиялық өркениеттің* жемісі екендігін қазіргі ұрпаққа жеткізу, 2)математикалық ғылымның қайнар көзі - ортаазиялық скифтік түркі – парсы – бабыл – мысыр – араб – ассирия желісі болғанына назар аудару, 3)математикалық өнерді ғылымға айналдыруда *гректік – мысырлықтармен* қатар *арабтық – ортаазиялық* ғалымдардың тұрғанын нақтылау мақсат тұтылған. Өнердің ғылымға айналуында гректіктердің жетекшілік орны күмән туғызбас ақиқат екендігі жоққа шығарылмайды. Математикалық ғылымның қалыптасуы біздің дәуірімізден бұрынғы VI ғасырдан осы дәуірдің XV ғасырына дейін созылғаны анықталады. Ортаазиялық Хорезмдік – Отырарлық ғалымдардың математикалық ғылымның іргетасын қалаудағы орны айқындалады. Тарихтан аттары өшіріле басталған өз ғұламаларымыздың аттарын қазіргі ұлттық мектептерімізге оралтуымыз – мақаланың басты мақсаты. Бұл мақсатқа жету үшін ғұламаларымыздың мұраларын мектеп оқулықтарынан тауып, дәлелді негіздемелермен жалпы білімдік үдерісті ақпараттандыру ұсынылады.

Ұлы ұстаздың математика тарихындағы орны
және оның мұрасын ұлттық мектепке енгізу

1. Бұл мәселені әріректен, математикалық ғылыми мәдениеттің қалыптасуынан, демек, Пифагор заманынан арғы, яғни VI * ғасырдан бұрынғы заманнан бастаған абзал (* белгісі “осы дәуірден бұрынғы” дегенді білдіреді).

Тарихта математиканың қалыптасуын Бабылдықтар мен Мысырлықтар елдеріне теліп айтады. Қазіргі заманға ғылыми мәдениетті ең жоғары сатысында тұрған еуропалық елдер VI * ғасырдан кейінгі бұл тарихқа грекиялықтарды ғана қосып айтады. Оған себеп өте мол. Мұндай ойдың қалыптасуына бабылдықтардың тасқа жазылған математикалық есептерінің осы заманға жеткендігі, ал мысырлықтардың қамыс қабығына жазған математикалық өрнектерінің табылғандығы кепілдік беріп отыр. Адам заты жерде-құрлықта жүруге жаралған, ендеше құрлықтық дүниеге мұраның жазылуы тас дәуірінің мәдениетін меңгерген ел екенін, яғни тасты қолданысқа енгізген заманнан хабар беріп отыр. Адам, бірақ, бес бастаудың (нұр, топырақ, су , ауа, от) бірі – суды игеруді құрлықты игеруден кейін қолға алған. Суға шыққан папирустың қабығын тұтынысына енгізген. Дегенмен, қабықтың таспен салыстырғанда тез тозатынын ескерсек, тасқа жазлыған өрнек қамыстық өрнектен бұрын түсірілген деген ойға жетелейді де отырады. Айтайын деп отырған ойымыз – мысырлықтардың қамыстық өрнектері бабылдықтардың тастық өрнектерінен кейін жазылған деген тұжырым. Бұл тұжырым – тарихи болжамдарда да бары ақиқат.

Сөйтіп, *алғашқы математикалық мәдениеттің деректері бабылдық елден табылды тұжырымы – тарихи шындық.*

2. Мәдениеттің қай саласы болмасын бір ұлтқа телінбейді, ол–сол жағрапиялық өңірдегі барлық тілді халықтарға ортақ құндылық. Математика 1)мөлшерлік ұғымдардың өлшемдері жайлы, 2)оларды тіршілікте қолдануға байланысты, мөлшерлік өлшемдерді қосып-

алу, көбейтіп-бөлу тәрізді амалдық құрылымдар туралы және 3)өлшемдердің ара қатыстарының заңдылықтары жөніндегі, қазіргі заман тілінде айтсақ, сандар теориясының алғашқы жұқаналары бағытындағы жалпы халықтық өнердің түрі ретінде қалыптасқан. Сол заманда сандарға амалдар қолдануға жүйріктер, сандардың қасиеттерін білгіштер – өнерлі адамдар санатында болған. Бұл өнерлер жер өлшемдік, құрлыстық, зергерлік, киім пішімдік және т.б. барлық халыққа ортақ тіршілік –тұрмысқа кең қолданылған.

Ендеше, математикалық алғашқы деректер, амалдық құрылымдар, өлшемдік заңдылықтар өнері – бабылдықтарды қоршаған барлық тілді халықтарға ортақ мәдениет.

Демек, қысқаша, *математика бастауы – VI* ғасырға дейін бабылдықтарды қоршаған скифтік, арамеялық, парсылық, арабиялық, мысырлық, ассириялық, гректік, халықтардың бабаларына ортақ құндылық.*

3. Қазіргі түркітілді халықтардың бір түрі тарихта сақ, оғыз, ғұн, скиф тағы басқа, әртүрлі атаулармен әйгіленген, дәл қазір қазақ тілді ұлттық халық бар. Олар аттылы скифтер атанып тұрған VII* ғасырда парсылықтармен араластықта болған, бірге соғысқан, жаугершілікпен айналысқан. Орта азиялық аттылы скифтер 630* жылы Мысырды жаулап, одан әрі жаугершілігін жалғастырған деген деректер бар.

Ендеше, *алғашқы математикалық шамалардың дүниенің мөлшерлік қасиеттерінің сипаттауыштары түрінде пайда болып, адамзатының өнеріне – рухани байлығына айналуына түркі, оның ішінде қазақ халқының бабаларының – скифтердің қатысы болғаны ақиқат* екенін көреміз.

4. Азиялық математикалық өнердің гректік ғылымға айналуы – рухани байлықтың калониялық тәсілмен гректіктердің иеленуі болып табылады. Математикалық өнер сонымен алдымен Бабылдықтарда, сосын олармен тығыз қатыста болған Мысырлықтарда қалыптасып, соңында алғашқы дамыған *гректік өркениеттің* негізгі саласына айналған. Арғы заманның VII* ғасырына дейінгі кездері тік төртбұрыш бұрыштата екі бөліке түзулете қиылса, онда оның қабырғаларының шаршыларының қосындысы қимасының шаршысына тең болатынын біздің сол кездегі бабаларымыз біліп, өздерінің тұтаныстарында қолданған. Мұны, яғни сол кездері бабылдық-мысырлық халықтық өнерін, қазір математикалық ғылымның бастауындағы гректік Пифагордың (580*-500*) ғылымы деп атап жүрміз. Атақты Сократтың (499*-469*) атақты оқушысы Платонның (427*-347*) оның атақты екі шәкірті Аристотель(384*-322*) мен Евклид (365*-300*) Бабыл-Мысыр философиясы мен математикасын А.Македонскийдың патшалығы арқасында, Сократ-Платон-Пифагор әдістерімен грекиялық философия мен математикаға айналдырған. Сократ адамды *ғибраттарды жаратушы* ретінде таныған, философияға *логикалық дәлелдеуді енгізген*. Платон – философияға *математикалық тәсілді енгізуші*. Аристотель –діни-ғылыми философиялық *метафизикалық логиканың негізін салушы*. Евклид – Пифагор тәсілімен Бабыл-Мысыр математикасын негіздеп, жүйелеп, қағазға түсірген, математикалық теорияны қалыптастырушы. Грек Филипп 490* жылы Македонияны Парсыдан азат етіп, Мысырды жаулап, оның баласы А.Македонский 333* жылы патша болып, Александрия қаласының іргетасын қалаған. А.Македонский 323* жылы қайтыс болып, Грек империясының Мысырлық бөлігін Птоломей ұрпақтары, қалғанын Селевкидтер династиясы (Сириялық және басқа бөлігіне) билік жүргізген. Гректік Афинаны 86 жылы Римдіктер құлатқан. Мысырлық гректер алты ғасыр бойы, 400*-200 жылдар аралығында Мысырдың дүние байлығын да, рухани байлығын да еркін иемденген.

Нәтижесінде, *математикалық өнер ғылымға айналды. Мысырлық-бабылдық математикалық ғылым Пифагор – Евклид және басқа гректік ғалымдар атымен таза гректік ғылымға айналды. Платон мен Аристотель Бабылдық және Мысырлық даналықтары арқылы грек философиясын байытты. Шығыс даналығы мен философиясы гректік ой-жүйеге және гректік философияға толығынан кірді*.

5. Римдік Еуропада VI* ғасырдан XV ғасырға дейінгі аралықта математикалық ғылым өзінің дамуын тоқтатты десе де болғандай. Бұл Римдік дәуір христиандық діннің Еуропадағы негізделуі мен өрістетілуі кезеңіне жатады. Бірақ, бабылдық өңірде Математика өз дамуын жалғастыра берген.

Осы кезеңде VII ғасырда Бабыл-Мысырға іргелес Азиялық Араб түбегіндегі исламдық дін бой көтеріп, *арабтық өркениет* етек алады. Бұл дін табиғаттану ғылымын құдіретке жақындаудың белгісі ретінде қабылдады. Сөйтіп, Мекке – Медина діни орталыққа айналды. Басқа ғылымдармен қатар математикалық және философиялық ғылымдар Мысырдан Бағдатқа ауысты. Гректік ғылымдар қайтадан Орта Азиялық шығысқа көшті. Бұл – Бабыл өңірінде математиканың ғылым дәрежесінде тасқа емес, қағаз бетіндегі даму дәуірі. Осы құбылысқа аттылы скифтердің ұрпақтары – сақтардың *қыпшақтары* да атсалысып қатысты. Олардың бастауында Әл-Хорезми мен Әл-Фараби тұрды. Олардың бірінің ілімі қазіргі алгебраның бастауында тұрғаны белгілі. Екіншісі – Әл-Фараби Евклид қарастырған, геометриядағы көзбен шолумен түсінетін есептерден өзгешелеу, күрделі есептерді шешудің жолдарын зерттеді. Геометриялық фигуралардың тылсым нәзік, табиғи құпияларының рухани өнерлік әдістермен зерттелетін есептерін қарастырады. Ол Евклидтің олқылықтарына тоқталып, оны толықтырып, сосын барып, әрі қарай өзінің терең оймен зерделенетін есептер жинағын ұсынады. Ол сонымен қатар ұстаздық мәселелерге де зор көңіл бөлген.

Әл-Фараби "К.Птоломейдің Алмагестіне толықтыру" атты еңбегіне 14 тригонометриялық 45 астрономиялық есептер қарастырады. Птоломей бұрын индиялықтар енгізген алғашқы тригонометриялық ұғымдарды қайта қарастырып, Евклидтік геометриямен сарындас түрде, олардың гректік терминологиядағы негізін анықтайды. Фараби бұл еңбегінде осы индиялық түпнұсқаларды Птоломейше қайта қарап, олардың негізін ортағасырлық ғылыми деңгейде, қыпшақи атауларды (көлеңке, садақ, жіп, жебе, ойыс, дөңес, жаю, қауыштыру) пайдаланып, араб тілінде тригометрияның негізін қайта құрады.

Ұстаздың астрономиялық есептері өзі құрған тригонометрия негізінде зерттеледі. Ұлы ғалым, сонымен қатар, музыка теориясының математикалық негізін қалаушының – бірегейі. Сөйтіп, Әл-Хорезми – алгебра саласының негізін қалаушы және дамытушы. Ал, Әл-Фараби Евклидпен қатар геометрияны негіздеуші, әрі Птоломеймен бірге тригонометриялық астрономияның іргетасын көтеруші және музыка өнерін математикалық тұғыртасқа тұрғызушы – ортаазиялық ортағасырлық ғалымдардың жетекшісі. Бұл төрт ғылыми концентр – квадривиум өнер факультетінде XII ғасырдағы алғашқы Еуропалық университеттерде оқытылған. Бірақ, бұл ілімдер X-XII ғасырларда араб тілінен Еуропалықтарға ортақ латын тіліне аударылып, араб тілді ғалымдардың орнына әртүрлі еуропалық тілді ғалымдардың атымен баяндалып, оқытылады. Қазіргі заманда астрономиялық және музыкалық ғылымдар бір-бірінен тәуелсіз жеке ғылыми салалар. Алгебра және геометрия (тригонометриямен бірге) математикалық ғылымның негіздері еуропалық Евклид атымен оқытылуда. Алгебра термині Хорезми есімімен байланыстылығы айтылады. Фарабилік геометриялық есептер түгелге жуық тереңірек рухани өнерлік әдістермен шығарылатын есептер мен кішігірім теоремалар қатарына жатады. Бірақ, Фараби есімі ең болмаса бір жерде оқулықта аталмайды, Ұлы ұстаз суреті оқулықтың тарихи мағлұматтарында кездеспейді. Фараби барлық біліми пән бойынша жалпыбілімдік оқулықтарда атын атап өтетіндей еңбек қалдырған. Сондықтан жоғарыда келтірілген сыни тұжырымдарды математикадан басқа пәндер үшін де айтпақпыз.

Ұлттық оқулықтар бұрынғыша грек-латын терминдерімен сөйлеуде. Қазақ тілі ғылым тілі болуы үшін Ортаазиялық араб тілді ғалымдарымыздың терминдерін қазақ тіліне аударып, грек-латын терминдерімен ұштастыра оқулықтарымызға енгізуіміз керек. Сондықтан, Фараби мұрасы отандық мектептің барлық пәндік оқулықтарында мазмұндас тақырыптарға сәйкес аталып, Фараби суретімен безендірілуі – заман талабы.

Сонымен, *Әл-Фараби жалпыбілімдік ұлттық мектептерде өтілетін барлық білім салалары бойынша мұра қалдырған. Сондықтан мектеп оқулықтарына Фараби мұрасы енгізіліп, тарихи мәліметтерге ғалымның қысқаша өмірбаяны беріліп, суретімен безендірілуі – ұлттық парызымыз. Оқулықтардың қазақша ғылыми терминдері ұстаздың мұралық терминдерімен ұштастырылуы қажет*.

Қорытынды

Математиканың дамуының бастауында басқа халықтармен қатар ұлтымыздың ежелгі бабаларының тарихи орны бар. Элементар математикалық ғылымның қалыптасуы біздің

дәуірімізге дейінгі VI ғасырдан осы дәуірдің XV ғасырына дейін созылған [1-3]. Отырарлық ұлы ұстаз Әл-Фарабидің есімі философиялық және математикалық ғылымдардың дамуында Евклид және Аристотель есімдерімен қатар орын алады.

Жалпыбілімдік ұлттық мектепті Фараби мұрасымен ақпараттандыру мына тұжырымға саяды демекпіз. Фараби мұралары мектеп пәндерінің барлығында да кездеседі [2,4,5]. Сондықтан мектептің оқу бағдарламалары мен пәндерінің жалпы мазмұндарын бұзбай, ғалым мұраларын барлық пәндер бойынша мазмұндас тақырыптарға сәйкес оқулықтарға үйлестіріле енгізілуі ұсынылады. Оқулықтарда ғалымның өмірбаяны келтіріліп, суретімен безендірілуі ләзім. Ғалымның араб тіліндегі терминдері қазақ тіліне аударылып, қазіргі оқулық терминдерімен ұштастырылуы ұлттық парызымыз екендігіне көңіл аударылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Рыбников К.А. История Математики. – М.: Издательство МГУ, 1974. -456с.
2. Аль-Фараби. Математические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. -322с.
3. Арнольд В.И. Что такое математика. – М.:Издательство МИНМО, 2004. -104с.
4. Бидайбеков Е.Ы. Әл-Фарабидің математикалық мұралары заманауи білім беру аясында. II Международный форум «Аль-Фараби и современность 2015, 7-8 апреля, – Алматы: КазНУ им. Аль-Фараби.
5. ZH.Sartabanov. Al-Faarabi’s place of honor in the scientific world and the information of mathematical education by hi scientific legacies. VII World Congress of Matematicians of the Turkic World (TWMS Congress -2023) Turkestan, (Kazakhstan), 20-23.09.2023.

***Сәлғожа И.Т.**, PhD, қауымдастырылған профессор м.а., **Қожан А.Е.,** магистрант*
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ. Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ БОЙЫНША ИНФОРМАТИКАДАН СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Мақалада әл-Фарабидің математикалық мұрасы бойынша сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру әдістері қарастырылған. Сыныптан тыс жұмыстарда әл-Фарабидің ғылыми мұрасын зертеумен айналысу оқушының жеке әлеуметтік тәжірибесін жандандырып, жетілдіреді, оның рухани құндылықтарына негізделген білімдерін байытып, қажетті практикалық іскерлігі мен дағдысын қалыптастырады.

Кілттік сөздер: сыныптан тыс жұмыс, әл-Фараби, әл-Фарбидің математикалық мкұрасы,

В статье рассматриваются методы организации внеклассной работы на основе математического наследия Аль-Фараби. Изучение научного наследия Аль-Фараби во внеклассной деятельности оживляет и совершенствует личный социальный опыт учащегося, обогащает его знания, основанные на духовных ценностях, формирует необходимые практические дела и навыки.

Ключевые слова: внеклассная работа, Аль-Фараби, математическая среда Аль-Фарби, методы организации внеклассной работы.

The article examines methods of organizing extracurricular activities based on the mathematical legacy of Al-Farabi. Studying the scientific heritage of Al-Farabi in extracurricular activities enlivens and enhances the personal social experience of the student, enriches their knowledge based on spiritual values, and forms necessary practical deeds and skills.

Keywords: extracurricular activities, Al-Farabi, mathematical legacy of Al-Farabi, methods of organizing extracurricular activities.

«Болашақ, өткенен басталады», «тарихы жоқ ұлт болмайды», біз өзіміздің ата тарихымызды, негізіміздің кімдер болғанын, қайдан шыққанын, қолымыздан не келеді, бұған

дейін не жасадық, неге қол жеткіздік, ұлттық-мәдени мұрамыз не екенін біліп барып қана басқаның алдында басымызды жоғары, бойымызды тік ұстап мақтана аламыз. Ал ұлттың өркениеті өнеркәсібімен, экономикасының дамуымен, әдет-ғұрпының ерекшелігімен, ғылымы мен мәдениетімен өлшенетіндігі баршаға аян (Ш.А. Абдраман, 2015: 80). Абай атап өткендей, өзін басқалардың алдында таныстыру үшін алдымен өзіңді түсіну керек. Бұл біздің тарихымызды, ұлы ғалымдарды, олардың адамзаттың дамуы мен жетістіктеріне қосқан үлестерін зерттеуіміз керек дегенді білдіреді. Осындай зерттеуді қажет ететін ғалыми мұраның бірі – әл-Фараби мұрасы.

Әл-Фараби Орта Азия мен Қазақстанның зияткерлік ортасына елеулі ықпал ете отырып, мұсылман шығысындағы озық қоғамдық-философиялық ойды дамытуда маңызды орын алады. Аристотельдің жолымен ол ежелгі грек мұрасын мұқият талдай отырып, әртүрлі ғылыми салаларды зерттеді. Аристотельден кейін "екінші ұстаз" атанған Әл-Фараби өз заманының көрнекті философы және энциклопедиялық ғалымы, Орта Азия мен Қазақстанда алдыңғы қатарлы әлеуметтік-философиялық ойды қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Оның еңбектері философия мен математикадан музыка мен педагогикаға дейін созылып, әртүрлі пәндердің теориялық және практикалық аспектілерін байытады.

Әл-Фараби шашырап жүрген геометриялық салу есептері жөніндегі материалдарды жинастырып, бір жүйеге келтірген, принциптерін тағайындаған, геометрияның белгілі бір саласына айналдырған. Евклидтің, Архимедтің, Птоломейдің тағы басқаларының ілімдерін Әл-Фараби толық пайдаланады, әрі қарай дамытып, оптика, акустика, архитектура, музыка салаларына ұштастырды. Әл-Фараби, өз тарапынан көптеген геометриялық салу есептерінің шешу әдісін ұсынған математик. Ол бұрын математиктерге мәлімсіз болып келген параболаны салудың жаңа екі әдісін ұсынды. Пифагор теоремасының жаңа бір көрнекті дәлелін келтіреді, дұрыс жетібұрышты жуықтап салады, көпбұрыштарды түрлендіруге геометрия әдісін пайдаланады, кеңістікте салу есептерінің кейбір түрлерін қарастырады (Машанов А. М., 1994: 196). Әл-Фарабиді қазіргі конструктивтік геометрияның негізін салушы болды деп айтсақ артық емес. Бұл тұрғыдан Фарабидің геометриялық салу әдістері жөніндегі бұл трактаты жаңа замандағы Европа математиктеріне игілікті әсер етуі даусыз және оның еңбектері алгебраны арфиметикадан бөліп алған Мұхаммед Хорзмидің, тригонометрияны астрономиядан бөліп дербес пән жасаған Насирәддин Тусидің еңбектерінен бірде кем емес.

Әл-Фарабидің еңбектерін әлем болып мыңдаған жылдар бойы зерттеуде және әлі де зерттеулер жалғасуда. Осы зертеулер ішінде оның математикалық мұрасы бойынша зерттеулердің аздығы оның әлі де тың, екендігін, математикалық еңбектерін одан әрі зерттеуді дамытуды, жаратылыстану ғылымының дамуына үлкен үлес қосқан ұлы ғалымның еңбектерімен жас ұрпақтың танысуы өте маңызды деп санаймыз. Ғалым мұрасын дәріптеудің бірі жолы әр пән бойынша ғалым мұрасын зерттеуге арналған сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру.

Қазіргі кезде оқыту мен тәрбие беру үдерісінде сыныптан тыс жұмыстардың орны ерекше. Жаңартылған білім беру бағдарламасында «сыныптан тыс іс-әрекет – біртұтас оқу-тәрбие процесінің құраушы бөлігі, білім алушылардың бос уақытын ұйымдастыру нысаны деп көрсетіледі. Оқу үдерісінде сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру білім алушылардың рухани-адамгершілік, азаматтық-патриоттық, көркем-эстетикалық, еңбек және дене тәрбиесінің іске асуын қамтамасыз етеді. Мектептегі сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыруда оқушыларды зерттеу жұмыстарына тарту арқылы ғылыми қызметке баулуға, білімнің негізгі принциптері мен көздерін түсінуге, сондай-ақ оларды практикада қолдану дағдыларын дамытуды қамтамасыз ету т.б. мүмкіндіктерге қол жеткізуге болады.

Сыныптан тыс жұмыстарда әл-Фарабидің ғылыми мұрасымен айналысу оқушының жеке әлеуметтік тәжірибесін жандандырып, жетілдіреді, оның рухани құндылықтарына негізделген білімдерін байытып, қажетті практикалық іскерлігі мен дағдысын қалыптастырады. Сонымен қатар, сыныптан тыс түрлі тәрбие жұмысы оқушыларда әрекеттің әртүріне қатысты қызығушылығының дамуына, оған белсенді қатысуға деген құлшынысын арттыруға нәтижелі ықпал етеді. Сыныптан тыс жұмыстарда ғалымның математикалық

мұрасын тереңірек қарастырып, оқушылардың ақпараттық құзырлылығын қалыптастыру тарихи-мәдени жағынан да, оқу-тәрбие жағынан да, ғылыми жағынан да пайдалы болмақ (Кубесов А. К., 1972).

Әл-Фарабидің мұраларының ішінде оның математикалық мұрасының орны ерекше екендігін көрсеткен Ауданбек Көбесовтің ғалымның жарияланған және жарияланбаған қолжазбаларының негізінде құрастырылып, жарық көрген «Әл-Фарабидің математикалық мұрасы» атты монографиясы болды. Бұл Фарабидің математик-ғалым бейнесін қалыптастырған құнды еңбек деп бағаланады.

Әл-Фарабидің математикалық ілімінде сандар талданады, геометриялық тұрпаттар (фигура) қарастырылады. Сөйтіп болмыстағы сикырлы сегіз санының қасиеін көрсетеді. Ғалымның еңбектерінде адамның практикалық қызметінде маңызды рөл атқаратын: жерді іздестіру, архитектура, инженерия, геодезия және т.б. көптеген геометриялық мәселелерді шешуді циркуль мен сызғыш көмегімен салудың алгоритмдері бар. Әл-Фарабидің есептері жер өлшеудегі, архитектурадағы, техника мен геодезиядағы маңызды геометриялық салуларға арналған. Бұл есептердің барлығы «практикалық геометрияға» жатады, онда қарастырылған сызықтар мен беттер нақты материалдық денеге қатысты (Бидайбеков Е.Ы., Камалова Г.Б., Сәлғожа И.Т., 2017: 251-256). әл-Фарабидің көптеген геометриялық салулары өзіне дейінгі өмір сүрген ғалымдардың еңбектеріне арналған. Олардың көпшілігі ежелгі гректерде кездеседі. Геометриялық салу есептері қазіргі таңда да үлкен қызығушылық тудырады, өйткені бүгінгі таңда құрылыс, архитектура, әртүрлі құралдарды салу және басқа да көптеген практикалық тапсырмалар геометриялық салуларға негізделген.

Осындай әл-Фарабидің математикалық мұрасын зерделеу үшін сыныптан тыс жұмыстардың келесі формалары мен әдістерін ұйымдастыруға болады (1-кесте):

1-кесте. әл-Фарабидің математикалық мұрасы бойынша сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру формалары мен әдістері

Формалар мен әдістері	**Орындалатын іс-әрекеттер**	**Оқушы бойында қалыптасатын дағдылар**
Ойындар мен есептер	Әл-Фараби құрастырған математикалық ұғымдар негізінде ойын тапсырмаларын құру мен есептер шығару	ойындарға қатысу және әл-Фараби тұжырымдамасы бойынша есептер шығару оқушылардың математикалық ұғымдарды жақсы түсінуіне, логикалық ойлауын және абстрактілі ойлауын дамытуға көмектеседі
Ғылыми жобалар	Ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, Әл-Фарабидің математикалық мұрасының нақты аспектілерін зерттеуге бағытталған ғылыми жобаларды жүргізу. Бұл ғылыми мақалалар жазу, презентациялар жасау немесе оның жұмысы мен жетістіктері туралы ақпарат бар веб-сайттарды әзірлеуді қамтуы мүмкін	Әл-Фарабидің ғылыми мұрасы негізінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу және жобалар жасау оқушыларға теориялық білімдерін практикада қолдануға, мәселелерді шешуге шығармашылық көзқарасты дамытуға және топта жұмыс істеуге үйренуге мүмкіндік береді, өз бетінше жұмыс істеу, деректерді талдау және түсіндіру, сонымен қатар ғылыми қорытындыларды тұжырымдау дағдыларын дамытады
Талқылаулар мен дөңгелек үстелдер:	Әл-Фарабидің математикалық еңбектеріне қатысты тақырыптарда пікірталастар мен дөңгелек үстелдер ұйымдастыру	оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын, талдау және өз ұстанымын дәлелдей білу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. аудитория алдында сөйлеу, сұрақтарға жауап беру және басқа қатысушылармен тақырыпты талқылау көпшілік алдында сөйлеу және коммуникация дағдыларын дамытуға көмектеседі
Тарихи дереккөздерді зерттеу	Оқушылардың әл-Фарабидің түпнұсқа математикалық мәтіндері мен шығармаларын оқып-үйреніп, олардың тарихи контекстін зерттеу	талдау және сыни бағалау дағдыларын дамытады

Көрмелер мен презентация дайындау	Әл-Фарабидің математика ғылымының дамуына қосқан үлесін көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік беретін көрмелер мен презентациялар жасау	зерттеу дағдыларын және ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін дамытады. Коммуникациялық дағдыларды жетілдіреді (аудитория алдында сөйлеу, сұрақтарға жауап беру және басқа қатысушылармен тақырыпты талқылау көпшілік алдында сөйлеу және коммуникация дағдыларын дамытуға көмектеседі. Экспонаттар мен презентациялардағы материалдарды қарастыру оқушыға абстрактілі математикалық ұғымдарды елестетуге және оларды жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді
Сайыстар мен жарыстар (олимпиадалар, викторина, жеке-топтық жарыстар)	Әл-Фарабидің математикалық есептерін шешу бойынша олимпиадалар, викторина, топтық жарыстар өткізу	Бәсекеге қабілеттілікті дамыту. Қарым-қатынас дағдыларын жетілдіру. Стратегиялық ойлауды дамыту. Мотивация мен өзін-өзі бағалау дағдалырын арттырады
Экскурсиялар мен шеберлік сабақтары	Әл-Фарабидің мұражайларына бару немесе виртуалды экскурсиялар ұйымдастыру немесе әдістері мен теорияларын пайдалана отырып, семинарлар өткізу	Виртуалды семинарлар мен экскурсияларға қатысу заманауи білім беру технологияларын меңгеруге және оларды оқу үшін пайдалану, өздігінен білім алу дағдыларын дамытады.
Есептерді шешудепрограммалау тілдерінде пайдалану. Деректерді визуализациялау	Әл-Фараби өз еңбектерінде қолданған математикалық ұғымдарды бейнелейтін веб-қосымшалар жасау. Бұл математикалық модельдердің интерактивті модельдеулерін жасауды, алгоритмдерді енгізуді немесе бағдарламалық қамтамасыз ету арқылы математикалық заңдарды көрсетуді қамтуы мүмкін.	математикалық түсініктерді көрсететін бағдарламаларды немесе қолданбаларды жасау арқылы бағдарламалау дағдыларын дамытады. Математикалық есептерді программалау арқылы шешу тиімді алгоритмдерді әзірлеуді талап етеді. Оқушылар математикалық идеяларды көрнекі түрде көрсету үшін графиктерді, диаграммаларды және анимацияларды пайдалануды үйренеді.
Мәліметтер қорымен жұмыс	Мәліметтер базасын пайдалану арқылы мәліметтерді талдау және өңдеу арқылы әл-Фарабидің математикалық мұрасын зерттеу. Бұл әл-Фарабидің математикалық фактілерінің, шешімдерінің немесе зерттеу нәтижелерінің деректер қорын құруды және заңдылықтарды немесе қызықты фактілерді анықтау үшін сол деректерге талдау жүргізуді қамтуы мүмкін.	Деректерді талдау және манипуляциялау әдістерін үйренеді және оларды математикалық деректерге қолданады.
Мәдени шаралар	Әл-Фарабидің ғылыми мұрасын дәріптейтін көрмелер, театр қойылымдары немесе музыкалық концерттер сияқты мәдени іс-шараларды ұйымдастыру студенттерге оның мәдениет пен өнерге қосқан үлесін жақсы түсінуге көмектеседі	Әл-Фарабиге арналған мәдени іс-шараларға қатысу адамның мәдени ой-өрісін кеңейтуге, оның шығармашылығының тарихи-мәдени контекстін түсінуге және эстетикалық талғамын дамытуға көмектеседі.

Жалпы алғанда, Әл-Фарабидің математикалық мұрасын информатиканы пайдалана отырып оқытуға байланысты сыныптан тыс жұмыстарда ұйымдастырылатын мұндай іс-шаралар оқушыларға математика және информатика бойынша білімдерін тереңдетіп қана қоймай, сонымен қатар аналитикалық ойлау, шығармашылық есептерді шешу, коммуникативті дағдылар мен топтық жұмыс сияқты негізгі құзыреттерді қалыптастыруға, мәліметтерді талдау және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Бұл әдістер бізге әл-Фарабидің математикалық мұрасын тереңірек және мазмұнды зерттеуге ықпал ететін әртүрлі және тиімді білім беру бағдарламаларын жасауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ш.А. Абдраман. Әл-Фараби және бүгінгі ғылым. Алматы 2015. 80 б.
2. Негізгі орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 13» мамырдағы № 292 қаулысына 7-қосымша
3. Сәлғожа И.Т. Сыныптан тыс жұмыстарда әл-Фарабидің математикалық мұрасы бойынша оқушылардың ақпараттық құзырлылығын қалыптастыру. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы., 2019 ж
4. Машанов А. М 32 Эл-Фараби және Абай — Алматы: Казахстан, 1994.— 192 бет.
5. Кубесов А. К. Аль-Фараби. Математические трактаты. Алма-Ата: Наука,1972.
6. Бидайбеков Е.Ы., Камалова Г.Б., Сәлғожа И.Т. Әл-Фарабидің математикалық мұрасын заманауи білім беруге енгізу // «Қолданбалы математика және информатика мәселелері» Халықаралық ғылыми конференция еңбектері. – Ақтөбе, 2017. – Б. 251-255.

Teshboboeva L., Khudoyqulova D.K. *Scientific adviser: d.ph.sc. (PhD) associate professor*
Tashkent Pharmaceutical Institute
Tashkent, Uzbekistan

THE IMPORTANCE OF USE OF INTERACTIVE METHODS AND DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract. Today, the interest and attention to the use of interactive methods, innovative technologies, pedagogical and information technologies in the educational process is growing day by day. One of the main reasons for this is that in traditional education, students are taught only to acquire ready-made knowledge, while modern technologies teach them to search for the acquired knowledge by themselves, study and analyze it independently, and even draw their own conclusions.

In this process, the teacher creates conditions for the development, formation, learning and upbringing of the individual, and at the same time, he performs the task of management and direction. In the process of education, the student becomes the main figure.

Key words. intellectual, professional activity, integrative approach, professional activity, scientific-methodical, distribution material.

Аңдатпа. Бүгінгі таңда оқу процесінде интерактивті әдістерді, инновациялық технологияларды, педагогикалық және ақпараттық технологияларды қолдануға деген қызығушылық пен көңіл күн санап артып келеді. Мұның басты себептерінің бірі-дәстүрлі білім беруде оқушыларға тек дайын білімді меңгеруге үйретілсе, қазіргі заманғы технологиялар алған білімдерін өз бетінше іздеуге, оны өз бетінше зерделеуге және талдауға, тіпті өз бетінше қорытынды жасауға үйретеді.қорытындылар.

Бұл үдерісте мұғалім жеке тұлғаның дамуына, қалыптасуына, оқуына және тәрбиесіне жағдай жасайды, сонымен бірге ол басқару және бағыттау міндеттерін орындайды. Білім беру процесінде оқушы басты тұлғаға айналады.

Түйінді сөздер. зияткерлік, кәсіби қызмет, интегративті тәсіл, кәсіби қызмет, ғылыми-әдістемелік, тарату материалы.

Аннотация. Сегодня интерес и внимание к использованию интерактивных методов, инновационных технологий, педагогических и информационных технологий в образовательном процессе растет день ото дня. Одной из главных причин этого является то, что при традиционном образовании студентов учат только приобретать готовые знания, в то время как современные технологии учат их самостоятельно искать полученные знания, самостоятельно изучать и анализировать их и даже делать собственные выводы.

В этом процессе учитель создает условия для развития, становления, обучения и воспитания личности, и в то же время он выполняет задачу управления и режиссуры. В процессе обучения ученик становится главной фигурой.

Ключевые слова. интеллектуальная деятельность, профессиональная деятельность, интегративный подход, профессиональная деятельность, научно-методический, раздаточный материал.

Actuality: It is known that intellectual developments on a global scale require regular intellectualization of the content and essence of preparing future specialists for professional activity. This means clarifying the pedagogical and psychological foundations of preparing students for intellectual professional activity, and paying special attention to the development of students' creative and professional approaches to secondary information during the educational process. In the implementation of this attention, the creative environment in higher education institutions and the improvement of innovative and integrative approaches in the professional activity of students are considered to be an important factor in preparing them for intellectual professional activity and improving the quality of education. In this regard, noteworthy works are being carried out in our country, that is, the educational process in carrying out work on improving the quality of higher education, modernizing the personnel training system is being integrated with the latest achievements of science, technology, and technology. As a result, a solid ground is being prepared for the training of innovative, advanced, competitive modern personnel.

Purpose of the study. Technologicalization of the educational process is an important view and stages of pedagogical activity.

Materials and methods of research. The design of the educational process in educational institutions is divided into two levels:

a) At the level of teacher activity (designing separate parts of the educational process);

b) It is carried out at the level of the educational manager's activities (integrated design of the educational process). In the design of the educational process, not only each component, but also the connections between them are modeled, and the design laws prepare the ground for the development of the theoretical foundations of the design principles and their application in the practice of pedagogical activity. The stages of technologicalization of the educational process. Innovative activity implies a creative approach of the pedagogue to mastering existing forms and tools for improving his profession. It should also be recognized that scientific ideas and classifications that are stable and acceptable to everyone about innovations in education and innovative pedagogical activity have not yet been fully formed. One of the main reasons for this situation is the difficult-to-overcome discontinuity between educationally oriented scientific knowledge systems. An even bigger reason is the disconnection between educational knowledge and practical pedagogical activity. As a subject and organizer of innovative activities, the teacher participates in the creation, application and popularization of innovation. He should be able to analyze the content and essence of changes in scientific knowledge and traditions. The concept of innovative activity is closely related to such concepts as innovation, innovative process. Thanks to these, quality changes in the field of education and the achievement of high efficiency in preparing students for intellectual activity, their compatibility with the requirements of world education, and the degree to which they find their place in practical and professional life are determined [1,4].

This presented article is aimed at preparing students for intellectual activity, taking into account the requirements of world education, in which the algorithmic sequence of preparing future teachers for intellectual and professional activity is scientifically and methodically based. The results of our research and observations in this direction show that the main goal of preparing students to be intellectually competent is to enable them to know the collected materials (comparison, abstraction, judgment and etc.) consists of preparation for analytical (if necessary, critical) study of existing knowledge, and it is better to carry them out in the following sequence:

• Students should be familiar with the basics of the subjects they should learn in primary education and should have the ability to effectively use the knowledge they have acquired in explaining the subject they are studying;

• The student must have mastered the fundamentals of promising and effective pedagogical technologies, especially the skills to introduce innovative methods and technologies in the subjects he must master;

• To make it normal for a modern student to dynamically increase his development, pedagogical abilities and skills;

• A modern student should be socially knowledgeable, that is, he should regularly be aware of social and economic changes in our society and state;

• A modern student should know foreign languages and be able to "work" with digital technologies;

• The student should be familiar with the state legal and regulatory documents related to primary education and should have the skills to use them in practical and professional activities;

• that the student has the ability to create textbooks, training manuals, teaching-methodical manuals, handouts and slides in the specialty (specialization) and special subjects, and the latest in the subject must have excellent knowledge of the latest news and their practical significance;

Each sequence of preparing these students for intellectual activity requires a unique creative approach. Preparation of students to acquire intellectual knowledge is carried out in the following algorithmic sequence: Preparation of students to acquire intellectual knowledge, taking into account the Law of the Republic of Uzbekistan "On Science and Creative Ability". The main goal of this direction will be to popularize the foundations and achievements of science and technology in the information space, as well as to determine measures for the promotion of relevant activities in the field of science and scientific activity [2,6].

Results of research. Creative activity is carried out in the following sequence:

• Through the development of science and creative activities, to achieve the training of innovative and developed future elementary school teachers;

• Always pay attention to determining the priorities for the development of science and innovative technologies in the preparation of students for professional activities and targeting the appropriate resources;

• arousing students' desire to support the development of State scientific programs, based initiatives and projects;

• to always pay attention to instilling enthusiasm in students to support and strengthen public-private partnership in the field of science and scientific activity;

• to create an atmosphere of students' pursuit of science and its attractiveness, to attract young people to scientific activities, to prepare them for the selection of young talents; • protection of students' rights to intellectual property objects; • to teach students to optimize the financing of the field of science and scientific activity;

• train students to develop criteria for ensuring the integrality of the "science education and practice" system and increasing interest in it;

• teaching students to ensure the integral connection of the field of science and creative activity with the information space;

• to teach students to analytically study the sources related to the development of international cooperation in the field of science and creative activities and to use them in practical activities. In this direction, the social knowledge of students is the main focus.

Social knowledge is, first of all, reputation-attention, that is, the scientific-pedagogical worker's possession of socially known moral principles, the ability to form own opinions based on personal experience and observations, to influence other people. It is a set of abilities such as the ability to improve interpersonal and interpersonal and group environments. The main goal of this direction is to achieve the continuous and organic use of educational-methodical and educational-informational resources in the process of preparing students for intellectual knowledge, to prepare personnel who can respond to social and economic conditions in the future. Creating of a scientific-technical and informational database to achieve the priority of policy, quality changes and high efficiency in education.

Creative activity related to this direction is carried out in the following sequence:

• state educational standards for preparing students to acquire intellectual knowledge, normative and legal documents related to primary education: curricula; working training plans; educational programs; working training programs; calendar study plans; text of lectures; instructions and guidelines for preparing coursework; preparation of guidelines and instructions to ensure ease of use of didactic materials (didactic materials, handouts, slides, virtual stands, etc.) in practical activities;

• creation of an environment of the primary education process in harmony with modern pedagogical technologies and innovative educational technologies and digital technologies;

• establishment of a special methodical center under the educational institution to ensure that students can apply the formation process of information culture to the educational process on the basis of complete acquisition of computer literacy;

• electronic educational literature: electronic textbook; electronic study guide; preparation of e-portfolios and e-encyclopedias for the taught subjects and the development of methods for their use in preparing the intellectual system of students' learning;

• achieving greater involvement of students with intellectual potential who are qualified to create electronic educational literature in the activities of the innovative-integrative educational center at the educational institution;

• development of digital educational technologies for training students in specialization (specialization) and special subjects;

• achieving regular improvement of students' computer literacy levels based on modern requirements, because almost all aspects of our lives depend on the use of digital technologies;

• preparation of the "Didactic profile" database on preparing students to acquire intellectual knowledge;

• to prepare students to acquire intellectual knowledge, using the "INTERNET" to collect materials related to primary education subjects and to organize collections that give the skills to use them, etc. Innovation is an important part of practice and theory; it is a system of actions of social subjects aimed at improving the qualities of a socio-cultural object.

There are different approaches and opinions regarding the creation of the essence of this idea theory, and there is no unified opinion in science regarding its essence. Innovations are relevant, important, new approaches formed in one system. They are created on the basis of initiatives and innovations, they are promising for the development of educational content, and also have a positive effect on the development of the educational system in general. Innovation is the end result of using technology, forms and methods in a certain field of activity or production, a new approach to solving a problem or a new technological process, which is known to lead to greater success than before. Today, it is recommended to classify innovations in the educational system as follows:

Creating a uniform educational environment and effective learning of students the preparation of the teacher must be at a high level of requirements, appropriateness of lesson content, systematization of information provision is systematic in creating an information-educational environment and its development requires the implementation of the approach. Digitization of education first of all, the introduction of information and communication technologies to expand educational opportunities for students through, secondly, increasing the opportunities for self- study of students, modern information mastering technologies and using additional educational resources will be focused on opportunities to improve the quality of education through organization. Increasing the weight of self- study in the educational process is one of the new educational resources requires use. Introduction of modern digital technologies in education, first of all, must meet pedagogical and psychological requirements. Pedagogical and psychological the following factors for the application of digital technologies in harmony with the requirements are important:

- provided information resources are reliable, up-to-date in relevant science timely, systematic and sequential, demonstrative, connected with practice to be;
- mutual optimality of academic materials and ease of acceptance to be given as an option;
- the description of teaching-methodical materials is oriented to the individual must be.

Informational and educational resources should be relevant to the content of the programs providing students with the necessary skills and qualifications consists of assignments and tasks, which students should master determination of the volume of knowledge, presentation in a certain logical system, coherence and compliance with the principles of continuity, finally, to meet the principle of systematic, educational resources are appropriate for students' level of preparation it is considered appropriate. The process of using information and digital technologies in education is known must be able to meet the requirements. About the content of the lesson to STUDENTS visual representation of the content of the deployed resources, one to the other it should provide a logical and quick transition to the material [4].

Information and educational resources provided are self- study or passed to check assignments, mastered knowledge to strengthen the lesson tests, assignments aimed at developing creative thinking, incorporates exercises aimed at strengthening knowledge will be When choosing multimedia materials for educational content information content, structure, coherence and presentation of information it is necessary to pay attention to the forms. Multimedia materials are independent of information as a resource to easily absorb the resources, revealing their content serves to give. Technological application of information and digital technologies in education must meet the following requirements:

- Availability of hyperlinks;
- Ensuring cooperative activities;
- Management of available resources;
- User management;
- Supervision;
- Knowledge management;
- Providing communication;
- Provide search;
- Protection of all resources from unauthorized access, that is, information ensures safety;
-use of information through convenient methods for all students create an opportunity;
- the content of the educational material is consistent and does not break the logical sequence it is necessary to use it.

Creation and application of information and digital technologies in education we believe that it should have the following conceptual principles [5]:

1. The principle of goal orientation. Information and digital technologies provides information-educational resources on science through and learners, educational institution, customers of educational services, educational management bodies serves as a source of information and education.

2. The principle of integration. Implementation of information and digital technologies through the integrated information and educational resources of the pedagogical educational institution placed in a single address, as well as separate to the resources of the educational institution the way of application is also highlighted.

3. The principle of completeness. Implementation of information and digital technologies educational-normative, methodical documents, scientific activities in the field of education through organization of educational activities ensures completeness.

4. The principle of integrity. Information and digital technologies are centralized provides information and educational resources through management, development of resources editing and placement of resources of pedagogical educational institutions is the only one based on the system.

5. The principle of openness. Pedagogical education of information and digital technologies creates a system of open presentation of information in the field and one.

Conclusions. Although the concept of "innovative activity" is defined in most of the studied scientific works, a single definition that is acceptable to everyone and reveals the full content of innovative activity has not been created in this field, as well as the process of forming this activity. There is no single approach. In conclusion, innovative activity is the creation of a new technological process or a new improved product using scientific research, development, experiment-testing or

other scientific and technical achievements, and its pragmatic feature is that it is also in the field of ideas and it is not carried out in the field of action of a separate subject, but the experience of carrying out this activity is truly innovative only if it becomes common in people's lives.

The original content of innovative activity is the formation of a new technology in practice, and its result is the activity aimed at turning the invention into a project and the project into a technology. In innovative activity, scientific imaginations are not born according to the logic of academic science, but arise from practical considerations that develop as a result of the support of modifications of the development process.

References

1. Ishmuhamedov R., Mirsalieva M “O‘quv jarayonida innovatsion ta’lim texnologiyalari” Toshkent 2014 y.

2. Ganieva M.A., Fayzullaeva D.M. Keys-stadi o‘qitishning pedagogik texnologiyalari to‘plami. Metodik qo‘llanma / Seriya “O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi tizimida innovatsion texnologiyalar”. – T.: TDIU, 2013. – 95 bet.

3. Fayzullaeva D.M., Ganieva M.A., Ne’matov I. Nazariy va amaliy o‘quv mashg‘ulotlarda o‘qitish texnologiyalari to‘plami. Metodik qo‘llanma / O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limida innovatsion ta’lim texnologiyalari seriyasidan – T.: TDIU, 2013. – 137 b.

4. Djumabaeva J. S., Sayfullaeva R. R., Mamatova D. B. Modern Methods Of Teaching English In Preschool Institutions //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – T. 6. – №. 3. – S. 1735–1742-1735–1742.

5. Abduqodirov A.A. Masofali o'qitish modellari va ularning sinflari. // Fizika, matematika va informatika jurnali. Toshkent, 2004. – № 5. –B. 50-56.

6. Begimkulov U.Sh. Zamonaviy axborot texnologiyalari muhitida pedagogik ta'limni tashkil etish //Pedagogik ta'lim jurnali. – Toshkent, 2004. – № 1. B. 25-27.

Улугбекова М.

Гулистанский государственный педагогический институт

г. Гулистан, Узбекистан

ОСНОВНЫЕ ЗАДАЧИ УЧИТЕЛЯ В КАЧЕСТВЕ ОРГАНИЗАТОРА И РУКОВОДИТЕЛЯ АКТИВНЫХ ИГР

Аннотация: В статье проведен анализ значимости и физического развития активных игр в развитии физической подготовленности детей, особенно активные игры являются ключевым средством улучшения двигательной активности и самочувствия детей.

Ключевые слова: физическое воспитание, общефизическое развитие, эстафеты, активные игры, дети, физическое развитие.

Аңдатпа. Мақалада балалардың физикалық дайындығын дамытудағы белсенді ойындардың маңыздылығы мен физикалық дамуына талдау жасалды, әсіресе белсенді ойындар балалардың қозғалыс белсенділігі мен әл-ауқатын жақсартудың негізгі құралы болып табылады.

Түйінді сөздер: дене тәрбиесі, жалпы дене дамуы, эстафеталар, белсенді ойындар, балалар, дене дамуы.

Abstract: The article analyzes the importance and physical development of active games in the development of physical fitness of children, especially active games are a key means of improving motor activity and well-being of children.

Keywords: physical education, general physical development, relay races, active games, children, physical development.

Охрана труда – преподаватель по физическому воспитанию должен иметь в виду следующие основные задачи при организации и проведении активных игр:

1. Помощь учителям в нормальном физическом развитии учеников, улучшении их здоровья, выработке выносливости, увеличении способностей организма и общей работоспособности.

2. Передача учащимся необходимых знаний и приобретение навыков свободного движения в различных условиях активной деятельности.

3. Обучение учеников рациональным и культурным чертам, которые помогут им в повседневной деятельности.

4. Привлечение интереса учащихся к различным играм, физическим упражнениям, а также ознакомление с правилами и режимами.

5. Создание учащимся возможности самостоятельно организовывать и проводить активные игры, приобретая необходимые знания и навыки.

Для успешного выполнения этих задач в процессе обучения необходимо объединить нормы поведения учащихся, также необходимо достичь выполнения задач в областях культуры поведения, эстетики и культуры труда учащихся.

Роль учителя по физическому воспитанию в организации и проведении активных игр является очень ответственной.

Процесс обучения должен быть организован таким образом, чтобы учащиеся взаимодействовали между собой, развивали любовь к родине, правильное социально-полезное отношение к труду.

Выбор и правильное проведение игры, и его выполнение с учениками очень важны. Однако само выбор и проведение игры в каждом случае не решат все воспитательные задачи.

Для достижения хороших результатов в области воспитания необходимо правильно направить процесс обучения. Важно, чтобы организация и проведение активных игр всегда было ориентировано на воспитательную цель. В случае, если ведущий игры знает учеников, хорошо знаком с содержанием и правилами каждой игры, и продемонстрировал высокое педагогическое мастерство в ходе обучения, тогда каждую игру можно успешно направить по пути обучения и воспитания учеников. Дети показывают свои индивидуальные характеристики во время игры. Знакомство учителя с различными чертами детей и предотвращение негативных черт, таких как эгоизм, влияние друг на друга, нарушение правил игры, позволяет учителю правильно направить игру и обеспечить групповую работу, а также помочь детям понять свою роль в коллективе.

Таким образом, учитель, проводящий игры, способствует формированию у детей умения взаимодействовать с другими, проявлять снисходительность, мужество, умение работать в коллективе и понимать свою роль в обществе.

Кроме того, учитель помогает детям проявлять творческие инициативы, не разрывая при этом правил игры. Иногда учитель сталкивается с более сложными задачами, например, учить детей проводить мяч в баскетболе и других играх, прыгать через скакалку, кидать или ловить мяч, менять направление и бежать правильно.

Следовательно, важно, чтобы процесс организации и проведения активных игр для детей имел воспитательный характер. Каким должен быть метод обучения активных игр? Что должен учитывать ведущий игры?

Учитель должен использовать дидактические принципы в процессе обучения и обеспечить их постоянное взаимодействие. Учитель должен объяснить учащимся содержание, задачи и правила каждой игры. Общение с игрой, правильное понимание, исправление собственных ошибок и успехов, анализ действий своих и действий своих товарищей позволяет развить у детей навыки организации. Копирование учителя во время овладения играми или определенными упражнениями неэффективно. Учитель должен помочь детям развить организаторские навыки, понимания их актов протеста, нежелание следовать правилам игры, что помогает развить универсальные качества у детей.

Для этого проведение игры с участием судей и помощников-судей. Игры, которые учитель проводит, должны зависеть от конкретной цели и будут выполняться с преодолением определенных трудностей, что обеспечит выполнение каждой задачи и развитие сложных

действий и оценку достижения, стимулируя их работу. Это учит детей к трудолюбию и укрепляет их волю.

Учитель, готовясь к проведению игры, определяет конкретные задачи игры. Эти задачи должны соответствовать возрасту детей, то есть быть доступными для их выполнения.

В организации и проведении игр учащиеся тренируются в способности организовывать и участвовать в играх, в которых они могут проявлять инициативу, принимать независимые решения или принимать коллективные решения вместе с товарищами - это творческое поведение. Если дети проявляют больший интерес к игре, то их активность во время игры может возрасти. Активность детей во время игры зависит от того, насколько хорошо учитель был подготовлен к проведению этой игры.

Учитель должен иметь ясное и яркое представление об игре, понимать взаимоотношения между участниками во время игры. После проведения игры руководитель должен выделить задачи по улучшению игры детей, поручить им роли лидера и судьи, а затем помощников, чтобы после участия в игре они могли выбрать помощников. При этом важно, чтобы руководитель игры оставался в стороне, наблюдая за процессом игры. Представление игры в образной форме является одним из самых важных моментов. Это особенно важно при разговоре о сюжетных играх, которые помогают участникам игр правильно выполнять свои роли.

Для успешного освоения содержания игры необходимо показать устное объяснение, т.е. демонстрировать выполнение определенных действий в игре. Необходимо помнить, что учитель должен учитывать конкретные задачи каждой игры при объяснении и демонстрации действий, использовать визуальные пособия. К примеру, при обучении детей новому игровому элементу в игре необходимо повторно продемонстрировать конкретные задачи игры во время урока с уточнением информации об игре.

При планировании игр важно учитывать связь между содержанием игры и основными задачами физического воспитания учащихся определенного возраста. Например, приобретение новых знаний и умений связано с развитием умений, приобретенных ранее, а укрепление уже полученных навыков связано с их укреплением приобретенными новыми знаниями и умениями. Например, в предыдущих упражнениях обучение скаканию через прыжки, захват и подброс мяча и бегание с обязательным менением направления требуется использование основных элементов техники в новой игре "Мяч в корзину" или три вида игры в мяч.

При выборе игр для проведения необходимо учитывать, что они должны быть подходящими для развития двигательных навыков учащихся и соответствовать их уровню развития. Каждая игра имеет свои особенности и трудности. Однако, при выборе игры необходимо учесть, что учащиеся должны справиться с определенными трудностями на своем уровне усилий.

Игры, не связанные с сопротивлением или требующие излишних усилий, т.е. не требующие достаточного уровня усилий, не будут интересными для детей. Выбранная игра должна быть подходящей для учащихся. Это важно для развития уверенности детей в своих силах.

Слишком легкие или, наоборот, слишком сложные игры не будут привлекательными для детей. Учитель должен постепенно увеличивать сложность игр, начиная с простых и постепенно переходя к более сложным.

Игры, в которых нет разделения на команды и не играются поочередно, входят в категорию простых игр. Эти игры имеют простые правила.

Игры, в которых участвуют семьи, включены в разряд сложных и наиболее сложных игр. Правила этих игр сложнее, чем правила других игр.

Учитель должен всегда учитывать переход от легких игр к сложным, от знакомых игр к незнакомым играм. Такой подход поможет заинтересовать детей в участии в игре. Новые игры должны быть похожи на знакомые игры действиями, типами движений в играх. Однако игры, в которых дети не знают правил и некоторых действий, могут быть затруднительными.

Например, когда учащиеся знают игру "Бегуны", то можно обучить им игре "Два друга". Обе эти игры по своей структуре и действиям взаимосвязаны, но правила второй игры сложнее, чем первой.

В целом, игры постепенно усложняются, новые игры учатся. Это помогает детям приобрести новые двигательные навыки и совершенствовать ранее изученные технические элементы, способствует усвоению движений, а также развитию самостоятельности в совершенствовании ранее усвоенных навыков в игре их пониманию на практике. Однако просто повторять одинаковые игры регулярно не означает, что одни и те же игры должны повторяться регулярно. Руководителю необходимо иметь в виду возврат к определенной части различных игр в контексте смыслового наполнения и помощи учащимся улучшить и завершить игры.

Учитель должен регулярно повторять игру детей. Это поможет выявить слабые места и ошибки участников игры, а также поможет им искоренить эти недостатки и ошибки, чтобы они могли использовать эти игры в дальнейшем независимо на площадках и в других местах.

Библиография

1. “Закон о физическом воспитании и спорте”. //Новые законы Узбекистана. №23, Ташкент. Адолат, 2001. - С. 211-223.
2. Бауэр О.П. Организация и методика проведения подвижных игр. // В кн.: Подвижные игры: организация и методика проведения. Москва, 2004, С.9-28.
3. Касымова М.У. Общие понятия о подвижных играх. Ташкент, 1989.- 38с.
4. Jabborova, D. (2023). Psychological and pedagogical model of development of students'creative abilities in russian language and literature classes. Social science and innovation, 1(2), 84-89.
5. Жаббарова, Д. Д. (2015). Организация творческой деятельности учащихся на основе инновационных технологий. Молодой ученый, (10), 1157-1160.
6. Jabborova, D., & Zulfiya, X. (2023). Intertextual elements, their functions in the text (based on the novel" kys" by t. Tolstoy). Social science and innovation, 1(2), 90-98.
7. Jabborova, D. (2021). Formation of students’ creativity in the classroom of the Russian language. Linguistics and Culture Review, 5(S1), 467-477.

Үмбетбаев Қ.У., *аға оқытушы,* ***Камалова Г.Б.,*** *п.ғ.д.,* ***Сәлғожа И.Т.,*** *PhD.,*
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МҰРАЛАРЫН ОҚЫТУДА GEOGEBRA БАҒДАРЛАМАСЫН ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа. Бұл мақалада әл-Фарабидің математикалық мұрасын заманауи білімге енгізу бойынша ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижелерін ілгерілету мақсатында әзірленген ғылыми-білім беру порталы сипатталған. Сондай-ақ осы білім беру порталы шеңберінде GeoGebra бағдарламасының көмегімен есептерді шешуді оқыту және іске асыру жолдары көрсетілген.

Тірек сөздер: әл-Фараби, математикалық мұра, математикалық трактаттар, геометриялық салулар, GeoGebra, білім беру порталы.

Аннотация. В данной статье описывается разработанный научно-образовательный портал с целью продвижения результатов научно-исследовательской работы по внедрению математического наследия аль-Фараби в современное образование. А также рассмотрены пути обучения и реализаций решения задач с помощью программы GeoGebra в рамках данного образовательного портала.

Ключевые слова: аль-Фараби, математическое наследие, математические трактаты, геометрические построения, GeoGebra, образовательный портал.

Abstract. The developed scientific and educational portal with the purpose of advancement of the results of research work on introduction of mathematical heritage of al-Farabi into modern education is described in the given article. Also, the ways of teaching and realization of solution tasks with help of GeoGebra within the educational portal are considered.

Keywords: al-Farabi, mathematical heritage, mathematical treatise, geometric constructions, GeoGebra, educational portal.

Орта мектепте Әбу Нәсір әл – Фарабидің математикада, оның ішінде геометрияда алатын орны туралы оқушылар, мектеп мұғалімдері де біле бермейді. Ал мұндай олқылықтың орнын толтыру:

- Математикалық трактаттардағы» әл-Фарабидің еңбектерін көпшілікке, мектеп оқушыларына насихаттай;
- мектеп математикасын оқыту барысында әл-Фарабидің математикалық трактаттарын қолдана;
- «Геометриялық салулар» тақырыбында әл-Фарабидің салу есептерін ұтымды пайдалана білген жағдайда ғана мүмкін болмақ;

Осы мақсатта оқытуды іске асыруды білім беру порталы негізінде жүргізу қолға алынуда. Порталдың басты құрылымдық бөлімдері туралы [1] мақалада жаряланған болатын. Бұл порталдың ақпараттық құрылымы төмендегі 1-суретте көрсетілген. [2].

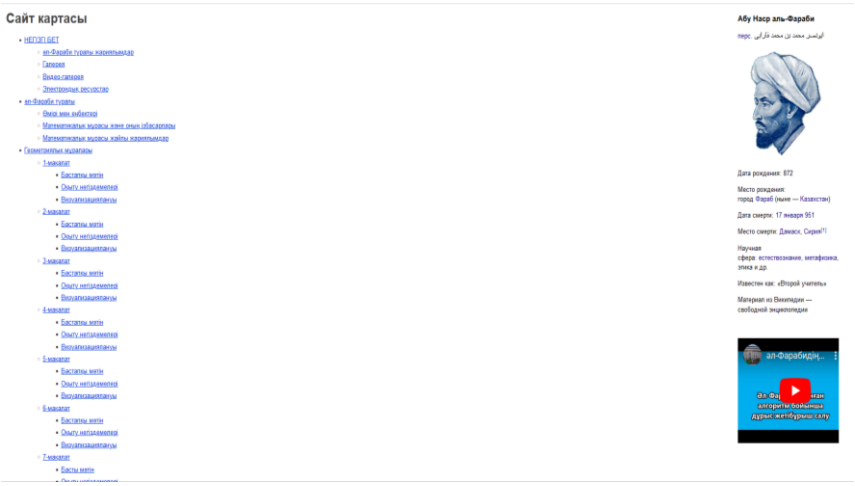

1-сурет. Білім беру порталының құрылымы.

Мұнда сайтқа тән құрылымдық бөлімдермен бірге Әл-Фарабидің математикасын геогебра ортасында оқытуға арналған, яғни геогебра ортасында жасалған оқыту құралдары порталға кірістірілген. Ал тақырыптың өзегі болып отырған негізгі геогебра ортасында Әл-Фарабидің математикасын оқыту құралдары сайттың «Әл-Фарабидің математикалық мұралары заманауи білімде» бөлімінде жаряланған.

Әл-Фарабидің математикалық мұраларын оқытуға арналған білім беру порталында автордың өзі жазып қалдырған математикалық мұраларының сызбаларымен қатар заманауи ақпараттық технологияларды пайдаланып, бұл сызбаларға жан бітіріп, яғни анимациялап көрсету оқырманға, оқушыға түсінуге үлкен үлесін қосады. Заман ағымына сай кез-келген ақпаратты динамикалық түрде беру оқыту үдерісінде жетістікке жетудің кепілі деп айтсақ артық болмайды. Ал математика саласында, әсіресе геометриялық есептерді оқытуда анимациялаудың орны ерекше. Математикалық есептерді анимациялауға арналған көптеген бағдарламалар бар. Бұлардың ішінде әмбебап деп айтуға тұратындай, яғни анимациялау тек өз ортасында ғана емес, сонымен қатар оны әр түрлі ортада (видео, анимациялық файл gif, web беттерде т.с.с.) пайдалануға мүмкіндік беретін бағдарлама - геогебра. ГеоГебра – геометрия және алгебраны байланыстыратын компьютерлік интерактивті бағдарлама. Қазіргі таңда әлем бойнша ең көп таралған математикалық бағдарламаларының бірі ретінде танылып

отыр. Геогебра бағдарламасы математикалық анимацияларды пайдаланушыға тез жүктеп көруге мүмкіндік беретін бағдарлама [3].

Web порталдардың жылдам жұмыс істеуі оларға қойылатын алғы шарттардың бірі болып табылады. Ал ол жылдам жұмыс істеуі үшін порталдағы ақпараттың көлемі неғұрлым аз болғаны абзал. Әлбетте көптеген динамикалық файлдар бейнефайл түрінде қойылады. Бейне файлдардың алатын көлемі аз болмайтыны баршаға аян. Сондықтан порталға анимациялық файлдарды қоюдың басқа жолын қарастырған жөн.

Геогебра бағдарламасында дайындалған математикалық анимацияны *.gif немесе веб-парақ түріндегі интерактивті сызба (*.html) форматында сақтауға болады. Ол үшін негізгі мәзірдегі файл-экспорт бөлімін таңдаймыз.

*.gif форматында сақтау үшін *Файл → Экспорт → Анимированное изображение (gif)* мәзірін таңдаймыз. Ашылған терезеде ползунок қадамын, анимацияның орындалу жылдамдығын, сонымен қатар қайталануын өз қалауымызша бере аламыз. Бұл форматта сақтау үшін жүгірткі (ползунок) құралын пайдалану міндетті.

Ал *.html форматында сақтау үшін *Файл → Экспорт → Интерактивный чертеж как веб-страница (html)* мәзірін таңдаймыз. Бұл жағдайда компьютеріміз интернет желісіне қосылуы шарт. Себебі *offline* компьютерлер үшін интерактивті сызба сақтау үшін geogebra.org сайтына сақтап, сақталған файлды қайтадан жүктеу арқылы ала аламыз.

Біз Geogebraның осы мүмкіндіктерін пайдалана білім беру порталында (2-сурет. Сайттың адресі- http://al-farabi.kaznpu.kz) жаряланған әл-Фарабидің математикалық мұраларын, оның ішінде геометриялық салу есептерін оқыту мәселесіне тоқталайық.

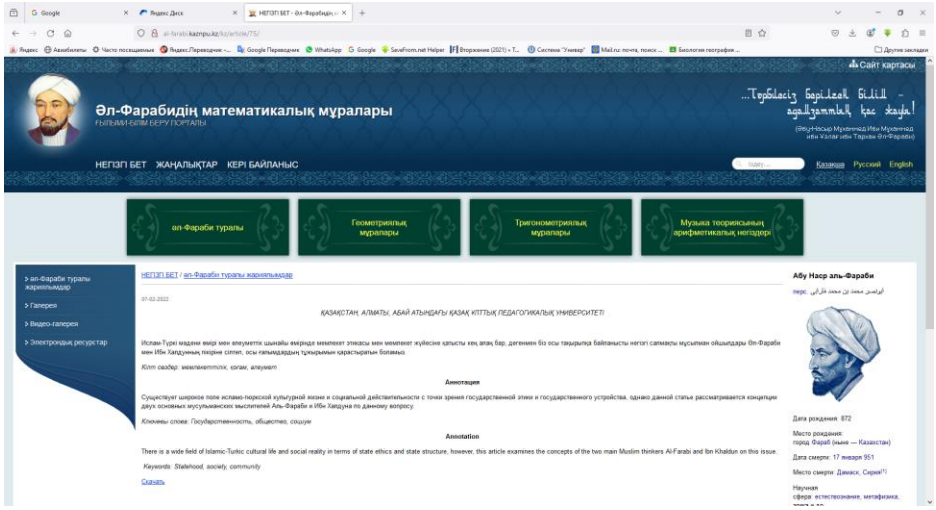

2-сурет. Білім беру порталының басты беті

Жоғарыда айтылғандай білім беру порталының негізінде геогебра ортасын пайдаланып, Әл-Фарабидің геометриялық салу есептерін оқытуға арналған бөлімнің жұмыс барысына тоқталайық. Жалпы Әл-Фарабидің өзінің геометриялық салу есептері 10 кітапқа бөлінген. Бұл салу есептерін оқыту үш бөлімге бөліп қарастырылды:

- Бастапқы мәтін (Әл-Фарабидің өз қолжазбасынан тікелей аударма мәтіні, түпнұсқа суреттерімен берілген).
- Оқыту негіздемелері (Әл-Фарабидің алгоритмі бойынша салынған есептердің дұрыстығының заманауи тұрғыдан негіздемелері қарастырылған).
- Визуализациялануы (Әл-Фарабидің салу есептерінің геогебра ортасында анимациялануы).

Әл-Фараби өзінің математикалық трактаттарында «Рухани айлалы тәсілдер мен геометриялық фигуралар жұмбағының табиғи сырлары туралы кітап» деп аталатын геометриялық салу есептерін циркуль мен сызғыштың көмегі арқылы салудың алгоритмдеріне

негізделген, білім беру порталына енгізілген электрондық құралдарды пайдаланып оқыту мәселелеріне келсек, мысалы, Әл-Фарабидің дұрыс үшбұрыш салу есебін қарастырайық [4,5].

Дұрыс үшбұрыш:

Есептің қойылуы: Берілген АВ кесіндісі бойынша дұрыс үшбұрыш салу керек. Яғни үшбұрыштың қабырғасы ұзындығы берілген АВ кесіндісінің ұзындығына тең болуы керек.

1-қадам. Центрін А нүктесі етіп алып, радиусы берілген АВ кесіндісіне тең 1- шеңберді саламыз.

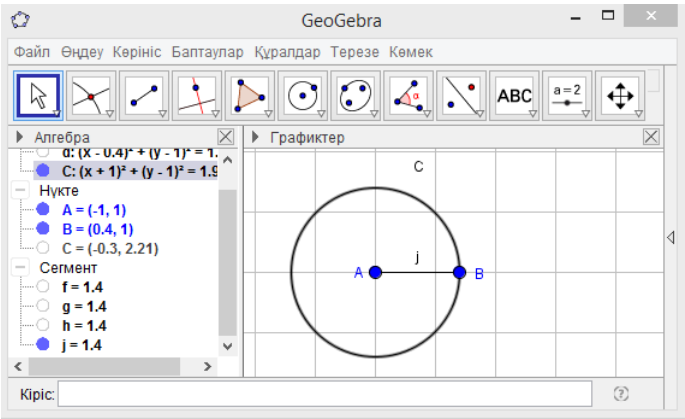

3-сурет. 1-қадам.

2-қадам. Центрін В нүктесі етіп алып, радиусы берілген АВ кесіндісіне тең 2- шеңберді саламыз.

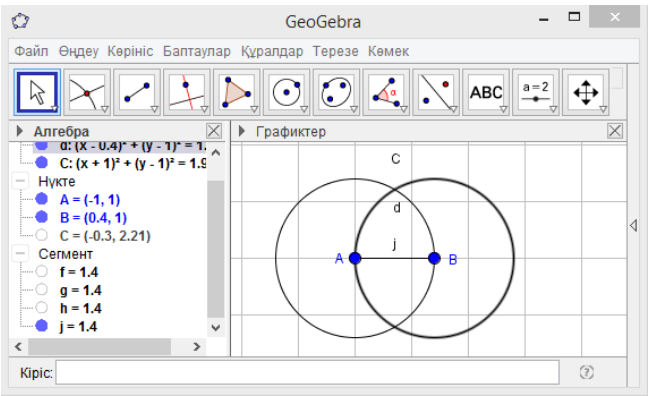

4-сурет. 2-қадам.

3-қадам. 1- және 2- шеңберлердің қиылысу нүктелерін табамыз.

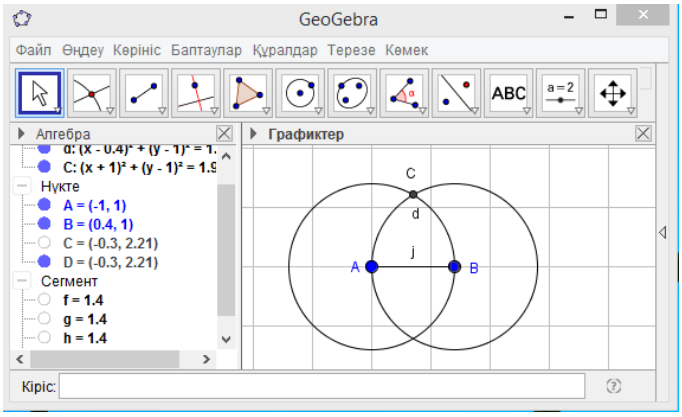

5-сурет. 3-қадам.

4-қадам. 1- және 2- шеңберлердің қиылысу нүктелерінің бірін С деп алып, С нүктесін А және В нүктелерімен қосамыз.

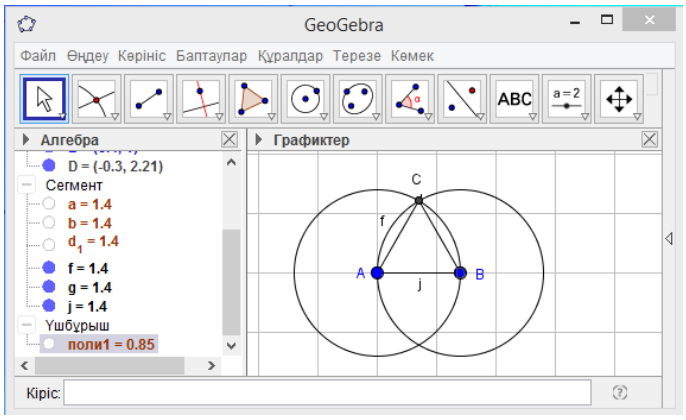

6-сурет. 4-қадам.

5-қадам. шеңберлердің қиылысу нүктелері мен А және В нүктелерінің қосқандағы шамаларын айқындаймыз.

6-қадам. Шеңберлердің сұлбасын салу аймағынан жасырып қоямыз.

Міне бұл біз салуға тиісті дұрыс үшбұрыштың сызбасы.

Негіздеме: АС кесіндісі 1 - шеңбердің, ал ВС кесіндісі 2 - шеңбердің радиусына тең болғандықтан, АВ, АС және ВС қабырғаларының ұзындықтары бірдей. Яғни берілген алгоритм бойынша сызылған үшбұрыш дұрыс үшбұрыш болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Е.Ы. Бидайбеков, В.В. Гриншкун, Б.Г. Бостанов, К.У. Умбетбаев О разработке и использовании образовательного портала по геометрическому наследию Аль-Фараби в качестве средства информатизации обучения истории математики // Вестник Московского городского педагогического университета №4(34).
2. Гриншкун В.В., Григорьев С.Г. Технология информационного интегрирования в разработке учебников и учебных пособий для Интернет // Материалы VIII конференции представителей региональных научно-образовательных сетей «Relarn-2001». – Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского университета, 2001.
3. www.geogebra.org.
4. Аль-Фараби, Математические трактаты. – Алма-Ата, 1972.
5. al-Hiyal al-ruhaniya av al-Farabi, arabisk handbok i geometri från 1000-talet [O Vet].

Штарк Е.В., *старший преподаватель*

Красноярский государственный медицинский университет им. В.Ф. Войно-Ясенецкого

г. Красноярск, Россия

PRO BONO ВОЛОНТЕРСТВО В ПРАКТИЧЕСКОЙ МЕДИИЦИНЕ, КАК СПОСОБ РЕАЛИЗАЦИИ МОРАЛИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. Добровольчество (волонтерство), в эпоху современности, является распространённым видом деятельности в различных сферах жизни общества. Опыт многих стран мира показывает, что законодательная поддержка добровольческой деятельности на государственном уровне способна расширить потенциал ресурсов и оказывать содействие в реализации многих социально-экономических вопросов в современном обществе. Из разнообразных видов добровольческой деятельности следует выделить pro bono волонтерство или профессиональнное волонтерство, которое впервые официально себя зарекомендовало в сфере оказания юридических услуг, а далее проявилась в различных видах

деятельности. В частности, добровольчество (волонтерство) в медицине, имеет ряд особенностей и сложностей, но при этом, способно оказывать своей инициативой значимую поддержку в системе здравоохранения населения и осуществлять культивацию гуманистических ценностей в обществе. Когда волонтерами в медицине выступают дипломированные специалисты-медики или другими словами, pro bono волонтеры-медики, то данный вид добровольческой деятельности невозможно переоценить, особенно в условиях острого недостатка медицинских кадров или, например, в условиях пандемии. Таким образом, в ситуации дефицита специалистов или дороговизны платных медицинских услуг, pro bono волонтерство – это профессиональная помощь квалифицированных специалистов, которую они осуществляют в свободное от работы время. Данный вид деятельности способен расширить экономические ресурсы и обеспечивать максимальное количество нуждающихся граждан в предоставлении профессиональной медицинской помощи на безвозмездной основе. Pro bono волонтерство в сфере медицины - направлено на оказание высококвалифицированной и доступной помощи пациентам, что является значимым фактором в формировании фундаментальных моральных ценностей в обществе, а также в сфере медицинской деонтологии и профессиональной этики молодых специалистов системы здравоохранения.

Ключевые слова: этика, деонтология, добровольчество, мораль, нравственный выбор, pro bono волонтерство, профессиональное волонтерство, некоммерческие организации.

Аңдатпа. Волонтерлік - қазіргі заманда қоғамның әртүрлі салаларында кең таралған қызмет түрі. Дүние жүзіндегі көптеген елдердің тәжірибесі көрсеткендей, мемлекеттік деңгейде волонтерлік қызметті заңнамалық қолдау ресурстардың әлеуетін кеңейтіп, қазіргі қоғамдағы көптеген әлеуметтік-экономикалық мәселелерді жүзеге асыруға көмектесе алады. Волонтерлік қызметтің әртүрлі түрлерінің ішінен алдымен заңгерлік қызмет көрсету саласында өзін ресми түрде бекіткен, содан кейін қызметтің әртүрлі түрлерінде көрініс тапқан pro bono волонтерлік немесе кәсіби волонтерлікті ерекше атап өту керек. Атап айтқанда, медицинадағы волонтерлік қызметтің бірқатар ерекшеліктері мен қиындықтары бар, бірақ сонымен бірге ол өзінің бастамасы арқылы денсаулық сақтау жүйесінде елеулі қолдау көрсетуге және қоғамда гуманистік құндылықтарды тәрбиелеуге қабілетті. Медицинадағы еріктілер сертификатталған медицина мамандары немесе басқаша айтқанда, медициналық еріктілер болса, волонтерлік қызметтің бұл түрін, әсіресе медициналық кадрлардың өткір тапшылығы жағдайында немесе, мысалы, пандемия жағдайында асыра бағалауға болмайды. Осылайша, мамандар тапшылығы немесе ақылы медициналық қызметтердің қымбаттығы жағдайында pro bono волонтерлік - бұл білікті мамандардың бос уақытында көрсететін кәсіби көмегі. Қызметтің бұл түрі экономикалық ресурстарды кеңейтіп, мұқтаж азаматтардың ең көп санын кәсіби медициналық көмекпен тегін қамтамасыз ете алады. Медицина саласындағы Pro bono волонтерлік қызметі пациенттерге жоғары білікті және қолжетімді көмек көрсетуге бағытталған, бұл қоғамда іргелі моральдық құндылықтарды қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады, сондай-ақ медициналық деонтология және кәсіби этика саласында. денсаулық сақтау саласының жас мамандары.

Тірексөздер: этика, деонтология, волонтерлік, мораль, моральдық таңдау, pro bono волонтерлік, кәсіби волонтерлік, коммерциялық емес ұйымдар.

Annotation : Volunteering (volunteering), in the modern era, is a common type of activity in various spheres of society. The experience of many countries around the world shows that legislative support for volunteer activities at the state level can expand the potential of resources and assist in the implementation of many socio-economic issues in modern society. Among the various types of volunteer activities, pro bono volunteering or professional volunteering should be highlighted, which first officially established itself in the field of providing legal services, and then manifested itself in various types of activities. In particular, volunteering in medicine has a number of features and difficulties, but at the same time, through its initiative, it is capable of providing significant support in the public health system and cultivating humanistic values in society. When volunteers in medicine

are certified medical specialists or, in other words, pro bono medical volunteers, then this type of volunteer activity cannot be overestimated, especially in conditions of an acute shortage of medical personnel or, for example, in a pandemic. Thus, in a situation where there is a shortage of specialists or the high cost of paid medical services, pro bono volunteering is professional assistance from qualified specialists, which they provide in their free time. This type of activity can expand economic resources and provide the maximum number of citizens in need with professional medical care free of charge. Pro bono volunteering in the field of medicine is aimed at providing highly qualified and accessible care to patients, which is a significant factor in the formation of fundamental moral values in society, as well as in the field of medical deontology and professional ethics of young healthcare professionals.

Keywords: ethics, deontology, volunteering, morality, moral choice, pro bono volunteering, professional volunteering, non-profit organizations.

В современном мире добровольческая (волонтерская) деятельность становится распространённым видом деятельности, в которой все чаще активно принимают участие государственные учреждения, общественные организации, студенчество и молодежь, а также все желающие, в целях реализации общественно значимых и национальных проектов. Поэтому, изучение мотивации и сознания современного добровольца (волонтера) представляет особый интерес для научного сообщества, как с правовой, социально-экономической, культурной, а также с этической точек зрения. Следует отметить высокую значимость и внимание к деятельности добровольцев со стороны внутренней политики многих государств, в частности, в России, за последние два десятилетия наблюдается тенденция к увеличению числа волонтеров до 15 миллионов человек. «Добровольчество в сфере медицины, которое организуют и контролируют профессионалы, имеет особое значение, как ценный здоровьесберегающий ресурс для населения, а также является эффективным способом формирования культуры и профессиональных компетенций, студенческого медицинского сообщества, так и действующих практикующих специалистов системы здравоохранения» (Николаенко, 2022: 474). Профессиональное добровольчество в медицине или pro bono волонтерство, реализуемое совместными усилиями студентов-медиков старших курсов, молодыми дипломированными специалистами системы здравоохранения, а также опытными врачами и представителями медицинского научного сообщества, позволяет студентам-медикам, а далее и молодым специалистам сформировать более четкое представление о деонтологии в практическом здравоохранении, что способствует повышению уровня профессионализма, повышению уровня корпоративной этики специалистов. Кроме того, корпоративное медицинское добровольчество способствует скорейшему внедрению современных технологий и методов лечения в практику, что в целом влияет на прогрессивное развитие системы здравоохранения, рост уровня доверия со стороны населения к представителям медицинского сообщества. Также, необходимо отметить, что именно в медицине, данная инициатива pro bono волонтерства, способствует эффективному повышению качества и продолжительности жизни населения.

Современная сложная обстановка в мире**,** проявляющаяся в виде политических и социальных проблем во многих странах, подтверждает актуальность и острую необходимость общественности в помощи добровольческих организаций. В этих условиях очень важна поддержка и развитие добровольческой инициативы со стороны государства, Так, например, законодательство Российской Федерации, как и мировое сообщество в целом, регулярно расширяет правовые возможности некоммерческих организаций, способствуя развитию добровольческой деятельности (Федеральный закон РФ от 11 августа 1995 г.). Конституция Российской Федерации закрепляет принцип свободы труда граждан. Одним из пунктов статьи 37 закрепляется право человека работать как за вознаграждение, а также безвозмездно (Конституция РФ, ст. 37). Начиная с 1995 г. в России вступил в действие Федеральный закон «О благотворительной деятельности и благотворительных организациях». Согласно российскому ФЗ от 11.08.1995 N 135-ФЗ «О благотворительной деятельности и

добровольчестве (волонтерстве)» наиболее распространенными формами НКО являются фонды и общественные объедения, благотворительные фонды бывают частными и публичными (Федеральный закон РФ от 11 августа 1995 г.).

В связи с частной инициативой граждан и государственной поддержкой в России, «свое участие в добровольческой деятельности в настоящее время подтверждают более 15% опрошенных взрослых российских граждан. В то же время, по данным социологических опросов, свою готовность работать на добровольной основе декларировали 50% опрошенных», то есть, эти граждане эпизодически, но на регулярной основе готовы принимая участие в общественно значимых проектах (Проект Распоряжения Правительства РФ до 2025 г., на 26.06.2017).

Одним из видов высокоэффективной помощи добровольцев является волонтерство pro bono (от лат. pro bono publico — ради общественного блага) — это профессиональное волонтерство. В перспективе, pro bono волонтерство – стало обозначать профессиональную и безвозмездную помощь специалистов в различных сферах жизнедеятельности общества. В частности профессиональное волонтерство в сфере медицины, получило свое активное развитие именно в России. С одной стороны, это новый тренд в сфере социальной ответственности, активно стимулируемый глобальными компаниями и крупным российским бизнесом, развивающим КСО. С другой стороны, безвозмездная помощь профессионалов имеет советские и дореволюционные традиции. (ФОМ, РУСАЛ, АМР, 2017, б. 12) Пересечение инноваций и традиций может стать эффективным двигателем развития pro bono в сфере медицины во всем мире. Как отмечалось выше, профессиональное волонтерство в сфере медицины имеет высокое значение для формирования фундаментальных представлений в сфере медицинской этики и деонтологии. С целью развития доступной медицинской помощи и пропаганды здорового образа жизни в 2013 году, основано Всероссийское общественное движение «Волонтеры-медики», которое на данный момент объединяет деятельность добровольцев в 89 регионах Российской Федерации, где на регулярной основе задействованы практикующие специалисты системы здравоохранения, готовые предоставить квалифицированную медицинскую помощь на безвозмездной основе. Партнерами Всероссийского общественного движения «Волонтеры-медики» на данный момент выступают более пяти тысяч медицинских, образовательных, общественных и других организаций по всей России (Волонтеры-медики РФ, 23.03.2023).

Для более детального понимания, необходимо уточнить тот факт, что волонтерами-медиками, работающими в составе Всероссийского общественного движения, могут стать все желающие, но, после обучения на определенных краткосрочных курсах оказания первой медицинской помощи; в отличие от профессионального волонтерства в сфере медицины, pro bono волонтерства, которое подразумевает исключительно профессиональную добровольческую деятельность дипломированных специалистов, имеющих среднее или высшее профильное медицинское образование и, готовых трудиться в свободное от работы время, безвозмездно, оказывая профессиональную медицинскую помощь всем нуждающимся.

Кроме того, необходимо понимать, что добровольная помощь врача-профессионала, в отличие от добровольной инициативы студента-медика, имеет более высокий уровень эффективности и степень ответственности за безопасность жизни и сохранение здоровья пациента. В соответствии с заветом Гиппократа - «Не навреди» и, в наши дни необходимо помнить, что волонтер, не имеющий медицинского образования, по сравнению с дипломированным специалистом, при всем своем желании, не сможет оказать на должном уровне квалифицированную медицинскую помощь нуждающимся.

Также, необходимо отметить особое направление некоммерческого сектора в сфере коммерческих медицинских организаций, которые наряду с платными медицинскими услугами, готовы предоставлять профессиональную помощь на безвозмездной основе.

Следует отметить, что на сегодняшний день, среди медицинских коммерческих организаций не так много клиник, готовых осуществлять профессиональные медицинские услуги на безвозмездной основе, но, тем не менее, такой опыт имеется. Одна из первых клиник

в России, которые применяют опыт работы профессиональных волонтеров в медицине на международном уровне - это сеть коммерческих стоматологических г. Красноярске. («Подари улыбку», 23.01.2024). Начиная с 2014 года, профессор С.А. Николаенко и pro bono волонтеры регулярно пытаются развивать данное направление в Красноярском крае в сфере оказания профессиональных стоматологических услуг: привлекают специалистов из-за рубежа, выигрывают гранты и заручаются финансовой поддержкой государств, активно помогая социально незащищенным слоям населения и маломобильной категории пациентов (Общество православных врачей Красноярского края, 23.01.2023).

Также, во многих государственных медицинских учреждениях по все России на регулярной основе активно привлекается помощь волонтеров pro bono; в частности, ярким примером может служить период пандемии COVID-19. Когда в медицинских учреждениях остро ощущался недостаток квалифицированных медицинских кадров, наблюдалось психологическое напряжение общественности и страх перед неизвестностью, данный период, характеризующий психологическое состояние общества, отдельно изучается специалистами и, рассматривается под новым тезисом, как период формирования общества стресса — так называемой, отдельно взятой социальной системы (Ефанов А. А. – 2023. –С. 58). В это время, многие представители старшего и среднего медицинского персонала, независимо от должности, регулярно и добровольно работали сверхурочно, ежедневно спасая жизни людей. Данный самоотверженный труд профессионалов в медицине невозможно переоценить, тем более в столь сложное время для всего человечества.

Еще одним пример профессионального волонтерства в сфере медицины может послужить опыт сложившийся в Красноярском государственном медицинском университете им. проф. В.Ф. Войно-Ясенецкого, где вот уже более 18 лет (Общество православных врачей, 2023), ежегодно осуществляются благотворительные поездки по регионам Красноярского края, когда представители профессорско-преподавательского состава, практикующие врачи, совместно со студентами старших курсов, при наличии медицинского оборудования, выезжают в регионы края и оказывают необходимую и разнообразную медицинскую помощь населению, абсолютно безвозмездно. Данные поездки очень востребованы среди населения, особенно среди маломобильной категории граждан, так как все желающие заранее могут записаться на прием к высококвалифицированному специалисту, профессору медицины. Как показывает практика, участие молодых врачей и студентов-медиков в подобных мероприятиях, оказывает колоссальное значение в приобщении их к ценностям деонтологии и воспитанию молодого поколения будущих специалистов системы здравоохранения, а также формирует уважительное отношение к профессии врача, способствует формированию у пациентов чувства доверия к медицинскому персоналу и системе здравоохранения. Личный пример старших коллег, профессионалов, всегда интересен и полезен студентам-медикам не только в интересах приобретения медицинских знаний и опыта, но и в плане формирования медицинской профессиональной этики. Пример опытных практикующих специалистов в виде нравственного отношения к долгу в медицине, обращает особое внимание молодых специалистов на важность в профессии врача, не смотря на высокую занятость, - всегда находить время на то, чтобы направить свои знания и профессиональный опыт на оказание безвозмездной помощи нуждающимся пациентам.

Безусловно, при формировании частного отношения к добровольчеству, в том числе к профессиональному добровольчеству, проявляется личностные характеристики и нравственные ценности отдельно взятого человека. Несмотря на специфичные особенности становления pro bono волонтерства в медицине, а также экономические трудности финансирования ряда проектов, как в сфере некоммерческого сектора оказания медицинских услуг, так и в работе государственных учреждений, необходимо помнить, что ответственное отношение к работе и проявление добровольческой инициативы будет зависеть от личностных характеристик отдельно взятого специалиста. А также, помнить о том, что профессиональный рост каждого работника системы здравоохранения, доверие, которое готовы ему оказать

пациенты, в перспективе транслируется на отношение в целом к медицинскому сообществу и, как следствие, отображается на состоянии здоровья населения в целом.

Заключение: Делая вывод, хотелось бы вспомнить этические воззрения великого философа средневековья Аль–Фараби: «Человеку нужен совершенный нрав, выработанный в результате привычки к осуществлению прекрасных действий. От рождения человеку дается только этическая предрасположенность. Прекрасные действия, совершаемые по доброй воле, а не случайно, систематически, на протяжении всей жизни, формируют прекрасный нрав» (Аль-Фараби. 1973. С. 14). Таким образом, мы можем сделать вывод, что Аль-Фараби, уделял большое значение привычке как фактору, формирующему «нрав» человека. Анализируя современный опыт работы медицинских добровольческих организаций, особенно в виде профессионального, pro bono волонтерства, следует отметить, что если моральные ценности в области деонтологии не только обсуждаются со студентами в виде теоретического курса в лекционных залах медицинских колледжей и университетов, а имеют реализацию практического применения, с учетом авторитета и примера старших коллег, когда молодые специалисты имеют возможность добровольно отточить на практике деонтологические ценности, то данный подход, постепенно формируя профессиональный навык и привычку, а далее «прекрасный нрав врача», что в совокупности, имеет более высокую степень эффективности в становлении профессионализма для молодых специалистов системы здравоохранения.

Следует не забывать, что профессия врача является сложнейшей сферой жизнедеятельности человечества, как с точки зрения медицинских знаний и навыков, прогресса научных технологий, так и с точки зрения медицинской этики и деонтологии. Но, благодаря государственной поддержке, системному вниманию общественности, некоммерческих организаций к развитию pro bono волонтерства в практической медицине во время подготовки кадров в системе среднего и высшего медицинского образования, а также, личному примеру старших коллег-профессионалов, есть надежда выявлять неограниченный потенциал экономических, финансовых и людских ресурсов для развития практической медицины в будущем.

Библиография

1. "PRO bono" – волонтёрства в формировании профессиональной этики и компетентности врача-стоматолога / С. А. Николаенко, Е. В. Штарк // Интеграция медицинского и фармацевтического образования, науки и практики: Сборник статей I Международного научно-педагогического форума, посвященного 80-летию ФГБОУ ВО КрасГМУ им. проф. В.Ф. Войно-Ясенецкого Минздрава России, Красноярск, 02–04 февраля 2022 года/Гл. редактор И.А. Соловьева. – Красноярск, 2022. – С. 474-480. – EDN KPBRMI.
2. Федеральный закон от 11 августа 1995 г. "О благотворительной деятельности и благотворительных организациях", а также Концепции содействия развитию благотворительной деятельности добровольчества в Российской Федерации, утвержденной распоряжением Правительства Российской Федерации от 30 июля 2009 г. N 1054-р. В соответствии с Федеральным законом от 12 января 1996 г. N 7-ФЗ "О некоммерческих организациях".
3. Конституция РФ. 1993. Ст. 37,39.
4. Проект Распоряжения Правительства РФ «Об утверждении концепции развития добровольчества (волонтерства) в Российской Федерации до 2025 года» (по состоянию на 26.06.2017) (подготовлен Минэкономразвития России. URL: http://liga-volonterov.ru/wp-content/uploads/2._proekt_koncepcii_razvitiya_volonterskogo_dvizheniya_do_2025_goda.pdf (дата обращения 22.07.2023)
5. Pro bono: российские практики и вектор развития. Аналитический отчет по результатам исследовательского проекта. НСКВ, ФОМ, РУСАЛ, АМР, 2017.2 октября 2017. URL: https://mosvolonter.ru/n/2017/10/j0u9Lw (дата обращения 22.01.2024)
6. «Подари улыбку» Красноярская региональная общественная организация. URL: https://give-a-smile.ru/ (дата обращения 23.01.2024)

7. Ефанов А. А. Динамика медиаэффектов инфодемии коронавируса (COVID-19) // Человек. – 2023. – Т. 34. – Выпуск №4. 58-75 б.
8. Общество православных врачей Красноярского края имени Архиепископа Луки. URL: http://opv24.ru/ (дата обращения 23.01.2023)
9. Волонтеры-медики РФ. URL: https://xn----ctbhcbtapdmikb4a2a0m.xn--p1ai/ (дата обращения 23.03.2024)
10. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, 1973. 14 б.

Юсупова Н.М. *магистрант,* ***Абдурахмонов Х.И.*** *д.ф.н. (PhD)*
Ташкентский фармацевтический институт,
г. Ташкент, Узбекистан

ВОСПИТАНИЕ В ЦИФРОВОМ ОБРАЗОВАНИИ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Аннотация. В настоящей статье рассматривается вопрос воспитания в контексте цифрового образования. Изучается влияние цифровых технологий на процессы воспитания, а также предлагаются практические подходы к интеграции цифровых средств в воспитательный процесс.

Ключевые слова: воспитание, цифровое образование, цифровые технологии, педагогика, информационная грамотность.

Annotation. This article examines the issue of education in the context of digital education. The influence of digital technologies on the processes of education is studied, and practical approaches to the integration of digital tools into the educational process are proposed.

Keywords: education, digital education, digital technologies, pedagogy, information literacy.

Аңдатпа. Бұл мақалада цифрлық білім беру контекстіндегі тәрбие мәселесі қарастырылады. Цифрлық технологиялардың тәрбие процестеріне әсері зерттелуде, сондай-ақ цифрлық құралдарды тәрбие процесіне интеграциялаудың практикалық тәсілдері ұсынылады.

Тірек сөздер: тәрбие, цифрлық білім, цифрлық технологиялар, педагогика, ақпараттық сауаттылық.

Актуальность. С развитием информационных технологий и переходом к цифровой среде обучения становится все более важным изучение вопросов воспитания в этом контексте. Понимание влияния цифровых технологий на формирование личности обучающегося поможет эффективнее организовать образовательный процесс.

С появлением Интернета, новых цифровых технологий и социальных сетей в семьях по всему миру фундаментальная роль родителей и цели воспитания детей остаются неизменными: родители и лица, осуществляющие уход, по-прежнему обязаны воспитывать, защищать, обеспечивать, любить, общаться со своими детьми и направлять их. Также верно и то, что методы воспитания детей в прошлом и сегодня наиболее эффективны, когда они основаны на ценностях и принципах позитивного воспитания, которые способствуют открытому общению и доверию. Эти модели и ценности необходимо распространить на онлайн-мир, чтобы установить связь между традиционными ценностями и онлайн-миром, а также сдержать связанные с ним риски для детей.

Как и все родители, цифровые родители должны быть ответственным примером для подражания, и, как никогда прежде, им необходимо установить общение и доверие, чтобы дети могли открыто обсуждать свою автономную онлайн-деятельность. Родители, увлекающиеся цифровыми технологиями, должны понимать, какой стиль воспитания лучше всего подходит их семьям, чтобы их дети не только участвовали в цифровой эпохе, но и действительно процветали. Таким образом, им необходимо убедиться, что они действуют как цифровые опекуны, что они понимают и используют настройки конфиденциальности в

учетных записях социальных сетей, что они понимают и контролируют, где это возможно, цифровой след и личность своего ребенка, а также устанавливают соответствующие ограничения для своих детей, деятельность в Интернете которых в идеале в соответствии с рекомендациями соответствующих национальных органов. Родителей и опекунов также призывают внимательно следить за своим поведением, когда они делятся, например, изображениями, в Интернете, а также за использованием ими цифровых технологий в течение дня. Родители и опекуны часто являются первыми поставщиками технологий для своих маленьких детей, и поэтому им необходимо полностью понимать, с чем маленькие дети могут столкнуться в цифровом мире [1].

Цель исследования. Целью данного исследования является изучение влияния цифрового образования на процессы воспитания и разработка рекомендаций по интеграции цифровых средств в воспитательную практику.

Материалы и методы исследования. Для достижения поставленной цели был проведен анализ современных исследований в области цифрового образования и педагогики. Также были проанализированы результаты опросов и наблюдений педагогов и обучающихся по использованию цифровых технологий в воспитательном процессе.

	Традиционный стиль воспитания	**Цифровой стиль воспитания**
Авторитарные родители	Родители предъявляют высокие требования к своим детям, но при этом дают очень мало обратной связи и заботы.	Родители могут предоставлять своему ребенку новейшие технологии и приложения, соблюдая строгие правила, но не предоставлять в дальнейшем поддержку или рекомендации.
Авторитетные родители	Родители предъявляют высокие требования к своим детям, но очень отзывчивы и заботливы.	Родители будут возлагать большие надежды и объяснять (как можно лучше) безопасность в Интернете и ограничения экрана, но они позволят своему ребенку путешествовать по сети и использовать технологии.
Терпимые родители	Родители очень отзывчивы, но не очень требовательны к своим детям.	Родители будут поощрять своего ребенка использовать Интернет и технологии по мере его желания и посоветуют ребенку зарегистрироваться, если он захочет.
Родители-защитники	Родители парят над своими детьми, чтобы защитить их от любых опасностей.	У родителей будут обширные правила и, возможно, программное обеспечение для родительского контроля и тщательный мониторинг, чтобы защитить своего ребенка от онлайн-опасностей.
Родители на все готовые ради своих детей	Родители устраняют любые потенциальные препятствия на пути своего ребенка.	Родители будут активно участвовать в попытках устранить дискомфорт в Интернете, а не концентрироваться на повышении устойчивости.

Результаты исследования. Исследование показало, что цифровые технологии имеют значительное влияние на процессы воспитания. Они способствуют увлечению обучающихся, развитию их информационной грамотности и критического мышления. Однако необходимо учитывать как позитивные, так и негативные аспекты использования цифровых средств в воспитательном процессе [2].

Позитивное цифровое воспитание уважает права детей в Интернете и дает им возможность преуспевать в цифровой среде, поскольку родители воспитывают и направляют своих детей через общение и доверие, а также регулярно предлагают им реальные альтернативы цифровой деятельности. Собирая ресурсы и научно обоснованные методы от экспертов по защите детей в Интернете, позитивное цифровое воспитание задействует пять основных инструментов для эффективной поддержки своих цифровых семей: общение, критическое мышление, гражданственность, преемственность и сообщество. Эти пять инструментов представлены здесь и включают в себя практические «быстрые советы» для родителей и опекунов:

Стратегия цифрового воспитания

Один из самых простых способов поддерживать общение с ребенком — внести небольшие изменения в существующий распорядок дня. Помимо вопроса «Как прошел сегодня твой день?», вы можете спросить: «Как прошел ваш сегодня день в Интернете?» Основная цель, конечно же, состоит в том, чтобы предложить вашему ребенку рассказать и поделиться своим опытом и деятельностью в Интернете, а не притворяться, что он его допрашивает.

Вы также можете воспользоваться регулярными моментами, которые вы проводите со своими детьми, чтобы показать свой интерес к их онлайн-деятельности и предоставить им непринужденную обстановку, чтобы делиться ими и общаться с вами. Регулярные родительские моменты, такие как поездка в школу, мытье посуды, приготовление ужина или любое другое занятие, которое объединяет вас и вашего ребенка, могут предоставить прекрасную возможность для открытого, неторопливого разговора. И почему бы не провести с ними немного времени на их любимых платформах или в играх, если они готовы поделиться?

Критическое мышление – это способность анализировать и размышлять над тем, что делать (прежде чем действовать), и это бесценный навык как для родителей, так и для детей. Родители могут использовать это более глубокое размышление, чтобы решить, нужно ли их семье новое устройство, игра, приложение, робот или технология. Как только родители примут положительное решение о покупке новой технологии или устройства, они смогут подумать о том, как использовать их безопасно и ответственно, искать способы максимизировать настройки конфиденциальности и защиты данных, а также определять, когда и как долго можно использовать цифровые технологии.

Технологии, в том числе искусственный интеллект, и Интернет можно использовать позитивно, например, для развития определенных навыков и знаний, общения с другими людьми или для развлечения. Но, как и все хорошие вещи, технологиями и Интернетом не следует злоупотреблять, они также могут представлять угрозу для здоровья, безопасности, автономности людей (в отношении возможных вредных влияний) или конфиденциальности. Критическое мышление важно для обеспечения безопасного и здорового онлайн-развития детей, и это важнейший навык, который родители и другие лица, осуществляющие уход, также могут передать своим детям, подавая им личный пример.

Наряду с критическим мышлением до и после цифровых покупок важно разработать цифровые рекомендации, которые лучше всего подходят для вашей семьи, и регулярно

сообщать их своим детям. Также важно, чтобы ваши дети чувствовали себя комфортно, приходя к вам поговорить, если что-то пойдет не так, или даже если они просто сбиты с толку чем-то, что прочитали в Интернете.

Критическое мышление — незаменимый инструмент, который ваши дети могут применять в самых разных ситуациях на протяжении всей своей жизни, а также он необходим для здорового и ответственного использования Интернета и технологий.

Гражданство. По определению Рабочей группы Совета Европы по образованию цифровой гражданственности, цифровое гражданство может означать: компетентное и позитивное взаимодействие с цифровыми технологиями (создание, работа, обмен, общение, исследование, игра, общение и обучение); активное и ответственное участие (ценности, отношения, навыки, знания) в сообществах на всех уровнях (местном, национальном, европейском, глобальном) и в различных контекстах (политических, экономических, социальных, культурных и межкультурных); участие в двойном процессе обучения на протяжении всей жизни (в формальной, неформальной и неформальной обстановке); и постоянная защита человеческого достоинства и прав.

Источник: Справочник Совета Европы по образованию цифровой гражданственности (2019 г.).

Концепция цифрового гражданства является продолжением того, что вы как родитель или опекун и школы ваших детей уже делаете: готовите детей к тому, чтобы они стали грамотными, информированными и заинтересованными гражданами в окружающем их мире. Цифровой компонент привносит те же самые понятия гражданства в онлайн-среду.

Как родители и опекуны, вы можете поддержать образование цифровой гражданственности для своих детей: участвуя в диалоге об Интернете и гражданстве; помогая вашим детям сбалансировать социальные и межличностные последствия использования онлайн-технологий (в определенных пределах); и регулярно общаясь с ними и их преподавателями, чтобы помочь им развить навыки вовлеченных и информированных цифровых граждан, соответствующие их возрасту.

Непрерывность. Как только родители начали разговаривать с детьми, необходимо продолжать общение, даже если тема неудобна. В рекомендациях организации Better Internet for Kids подчеркивается, что постоянное участие, поддержка и диалог могут помочь детям преуспеть в Интернете.

Цифровые стратегии воспитания детей

Семейный разговор приводит к обмену идеями и взаимопониманию. Родители и члены семьи, которые регулярно и открыто общаются, могут узнавать друг друга и учиться друг у друга. Продолжение разговора с вашими детьми по онлайн-проблемам и темам позволяет строить и укреплять цифровые родительские отношения. Ваши дети должны знать, что они могут рассчитывать на вашу поддержку, выслушание, обмен точками зрения и мнениями. Вы можете использовать любой вид неформального семейного времени (в машине, во время уборки, приготовления к ужину или просто на прогулке), чтобы поговорить об онлайн-мире ваших детей.

Сообщества оказывают поддержку семьям, позволяя родителям и лицам, осуществляющим уход, взаимодействовать и делиться своим опытом. В семейной жизни возможность обратиться к члену семьи или члену сообщества может помочь в решении проблемы. А в условиях развивающегося онлайн-мира сообщество, которое следует тенденциям и собирает коллективные знания, может иметь жизненно важное значение для обмена актуальной и своевременной информацией с членами сообщества.

Сообщества людей, объединившиеся с целью улучшения прав детей в цифровой среде, могут предоставить ресурсы для решения широкого спектра проблем. Вы можете найти свое сообщество поддержки в своем городе или районе, среди родителей одноклассников или даже в онлайн-сообществах для родителей. Единственное требование заключается в том, что к какому бы сообществу вы ни присоединились, оно должно предоставлять вам возможности регулярно общаться, достигать общих целей, делиться передовым опытом и в целом

чувствовать себя в безопасности и уверенности в подходах, созданных коллективно, или решениях, найденных для Ваша индивидуальная проблема [3].

Выводы. Позитивное воспитание — это философия родителей и опекунов, воспитывающих детей путем последовательной и безоговорочной заботы, направления и обеспечения детей. Позитивное воспитание – это постоянное воспитание ребенка с целью формирования его самооценки. Позитивное воспитание основано на заботе и любви и воспитывает детей устойчивыми, демонстрирующими позитивное поведение и благополучие. Цифровое воспитание означает поддержку ваших детей в их процветании в цифровой среде и за ее пределами, а также нахождение правильного баланса между ними.

Благодаря позитивному цифровому воспитанию дети добиваются лучших результатов в эпоху цифровых технологий, когда их родители:

- тепло относятся к их онлайн-активности и поддерживают их;
- проводят с ними много времени, изучая, чем их дети занимаются и чем занимаются в сети;
- пытаются понять их жизненный опыт и поведение, а также то, как они ведут себя в Интернете;
- объясняют онлайн-правила, которым они должны следовать;
- хвалят хорошее поведение в Интернете, а также участие в оффлайн-мероприятиях (например, в спорте или на природе);
- реагируют на неправомерное поведение в Интернете объяснением и ненасильственным и не унизительным наказанием, например, сокращением времени перед экраном или устранением ущерба. Следует избегать слишком суровых наказаний, таких как запрет доступа ко всем устройствам, поскольку они могут оказаться контрпродуктивными и подтолкнуть детей к тайной деятельности.

Таким образом, основная цель подхода позитивного цифрового воспитания состоит в том, чтобы предоставить детям адекватные ресурсы для безопасного и ответственного участия в цифровой среде, а также способствовать общению и доверию между детьми и родителями.

Библиография

1. Смит, Дж. Цифровое образование: вызовы и перспективы // Москва: Издательство "Просвещение". – 2018.
2. Джонсон, М. Воспитание в цифровую эпоху: новые требования и возможности // Журнал "Педагогика и информатика". – 2020. – № 10(2). – С. 45-58.
3. Кузнецова, Е.А. Использование цифровых технологий в процессе воспитания: опыт и перспективы // Вестник педагогического университета. – 2019. – №5(3). – С. 112-125.

Юсуфбоева М., Жабборова Д.Д., *доктор философии по педагогическим наукам (PhD)*
Гулистанский государственный педагогический институт
г. Гулистан, Узбекистан

ВОЗДЕЙСТВИЕ ПОВЕСТИ РАСПУТИНА «ПРОЩАНИЕ С МАТЁРОЙ» НА НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается Воздействие повести Распутина «Прощание с Матёрой» на нравственное воспитание учащихся.

Ключевые слова: этическое обучение, литературно-художественные стили, деловые публикации, популярные работа научного характера, иллюстрированные издания (альбомы), фантастическая литература, самосознание.

Annotation. This article examines the impact of Rasputin's story "Farewell to Mother" on the moral education of students.

Keywords: ethical education, literary and artistic styles, business publications, popular scientific work, illustrated publications (albums), fantastic literature, self-awareness.

Аңдатпа. Бұл мақалада Распутиннің "анамен қоштасу" әңгімесінің оқушылардың адамгершілік тәрбиесіне әсері қарастырылады.

Түйінді сөздер: этикалық оқыту, әдеби-көркемдік стильдер, іскерлік басылымдар, танымал ғылыми сипаттағы жұмыс, иллюстрацияланған басылымдар (альбомдар), фантастикалық Әдебиет, Өзін-өзі тану.

Истоком слова "воспитание" послужившее значение слова "воспитание" - это кормление малыша, питание ребенка, совершенно беспомощного при появлении на свет.

В.А. Сухомлинский писал: "Воспитание - это разносторонний процесс непрерывного духовного обогащения и обновления как воспитываемых, так и воспитывающих".

Этическое обучение - направленный на достижение цели процесс знакомства детей с ценностями человечества и конкретного общества.

Этические чувства - это внутренние переживания человека по поводу его поведения и отношения к окружающему миру. В этическом сознании личности эти чувства находятся в органическом соединении с этическими понятиями, составляя своеобразный сплав нравственного, разума и чувств.

Этическое обучение представляет собой один из элементов многообразного процесса становления личности, овладение индивидом моральными ценностями, формирование у него нравственных качеств, способности руководствоваться идеалом, следовать нормам и правилам морали, когда его убеждения и представления о должном выражаются в реальных поступках и поведении.

Термин "этика" согласно словарю русского языка по С.И. Ожегову определяется как внутренние, духовные стороны, по которым руководствуется человек; этические принципы; правила поведения, которые обусловлены этими сторонами. В данной дефиниции понятия "духовность" и "этика" во многом совпадают.

Кроме того, в академической литературе термины "этика" и "мораль" часто раскрываются как синонимы. Этические принципы отражают общечеловеческие ценности, в то время как мораль зависит от особенностей жизни в различных слоях общества. По мере изменения социальной структуры общества изменяется и мораль, но этика остается постоянной категорией. Этическое обучение предполагает воздействие на личность с целью формирования ею этического сознания, развития этических чувств и овладения навыками и умениями этичного поведения.

Изумительно актуальной остается проблема прогресса духовной и нравственной культуры общества, и, соответственно, явственной становится необходимость школы обращаться к искусству как кключевому средству выявления духовного потенциала личности, стимулирования его развития.

Тема привязанности к родной местности и проблема экологии являются центральными в повести "Прощание с Матерой" А. Распутина.

Авторская позиция, несомненно, вложена в уста Дарьи, главной героини повести. Она своего рода народный философ. Многое повидала за свою долгую жизнь, накопила огромный жизненный опыт. Она имеет полное право называться носительницей народной правды, народной философии.

Повесть посвящена этическим проблемам, с которыми сталкиваются жители современной деревни. Сюжет извлечен из реального опыта писателя, что отчетливо видно при внимательном чтении.

Деревня матери писателя, попавшая под угрозу затопления при строительстве ГЭС, становится символом уходящего под воду исторического наследия. Затопление деревни и переезд приносят для некоторых трагедию, а для других оказываются лишь проходящим событием. Для старушек, которые прожили всю жизнь на этой земле и собрались умирать здесь, это становится настоящей трагедией. Они беспокоятся, как легко люди расстаются со своими родными местами и как безразлично относятся к могилам, хранящим память о прошлом.

Между старшими и молодыми существуют огромные различия в восприятии мира. Для молодого парня, который прибыл, чтобы сжечь деревню, непонятно, почему старушке нужно убирать избу, которую все равно разрушат. Когда читаешь повесть, ощущаешь беспокойство и тревогу автора, который не ищет виноватых, не обеляет одних и не упрекает других, позволяя правде самой найти своё место в сердцах читателей.

Центральной темой повести является угасание духовных ценностей человечества. Люди забывают о совести, правде, святых местах и истории своего народа, которая передавалась из поколения в поколение. Спасением этого наследия занимается костяк деревни, сохраняя уникальную культуру, которой все гордились. Писателю удаётся передать народную жизнь с помощью простоты, точности и ясности языка.

Для углубленного понимания произведения Распутин использует лирическое отступление, которое показывает связь между людьми и природой.

Тема "Матеры" остается актуальной и будет притягивать внимание на протяжении долгого времени. Писатель может продолжить эту тему в других повестях и рассказах, надеясь на отклик у читателей и их влияние на принятие решений. С течением времени меняются образ жизни, изменяются нравы, вызывая новые тревоги и беспокойства. Старая мудрость напоминает: плачьте не о погибшем, а об утраченной совести. Главный урок, который можно извлечь из этой повести, заключается в необходимости хранить духовное наследие и ценности народа.

Дарья обвиняет собственную сущность в обеднении души. Человек запутался в существовании, возомнив себя властелином природы, и делает с ней всё, что захочет. Человек не желает нести ответственность за судьбу природы и земли. Стать наблюдателем со стороны кажется проще и легче. По мнению Дарьи, люди утратили чувство совести и стыд перед другими. Им все равно, затопят Матери, или сожгут, лишь бы иметь место для жилья.

Дарья является олицетворением совести и морали народа. Она - хранительница этой морали. Дарья – воплощение совести и народной нравственности. Она её хранительница. Перед затоплением Дарья идёт на кладбище. Здесь покоится вся её родня: братья, сестра, прадеды, деды…Она винит себя за то, что не смогла отстоять их покой. Старуха хочет перенести родные могилки на новое место, хочет спасти их от кощунственного уничтожения. Память предков для неё - святое. Очень трогательной изображена сцена, где Дарья готовит свою избу в последний путь. Она вымыла каждую дощечку, каждое брёвнышко, побелила печку. Изба для неё не просто место проживания, это нечто большее, священное. Здесь прошла её жизнь, жизнь, её родителей, предков.

В чём автор видит нравственное величие Дарьи? Дарья как будто главная в деревне. К ней идут за советом, с ней считаются. Она всем помогает. Когда начали уничтожать кресты на кладбище, Богодул первым делом примчался к Дарье, зная, что она сможет дать отпор.

Как Дарья относится к Матёре? Что она для неё значит? Матёра для Дарьи – это не только деревня, где она родилась и прожила жизнь. Это мать- земля, это прочная, вечная крепость крестьянского уклада жизни. Для неё трагедия в том, что происходит гибель тысячелетнего человеческого уклада, выкорчёвывание жизни многих и многих поколений, стирание с лица земли целого природного мира, который был родным домом для человека. Дарья сама стала похожа на Матёру. Крепко держится за эту землю, с которой у неё общая судьба и одна правда. До конца своих дней женщина верна Матёре.

Дарья и Матёра – воплощение образа женщины – матери. Не случайно и Земля, и Природа, и деревня – всё женского рода. Их назначение – рожать, давать жизнь другому и вырастить, уберечь от бед, сохранить. Дарья понимает, что с развитием технического прогресса физические возможности самого человека нисколько не увеличились. «Какой был, такой и есть. Был о двух руках-ногах, боле не приросло»,- с грустью произносит Дарья. Сама она уверена, что человек силён прежде всего своими корнями, традициями, памятью.

В чём Дарья видит причину нравственной катастрофы?

Причина – в разрушении связи с природой, с корнями. Дарья беспокоится об утрате нравственных ценностей, памяти: нельзя разрушить связь с природой и остаться нравственным. Финал повести трагический и в то же время открытый. Это оставляет надежду, что должно произойти нравственное пробуждение народа. Жива в людях ответственность за будущее природы и земли. «Жизнь на то она и жизнь, чтобы продолжаться, она всё перенесёт и примется везде, хоть и на голом камне и в зыбкой трясине…», - утверждает В.Распутин.

Что для этого необходимо?

Нельзя дать оскудеть душе, нельзя, чтобы очерствело сердце, надо жить в гармонии с природой, беречь память, ибо «правда в памяти. У кого нет памяти, у того нет жизни».

Люди, к сожалению не изменились ничуть. Поэтому литература конца XX века продолжала говорить о безнравственности и бездуховности. Проблемы оставались прежние, к ним добавлялись всё новые и новые.

Тема любви к родному краю и проблема экологии посвящена повесть Распутина «Прощание с Матёрой».

Таким образом в своем произведении "Прощание с Матерой", А. Распутин затрагивает широкий спектр проблем, включая экологические вопросы, исчезновение деревень, моральные дилеммы, ответственность человека за будущее страны, связь поколений, столкновение традиционного и современного, а также тему памяти.

Библиография

1. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. / Пер. С англ. и фр. Сост Л. И. Василенко, В. Е. Ермолаева. -М.: Прогресс, 1990. - 495 с.
2. Никандров Н.Д. Духовные ценности и воспитание человека // -Педагогика, 1998. № 4. - 3-8с.
3. Соваж JI. Нравственность как предмет обучения. СПб.-М., Т-во М.О. Вольф, 1908. — 16с.
4. Тома Ф. Нравственность и воспитание. СПб.,-М. 1900. — 76 с.
5. Jabborova, D. (2023). Psychological and pedagogical model of development of students'creative abilities in russian language and literature classes. Social science and innovation, 1(2), 84-89.
6. Жаббарова, Д. Д. (2015). Организация творческой деятельности учащихся на основе инновационных технологий. Молодой ученый, (10), 1157-1160.
7. Jabborova, D., & Zulfiya, X. (2023). Intertextual elements, their functions in the text (based on the novel" kys" by t. Tolstoy). Social science and innovation, 1(2), 90-98.
8. Jabborova, D. (2021). Formation of students' creativity in the classroom of the Russian language. Linguistics and Culture Review, 5(S1), 467-477.

Karybaeva A.N., *senior teacher, research associate*
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

SOCIAL INFLUENCE AND MANIPULATION IN THE FIELD OF RELIGIOUS COMMUNICATION

Abstract: Considering the relevance of the problems of religious communication and manipulation in society, the high practical importance and inadequacy of their research from a scientific point of view, as well as prospective trends in the development of science, a study was conducted on the issue of social influence on a religious person in the current situation.

Key words: manipulation, society, religion, personality, adaptation

Sources of financing

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP19175423 «Socio-psychological aspects of the manifestation of religious destructiveness»).

From the point of view of the problems of social influence on the mind of an individual, the directions of social, psychological and legal sciences, on the one hand, tried to determine how the external social influence on a religious person is carried out and what consequences it leads to. It was necessary to give a weighted assessment, taking into account the theoretical baggage. It should be said that the main difficulty in this period of scientific study of the problems of social influence on the religious person is that many directions and studies are used as a means to achieve predetermined goals and fulfill a social order. On the one hand, there have been many works that evaluate the results of the social influence of a certain religion depending on which camp this religion belongs to. On the other hand, this process was accompanied by scientific criticism, which the -need to resort to scientifically verified research methods and procedures and to refuse to compose texts within the dichotomous division of the world into "themselves" and "strangers".

The main feature of these works is the strategy of influencing the individual used in the religion of the "strangers" camp, trying to influence the psyche of people through technologies that prevent the functioning of the mind, and the desire to prove that aggressive external forces are aimed at fulfilling the will, that their victims lose their will and are under the control of others. .

One of the means of personal control in the new religious current is the use of words, methods of persuasion and self-persuasion. Speech is a very strong and multifaceted psychological stimulus that can deeply affect a person's behavior and life activity. Verbal exposure can have the meaning of stimulating a positive and negative conditioned reflex, which can be used both for the benefit and harm of a person. For example, simplified forms of psychodynamic therapy are used in Scientology. The meeting of the followers with the leader of the movement has a special psychotherapeutic effect. This is because the leader is portrayed as an example to them. The joy of the crowd at the moment of seeing their teacher face to face is a phenomenon that is followed by mass shouting and cheering. This is a very dangerous form of psychological dependence and spiritual slavery. Being filled with such great joy displaces all other pressing daily problems in people's minds. The ideology of modern neo-cults is explained as focusing on the highest human values, the search for truth and God, and the spiritual improvement of man. Understanding the meaning of life in this way will make a person happy, he will accept all the difficulties of life. Striving for spiritual values, reaching for the meaning of life is the most important characteristic unique to man, which distinguishes him from other living beings. However, this feature can trap him in the created grid. That is, it is possible for a person to open his eyes and realize that he was deceived by a false belief only after a long search. The preachers of the new religious trends understand the power and meaning of the word well, so it is not accidental that they use it widely as a means of hypnotic influence. It is for this purpose that the methods of verbal persuasion - preaching, persuasion and correction - with the help of which persuasion is actually carried out in the waking state.

Persuasion is one of the most powerful means of influencing the mind and psyche of a person. It is the act of one person influencing another person with different ideas, feelings and emotions. This is a concentrated irritation of a certain part of the cerebral cortex caused by the word, that is, conditioned reflex stimulation. Combined with strong emotional arousal and imaginative play, the presented thought is usually less controlled and rationally interpreted, and therefore has a greater, almost invariable, power to influence human behavior. This is because the words of an inspiring person focus a person's attention, canceling out any competing influence of all other stimuli that are currently present or have existed in the past.

Scientists (V.M. Bekhterev and others) noted that in certain cases, when the feelings and imagination of an impressionable person are strongly affected, the sensitivity to verbal suggestion is actually no less than the state of hypnosis. In this case, a weak verbal stimulus acts more strongly than a real stimulus from the external environment in the emotional and mental sphere. That's why a

thoughtful thought is very well received and remembered; it can cause particularly vivid images and visions that easily lead to illusions and even hallucinations.

But the latter must be very strong, intense, in order to cause a concentrated focus of irritation under the influence of a conditioned reflex stimulus (word) in the cerebral cortex of an awake person. Therefore, the preachers of the new religious trends try to make their sermons figurative, presenting one or another idea to their manners, speaking in an imperative tone, very confident, repeating what was said several times, accompanying their words with appropriate expressive movements, very mobile facial expressions and different intonation of the voice. Tears on the face, monotonous, but at the same time tender, interesting speech, expressive pauses in certain parts of the sermon - all this has a strong impact on ordinary adherents of the new religious movement.

Night religious services have a special place in the means of control. In many new religious movements, especially forbidden ones, liturgical meetings are usually held at night, which is connected with the need for conspiracy. In some new religious communities, such meetings are held regularly, two to four times a week. By participating in these services, members of the new religious movement, especially those who work during the day in businesses or institutions, often do not get enough sleep and therefore lose their normal rest.

Sleep is a protection that occurs in the cerebral cortex due to the fatigue of nerve cells in the process of interaction with the external environment, inhibiting an overactive organism. Sleep is the main form of rest for the central nervous system. It protects him from overwork and exhaustion, ensures the restoration of the normal functioning of the entire human body. Therefore, of course, it is very difficult for a person to lose or not sleep. Systemic lack of sleep (many adherents of the new religious movement forced to participate in night services) leads to disruption of the cycle of awakening and rest, exhaustion of brain cells, neuropsychic overwork, sharply reduces productivity and contributes to the appearance of various diseases of the nervous system. The negative effect of chronic lack of sleep on the human psyche is, of course, known to the preachers of the new religious movement and strongly encourages (praises) them, because it weakens the emotional and mental stability of the participants of the new religious movement and contributes to their psychological slavery.

Cultivation of the factor-fear, which provides a system of personal control. It is known that fear is an inseparable companion of any religion, an integral part of the emotions and experience of every religious person. The leaders of all new religious sects use every opportunity to instill in their devotees the fear of Almighty God, to instill in them a sense of insignificance, weakness and death. They threaten the righteous with the imminent "end times", terrible punishments in heaven, eternal damnation, terrible torments in the next world. They try to create feelings of fear in every way, afraid of a terrible and unforgiving god.

The leaders of the new religious movements pay special attention to the threat of people who want to break the new religious movement or leave the new religious movement. They usually persuade such people first, try to "convict", guide them to the "true" path, try to explain the deviation of the believer by the devil's temptation, etc. but if persuasion does not help, the leaders of the new religious sects will not stop with threats and intimidation.

Preachers of the new religious trend use the whole system of punishing believers in order to have a certain psychological effect on them. Here are accusations, reports, reprimands, warnings, refusal to participate in the performance of certain rituals, prohibition to go to prayers for a certain period of time. Here, finally, the complete exclusion.

These punishments have a great psychological effect on the adept, not only because he is disturbed in the satisfaction of his spiritual needs, but also because by punishing him, the leaders of the new religious sects express their actions in the name of God. This is a very difficult time for followers of this new religious movement. Especially, a severe blow to the psyche of a person is an extreme measure of punishment - excommunication, because in this case he is completely isolated, left alone.

One of such new problems directly related to the interaction of society and religious consciousness, which he tried to influence, was the problem of new religious currents (JDA), which

was discussed by sociologists, psychologists, lawyers, and theologians. The main point of this debate was the place of the religious person in the religious system, whether he is a "victim" of mental manipulations, what place he has in relation to society, whether they are "destructive" religions that reject traditional values.

But a number of sociologists disagreed with this opinion and actions (A. Barker). They have convincingly shown that neither the social context created by the CED nor the technology of preaching can be recognized as factors explaining why some join the religious movement and others do not. Their empirical data showed that people enter and leave neo-religious movements without physical impact, they easily renounce themselves and take on other commitments in life, such as marriage, job change, faith change, citizenship change (A. Barker, J. Biermans, J. .Richardson). These scholars refute the notion that cult leaders have hypnotic powers capable of destroying the mind and body. They prove that "deprogramming" causes much greater mental damage. According to them, the concept of brainwashing represented a return to the theory of pathology, which depicted the religious movement as a refuge for those who did not accept the strict requirements imposed by society. Anti-cult organizations only replace the concept of "mind manipulation" with the concept of "natural conditioned helplessness" (J. Fisher).

Thus, in the West, the discourse on the conversion of the individual to religion has become the center of considerable scientific and philosophical reflection, and today many religious scholars and sociologists perceive anti-cult groups as a natural response directed against dominant values. Conflicts of religious currents and opposing groups are considered by those mentioned above, on the contrary, as a conflict of interests. (DM Kelly). However, as experience shows, debates within the paradigm of "information war" have not stopped and remain one of the most important factors affecting the development of religious trends and encouraging the constant improvement of their social policy.

Another important issue that influenced the formation of the scientific discourse on the issues of social influence and manipulation of the religious personality was the discovery of new types of technologies and communication tools. The concept of virtual reality introduced by O. Toffler significantly changed and supplemented the ideas about the modern religious reality of the globalized world. The innovations he analyzed subsequently introduced significant changes in the information and communication field, where new tasks arose, such as the increasing activity and influence of the media and the Internet, which accelerated the processes of information exchange to such an extent that he formed the image of an information dependent person. New responses to these challenges are beginning to emerge, for example, a significant number of people with diverse interests can no longer imagine themselves outside of virtual interaction, which has become the new reality for many. Electronic super-reality has created its own rules, customs, traditions and language. Networked forms of interaction and cyber-religions have emerged, communities that work exclusively on the Internet and use technologies of modular organization of sign systems.

This problem was the focus of the postmodern direction in philosophy, which began its research, assuming that new elements of the super-real information-communication space appear as a result of the distorted perception of standard communicative signs and categories. with the study of new possibilities of the symbol in the representation of the world. R. Barthes, J. Baudrillard, J. Derrida began to understand the state of the world as a process of reproduction of images that depict the world as "simulacra", i.e. "false symbols", as needed only for information. Within this theory, it remains an integral element of public consciousness. The topic of social influence on religion, which satisfies the highest human need for harmony of existence, has become especially relevant.

P. Tillich was one of the first to notice this phenomenon in the study of religion, he introduced the definition of "quasi-din", by which he means "true resemblance" and successful imitation of religion, representing "false religion". He was followed by BR Wilson, some "resecularization" in the form of religious tolerance, which led to the mass emergence of even the most extravagant forms of religiosity, resulting from the decline of modern society, in which religion became the basis for many micro-communities.

The development processes of mass media and the relevance of the issue of their use for the purpose of information manipulation have brought changes to the theory of information warfare. K. Mannheim and G. M. McLuhan studied technical features of manipulation of public consciousness and various social technologies. M. McLuhan said that the third world war started already in 1970, only as an "informational guerrilla war", mass communications play an important role in the formation of state ideology and control of public consciousness. In the same direction, G. Schiller conducted research on the influence of the mass media in the field of influence on public consciousness. His work formed the basis for G. Jowett's and W. O. Donnell's and L. Wojtasik's and A. Edelstein's, P. Ricker's and E. Noel-Neumann's studies modeling manipulation processes.

As a result, based on the analysis, it is possible to come to the following conclusion:

1. Representation of the values of the individual's religious consciousness is carried out through metaphors, images, signs and actions, during their study it is possible to identify manifestations of dynamic and multi-level social reality. The study of social influence on religion is characterized by the existence of a fund of ideas that forms a multi-directional and specific discourse, in which the criterion of truth occupies an important place.

2. The processes of social influence on a person's life cover his entire life and include two main periods: childhood and adulthood, which are qualitatively different from each other. Socialization in childhood is early, social representations and consciousness are formed, it ends in primary school age; It is socialization in adolescence, where the system of social identity and value orientations is formed. Social influence and personal reaction in the form of adult socialization processes are characterized by changes in social identity, value orientations and tolerance system and their dependence on further living conditions. The nature of socialization is influenced by two groups of factors: external (institutions of socialization, features of the environment, etc.) and internal (the attitude of an individual to these influences). The system of internal factors of ethnic socialization is defined as the "internal position" of an individual, the internal readiness of a person to take a certain place in society. The need to fulfill the requirements of the environment arises only when their fulfillment satisfies the internal state of the individual. Motives are formed on the basis of necessity, further interests are formed, and the highest stage of personality development is a person's belief, his worldview. It is this group of factors that is decisive in ensuring the process of becoming a person, aimed at creating one's own path, not repeating past experience, not copying it. Among the external factors: features of institutions of social influence, features of socio-cultural environment, status of social group.

3. In many concepts, it is emphasized that the religious consciousness of an individual has independence in relation to the social influence that affects him objectively and that he symbolically accepts the meanings given to him as a result of religious communication. The unifying motif consists in declaring the universality of the religious worldview.

The analysis data showed that important methodological problems arose in the current scientific discourse on the issues of social influence on the formation of a religious personality. They were connected with the fact that in the conditions of the information war, as one of the phenomena of the culture of modern globalization and virtualization, the scientific discourse took the form of participation in the practice of using modern methods of mind manipulation. Research aimed at proving that it is realized by using unverifiable properties is of practical importance in the modern world.

In this context, modern processes of spreading religion, using the tools and methods offered in the world media and the Internet, show that religion is developing using modern tools and technologies without changing the essence of religion as a type of worldview. This process as a whole is a legitimate continuation of traditions of complex social influence on religious consciousness accepted in traditional societies. Today, it develops and enriches the established tradition with new forms of creating and modernizing religion in virtual reality. The use of this approach in the process of researching modern methods of social influence on a religious person contributes to the development of the theory of cultural development, the theory of social influence, and religious

concepts of modern religiosity. In practice, this allows for a more balanced approach to assessing issues of social influence in the practice of contemporary religious movements.

References

1. Barthes R. The Rhetoric of the Image. Moscow: Progress, 1989. Page 79.

2. Baudrillard J., Jaspers K. The Spectre of the Crowd. Moscow: Algorithm, 2007. Page 42;

3. Vasilievna E. N. Sociology of Culture: Theory and Practice // Journal of Sociology. - 2016. - No. 4. - Pp. 37-49.

4. Derrida J. Voice and Phenomenon and Other Works on Husserl's Theory of the Sign. St. Petersburg: Aleteia, 1999. Page 169;

5. Dotsenko E. L. Psychology of Manipulation: Phenomena, Mechanisms, and Defense. - Moscow, 2001.

6. Kara-Murza S. G. Manipulation of Consciousness. – M.: Eksmo Publishing House, 2003.

7. Levushkan P. Cyber-religion: Catholics, Protestants and others [Electronic resource]. - Access mode: http://theoryandpractice.ru/?scope=video

8. Martinovich V.A. Portrait of a potential adherent of a sect // Education and care. 2009. No. 3. P. 59-63

9. Mudrik A.V. Human socialization: a textbook M. - Voronezh, 2010. 598 p.

10. Toffler O. Third wave. M.: AST. 2002. P. 433.

11. Hassen S. Liberation from psychological violence: destructive cults, mind control, methods of assistance. (Prime-Euroznak, 2001)

12. Chardin T. de. The Phenomenon of Man. The Universal Mass. Moscow: Iris-press, 2002. P. 189.

МАЗМҰНЫ

Мейрбаев Б.Б. Алғы сөз 3

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР

Құрманалиева А.Д. Әл-Фараби шығармашылығы қазақ халқының бай мұрасының рухани негізі ретінде 5
Elshahhat Algendi D.M. Al-Farabi's contributuon to human thought 8
Нұрмұратов С.Е. Әл-Фараби Мен Абай философиясының құндылықтық үйлестігі 12
Özkan Ali Rafet. Farabi'de sosyal ahlak: erdemli bir toplum oluşturma yolunda 17

1-СЕКЦИЯ
ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ФАРАБИТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
НАСЛЕДИЕ АЛЬ-ФАРАБИИ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФАРАБИЕВЕДЕНИЯ
THE HERITAGE OF AL-FARABI AND ACTUAL PROBLEMS OF FARABI STUDIES

Алтаев Ж.А., Қазиева Ж.Н. Әл-Фарабидің ғылыми-философиялық ілімдері туралы 24
Алейников М.В. К вопросу о специфике русской культуры 27
Аликбаева М.Б., Тунгатова У.А., Каупенбаева С.М. Әл-Фараби музыкасының философиясы 33
Бекбоев А.А., Козубаев О.К., Карабукаев К.Ш. Чыгышперипатетизми жана аль-Фарабинин категорологиясы 40
Бородовская Л.З. Трактат аль-Фараби о музыке как источник по средневековой музыкальной культуре 46
Гаффарова Г.Г. Феномен «добродетельного человека» в наследие аль-Фараби 50
Давлетшина Д.М. Духовные ценности современной молодежи через нравственно-духовное возрождение нации: поиски, пути решения (на примере работ великого мыслителя Абу Наср аль-Фараби) 53
Жұмажанова Ф.Т. Әл-Фараби мұрасындағы кейбір этикалық мәселелер 57
Қасабекова Е.Қ. Постқалыпты уақыттағы Қазақстандағы діни және мәдени үдерістердің сипаты 62
Нұрмұратов С.Е., Нүсіпова Г.И. Әбу Насыр әл-Фараби философиясындағы әділеттілік пен сұхбаттың өзара байланысы 64
Ризаев И.И. Философия и общество в творчестве Абу Наср Фараби: основные принципы и актуальность (синергетический подход) 69
Садакбаева Г.Е. Трактат аль-Фараби «о происхождении наук» и её актуальность в современной системе образования 73
Сырғақбаева А.С., Джаамбаева Б.А., Рушанова Н.Б. Әл-Фарабидің этикалық философиясындағы болмыс мен таным 81
Уразова Р.Т. Ғарбда авесташунослик мактабининг вужудга келиши ва ривожланиши 86
Хаван А. Әбу Насыр әл-Фараби жайлы қызықты деректер (тарихи дереккөздер негізінде) 90

2-СЕКЦИЯ
ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ІЛІМІНДЕГІ ТІЛ ФИЛОСОФИЯСЫ МЕН ФИЛОСОФИЯ ТІЛІ
ФИЛОСОФИЯ ЯЗЫКА И ЯЗЫК ФИЛОСОФИИ В УЧЕНИИ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ
PHILOSOPHY OF LANGUAGE AND THE LANGUAGE OF PHILOSOPHY IN THE TEACHINGS OF ABU NASR AL-FARABI

Issakhanova Kırca M.M., Mustafayeva A.A. Türk araştirmacilarin çevirilerinde Ebu Nasr el Farabi'nin risaleleri 94
Карабукаев К.Ш., Козубаев Ө.К., Бекбоев А.А. Адеп-ахлак жана Фараби: философиялык дискурс 97
Козубаев Ө.К., Бекбоев А.А., Карабукаев К.Ш. Ал-Фарабинин жана Жусуп Баласагындын этикалык концепттери: компаративдик талдоо 104
Усенов Г.А. Взгляды жителей добродетельного города аль-Фараби 109
Yuldasheva M.B. Abu Nasr Forobiy ta’limotida til va tafakkur falsafasi 111

3-СЕКЦИЯ
ӘЛ-ФАРАБИ МЕН ТҮРІК ҒҰЛАМАЛАРЫНЫҢ МҰРАСЫНДАҒЫ «КЕМЕЛ АДАМ»
«ДОБРОДЕТЕЛЬНЫЙ ЧЕЛОВЕК» В НАСЛЕДИИ АЛЬ-ФАРАБИИ ТЮРКСКИХ УЧЁНЫХ
THE «PERFECT MAN» IN THE LEGACY OF AL-FARABI AND TURKIC SCHOLARS

Алейников М.В. Философская поэзия Омара Хайяма 115
Алибаев З.А. Башҡорт фольклорын үҫтереүҙә Ф.А.Нәҙершинаның роле 119
Әлтаева Н.С. Ислам ғылымының батыс өркениетіне әсері 121
Байтенова Н.Ж., Тазабеков А. Роль религии в современной геополитике 125
Дүйсенбаев А.Қ., Балтымова М.Р. Әл-Фараби мұрасындағы рухани негіздер 129
Жабборова Д.Д. Тема Средней Азии в стихотворениях «Подражания Корану» и «Пророк» А. Пушкина 132
Микаелян К.В., Абдикодиров П.А. Права женщин как исследование гендерной идентичности в философии 136
Муфтахутдинова Д.Ш. Казахско-татарские культурные связи в контексте суфизма 141
Нигметова А.Т., Тәттібек Н.М. Единство философии и культуры тюркского мира 144
Өмірбекова Ә.Ө. Әл-Фарабидің кемел адам концепциясы 155
Хаккулов Н.К. Крупный исследователь философии Абу Наср аль-Фараби 161
Shakenov D.P., Seitakhmetova N.L., Sharonova E.M. Discourse of ecological thinking in sufism 164
Эргашева С.С., Жабборова Д.Д. Роль художественной литературы в нравственном воспитании гармонично развитого поколения 170

4-СЕКЦИЯ
ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӨРКЕНИЕТІ
АЛЬ-ФАРАБИИ КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ
AL-FARABI AND KAZAKH CIVILIZATION

Ашилова М.С., Бегалинова К.К., Нуржанова А.Б. Духовно-религиозные аспекты философии аль-Фараби и Абая: созвучие идей 175
Барлыбаева Г.Г. Этическое философствование Абу Насра аль-Фараби и духовное наследие казахского народа 178

Бегалинова К.К., Ашилова М.С., Бегалинов А.С. Духовно-нравственные принципы казахской философии 182
Бекболат А.Е., Каңтарбаева Ж.У. Заманауи қазақ әйелдерінің діни идентификациясы мәселелері 185
Кудерина А.Н. Ұлттық мәдени бірегейлік өркениет өміршеңдігінің кепілі 191
Қабаева Ж.А. Составляющие духовного наследия казахского народа 196
Симұқанова Г.С. Музыканың дүниетанымдық-эстетикалық маңызы (әл-Фараби мен А. Сейдімбек шығармаларының негізінде) 199
Тайжанов А.Т. Рухани-танымдық сабақтастық үлгісі (Әл-Фараби, Абай, М.Әуезов) 203

5-СЕКЦИЯ
ӘЛ-ФАРАБИДІҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ, ЖАРАТЫЛЫСТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫ
МАТЕМАТИЧЕСКОЕ, ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНОЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ АЛЬ-ФАРАБИ
MATHEMATICAL, NATURAL SCIENCES AND PEDAGOGICAL HERITAGE OF AL-FARABI

Ақжолова А.А., Бидайбеков Е.Ы., Камалова Г.Б., Умбетбаев К.У. Ауданбек Көбесов еңбектерінің негізінде қазіргі білім беру контексіндегі әл-Фарабидің тригонометриясы 211
Алпысбай М.А.,Утебаева Д.С. Социология религиозной конверсии 216
Бекмағамбетова Р.К. Особенности применения информационных технологий при изучении педагогического наследия аль-Фараби 220
Ирисбоева У.Б., Жабборова Д.Д. Развитие письменной речи в старших классах на уроках русского языка 226
Исаева Г.П., Махрамкуловва Н. Оценка на основе международной системы педагогических особенностей учащихся начальных классов 229
Каххорова С.Ж., Мухитдинова К.Ш. Перспективы развития в области фармации и роль фармацевтического образования 231
Назарова Н. Польза и вред искусственного интеллекта для человечества 233
Назаров Н. Креативность как способ мышление и её отражение в фольклоре 236
Назарбек Ж.А., Мұқан Н. Әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы 240
Носирова А.Р. Актуальность преподавания дисциплин религиоведения, исламоведения 243
Сартабанов Ж.А. Фараби мұрасымен ұлттық мектептерді ақпараттандырудың негіздері 246
Сәлғожа И.Т., Қожан А.Е. Әл-Фараби мұрасы бойынша информатикадан сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру әдістері 250
Teshboboeva L., Khudoyqulova D.K. The importance of use of interactive methods and digital technologies in the educational process 254
Улугбекова М. Основные задачи учителя в качестве организатора и руководителя активных игр 259
Үмбетбаев Қ.У., Камалова Г.Б., Сәлғожа И.Т. Әл-Фарабидің математикалық мұраларын оқытуда geogebra бағдарламасын пайдалану 262
Штарк Е.В. Pro bono волонтерство в практической медиицине, как способ реализации морали в современном обществе 266
Юсупова Н.М., Абдурахмонов Х.И. Воспитание в цифровом образовании: теория и практика 272
Юсуфбоева М., Жабборова Д.Д. Воздействие повести Распутина «Прощание с матёрой» на нравственное воспитание учащихся 276
Karybaeva A.N. Social influence and manipulation in the field of religious communication 279

Ғылыми басылым

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 90 жылдығына арналған
«ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының
ЖИНАҒЫ

Алматы, 4-5 сәуір 2024 жыл

Электронды басылым